

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА

Дејан М. Јовановић

**ДОПРИНОС ЈЕВРЕМА ГРУЈИЋА ТЕОРИЈИ И
ПРАКСИ ЛИБЕРАЛИЗМА У СРБИЈИ 19. ВЕКА**

докторска дисертација

Београд, 2021.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF POLITICAL SCIENCES

Dejan M. Jovanović

**THE CONTRIBUTION OF JEVREM GRUJIĆ TO
THE THEORY AND PRACTICE OF LIBERALISM
IN NINETEENTH-CENTURY SERBIA**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2021

Ментор: Проф. др Драган Симеуновић, редовни професор, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука

Чланови комисије:

1. проф. др Драган Симеуновић, редовни професор, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука
2. научни саветник др Живојин Ђурић, научни саветник, Институт за политичке студије
3. проф. др Ивана Дамњановић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука

Датум одбране:

ИЗЈАВЕ ЗАХВАЛНОСТИ

Захваљујем мајци Даници, којој и посвећујем свој рад.

Захваљујем свом ментору и учитељу проф. др Драгану Симеуновићу. Захваљујем на привлегији и части што ме је изабрао да будем његов асистент и сарадник. Сматрам то својом најважнијом улогом у каријери.

Захваљујем проф. др Ивани Дамњановић на срдечној и предусретљивој колегијалности.

Захваљујем својим пријатељима који су ми као браћа.

Захваљујем својој кући – Факултету политичких наука Универзитета у Београду. Професорима, асистентима и сарадницима.

Захваљујем запосленима Факултета политичких наука, службеницама за докторске и мастер студије, администрацији и свима осталима са којима имам задовољство да сарађујем.

Наслов докторске дисертације: Допринос Јеврема Грујића теорији и пракси либерализма у Србији 19. века

Сажетак: Изводимо тезу о политичком значају Јеврема Грујића на плану доприноса теорији и пракси либерализма у Србији 19. века. Доказујемо да је Јеврем Грујић вођа светоандрејских либерала. Његово вођство се темељи на активностима везаним за оснивање паравојне, завереничке групе „Душанов полк”, те касније интелектуалног удружења „Дружина младежи српске”, а посебно на Грујићевим активностима током револуције из 1848. и учешћа на Петровској скупштини те исте године. Јеврем Грујић постаје секретар Светоандрејске скупштине у зениту своје политичке и интелектуалне снаге, окружен верним политичким пријатељима. Грујић као главни стратег ове групе води планирање и учествује у непосредном спровођењу политичких активности на плану борбе за народни суверенитет. Јеврем Грујић пресудно утиче на догађаје који су довели до смене династија у Србији. Иако је међу најзаслужнијим за повратак Обреновића на власт у Србији, због стављања својих политичких идеала испред свог личног интереса, убрзо пада у немилост кнеза Михаила. Због тога завршава у затвору после процеса који је ушао у историју као Пропаст Великог суда. После свог политичког тамновања, иако није нестао са јавне сцене, његов значај пада и неки други политички актери долазе у позицију да формулишу даљи развој либерализма у Србији. Упркос томе, значај Јеврема Грујића далеко надилази његову секретарску функцију на Светоандрејској скупштини, за коју га најчешће везују. Он је духовни вођа генерације светоандрејских либерала који дели заслуге са људима попут Илије Гарашанина за смену династија без проливања крви. Кроз ове практичне делатности које служе спровођењу идеја либерализма Јеврем Грујић даје свој допринос теорији и пракси либерализма у Србији 19. века.

Кључне речи: Јеврем Грујић, либерализам, Светоандрејска скупштина, народни суверенитет, уставобранитељи

Научна област: Политичке науке

Ужа научна област: Политичка теорија

УДК 329:321.011(497.11)

УДК 323.1:327.7/8(497.11)

Doctoral Dissertation Title: The Contribution of Jevrem Grujić to the Theory and Practice of Liberalism in nineteenth-century Serbia

Abstract: We are developing a thesis about the political significance of Jevrem Grujić in terms of contribution to the theory and practice of liberalism in nineteenth-century Serbia. We are proving that Jevrem Grujić is the leader of St. Andrew's liberals. His leadership is based on activities related to the founding of the paramilitary and conspiratorial group Dušan's Regiment, and later the intellectual association named Association of Serbian Youth, and especially on Grujić's activities during the revolution of 1848 and participation in the St. Peter's Day Assembly that same year. Jevrem Grujić became the Secretary of the St. Andrew's Assembly at the zenith of his political and intellectual strength, surrounded by loyal political friends. Grujić, as the main strategist of the group, led the planning and participated in the direct implementation of political activities in the fight for people's sovereignty. Jevrem Grujić decisively influenced the events that led to the change of dynasties in Serbia. Although he was among the most deserving for the return of the Obrenović dynasty to power in Serbia, he put his political ideals before his personal interests, which is why he soon fell into Prince Mihilo's disfavor. He consequently ended up in prison after a trial that went down in history as the Demise of the High Court. Although he did not disappear from the public scene after his political imprisonment, his importance declined and some other political actors came into a position to formulate the further development of liberalism in Serbia. Despite that, the importance of Jevrem Grujić far exceeds his secretarial function at the St. Andrew's Assembly, to which he is most often tied. He is the spiritual leader of a generation of St. Andrew's liberals who is to be credited together with people like Ilija Garašanin for the change of dynasties without bloodshed. Through these practical activities that served the implementation of the ideas of liberalism, Jevrem Grujić gave his contribution to the theory and practice of liberalism in nineteenth-century Serbia.

Key words: Jevrem Grujić, liberalism, St. Andrew's Assembly, people's sovereignty, the Defenders of the Constitution

Field of study: Political Science

Subfield of study: Political Theory

UDC 329:321.011(497.11)

UDC 323.1:327.7/8(497.11)

САДРЖАЈ

1. УВОД	9
2. ТЕОРИЈСКА ПАРАДИГМА	22
2.1. Класични либерализам	22
2.2. Грађанске револуције и Српска револуција	29
2.3. Либерализам у Србији	34
3. ПРВА ВЛАДАВИНА МИЛОША ОБРЕНОВИЋА, МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА И МИХАИЛА ОБРЕНОВИЋА (1815–1842)	41
3.1. Формирање политичке свести код Јеврема Грујића	41
4. ВЛАДАВИНА УСТАВОБРАНИТЕЉА (1842–1858)	46
4.1. Убиство ђака Богословије код Саборне цркве у Београду	46
4.2. Кнез Александар у аудијенцији код султана Абдулмецида	47
4.3. Јеврем Грујић и „Душанов полк”	48
4.4. Јеврем Грујић и „Дружина младежи српске”	51
4.5. Револуција 1848. и Грујић у добровољачкој чети	53
4.6. Петровска скупштина и Јеврем Грујић као њен писар	56
4.7. „Обзор државе”	57
4.8. Грујићеве студије у иностранству и повратак у Србију	59
5. СВЕТОАНДРЕЈСКА СКУПШТИНА	63
5.1. Уочи Светоандрејске скупштине (1856–1858)	63
5.1.1. Кулминација кризног стања у Србији после Кримског рата	63
5.1.2. Тенкина завера	70
5.1.3. Акт оптужбе из пера Јеврема Грујића	74
5.1.4. Етем-пашина мисија	99
5.1.5. Ново устројство Савета и Закон о Народној скупштини	101
5.2. Светоандрејска скупштина (1858–1859)	106
5.2.1. Странка Светоандрејске скупштине или „наше мало коло”	106
5.2.2. „Кајмакамци”	118
5.2.3. „Књажевци”	125
5.2.4. „Обреновићевци”	131
5.2.5. „Рушчуклије”	134
5.2.6. Став великих сила према „партајама” пред одржавање Скупштине	135
5.2.7. Избори за посланике у Београдској изборној јединици	140
5.2.8. Политичке стратегије фракција пред Светоандрејску скупштину	148
5.2.9. Стратегија либерала за Скупштину (Грујићева доктрина)	157
5.2.10. Отварање Скупштине	163
5.2.11. Јеврем Грујић као секретар Светоандрејске скупштине	171
5.2.12. Комисија за Закон о Скупштини, Грујић и Гарашанин на Светог Николу.....	186

5.2.13. Закон о Народној скупштини	196
5.2.14. Страх од репресалија кнеза и буре барута у подруму Скупштине	199
5.2.15. Десети децембар – Скупштина тражи оставку кнеза	205
5.2.16. Гарашанинова ноћ	222
5.2.17. Једанаести децембар, збацивање кнеза, састанак Грујића и Гарашанина	227
5.2.18. „Ноћна завера”	247
5.2.19. Дванаести децембар	251
5.2.20. Држање страних сила током „три знаменита дана”.....	270
5.2.21. Судбина Закона о Народној скупштини	275
5.2.22. Грујић уместо помоћник представника – секретар местозаступника.....	283
5.3. Распуштање Светоандрејске скупштине (1859)	292
5.3.1. Први неспоразуми Милоша и Грујића	292
5.3.2. Грујић одбија место књажевог представника и попечитеља иностраних дела	295
5.3.3. Распуштање Скупштине	299
5.3.4. Инострани елемент у унутарполитичком позиционирању након Скупштине и Грујићев поглед на национални интерес	300
6. ДРУГА МИЛОШЕВА ВЛАДАВИНА	302
6.1. Грујић – вршилац дужности попечитеља унутрашњих дела и правосуђа	302
6.2. Дукатовачки чланци и Малогоспојинска скупштина 1859.	308
7. ДРУГА МИХАЙЛОВА ВЛАДАВИНА И ВЛАДАВИНА МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА..	318
7.1. Пропаст Великог суда	318
8. ЗАКЉУЧАК	326
9. ЛИТЕРАТУРА	329

1. УВОД

1.1. ФОРМУЛАЦИЈА ПРОБЛЕМА

1.1.2. Хипотетички ставови о проблему

Српски 19. век се често назива „златним веком” политичке еманципације и периода просвећења нације. Процес политичког развоја тог периода је оно што је у фокусу наше пажње – тај стогодишњи процес повратка Србије међу независне државе Европе, као и комплементарни процес развоја и еманципације који је био ношен индивидуалним способностима низа појединаца наше политике и науке. Људи попут Светозара Марковића, Димитрија Ценића, Владимира Јовановића, Светозара Милетића, Јована Ристића, Стојана Новаковића, Јеврема Грујића, Николе Пашића, и других, зачели су модерну политичку мисао и делатност социјализма, либерализма и конзервативизма у Србији тог времена. Тиме смо одредили први део хипотетичких ставова као обавезног елемента формулације проблема научне замисли.

Други део одређивања хипотетичких ставова формулације проблема подразумева издвајање оних делова процеса које бисмо могли да проблематизујемо, па самим тим и представимо као научно и друштвено релевантне за истраживање. Наиме, у оквиру процеса повратка Србије на мапу Европе дешавала се унутрашња политичка борба различитих идеологија, које су наши европски студенти водили једни против других. Та борба идеја је трајала цео век и имала је одређене карактеристике. Либерали, социјалисти и конзервативци, колико год различити по својим интерпретацијама друштвеног прогреса, у домаћем контексту имали су заједничке споне. Те споне су контекстуалне и, пре свега, у вези са руралним карактеристикама Србије тог времена, као и заједничким циљем изградње нације. Из тог контекста јавило се одударање српских идеологија у односу на референтне европске, те српски либерали, социјалисти и конзервативци нису били класични. Не желимо да тврдимо да је то одударање искључиво српска ствар и не споримо да се можда слични процеси нису одвијали у другим државама источне и југоисточне Европе. Али сматрамо да су те специфичности актуелне у научном смислу, тако да и даље има простора, пре свега, за научну класификацију и научно објашњење тих појава.

Тај контекст условљен је привредом која је чак без и рудиментарне индустрије, па самим тим и без радника. Пољопривредна производња је организована кроз задруге и друге помоћне институте, попут спрега, мобе, позајмице итд. Привреда је локална, задружно колективна, док је имовина у власништву задруге. Нагло укидање феудализма и ослобађање сељака доводи српско друштво у стање промена привредних односа.

Култура исто носи своје контекстуалне предуслове. Оно што је занимљиво јесте да српско сељаштво тог доба није конзервативно попут сељаштва француске Вандеје током Француске револуције. Српски сељак је бунтован, некада и до анархичног супротстављања. Хајдучка и ускочка војна традиција била је усмерена против државних институција страног владара и завојевача. Држава као таква је била симбол неслободе, баш због тога што није била сопствена. Српски сељак је овакав став према завојевачким државним институцијама често преносио и на институције сопствене, нове, модерне Србије, која се полако ослобађала отоманске контроле. Из тога су произилазиле тешкоће при устројавању државне хијерархије и врховне суверености, што је нужно слабило колективистичке задруге, српску „обштину”, кнежину и, тако високоцењену, српску локалну самоуправу. Иако је тако слободарски настројено сељаштво (неко би рекао левичарски настројено) успоравало изградњу државне

бирокарске структуре, са друге стране је поговало да се прихвате нове идеје – пре свега прогреса. Прогрес (напредак) био је прихваћен прво у смислу еманципације од оријенталног ка европском. Прогрес као такав је прихваћен као позитивна идеја у неконзервативној средини баш зато што је конзервативно значило оријентално, а прогресивно – европско. Отуда спремност старешина задруга, очева српских *оикоса*, да своје талентоване синове шаљу у школе, одакле су их просветитељски настројени свештеници даље слали у београдски Лицеј, а одакле их је држава Србија даље слала на школовање у Хајделберг, Париз, Лондон. Прогресивна култура код Срба је настала као резултат потребе да се што пре искорени отоманска политичка, као и свака друга, култура. То је имало своје последице на политичка дешавања, а поготово у односу народа према владарима Србије, који су мислили да чувају султанистичку технологију власти у Србији која се ослобађала.

У таквим условима, српска европски школована омладина водила је друштво у не само војно и политичко ослобођење од отоманске власти већ и у еманципаторске процесе друштва, у европеизацију Србије. Ово свакако не значи да је све ишло глатко; српски сељак је неретко нерадо прихватао увођење стајаће војске, бирократизацију државне управе, која је у тим условима морала бити централистичка, индивидуализацију породичног, грађанског и финансијског живота. Поготово ово последње јер је убрзо дошло и до негативних ефеката либерализације тржишта, коју није увек пратила адекватна регулација. У једном тренутку је давање новца под интерес већ презадуженим сељацима био озбиљан проблем, не само финансијски него и политички.

Контекстуални утицај националног питања је у значајној мери, за нашу тему, учествовао у стварању особености политичког дискурса Србије тог доба. Америчка и Француска револуција, покрети за национално уједињење у Италији и Немачкој јесу догађаји који су започели сличне процесе у целој Европи, па и на нашим просторима. Српска револуција, како и Леополд Ранке препознаје, није само еманципаторска својим раним укидањем феудализма, већ је и национална. Питање националног ослобођења и уједињења Срба је једно од главних питања политичког дискурса у Србији тог времена. Тим питањем се једнако ревносно баве и либерали и социјалисти и конзервативци.

Ту је и геополитички и међународни аспект и утицај великих сила попут Аустрије¹, Русије и Отоманског царства на сва дешавања у Србији.

Сви ови предуслови пресудно су утицали на особеност развоја српске политичке културе у најширем смислу, али и на сваки појединачан процес и феномен. Многи тада започети процеси и данас су актуелни, мада сада имају другачију природу, као и другачије околности, али се не могу разумети без правилног разумевања поменутих фактора из 19. века. Сходно томе, проблематизација ових тема је, без сумње, и научно и друштвено релевантна.

Трећи део хипотетичких ставова подразумева ближе дефинисање издвојених процеса и појава као класификацију по сродности. Из поменутог процеса издвојићемо идеологију либерализма у Србији по критеријуму природе садржаја. А у оквиру српског либерализма посебно ћемо издвојити политичку мисао и делатност српског либерала Јеврема Грујића. Јеврем Грујић је значајан за проблематизацију српског 19. века не само у оквиру свог идеолошког дискурса већ и значаја на националном нивоу. У прилог томе Симеуновић наводи Јована

¹Аустроугарска од 1867.

Имајући у виду да је Јеврем Грујић био политички активан пре и после тог периода, сматрамо да је оваква напомена одговарајућа.

Скерлића, који је за Јеврема Грујића рекао да је он „духовни вођа целог покољења”.² Да су Грујићеви текстови релевантни на националном нивоу, подвлачи и Павковић када каже како су ти текстови „иако настали из личних побуда, као меморијална грађа, драгоцен и аутентичан етнолошки извор за познавање друштва и културе српског народа у 19. веку”.³ И то не само на нижем и локалном нивоу већ и на државотворном јер је Грујић „вршећи високе и одговорне дужности, био у могућности да изблиза и сасвим изнутра не само посматра него и лично знатно учествује у стварању и расту државних институција младе Србије”.⁴ Милићевић оцењује да је Грујић „без сумње, поред Владимира Јовановића, био најактивнија личност светоандрејског либерализма, а после Јована Ристића свакако најзначајнија фигура србијанског либерализма уопште”.⁵ Поред тога, Милићевић додаје да се Грујићева улога у времену пре и после Светоандрејске скупштине „састојала у припремању првих елемената идеологије светоандрејских либерала. Њихова струја била је претходница организованих политичких странака а он главни зачетник њене идеологије. Значај тог његовог рада признавао је и Светозар Марковић.”⁶

По Грујићевој смрти, објављен је низ некролога њему у част, међу којима су му и љути противници одавали признање. Лист „Браник” Грујића је назвао „творцем либералне странке у Србији”. Лист „Ново време” га је означио као „једног од најодличнијих и најзаслужнијих синова Краљевине Србије”.⁷

Грујић, као први заговорник грађанског парламентаризма у модерној Србији, чувени секретар Светоандрејске скупштине, шампион народног суверенизма, конституционалиста, врсни правник и писац мноштва правних аката који су устројили тадашњу Србију, истиче се као незаобилазна личност у оквиру поменутог процеса развоја либерализма и државности у Срба средином 19. века.

1.1.3. Значај истраживања

Пошто је значај сложена категорија, можемо је поједноставити користећи два индикатора: 1) значај проблема;

2) значај истраживања.

Значај проблема положаја Јеврема Грујића и његове политичке мисли и делатности у оквиру српског либерализма и државности 19. века је, пре свега, у разумевању започетих политичких процеса модернизације државе и друштва. Процеси започети у 19. веку и даље су актуелни у смислу политичког реалитета данашње Србије, те тврдимо да је проблем не само научно већ и друштвено актуелан.

Политички процеси у којима је Јеврем Грујић директно учествовао били су усмерени ка решавању проблема друштвеног развоја, а који су и данас врло релевантни за истраживање. Ти процеси су у вези са народном суверености и народним представништвом, Народном скупштином. Где је народна сувереност, ту је и питање изградње нације и решавање српског националног питања. Ђурић у том смислу каже да

² Симеуновић, „Српска државотворна мисао”, Наука и друштво, Београд, 2015, стр. 166.

³ Павковић, „Етнографски записи Јеврема Грујића”, Српска академија наука и уметности, Београд, 1992.

⁴ Исто.

⁵ Милићевић, „Историјат светоандрејског либерализма”, Нолит, Београд, 1964, стр. 271.

⁶ Исто.

⁷ Исто.

„питања народне суверености исказивана кроз народну скупштину на унутрашњем плану, била су током 19. века веома актуелна. Због тога, у политичкој историји ова питања, везана за национално ослобођење и демократски преображај српског друштва, нису временски ограничени политички процеси. Она имају сопствену развојну путању успона и падова. Међутим, евидентно је да је средином 19. века код српског народа питање народне суверености доживело највидније успоне у разматрањима уставотворне проблематике, јер је у расправама доминирала борба за афирмацију Скупштине као независног и највишег народног представништва.”⁸

Јеврем Грујић се у својим јавним наступима, и то не само на Светоандрејској скуштини, често позивао на средњовековну, саборску, српску традицију, и истицао право на скупштину, као и историјско право српског народа.

Однос између села и града, између централизма и тежњи ка попутној општинској самоуправи је тема којом се Грујић у пракси бавио. Павковић чак тврди да је то једна од доминантних политичких идеја код Грујића.

„Није случајно што се у ‘*Slaves du Sud*’ у поглављу Преглед друштвеног живота на првом месту, и у већем обиму но о другим питањима, говори о ‘праву народа’ и о територији и организацији општине. Грујић је одрастао у великој задружној породици, где се о свим важнијим питањима одлучивало заједнички и споразумно. С друге стране, као ђак и помоћник писара среског начелника, присуствовао је многим сеоским зборовима, на којима се одлучивало о свим пословима села, али и тумачиле наредбе виших власти, па и сам Устав Србије. На тај начин био је у могућности да се још у раној младости изблиза упознаје са функционисањем традицијске сеоске самоуправе.”⁹

Однос власти и опозиције, слобода говора, збора и штампе. Политичка култура и институције, те питање избора судске гране власти. Одбрана начела поделе власти и независности судства. Само на примеру „Мајсторовићеве завере”, после које је Јеврем Грујић допао затвора, могу се објаснити појмови политичке завере, независности судске гране власти, државног удара и политичког насиља. То су све феномени који су данас врло актуелни и за друштво и за науку. Овај конкретан пример се тиче четврте године владавине кнеза Михаила Обреновића. „У околини Смедерева била је откривена завереничка група од 36 лица. Најзнатнији међу њима био је Антоније Мајсторовић, бивши саветник, један задрти Карађорђевићевац.”¹⁰ Након што је Велики суд два пута вратио осуђујућу пресуду смедеревског суда, трећи пут је пресуда била поништена. Судијско веће које је донело такву одлуку имало је пет чланова, од којих је један био Јеврем Грујић. Наиме, није било никаквих доказа против окривљених, а констатоване су многе процесне неправилности. Наравно, овај легалистички став Јеврема Грујића кнез Михаило није могао да опрости и Влада је донела закон помоћу којег ће судије Великог суда бити кажњене, те је тако Јеврем Грујић завршио у краљевачком затвору као жртва институционалног насиља, нарушавања правног поретка и начела поделе власти.¹¹

Мирне и институционализоване смене власти или преврати
Питање државних удара и институционалног насиља, али и примене политичког насиља

⁸ Ђурић, „Народна сувереност и демократски преображај Србије у 19. веку”, Институт за политичке студије, Београд, 1999, стр. 17.

⁹ Павковић, 1992, 2. стр.

¹⁰ Милићевић, 1964, 143. стр.

¹¹ Више погледати у: Милићевић, 1964.

уопште. Веома занимљив пример из делатности посланика Светоандрејске скупштине, који је у вези са овим феноменима политичке теорије и праксе, јесте тренутак када је делегација Светоандрејске скупштине дошла на двор кнеза Александра Карађорђевића да му уручи одлуку Скупштине, по којој се од њега тражи да се повуче са престола. У жучној расправи, која је трајала између делегата и кнеза, кнегиња Персида се умешала тражећи од кнеза да топовима пуца на скупштину и да насиљем чува престо.¹²

Ту су и међународне околности као фактор унутрашњих политичких збивања. Таквих примера има напретек, а издвојили бисмо догађај када је уместо да потпише оставку, кнез Александар побегао Турцима у Београдску тврђаву, тражећи заштиту.

Из приложених примера закључујемо да је значај проблема истраживања велики за савремена политиколошка истраживања, а пре свега за боље објашњење и разумевање политичких процеса у Србији.

Значај истраживања се испољава кроз друштвени и научни. Друштвени значај истраживања се, превасходно, односи на савремену употребу објашњења истраживања при концептуализацији политичких идеологија и доктрина данашњих политичких група и партија, као што је већ наведено у претходном делу, где смо показивали да постоји значај проблема.

Научни значај се, пре свега, односи на научно објашњење поменутих историјских процеса кроз призму политикологије и допринос већ постојећим објашњењима и научним класификацијама. Научни значај овог истраживања прво се може пронаћи у објашњењу постојања, у одређеној мери, предвидивих последица.

1.2. ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА

1.2.1. Теоријско одређење

Овај део нацрта директно се наставља на последњи део формулације проблема и подразумева детаљнији увид у литературу. Као што се може видети из претходног дела, са изузетком Драгана Симеуновића¹³ и Живојина Ђурића¹⁴, који су правили политиколошке студије на ову тему, сви остали аутори су са позиције историчара истраживали улогу Јеврема Грујића у Србији 19. века. То је први задатак који ћемо у дисциплинарном смислу разматрати.

Намера нам није да овај рад буде чисто историографског типа, већ да кроз историјски приказ живота и дела Јеврема Грујића направимо политиколошку анализу сваког релевантног догађаја и процеса који су се одиграли током тог периода. Од одређења природе Светоандрејске

¹² Грујић, „Записи”, Будућност, Београд, 1923, књ. 2, 121. стр.

¹³ Симеуновић Драган, „Нововековне политичке идеје у Срба”, „Српска државотворна мисао”, „Историја српске политичке мисли”.

¹⁴ Ђурић Живојин, „Народна сувереност и демократски преображај Србије у 19. веку”.

скупштине, до утврђивања околности Тенкине и Мајсторовићеве завере.¹⁵ Циљ неће бити само да додатно објаснимо већ дефинисане феномене него и да направимо нове дефиниције догађаја које историја познаје, али који нису до краја политиколошки објашњени широј научној јавности. На пример, да ли су Илија Гарашанин, Јеврем Грујић и Тома Вучић Перишић били учесници завере током дана смене кнеза Александра Карађорђевића? Да ли је разилажење које је настало између Гарашанина и Грујића означило основну поделу на конзервативце и либерале, како их Милићевић назива?¹⁶ Да ли је акт осуде на затвор пет чланова Великог суда, међу којима је био Грујић, заправо био пример политичког удара, државног удара¹⁷ или само пример институционалног насиља¹⁸? Такве и сличне догађаје јасно ћемо дефинисати са позиција теорије политике.

Имајући у виду да ће нам у процесу доказивања хипотеза један од циљева бити да покажемо особеност либерализма у Србији у 19. веку, биће неопходно да у раду поставимо приказ основа класичног либерализма. Само кроз упоредну анализу класика либерализма који су писали пре и током 19. века, са свим оним што су писали српски либерали у периоду нашег предмета истраживања, можемо доћи до закључака о евентуалним особеностима.

То нас онда упућује да ће се теоријска разматрања вршити у три корака: 1) приказ класичног либерализма¹⁹ кроз дела Џона Лока, Адама Смита, Џона Стјуарта Мила али и Дејвида Хјума; затим 2) приказ либерализма у Срба кроз лик и дела Светозара Милетића, Владимира Јовановића, Јована Ристића; да бисмо издвојили 3) политичку мисао и дело Јеврема Грујића.

Из тога произилази да ће опсег наших теоријских разматрања укључивати анализу либералне идеологије, теорије и праксе преврата, дефинисање завере, концилијарне теорије, конституционализам, парламентаризам, као и демократију и демократизацију.²⁰

1.2.2. Операционално одређење

Предмет истраживања биће живот и политичка делатност Јеврема Грујића и особа са којима је имао приватну или јавну интеракцију, а која је имала било какве последице по његов учинак у политичкој сфери. То значи да ћемо се бавити приказом његовог јавног али и приватног живота: од његовог рођења у шумадијском селу Даросава 1826. године, преко школовања у суседном селу Венчане, потом његовим школовањем на Лицеју у Београду, Хајделбергу, те до окончања образовања у Паризу 1854. године. Приказаћемо његово детињство највише због тога што су ту корени његове љубави према селу и задрузи, која је касније битно утицала на формирање његове политичке мисли. Такође, и његов живот као студент у иностранству, те немачком и француском утицају на њега. Бавићемо се његовим службовањима од периода када је био практикант књажевске канцеларије, затим на позицији другог секретара

¹⁵ Симеуновић Драган, „Прилог одређењу научног појма завере”, у: *Теорија политике*, Наука и друштво, Београд, 2002.

¹⁶ Милићевић, 1964.

¹⁷ Симеуновић Драган, „Преврати: Политички и државни удар. Пуч”, у: *Теорија политике*, Наука и друштво, Београд, 2002.

¹⁸ Симеуновић Драган, „Врсте и појавни облици политичког насиља”, у: *Теорија политике*, Наука и друштво, Београд, 2002.

¹⁹ Симеуновић Драган, поглавље „Либеарлна идеологија”, у: *Увод у политичку теорију*, Наука и друштво, Београд, 2009.

²⁰ Ивана Дамњановић, „Демократизација – могућности и ограничења”, Наука и друштво, Београд, 2012.

Државног савета. Посебан фокус ћемо ставити на његов зенит каријере када је био секретар Светоандрејске скупштине. Истраживаћемо периоде током којих је обављао функције министра правде 1860. године и судије Великог суда 1864. године. Период живота после затвора је од мање важности за наш хипотетички оквир јер је то период током којег Грујић нема политички значај који је имао током Светоандрејске скупштине. Био је посланик у Цариграду 1869. године, а касније у периоду од 1887. до 1892. на тој истој позицији у Лондону и Паризу. Кроз све те положаје он је долазио у контакт са низом историјских личности Србије тог времена, попут: Милоша Обреновића, Михаила Обреновића, Александра Карађорђевића, Стевче Михаиловића, Јована Ристића, Илије Гарашанина, Томе Вучића Перишића, Мише Анастасијевића и многих других.

Предмет истраживања ће бити историјске личности попут Илије Гарашанина, Стевче Михаиловића и Јована Ристића, као и владари попут већ наведених Милоша и Михаила Обреновића. Затим, релевантне политичке институције у Србији тог времена попут Државног савета, али релевантних скупштина које су одржане: Митровска скупштина у Београду 1842, Скупштина у Топчидеру 1843, Скупштина у Крагујевцу 1843, Петровска скупштина у Крагујевцу 1848, Светоандрејска у Београду 1858, Малогоспојинска у Крагујевцу 1859, Преображенска ванредна у Крагујевцу 1861, Великогоспојинска у Београду 1864. У фокусу истраживања биће догађаји у вези са Светоандрејском скупштином.

Предмет истраживања ће бити и међународни односи битни за положај Србије у 19. веку, пре свега односи са Османским царством, Француском, Аустријом и Русијом. Ту се јасно види суверенистичка идеја Јеврема Грујића на већем броју примера, попут противљења да се изруче грађани Србије Аустрији или када је у својој младости, заједно са својим пријатељима, оштро критиковао догађај када је кнез Александар Карађорђевић, поштујући обичај на султановом двору, клекнуо и пољубио султанову чизму.

Такође, предмет истраживања биће и анализа садржаја доминантних политичких идеологија у Србији, као што је конзервативизам, а са посебним освртом на либерализам и његове представнике.

Истраживање ће просторно бити ограничено на Европу у ширем смислу, а на Југоисточну Европу и Србију у ужем смислу.

Временски, предмет истраживања биће ограничен на период од 1804. до 1895. године у ширем смислу. Цео тај период поделићемо на три временска интервала: пре Светоандрејске скупштине, период током одржавања Светоандрејске скупштине 1858/59. и период после Скупштине до краја живота Јеврема Грујића. Главни критеријум у истраживању живота Јеврема Грујића ће бити политички значај процеса у којима је учествовао. У том смислу, највећу пажњу ћемо посветити Светоандрејској скупштини као зениту политичке каријере Јеврема Грујића.

1.3. ЦИЉЕВИ ИСТРАЖИВАЊА

1.3.1. Научни циљ

Научном дескрипцијом покушаћемо да боље објаснимо појаве, субјекте и процесе који су наведени у операционалном одређењу предмета истраживања. Покушаћемо и да остваримо циљ научне класификације и да пронађемо место српском либерализму као партикуларној идеологији. Херменеутичким приступом пробаћемо да дамо прецизнија објашњења узрока наведених процеса, али и да објаснимо политичку улогу Јеврема Грујића у модерној политичкој историји Србије. То значи да ће нам научни циљ бити и научно објашњење.

1.3.2. Друштвени циљ

Друштвени циљ је покушај да се да прилог афирмацији српске традиције народне суверености, демократије и уставности. Борба Јеврема Грујића је у великој мери била усмерена против олигархијских структура, за правну државу и уставност.

Занимљив спој националног интереса и скупштине као институције није уобичајен у српској политичкој мисли, те сматрамо да је врло актуелан и да овакво истраживање може бити употребљиво у савременим друштвеним околностима.

1.4. ХИПОТЕТИЧКИ ОКВИР

Општу хипотезу бисмо поставили као став:

Х 1. Јеврем Грујић је својим политичким деловањем пресудно утицао на формирање онога што знамо као либерализам у Србији 19. века. Покушаћемо да докажемо да је посебан контекст одрастања у српској задрузи, школовања у Хајделбергу и Паризу створио особу која је потом пресудно утицала на правну и политичку природу Светоандрејске скупштине, која је, следствено томе, оставила снажан печат на формирање српског либерализма у 19. веку, али и у ширем смислу на изградњу модерне Србије.

Из овога нужно произилази неколико посебних хипотеза:

Х 1.1. Јеврем Грујић је борац за национални интерес

Инсистирање на националном јединству и заједничком одлучивању и договору (то се види на многим примерима, посебно на Светоандрејској скупштини где је тражио мирну смену династије и приликом формирања Владе за време ратова за ослобођење Србије). Тежио је томе да се не приклања превише ниједној династији како би избегао међудинастичке пристрасности. Био је увек против свих одлука које руше независност Србије према споља, посебно према Отоманском царству. Био је против унутрашњих политика које су усмерене ка томе да се позивају странци да наметну неко политичко решење. Примери његове привржености

националном интересу постоје током целог његовог живота: од ране младости и оснивања прве политичке паравојне организације „Душанов полк”.²¹

Национални интерес, интерес целине, код њега је увек односио превагу над личним. Цела његова политичка каријера је у том знаку.

X 1.2. Јеврем Грујић је битно утицао на токове развоја државности Србије

Однос са Светозаром Милетићем, Владимиром Јовановићем и другим либералима је важан фактор Грујићеве улоге у политици гледајући партијска и идеолошка позиционирања. С друге стране, однос са Илијом Гарашанином, Милошем и Михаилом Обреновићем је важан фактор Грујићеве улоге у политици у ширем смислу унутрашњих кретања државног и политичког развоја Србије.

Период пре одржавања Светоандрејске скупштине обележен је правим завереничким активностима Јеврема Грујића и његовог политичког савезника Илије Гарашанина. У том периоду Грујић је био творац важних аката, попут Акта оптужбе против Александра Карађорђевића.

Период током трајања заседања Светоандрејске скупштине 1858/59. истиче се, између осталог, улогом њеног секретара Јеврема Грујића.

X 1.3. Јеврем Грујић уноси своје особености у либералну идеологију

Либерализам Јеврема Грујића тежи, пре свега, еманципацији народа од спољних владара (Порта) и унутрашњих самодржаца (олигарха). Он спаја професионалну етику и политичко деловање. Те његове личне особине и убеђења пресудно су утицали на формирање српског либерализма. Дистанца према Порти и Турцима, Бечу али и уздржаност према Русима.

Од задруге до либералне скупштине. Никада није заборавио задругу и село; задржао је своју љубав према народу. И када је постао функционер, није заборавио своје порекло и заправо се никада није одвојио од народа. Остао је везан за народ и село. Његови описи свог детињства, свог села Даросаве код Космаја снажна су идентитетска сећања која је стекао у својој примарној заједници – задрузи. Та приврженост народној заједници учинила је да он никада не постане отуђени чиновник државе, или некакав припадник нове совјетничке, грађанске касте, коју су социјалисти 19. века толико критиковали. Из тога произилази његово инсистирање на праву народа да се политички организује у општине, преко којих би се онда правила мрежа народних скупштина. Већина његових писања која су настала у затвору у вези су са описима његовог живота на селу.²²

Јеврем Грујић је поборник концепта народне суверености. Светоандрејска скупштина је инструмент народне власти, а не средство којим би појединци себи приграбили власт. Велика заслуга иде управу Јеврему Грујићу и либералима што та скупштина није инструментализована да изигра народну вољу. Он је тада био најближи томе да нешто присвоји за себе, противправно, недемократски, био је на врхунцу политичке моћи, али то није урадио. Заправо, током заседања

²¹ Симеуновић, „Српска државотворна мисао”, Наука и друштво, Београд, 2015, стр. 166.

²² Павковић Никола, „Етнографски записи Јеврема Грујића”, САНУ, Београд, 1992.

Скупштине био је на позицији моћи да највише уради за народ – и ту прилику је до краја искористио.

Јеврем Грујић је легалиста. Примери доказивања су све неприлике у које је упадао приликом школовања и, касније, службовања у државној управи (проблеми око стипендија, повратак у Србију, накнадно школовање, велики број премештаја са положаја, оставке). Узроци су готово увек били принципијелне природе. Често се примећује одсуство практичнополитичке логике са његове стране. У прилог томе иду и све последице које је трпео у животу – попут губитка слободе. Његово инсистирање на правној држави и легалитету никада није било усмерено против крунисане главе већ против аутократије, олигархије и интересних кругова око двора. Против њихове узурпације власти и овлашћења. По његовом непопустљивом ставу, због којег је доста испаштао, са кнезом је власт требало да дели српска скупштина, а не интересни кругови и олигарси.

X 1.4. Либерализам у Србији 19. века је особен

Покушаћемо да покажемо да је либерализам у Србији одступао у одређеној мери од класичног либерализма. Пре свега према односу на линији појединац–заједница, потом у погледу третирања српског националног питања, концепта минималне државе и концилијарних теорија. Важни су ставови либерала о важности локалне самоуправе, српске општине. Покушаћемо показати да је на све ово у великој мери утицао контекст предмодерних друштвених институција које су постојале у Србији 19. века или о којима је сећање било сачувано још од средњег века.

1.5. ОПИС ПРЕДЛОЖЕНЕ СТРУКТУРЕ РАДА

1. Увод

У уводном делу рада биће изложена формулација проблема истраживања, објашњен предмет истраживања и одређени циљеви истраживања. Потом ће бити елабориран хипотетички оквир, као и кратак опис садржаја поглавља рада.

2. Класични либерализам, револуције и либерализам у Србији 19. века

У овом поглављу ћемо направити теоријску основу истраживања кроз приказ дела Џона Лока, Дејвида Хјума, Адама Смита и Џона Стјуарта Мила. Овај приказ биће описног карактера. У њему нећемо проблематизовати мисао наведених аутора, већ направити преглед класичне либералне мисли, који ће нам касније служити као референтна тачка у односу на коју ћемо покушати да одредимо политичку мисао српских либерала.

Намера нам је да у овом поглављу прикажемо кључне политичке вредности и институције које доносе Америчка (1776) и Француска (1789) револуција. Као и претходно, ово поглавље ће нам бити неопходно како бисмо одредили оно што Српска револуција представља за друштвену еманципацију српског народа у 19. веку, а у односу на тадашње политичке трендове у Европи и Северној Америци.

У овом поглављу ћемо уз ослонац на тезе о грађанским револуцијама одредити вредности и допринос Српске револуције. Сматрамо да без тих промена и без успостављања њених вредности не би било могуће да се зачне либерална мисао у Србији. Због тога ће ово поглавље бити кратак приказ уз компарацију са Америчком и Француском револуцијом.

Такође, ово поглавље биће посвећено и политичкој мисли и делатности Светозара Милетића, Владимира Јовановића и Јована Ристића. Приказаћемо основне вредности либерализма у Србији 19. века, а уз ослањање на приказ који смо претходно направили о класичном либерализму у првом поглављу. Из оног што дефинишемо као либерализам у Србији тог времена, издвојићемо Јеврема Грујића као једну од водећих личности у том смислу.

3. Прва владавина Милоша Обреновића, Милана Обреновића и Михаила Обреновића

У овом поглављу ћемо се дотаћи главних карактеристика владавине, превасходно, Милоша Обреновића. Овај период ће у раду бити обрађен најпре кроз детињство и рану младост Јеврема Грујића јер је она обележна социјализацијом са његовом примарном заједницом, породицом и задругом.

4. Владавина уставобранитеља

У овом поглављу ћемо се бавити приказом владавине уставобранитеља и ликовима Илије Гарашанина и Томе Вучића Перишића, као и периодом активности Јеврема Грујића који претходе одржавању Светоандрејске скупштине.

5. Светоандрејска скупштина

Држећи се примарне литературе, у овом поглављу ћемо описати догађаје који су се одиграли током заседања Светоандрејске скупштине 1858/59. године из недеље у недељу. Ово је зенит Грујићеве политичке каријере, у којем су дошле до изражаја све његове личне особине и политички идеали.

6. Друга Милошева владавина

У овом поглављу ћемо се, пре свега, бавити догађајима који су обележили период непосредно после Светоандрејске скупштине и личним односом који су имали Јеврем Грујић и Милош Обреновић. Тај однос је мењао своју природу, а узрок су били супротни погледи на оно што Србија као држава треба да постане.

7. Друга владавина Михаила и владавина Милана Обреновића

Период током којег је Јеврем Грујић заузимао важне позиције у Србији биће описан у овом поглављу. Најважнија позиција коју је обављао је то што је био судија Великог суда 1864. Овај период је обележен и Грујићевим одласком у затвор, после којег Јеврем Грујић више никада неће имати онај политички значај који је имао током Светоандрејске скупштине.

8. Закључак

У овом поглављу ћемо извести закључна разматрања и извести потврду хипотетичког оквира.

1.6. УТВРЂИВАЊЕ НАЧИНА ИСТРАЖИВАЊА

Применићемо све основне методе, а посебно конкретизацију, синтезу и индукцију. Сходно предмету истраживања, користићемо анализу садржаја примарних и секундарних извора, биографску методу, као и компаративну методу.

Од основних метода користићемо и аналитичке и синтетичке методе. Од аналитичких основних метода применићемо анализу, класификацију и дедукцију. Од синтетичких основних метода користићемо синтезу, индукцију и конкретизацију. Анализу ћемо највише користити имајући у виду свој предмет истраживања, а нарочито анализу садржаја и компаративну анализу. Класификацијом ћемо се бавити при покушају да рашчланимо и класификујемо идеолошки спектар политичких група у настајању тамо где нисмо нашли постојеће политиколошке изворе. Пример би био тренутак у којем се Грујић и Гарашанин разилазе у политичком смислу, заступајући оштро супротстављене идеје деморкатизације, са једне стране, и рестаурације старог начина владања, са друге стране.

Синтезом ћемо доводити у различите везе анализом препознате чиниоце како бисмо открили нова могућа објашњења. Овде, пре свега, мислимо на анализу политичких реалитета и њихово међусобно довођење у везу. Конкретизацијом ћемо са нивоа општости ићи ка посебом и појединачном, у прецизнијем објашњавању политичких идеја.

У великој мери ћемо користити индукцију јер велика историографска грађа нема нама доступних политиколошких објашњења, те ћемо, у том смислу, често кроз израду овог истраживања долазити у ситуацију да од низа историјских чињеница индукујемо опште судове и ставове о њима како бисмо успели да одредимо и дефинишемо политички идентитет одређених особа, институција, појава и процеса.

Од општенаучних метода применићемо компаративну методу. Ову методу ћемо употребити при поређењу различитих чинилаца међу којима постоје сличности. Користићемо је у намери да упоредимо различите српске либерале и њихове идеје. Исто тако, покушаћемо на вишем нивоу општости да, потом, поредимо либерализме различитих подручја.

Када је реч о методама прикупљања података, употребићемо оперативну методу анализе докумената и студије случаја. Студију случаја ћемо користити превасходно за догађаје које је потребно посебно објаснити како би се истраживање завршило. Такви догађаји су, на пример: Тенкина завера, Мајсторовићева завера, Вучићева, Катанска и Тополска побуна. Применићемо и биографску методу јер ћемо при истраживању имати приступ великом броју јединица личних докумената Јеврема Грујића.

Од основних методолошких праваца и структуре аргументације користићемо структурализам. Иако би дијалектички правац био користан при објашњењу грађанских револуција, нећемо га применити имајући у виду да наш циљ није објашњење тих феномена већ прост опис. Структурализам ће нам користити при покушају да потврдимо хипотезе да је одређен контекст, дискурс утицао на формирање либерализма у Србији.

1.7. НАУЧНА И ДРУШТВЕНА ОПРАВДАНОСТ

Научна и друштвена оправданост произилази из објашњења научног и друштвеног значаја, који смо објаснили раније у овом тексту.

Додали бисмо само да очекујемо хеуристички резултат истраживања, пре свега кроз откривање нових личних докумената Јеврема Грујића, на основу којих бисмо могли да изведемо поуздане закључке о његовим политичким погледима. Верификаторски резултат очекујемо на плану додатног објашњења и потврда теза на које смо наишли у обрађеној секундарној литератури и досадашњим истраживањима на ову тему.

Друштвена оправданост треба да допринесе разумевању либерализма у Србији, као и либералним схватањима Јеврема Грујића у 19. веку, али и да понуди смернице за политичке идеологије и доктрине данашњих политичких група и партија.

2. ТЕОРИЈСКА ПАРАДИГМА

Како бисмо направили оквир у који ћемо да сместимо идеје и рад Јеврема Грујића, прво ћемо да се осврнемо на неке од категорија идеологије класичног либерализма кроз учења, рекли бисмо, кључних теоретичара и мислилаца: Џона Лока, Џона Стјуарта Мила, Адама Смита и Дејвида Хјума. Потом ћемо у кратким цртама да размотримо три кључна историјска догађаја која су одредила историју идеја у српском друштву 19. века, а то су три револуције – две које су промениле изглед људске историје и једна која је родила модерну српску државу. У последњем делу осврнућемо се на учења неких од водећих либерала српског 19. века, како у самосталној Кнежевини и Краљевини Србији тако и у деловима српског народа који је живео у Аустријском царству. Направићемо приказ идеја Владимира Јовановића, Светозара Милетића и Јована Ристића. У тај оквир ћемо начелно поставити и главни предмет свог истраживања – Јеврема Грујића.

2.1. Класични либерализам

Када говоримо о либерализму, можемо дефинисати његову суштину као да либерализам „...полази од становишта да сви људи, без изузетка, поседују независно од своје воље и, посебно, независно од воље других људи, одређена основна права као што су право на живот, слободу, тежњу ка срећи.”²³ Посматрајући суштину либерализма не можемо да не видимо директну повезаност са Декларацијом независности британских колонија у Северној Америци, којом је започета Америчке револуција. Декларација у својој другој реченици каже: „Ми сматрамо очигледним истинама да су сви људи створени једнаки; да их је њихов Творац обдарио неотуђивим правима; да међу ова спадају живот, слобода и тражење среће.”²⁴

Ипак: „Либерализам није заокружено, потпуно учење или утврђена догма.”²⁵ Овим ставом Бранко Бешлин започиње своју свеобухватну студију о европским утицајима на српски либерализам у 19. веку и ми можемо у прегледу многобројних радова многих мислилаца да будемо сагласни са таквим ставом. Такође, за само поимање либерализма битно је напоменути и да је већина либералних мислилаца класичног либерализма више пажње посвећивала практичном приступу проблемима заједнице, пре него доктринарно-теоријском.²⁶ На овај начин, либерализам, као систем идеја, настаје и развија се као веома дифузан светоназор – систем идеја. Из тих разлога смо се определили да за потребе овог рада прикажемо неке од идеја четворице, рекло би се, стубова класичне либералне мисли: Џона Лока, као вероватно једног од утемељитеља либерализма; Џона Стјуарта Мила, као једног од мислилаца који је покушао да помири социјалну правду и слободу; Адама Смита, као творца економског либерализма; и Дејвида Хјума, шкотског просветитеља. Приказ њихових учења биће у складу са пробраним идејама које нам могу користити како би се показало зашто је либерализам имао тако јак утицај на историју идеја у Србији 19. века.

²³ Бешлин 2005, 29.

²⁴ Паркс 1985, 765.

²⁵ Бешлин 2005, 5.

²⁶ Бешлин 2005, 5.

Џон Лок је стварао у време Славне револуције у Енглеској. Ова револуција је карактеристична по промени власти без проливања крви, што је реткост у Европи тог доба. Сама чињеница да се његово дело ствара у таквим историјским околностима определиће и његово учење, које одише антрополошким оптимизмом. Веома често се његовом антрополошком оптимизму супротставља антрополошки песимизам Хобсовог „Левијатана”.²⁷ Управо целокупно дело Џона Лока одише оптимизмом и вером у људску природу и људски разум.

Кључно дело које нам користи како бисмо схватили Локове идеје у политичкој теорији јесу „Две расправе о влади”, посебно „Друга расправа”, која се управо бави природним стањем човека и његовим преласком у друштвено стање. Суштина Локовог става о природним правима може се сажети у реченицу: „Стога смо рођени слободни, пошто смо рођени разумни...”²⁸ Дакле, појединац је рођен слободан да чини са својом слободом шта жели, и управо је слободно и одлучио да створи заједницу – друштво са другим људима који су једнако слободни као и он. Коста Чавошки истиче да је Лок „... углавном говорио о слободи издвојеног појединца чији се људски смисао исцрпљује у неометаном располагању властитим моћима и у неограниченом присвајању материјалних добара.”²⁹

Јасно је да слобода човека у природном стању ничим није ограничена.³⁰ Самим тим, слобода је у људској заједници ограничена само одрицањем од права да самостално кажњава злочине против закона природе.³¹ На крају крајева, како Лок истиче: „Циљ владе је добро људи.”³²

Управо је, према Локу, предуслов постојања политичког друштва/заједнице, рекли бисмо, слободно, својевољно одрицање грађана од сопствене природне власти која се преноси на заједницу како би се *защитила својина* [подвукао Д. Ј.] појединачног грађанина. Исто тако, грађанин предаје у руке заједнице силу за спровођење пресуда и казни приликом кршења закона. У овом процесу преноса сопствене природне власти сваког грађанина на заједницу Лок види извор законодавне и извршне власти грађанског друштва/заједнице.³³

Зато и истиче: „Стога где год је извештан број људи на овај начин уједињен у једно друштво тако да се свако одриче своје извршне власти природног закона и предаје је заједници, једино је тамо *политичко или грађанско друштво*”³⁴. Укратко речено – власт заједнице је изведена из суверености грађана. Природна власт сваког појединца се преноси на заједницу. Лок негира основ суверености у Божијим заповестима (пета заповест) – отац нема суверену власт над својим потомцима, самим тим, ни врховни отац – владар нема власт над грађанима која је у основи предата од Бога. Родитељство није основ власти родитеља над децом.³⁵

Лок сматра да је, ако се полази рационално од претпоставке да су људи по природи слободни, као и да су владе света основане у миру биле засноване на темељу природне слободе

²⁷ Више видети у: Томас Хобс, „Левијатан”, посебно предговор Михаила Ђурића и Миливоја Марковића.

²⁸ Лок, 2002. стр.

²⁹ Лок, 2002, 24. стр.

³⁰ Бешлин, 2005, 38. стр.

³¹ Бешлин, 2005, 38. стр.

³² Лок, 2002, 352. стр.

³³ Лок, 2002, 278–279. стр.

³⁴ Лок, 2002, 279. стр.

³⁵ Лок, 2002, 163–164. стр.

појединаца, те да су те владе створене сагласношћу људи.³⁶ Дакле, владе које су слободно створене вољом појединаца из природног стања слободе почивају на народној суверености. Или речено његовим речима: „Власт заснована на *уговору* може да се наслеђем пренесе само на онога ко има право по овом уговору.”³⁷

Закључујемо да је заштита својине сваког грађанина главни задатак заједнице. Коста Чавошки у предговору „Две расправе о влади истиче да је по Локовој теорији држава заснована на интересу а не на врлини, и то превасходно на интересу онога који поседује својину.”³⁸ Зато је и заштита својине основни мотив који људе трансформише из природног стања у грађанско друштво, заједницу.³⁹ Управо је својина изражено природно право слободе човека, дакле, човек без својине не може да буде слободан.⁴⁰ Овде можемо да видимо темеље односа либерализма према демократији, чега ћемо се дотаћи код Мила, и инсистирању за изостанком општег права гласа у заједници јер они који немају својину нису пуноправни грађани. Занимљиво, у теоријама српских либерала став о ограниченом праву гласа се одбацује, о чему ћемо више рећи освртом на идеје српских либерала. Џон Лок иде и даље јер у својој теорији природног права и друштвеног уговора уплитање народа у политику било је само крајње решење за одбрану од тираније.⁴¹

Дакле, људи се рађају слободни и разумни, слободни предају своју власт заједници како би заштитили своју приватну својину. Сувереност државе долази од народа, а не од неког другог ауторитета, на пример, Бога. Људи поседују природна права и порив да увећавају своју својину. А држава, друштво, заједница постоји ту како би штитила својину својих грађана и решавала њихове спорове у вези са својином или природним правима. Кључна категорија је интерес, и то лични интерес.

Адам Смит (1723–1790)

Адама Смита често посматрају као оца либерализма јер је он утемељио економски либерализам, а у свету данас либерализам се поистовећује са капитализмом – тржишном економијом и малом улогом државе у животима грађана. Посебно је његову популарност повећала појава неолиберала у другој половини 20. века, који је поново оживео класични економски либерализам на против кејнзијанској економији.⁴²

Као што је већ поменуто, Адам Смит је у свом делу „Истраживање природе и узрока богатства народа” утемељио економски либерализам. Кључан став је да слобода појединца да има своју имовину представља гаранцију за економски напредак и благостање. Овим ставом можемо казати да је Адам Смит један од утемељивача модерне економске мисли и уопште економије као науке.⁴³

³⁶ Лок, 2002, 287. стр.

³⁷ Лок, 2002, 186. стр.

³⁸ Лок, 2002, 16. стр.

³⁹ Лок, 2002, 16. стр.

⁴⁰ Лок, 2002, 17. стр.

⁴¹ Бешлин, 2005, 40. стр.

⁴² Неки од кључних неолиберала су Роберт Нозик и Милтон Фриман, а неолиберализам је након Хладног рата у једном периоду био буквално догма светске економије.

⁴³ Бешлин, 2005, 309. стр.

Истовремено, Адам Смит је одбацивао меркантилистичка начела, протекционизам и интервенционизам, који су одликовали апсолутистичке државе.⁴⁴ Увидео је да је природа економског система одређивала и политичке односе унутар држава, те се може закључити да би постојање слободне економије унутар државе и друштва смањило апсолутистичке тенденције, иако чак и на унутрашњем плану постоји одређен сукоб економских интереса, што се и види из Смитових речи: „У свакој земљи увек јесте и мора бити интерес велике масе народа да купује шта год јој треба од оних који то најјефтиније продају. Та реченица је тако чита да изгледа смешно трудити се да се она докаже, и она никад не би била доведена у питање да заинтересовано мудровање трговаца и мануфактуриста није збунило здрав разум човечанства. У том погледу интерес трговаца и мануфактуриста непосредно је супротан интересу велике масе народа.”⁴⁵

Јасно је да су људи себични и понашају се само у складу са својим личним интересима. Себичност и лични интерес могу да се узму као основ напретка заједнице јер – *чист рачун, дуга љубав*, што каже наш народ.⁴⁶ Или конкретније, такмичење интереса ће омогућити да заједница напредује јер ће конкуренција да произведе квалитет.

Зато, по Смићу, невидљива рука тржишта је најбоља гаранција напретка јер било каква регулација угрожава природни поредак ствари. Самим тим, држава мора да се ограничи на своја три главна задатка: 1) одбрана од спољног непријатеља, 2) заштита појединца од другог појединца како би се спречила било која повреда и 3) обављање искључиво оних јавних послова који не могу да се обаве приватном иницијативом.⁴⁷ Дакле, минимална држава са веома ограниченим обимом интервенције.

Појединац има право да слободно спроводи свој интерес и да у конкуренцији са другим интересима напредује. Напредком појединаца напредује и заједница, па је могуће закључити да је суштина и основ напретка друштва/заједнице управо слобода. Сматрамо да је за наше разумевање утицаја идеја Адама Смита на српске либерале мање битно његово разматрање економије и економских слобода, а више инсистирање на ограничавању државе и њен утицај на живот својих грађана.

Дејвид Хјум (1711–1776)

Дејвид Хјум, познати шкотски просветитељ 18. века, више је допринео на пољу филозофије него политичке мисли, али је свакако заслужио да се нађе у овом друштву. Један од његових значајних филозофских доприноса јесте и разматрање односа узрок–последица. Његовим речима описано: „Слични узроци производе сличне последице – на исти начин као у узајамној радњи елемената и сила природе.”⁴⁸

Хјум сматра да је и људско друштво у основи узрочно јер друштвеност сваког човека је у њему узрокована и човек не може без друштва,⁴⁹ а истовремено нема удруживања без

⁴⁴ Бешлин, 2005, 40. стр.

⁴⁵ Смит, 1998, 408. стр.

⁴⁶ Бешлин, 2005, 40. стр.

⁴⁷ Бешлин, 2005, 40–41. стр.

⁴⁸ Хјум, 1983, 343. стр.

⁴⁹ Хјум, 2008, 94. стр.

владавине.⁵⁰ Закључујемо да је владавина узрокована појавом друштва, те нема друштва без владавине. Хјум инсистира да је неопходна одређена димензија очекиване узрочности како би друштво функционисало, одређена очекивана понашања која нам помажу да разматрамо када се доноси одлука. Та очекивана узрочност се може илустровати овим: „Владар који наметне неки порез својим поданицима очекује њихово потчињавање. Генерал који поведе војску рачуна са извесним степеном храбрости. Трговац очекује оданост и умешност од свог пословође или надзорника бродског терета. Човек који заповеди да му се спреми ручак не сумња у послушност своје послуге.”⁵¹

Друштво надокнађује све људске слабости, човека који је истовремено и најслабије и најјаче живо биће. Дакле, управо је друштво то што чини човека јаким. „Спајањем снага, наша се моћ повећава; поделом рада, наша способност расте; и узајамном помоћи мање смо изложени удесу несрећним случајевима.”⁵² Заједница јача појединца, и без ње он је много слабији. Ипак, Хјум сматра да су људи иманентно себични⁵³ и да то може значајно да угрози друштво, тј. сједињавање.⁵⁴ Тако људи имају три врсте добара која поседују: унутрашње задовољство нашег ума, спољашња надмоћ нашег тела и уживање у делима наше радиности и добре среће.⁵⁵ Пошто је од све три врсте добара само последња врста (својина) релативно нестабилна јер може да буде угрожена, друштво је управо та институција⁵⁶ која, са једне стране, успева да увећа та нестабилна добра, а са друге стране, да заштити већ постојећа добра својим конвенцијама. Та потреба за заштитом своје својине – дела наше радиности и добре среће, уз природни порив за сједињавањем – представљају основ стварања и опстанка друштва.⁵⁷

Пошто су људи себични и доминантно се брину за свој лични интерес, а опет будући да је друштво најзначајније у очувању тог интереса, тако се и људи, појединци придржавају правде, која је у рукама заједнице, како би задовољили своју себичност.⁵⁸ „... да успостави политичко друштво како би остварило правду, без које међу људима не може бити ни мира, ни безбедности, ни узајамних односа.”⁵⁹ Хјум сматра да је људска природа слаба и често изопачена и зато кршење правде не може да се остави појединцу да је чува, већ то мора бити друштво кроз своје институције, које чине одабрани управљачи, који доносе праведне законе и брину се да се правда спроводи.⁶⁰ Али Хјум није платоновски уверен у исправност управљача, већ инсистира на томе да постоји унутрашња борба између владе и слободе у сваком друштву и да у тој вечној утакмици никада није могућа апсолутна премоћ, већ само више или мање надмоћи једне или друге у историји једног друштва.⁶¹ Занимљиво да је управо историја Србије 19. века добар

⁵⁰ Хјум, 1983, 344. стр.

⁵¹ Хјум, 1983, 347. стр.

⁵² Хјум, 1983, 414. стр.

⁵³ Хјум, 1983, 453. стр.

⁵⁴ Хјум користи израз *сједињавање* (принцип сједињавања) када говори о потреби људи за друштвом. У својој „Расправи о људској природи” он потребу за друштвом изводи из биолошког императива размножавања.

⁵⁵ Хјум, 1983, 415. стр.

⁵⁶ По питању развоја друштвених институција, Хјум је био изразити еволуциониста, слично осталим либералима у Великој Британији; поменимо и Адама Смита, између осталих. У суштини, то значи да се институције развијају полако и без наглих промена, протоком времена. Управо је српски либерализам одбацивао еволуционизам друштвених институција јер је друштво модерне српске државе морало убрзано да достиже своје европске узоре, за шта није било времена неколико векова како би то желела већина класичних либерала.

⁵⁷ Хјум, 1983, 415–420. стр.

⁵⁸ Хјум, 1983, 453–454. стр.

⁵⁹ Хјум, 2008, 94. стр.

⁶⁰ Хјум, 2008, 94. стр.

⁶¹ Хјум, 2008, 96. стр.

пример исправности ове Хјумове тезе, те да је можемо најбоље илустровати уставном историјом Кнежевине и Краљевине Србије.

Дакле можемо да видимо идентичне категорије као и код претходника – слобода, својина, интерес, нужност удруживања. Међутим, Хјум додаје и своје уверење о слабости људске природе и потреби јаког друштва да одржава заједништво људи. Истовремено, у складу са својим еволуционизмом, указује на унутрашње борбе у друштву, владе и слободе, или, боље рећи, апсолутизма и либерализма.

Џон Стјуарт Мил (1806–1873)⁶²

Крај нашег кратког прегледа оставили смо за представљање идеја најмлађег међу одабраним класичним (европским) либералима јер је његов утицај на српске либерале најзначајнији.⁶³ Довољно је поменути само његову књигу „О слободи”, која је вероватно најпревођенији његов спис на српски језик, као и „О представничкој влади”, која је мноштво српских либерала, како теоретичара тако и практичара, водила у њиховој борби за унутрашњу и спољну слободу српског нација.

Дело Џона Стјуарта Мила представља сусрет либерализма и демократије. Мил је зачетник социјалног либерализма; увео је принцип социјалне расподеле која не сме да зависи од тржишта.⁶⁴ Иако се чини да је ово парадокс, занимљиво је да је учење Мила тумачено на различите начине, тако да „леви либерали тврде за Мила да је премало демократа, десни либерали да је превише склон социјализму, а марксиста да је апологета капитализма.”⁶⁵

Мил је својеврсни реформатор либерализма свог времена. У својим делима је објединио теоријско наслеђе енглеског, немачког и француског либерализма, уобличио је класичне ставове теорије и усмерио либерализам у правцу новог развоја следствено развоју историјских околности.⁶⁶ Његова основна идеја је идеја напретка. Човек је „биће напретка”.⁶⁷ Напредак идеја и мишљења је основ и друштвеног напретка. А слобода (критичко промишљање) појединца је предуслов напретка идеја и, самим тим, посредно, и друштвеног напретка. Међутим, као и одређени значајни либерални мислиоци, и Мил оставља могућност само материјалног прогреса,⁶⁸ док је душевно усавршавање ипак мање вероватно да се оствари.⁶⁹ Занимљиво је да и данас, скоро 200 година након ових мисли Џона Стјуарта Мила, постоје исте сумње у душевни (морални) напредак човечанства.

⁶² Син Џемса Стјуарта Мила, који се бавио теоријом утилитаризма и заговарао је заједно са Џеремијем Бентамом. Више о утилитаризму – корисности као мерилу ствари, и сâм Мил Млађи писао је у свом делу „Утилитаризам”.

⁶³ Треба ипак истаћи да је, имајући у виду да је Мил својеврсни коректор идеја својих претходника, српски либерал упознао и његове претече преко његовог дела.

⁶⁴ Јасна илустрација да своје идеје развија у далеко развијенијем индустријском друштву него, рецимо, Лок или Смит, који се нису освртали на потребу дистрибутивне правде.

⁶⁵ Бешлин, 2005, 8. стр.

⁶⁶ Бешлин, 2005, 70. стр.

⁶⁷ Бешлин, 2005, 71–72. стр.

⁶⁸ Бешлин, 2005, 42. стр. Занимљиво је да је Мил до става о слабијем духовном напретку дошао суочен са тешким последицама Француске револуције у пракси, упркос идејама којима је инспирисан тај догађај.

⁶⁹ Бешлин, 2005, 795. стр.

Слобода је ограничена само слободом другог појединца, а рационално је у основи индивидуалног понашања и промишљања. „Мил разликује три врсте слобода: слободу мишљења и расправљања, слободу „укуса и тежњи” и слободу удруживања.”⁷⁰ Прва врста је апсолутна јер представља неопходан услов за појаву и развој критичке свести у друштву. Ова слобода није себична равнодушност једног човека према другом док то није у његовом личном интересу.⁷¹ Дакле, „... грађанска и друштвена слобода, што ће рећи: природа и граница власти коју би друштво могло да врши на појединцу.”⁷²

Држава не треба да се уплиће у живот појединца и његово понашање у заједници јер се тиме угрожава слобода и не може се доћи до пуне слободе појединца. По Бешлину, Мил сматра да је појединац апсолутно независан у стварима које се тиче само њега.⁷³ „Сваком своје – и то ће да буде најправедније. Личности нека припадне онај део живота који се тиче превасходно појединца, а друштву пак онај који се углавном тиче друштва.”⁷⁴ Уплитање државе води деспотизму. Мил државној принуди увек претпоставља, пре свега, образовање⁷⁵ и демократски дијалог.⁷⁶

За Мила демократија је „... најбољи политички облик заштите права појединца и уједно начин да се он морално усаврши.”⁷⁷ Те је демократија „... и школа против деспотизма и школа за општи напредак.”⁷⁸ Ипак, као и већина осталих либерала, није желео да омогући опште право гласа грађанима јер одбацује постојање права на учешће у политичком животу. Постојало је страховање да ће општим правом гласа завладати „тиранија већине”, коју би чинили најнижи слојеви становништва – необразовани и сиромашни.⁷⁹ Сматрао је да је предуслов за уживање политичких права образованост појединца – макар да зна да чита и пише.⁸⁰

Исто тако Мил је веровао да је за „...развој заосталих друштва благотворније утицала апсолутистичка владавина него демократија.”⁸¹ Овакав став је природно изведен из Милове тезе како је за представничку владу потребно да и друштво има одређена својства.⁸² Оно што је занимљиво када се читају дела српских либерала јесте да се претерано не осврћу на ово страховање Џона Стјуарта Мила, што је очекивано јер су српски либерали листом одбацивали еволуционизам класичних либерала.

У суштини, дело Џона Стјуарта Мила пуно је противречности и недоречености, што је карактеристика и целокупног европског либерализма.⁸³ Ипак, и код њега видимо да су кључне категорије исте са нагласком на адаптирање класичних теорија и увођењем нових разматрања –

⁷⁰ Бешлин, 2005, 72. стр.

⁷¹ Бешлин, 2005, 72. стр.

⁷² Мил 1999, 19. стр.

⁷³ Бешлин 2005, 72. стр. Мил истиче: „Најважнији разлог који се наводи као противан мешању заједнице у чисто личне ствари, јесте тај да се друштво у њих увек меша неумесно и не на начин на који би то требало да чини” (Мил, 1999, 106, стр.). Видети и Мил: 1999, 119. стр.

⁷⁴ Мил, 1999, 97. стр.

⁷⁵ Мора да научи појединце у друштву кључним правилима у понашању према другима: да узајамно пазе на своје користи и подносе муке и терете у праведној сразмери (Мил, 1999, 97 стр.).

⁷⁶ Бешлин, 2005, 72. стр.

⁷⁷ Бешлин, 2005, 75. стр.

⁷⁸ Бешлин, 2005, 75. стр.

⁷⁹ Бешлин, 2005, 75. стр.

⁸⁰ Бешлин, 2005, 759. стр.

⁸¹ Бешлин, 2005, 498. стр.

⁸² Бешлин, 2005, 658. стр. Ово нам јасно указује да је и Мил, слично својим претечама, еволуциониста када разматрамо развој друштвених институција.

⁸³ Бешлин, 2005, 76. стр.

социјалне правде, демократије, значаја образовања. На крају, није ни чудо што су српски либерали посматрали Мила као узор.⁸⁴ У народу чија је велика већина била у буквалном ропству у туђим царствима, а слободна мањина у апсолутистичким рукама својих владара, кључни Милов став да је смисао друштвене, политичке слободе ограничење власти државе и властодржаца пао је на плодно тло. Усудили бисмо се, такође, рећи да су оригиналности српског либерализма које носе у себи Владимир Јовановић, Јеврем Грујић и други јасно видљиве у огледалу Миловог учења. Одбацивање ограничења права гласа као и еволуционистичког погледа чине, између осталог, и оригиналност српског либерализма.

2.2. Грађанске револуције и Српска револуција

Револуције представљају сталног пратиоца људске историје и опредељују токове људске цивилизације. Од хришћанске револуције Исуса Христа до обојених, „демократских” револуција,⁸⁵ ови политички и социјални догађаји одређивали су историју. У делу текста пред нама у кратким цртама ћемо се осврнути на идеје и контекст неколико кључних револуција са краја 18. и почетка 19. века. Приказаћемо теоријско одређење револуције, а потом ћемо прећи на преглед Америчке, Француске и Српске револуције. Циљ нам је да издвојимо утицаје које су ове револуције имале на идеје и околности појаве и развоја европског и српског либерализма.

Драган Симеуновић сматра револуције као једним од начина нелегалног освајања власти.⁸⁶ Симеуновић нам нуди дихотомију у посматрању револуција – постоје политичке и социјалне револуције. „Политичка револуција обухвата низ различитих облика радикалних промена у сфери политике и посебно политичке владавине.”⁸⁷ Одлика ове врсте револуција је искључиво политичка природа промена без утицаја на радикалну промену друштвено-економских односа.⁸⁸ Политичка револуција подразумева измену начина владавине.⁸⁹

Са друге стране, „социјална револуција је не само квалитативно радикалан политички већ и економски, друштвени, културни, психолошки, једном речју, свеукупни тотални процесуални преображај човека и структуре друштва који започиње насилним освајањем власти од стране маса и организација које их предводе.”⁹⁰ Политичка револуција је увек део социјалне, а социјална не мора да буде део политичке револуције.⁹¹

⁸⁴ Данас је општепозната чињеница је да је и сâм будући краљ Петар Први Карађорђевић превео Милово дело „О слободи”. Тај превод смо користили и ми за потребе свог истраживања.

⁸⁵ Занимљив приказ тренутног пресека литературе о револуцијама, како теоријски тако и практично, можемо да видимо у: Gregory D. Young & Mateusz Leszczynski (eds.) “Revolution: Theorists, Theories & Practice” из 2020. године.

⁸⁶ Симеуновић 2009, 108. стр. Занимљива је и дефиниција Хане Арент, која сматра да је револуција највиши акт политичког који се очитује у конкретним актима, дискусијама и теоријској активности (Симеуновић 2009).

⁸⁷ Симеуновић, 2009, 113. стр.

⁸⁸ Симеуновић, 2009, 113. стр.

⁸⁹ Симеуновић, 2009, 114. стр.

⁹⁰ Симеуновић, 2009, 114. стр.

⁹¹ Симеуновић, 2009, 114. стр.

Доба просветитељства и убрзани економски развој условио је појаву, са једне стране, нове, грађанске класе (буржоазије), која је желела да са растућом економском добије и политичку моћ. А са друге стране, ширио се јаз између оних који имају и који немају, а желе или да сачувају или да добију нешто. Убрзане структурне промене у 18. веку створиле су низ аутора који су изашли из поља филозофије у поље политичке теорије. А политичка теорија, развијена у великој мери међу буржоазијом, представља често идејни основ буржоаских (грађанских) и, касније, социјалистичких револуција.⁹²

Америчка револуција⁹³ је прва револуција у нашем хронолошком низу. Одиграла се у британским колонијама које су се побуниле против британске круне. Занимљиво је да се ова револуција сматра искључиво политичком револуцијом, а не и социјалном јер се нису променили друштвено-економски односи, само су Британци истерани напоље.⁹⁴

Када се говори о узроцима подизања Америчке револуције, мора се навести да је она уследила непосредно након Седмогодишњег рата,⁹⁵ када је британска круна кренула да угрожава релативну аутономију (самоуправу) колонија својим, пре свега, пореским захтевима према колонијама, али и њиховим већим потчињавањем,⁹⁶ како би се економија опоравила од рата.⁹⁷ Зато је можда и најбољи опис узрока револуције дао Гордон Вуд у свом делу. Наиме, он истиче да је специфичност Америчке револуције чињеница да то није била револуција како би се освојиле нове већ пре како би се сачувале старе слободе које је круна желела да угрози.⁹⁸ Исто тако, Вуд истиче да Америчка револуција није почела због постојања конкретних угњетавања грађана колонија, већ превасходно због предвиђања угњетавања и оданости претходним принципима, као што је „нема опорезивања без представљања” (no taxation without representation).⁹⁹ Ипак, битно је навести и један старији став који говори да је револуција представљала ипак сложенију борбу. Паркс наводи да је она имала два циља: „... она је делимично била побуна плантажера и трговаца против ограничења наметнутих америчкој привреди од стране британских меркантилиста, а делимично и побуна фармера и трговаца против аристократских привилегија.”¹⁰⁰ У сваком случају, јасно је да је основни узрок револуције био покушај метрополе – Велике Британије – да јаче потчини своје колоније и угрози њихове постојеће слободе, које су се у деценијама пре тога готово аутономно развијале.

Декларација независности Сједињених Америчких Држава, која је донета 1776. године, представља почетак Рата за независност или Америчке револуције, као једне у низу грађанских/либералних револуција. Представља и почетак али и вероватно најзначајнији резултат, поред остварене независности. Овај документ, којим су очеви оснивачи САД покренули своје грађане, представља први званични документ који промовише оно што можемо назвати политичким начелима либерализма – слободу, својину и тежњу ка срећи. Позната је реченица декларације: „Ми сматрамо очигледним истинама да су сви људи створени једнаки; да их је њихов Творац обдарио неотуђивим правима; да међу ова спадају живот, слобода и тражење

⁹² Симеуновић, 2009, 18. стр.

⁹³ Више о револуцији, току и догађајима у: Gordon S. Wood “The American revolution: A History”, 2002, као и у: Хенри Бемфорд Паркс, „Историја САД”, 1985.

⁹⁴ Young & Leszczynski (eds.), 2020, 101.

⁹⁵ Сматрају га првим „светским ратом” јер се ратовало на свим меридијанима и ратовале су тада највеће силе.

⁹⁶ Паркс, 1985, 117. стр.

⁹⁷ Young & Leszczynski (eds.), 2020, 120.

⁹⁸ Wood, 2002, 64.

⁹⁹ Wood, 2002, 16.

¹⁰⁰ Паркс 1985, 118.

среће.”¹⁰¹ Управо су ове вредности, начела постали порука свих који су желели промене, а Америчка револуција их је показала као могућим за остваривање.

Када говоримо о последицама, издвојићемо за нас значајне у контексту наше теме, једну краткорочну и једну дугорочну последицу. Краткорочна последица јесте чињеница да је напор који је Француска уложила у помагању револуције у колонијама свог непријатеља, те толико исцрпила своју економију да је убрзо и у њој експлодирала револуција, о чему ћемо детаљније рећи нешто касније. Дугорочна последица Америчке револуције огледа се у утицају које су њене идеје имале на целину 19. века, укључујући и српске либерале и уопште српску државу тога доба. САД су постале светионик слободе и бољег живота и на тај начин утицале да се идеје које су до тога довеле прошире на цео свет.

Француска револуција која је почела падом Бастиље 1789. године често се узима као прекретница људске историје и почетак модерног доба. Иако није ни прва а ни последња револуција која је потресла свет, њене последице су толико битне да поносно стоји на трону најзначајније револуције. Француска револуција је, без сумње, социјална, а самим тим и политичка револуција јер су се као резултат револуције у целини променили друштвено-економски односи¹⁰² у Француској, најбоље илустровани кроз гиљотинирање краља и успостављање републике.¹⁰³

Основни узрок револуције је незадовољство у целокупном француском друштву током целог 18. века.¹⁰⁴ Француска револуција је почела због тираније којој је владајућа класа чувала свој положај.¹⁰⁵ Истовремено, економска ситуација је била погоршана јер је француска помоћ САД у Америчкој револуцији, као и у претходном Седмогодишњем рату, веома исцрпила француску економију у целини.¹⁰⁶ Француски краљ Луј XVI покушао је да реши тај проблем доштампавањем новца и поделом тог новца масама, што је изазвало додатан пад куповне моћи становништва.¹⁰⁷ Како бисмо илустровали дубину економске кризе, можемо да поменемо податак да је државни дуг 1789. године износио скоро половину државних прихода Краљевине Француске.¹⁰⁸ Те кобне године Француску је потресла и глад, која је још више разјарила народ.¹⁰⁹ Матјез овде наводи да је једнак узрок револуције била и чињеница да је буржоазија, нарочито трговци, била све богатија, али да није била у могућности да своју економску моћ претвори у политичку моћ, штавише, отпор старог система био је велик према било каквој промени status quo.¹¹⁰

Издвојићемо нека од достигнућа, како позитивна тако и негативна, која ће нам на најбољи могући начин илустровати дomete овог историјског догађаја. Пре свега, као један од најпозитивнијих домаћаја револуције треба издвојити Устав који је у себи садржао Декларацију о правима човека и грађанина као преамбулу. Као резултат револуције, ова декларација истакла је да су људи слободни, да је приватна својина природно право, да су људи једнаки пред законом, створивши тако једну егалитарну републику.¹¹¹ Декларација на најбољи могући начин

¹⁰¹ Паркс 1985, 765.

¹⁰² Сломљена је моћ претрговачке класе. Више у: Young & Leszczynski (eds.), 2020, 30.

¹⁰³ Више о револуцији, току и догађајима у: Албер Матјез, „Француска револуција”, 1948.

¹⁰⁴ Матјез, 1948, 7. стр.

¹⁰⁵ Wood, 2002, 16.

¹⁰⁶ Young & Leszczynski (eds.), 2020, 52.

¹⁰⁷ Young & Leszczynski (eds.), 2020, 53–54.

¹⁰⁸ Матјез, 1948, 17. стр.

¹⁰⁹ Young & Leszczynski (eds.), 2020, 129.

¹¹⁰ Матјез, 1948, 18. стр.

¹¹¹ Young & Leszczynski (eds.), 2020, 138.

промовише начела која се повезују са револуцијом: слободу, братство, једнакост. Јасно могу да се препознају начела либерализма у слову ове декларације, али она није успела да се дуго задржи јер је револуционарна Француска била у сталном превирању. За њом је следио негативни домашај. Терор. Владавина терора.¹¹² Овај период, када су настрадали многи од водећих револуционара,¹¹³ обележио је период 19. века, посебно код либерала. Са једне стране, европски либерали су управо терором правдали свој страх од општег права гласа, јер је терор оцењен као тиранија већине.¹¹⁴ Исто тако, либерали оспоравају прогресивну димензију Француске револуције јер је отворила врата, иако је срушила апсолутизам, класној борби унутар грађанског друштва.¹¹⁵ Ни конзервативци нису остали без негативне реакције на ове догађаје, те је Едмунд Берк, својеврсни утемељивач конзервативног размишљања, узвикнуо: „Француска је купила беду злочином!”¹¹⁶ Један други његов цитат може да нам користи како бисмо видели да либерална страховања по слободу нису била само њихова. Берк пише: „Сви други народи су поставили темеље грађанске слободе на озбиљнијем понашању и систему строже и чвршће моралности. Француска је, када је испустила узде краљевског ауторитета, удвостручила слободу дивље распуштености у понашању и дрске безбожности у мишљењима и пракси и, као да преноси неку привилегију или открива неку скривену корист, на све сфере живота пренела све оне злосрећне изопачености које се сматрају болестима богатства и моћи.”¹¹⁷ Дакле, слобода није суштинска ако се претера и ако је не користимо у склопу неких друштвених конвенција. Иако је ово рекао један конзервативац, мислимо да би и сваки класични либерал потписао такав став.

Идеје Француске револуције (слобода, братство, једнакост) прошириле су се Европом као пожар јер је непосредан период после револуције у трајању скоро 25 година обележио низ ратова који су називани Француски револуционарни и Наполеонови ратови¹¹⁸ и који су извели многе социјалне револуције широм Европе, па чак извршили утицај и на Српску револуцију и Србе у целини. Пошто су се Срби, посебно из Војне крајине, борили против револуционарних војски (процене су око 100.000 граничара), постојање утицаја није чудно, као и повратак револуционарних идеја заједно са њиховим повратком у Војну крајину.¹¹⁹

Први српски устанак,¹²⁰ подигнут на Сретење 1804. године, како би се српски сељаци одбранили од зулума дахија, па Други српски устанак,¹²¹ подигнут на Цвети 1815, како би се Срби ослободили султанове власти, можда нису толико битни догађаји као две претходне револуције за целину људске историје, али свакако су прекретница у историји српског народа. А пошто је ово истраживање које се бави српском заједницом, најприродније је да друштву претходне две револуције додамо и трећу, Српску револуцију, како ју је назвао и описао својим делом знаменити немачки историчар Леополд Ранке.¹²² Наиме, по мишљењу Драгана

¹¹² Више о терору и владавини терора: Young & Leszczynski (eds.) 2020, 46; 138–139; упореди са: Симеуновић, 2002, 155. стр.

¹¹³ Завршио се погубљењем Робеспјера у: Young & Leszczynski (eds.), 2020, 139.

¹¹⁴ Бешлин, 2005, 57. стр.

¹¹⁵ Бешлин, 2005, 56. стр. Посебно се ту истицао Џон Стјуарт Мил.

¹¹⁶ Берк, 2001, 49. стр.

¹¹⁷ Берк, 2001, 49. стр.

¹¹⁸ Више о овоме: Петар Томац, „Француски револуционарни и Наполеонови ратови”, 1965.

¹¹⁹ Бешлин, 2005, 112. стр.

¹²⁰ Више о устанку, току и догађајима у: Владимир Стојанчевић, „Први српски устанак: огледи и студије”, 1994.

¹²¹ Више о устанку, току и догађајима у: Миладин Стевановић, „Други српски устанак”, 1990.

¹²² Ранке је конципирао термин *Српска револуција* који обухвата оба српска устанка, као и период после, временски распон 1804–1828. године. В. Стојанчевић у предговору Ранкеове „Српске револуције” из 1991. године.

Симеуновића, Ранке сматра да су Срби својим устанком, Српском револуцијом задали одлучујући ударац исламу у Европи у циновској борби Истока и Запада.¹²³ Ово, у неку руку, указује да наша револуција није само неки локални догађај.

Узроци Српске револуције могу да се поделе на непосредне, који су били повод самог устанка 1804, и посредне, који су нешто дужег историјског трајања. Непосредне узроке можемо да дефинишемо кроз погоршање економског положаја српског сељака са краја 18. века услед кризе у Отоманском царству, где је султан престао да контролише власт на целој територији своје империје. Ранкеовим речима: „Највећа несрећа за неку земљу је кад власт не може више да обузда своје рођене слуге.”¹²⁴ Недостатак централне власти омогућио је локалним господарима да повећају економско угњетавање српског сељака, који је већ значајно посртао под потребама које је морао да даје централној власти. Пред сâм Први српски устанак ситуација се још више погоршала.¹²⁵ Не мање је битан и однос који су господари, Турци, имали према поданицима друге вере, „раји” Србима. Тај однос био је најчешће однос господара и роба.¹²⁶

Посредни узроци ове револуције јесу у потреби коју је српски народ имао да обнови своју државу, палу у ропство неколико векова раније. Управо је то сећање на величину охрабривало српски народ да се у свакој могућој прилици побуни против свог господара, турског султана, а његове вође да размишљају како да ослободе свој народ.¹²⁷ У том тренутку историјска сцена Европе је у превирању. Управо 1804. године Наполеон Бонапарта се крунише за цара и тиме започиње нови круг ратова.¹²⁸ Одметнути јањичари су у покушају да уплаше незадовољан народ кренули са Сечом кнезова, убивши неколико десетина највиђенијих Срба: од Алексе Ненадовића до Илије Бирчанина.¹²⁹ Ово је био непосредни повод, те су народни прваци изабрали Ђорђа Петровића за вођу и устанак је почео.¹³⁰

Исходи револуције су познати. Иако је пропао Први српски устанак, Други устанак је успео, и тиме је и Српска револуција била успешна. Прво добивши аутономију па након Берлинског конгреса и независност, на светлост европске историје вратила се Србија после вишевековног ропства.¹³¹ Заостала, мала кренула је да се бори за свој напредак, своје ослобођење и уједињење. Српска револуција је створила српску државу и еманциповала¹³² српску културу и историју у географији која јој са правом припада – Европи.

¹²³ Симеуновић, 2003, 274. стр.

¹²⁴ Ранке, 1991, 56. стр.

¹²⁵ Ранке, 1991, 58–63. стр.

¹²⁶ Ранке, 1991, 40. стр.

¹²⁷ Као илустрација овог става може да нам послужи национални програм Арсенија IV, који је водио Другу сеобу Срба средином 18. века у Јужну Угарску. Више у: Симеуновић 2003, 14–15. стр.

¹²⁸ Више у: Томац 1965.

¹²⁹ Ранке, 1991, 62–63. стр.

¹³⁰ Ранке, 1991, 66–67. стр.

¹³¹ „Историја српског народа V-1”, 1981.

¹³² Ранке, 11–12. стр.

2.3. Либерализам у Србији

Српска револуција – Први српски устанак означио је почетак српског повратка у европску историју и цивилизацију. Почетак живота и даљи развој српске државе био је условљен бројем учених људи који на модерне начине могу да решавају друштвене проблеме и који могу да успешно формирају и реформишу институције заједнице. Млада српска држава морала је да у што краћем временском року обезбеди што више образованих људи. То се могло остварити на два начина. Први је привлачење учених људи, претежно Срба из Јужне Угарске и других провинција Аустријског царства. Други начин је стипендирање бројних младића и њихово слање на различите универзитете широм Европе тог, 19. века. Боравком и студијама у различитим европским земљама студенти из Србије сусретали су се са различитим политичким идејама и идеологијама, које су потом донели и у Кнежевину, па потом и Краљевину Србију. Истовремено, Срби ван Србије су се у свом свакодневном животу сусретали са идеолошким трендовима Европе свога доба и селидбом у Србију или су контактом са браћом из Кнежевине ширили и заступали те идеје.

Либерализам је једна од тих идеологија и кроз размишљања српских интелектуалаца у српском друштву и држави почели су да се појављују погледи на основне идеје које нам нуди либерализам европских аутора, пре свих Лока, Смита, Мила и других. Посебан значај имао је Џон Стјуарт Мил. То није било чудно будући да је „Милов либерализам, односно утилитаризам, привлачио је Србе јер није био искључив у ограничавању државе у привреди и социјалним питањима.”¹³³ Покушаћемо да кратким прегледом идеја највиђенијих српских либерала из Србије, али и из Јужне Угарске, покажемо оно што сматрамо кључном карактеристиком која нам и дозвољава да тврдимо да постоји српски либерализам, а то је читање идеологије и њених основних начела у кључу националног ослобођења и напретка свог народа. Речима Драгана Симеуновића, могуће је уочити снажан печат оригиналности код промишљања српских либерала.¹³⁴ Значајна карактеристика српског либерализма од самих почетака његовог развоја јесте и превага политичких, а посебно националних питања у промишљањима либерала, а изразито мање економских, што је и разумљиво имајући у виду историјске околности у којима се Србија налазила.¹³⁵ Са друге стране, Бешлин закључује да иако постоје особености, српски либерализам се не удаљава од основних идеја европског либерализма.¹³⁶

Кључну пажњу ћемо посветити идејама Владимира Јовановића од либерала који су живели у Србији, те Светозара Милетића као првака српског националног покрета у Хабзбуршкој монархији. Затим, на идеје практичне политике Јована Ристића, који није био толико теоријски одређен као либерал, али су његови потези у управљању државом, као и вођство Либералне странке, говорили о његовом либерализму. При одабиру мислилаца за приказивање водили смо се чињеницом да су сва горе наведена тројица живели и стварали са предметом нашег истраживања – Јевремом Грујићем и, свакако, имали утицаја или били под утицајем његовог рада.

¹³³ Бешлин, 2005, 757. стр.

¹³⁴ Симеуновић 2003, 125. стр.; погледати и: Симеуновић 2003, 182–183. стр.

¹³⁵ Бешлин, 2005, 306. стр.

¹³⁶ Бешлин, 2005, 897. стр.

Владимир Јовановић је вероватно највећи српски либерал-теоретичар. Његова умешност модификације либералних идеја како би се прилагодиле потребама српског друштва тог времена дала је печат целокупном промишљању либерализма код Срба.¹³⁸

Јовановић је био први поклоник енглеских утилитариста и позитивиста међу Србима, али је имао меру, преузимао је ставове и теоријске обрасце без „посрбљивања” читавих радова.¹³⁹ Високо је ценио Џона Стјуарта Мила и за њега је он, речима Слободана Јовановића, највећи политички мислилац.¹⁴⁰ Био је један од ретких српских либерала који је део свога опуса посветио економији и економским питањима, али због обима овог прегледа нећемо посвећивати пажњу тим идејама.¹⁴¹ Отуда и не чуди његов став да је конкуренција свемогући покретач и одржавалац друштвеног прогреса.¹⁴²

Једно од најзначајнијих дела Владимира Јовановића је енциклопедија „Политички речник”, чија су прва четири тома (одреднице од А до Ђ)¹⁴³ објављена на 878 страна.¹⁴⁴ Управо овим делом дао је најбитнији теоријски и практични допринос, те потврдио да је најзначајнија појава српског либерализма.¹⁴⁵ То потврђује и Бешлин својим ставом о „Политичком речнику” као „...буквару српског либерализма...”¹⁴⁶

Јовановић је сматрао да је либерализам најприроднији систем идеја за српски народ јер је дубоко веровао у урођену демократичност српског народа.¹⁴⁷ Та урођеност се најбоље видела у древним словенским установама.¹⁴⁸ Заједно са осталим српским либералима сматрао је да су управо те установе, пре свих задруга, помогле Србима да изграде дух сарадње који се неговао у православној идеји саборности, јер „...се појединац остварује као слободна личност само у складној заједници са осталим верницима”.¹⁴⁹ Овде смо сведоци узрока зашто су српски либерали „демократскији” од класичних, европских либерала, јер није било друштвеног основа који би ограничио право гласа појединаца, тј. зашто не доводе у питање опште право гласа сваког појединца. Владимир Јовановић сматра да слобода у политичким односима претпоставља способност и право бирања.¹⁵⁰ Из овога следи његово инсистирање да је значајна димензија појма *слободе* његова друштвено-политичка димензија, која подразумева могућност утицања на

¹³⁷ Више о животу и делу Владимира Јовановића у: Gale Stokes “Legitimacy through Liberalism, Vladimir Jovanović and the Transformation of Serbian Politics”, London, 1975.

¹³⁸ Симеуновић, 2003, 125. стр.

¹³⁹ Бешлин, 2005, 757. стр.

¹⁴⁰ Бешлин, 2005, 303. стр.

¹⁴¹ Више видети у: Бешлин 2005, 301–332. стр. Нажалост, већина ових економских дела остала је у рукопису.

¹⁴² Симеуновић, 2003, 128. стр.

¹⁴³ Владимир Јовановић је Речник исписао до слова Ф, али су штампана само прва четири тома. Више у: Бешлин, 2005, 754. стр.

¹⁴⁴ Бешлин, 2005, 21. стр.

¹⁴⁵ Бешлин, 2005, 301. стр.

¹⁴⁶ Бешлин, 2005, 432. стр.

¹⁴⁷ Симеуновић, 2003, 127. стр.

¹⁴⁸ Бешлин, 2005, 14. стр.

¹⁴⁹ Бешлин, 2005, 329. стр.

¹⁵⁰ Симеуновић, 2003, 180. стр.

опште послове у држави, тј. утицај на државне и друштвене процесе.¹⁵¹ Јовановић посебно дефинише и политичку слободу.¹⁵²

Зато се лако изводи закључак да је „Србима урођена слобода речи и свест о потреби општинске и местне самоуправе, као и о потреби редовне народне скупштине”, те „јакo уверење: да су људи поставили владу да им она чува права, што им припадају по законима природе”.¹⁵³ Управо је дух слободе, дух народне солидарности који се остварује у материјалној и духовној производњи представљен као основ напретка заједнице.¹⁵⁴ Зато је јасан и став о револуцијама. Наиме, Јовановић сматра да је револуција допуштена у случају када је у питању грађанска револуција против феудалног поретка који спутава слободу појединца и кочи развој друштва.¹⁵⁵

Али слобода није само судбина појединца већ, речима Јовановића, „докле слобода не постане обшта судба народа, вазда остаје важно питање: како да се тежња за народном слободом и независности што подпуније постигне”.¹⁵⁶ Овде имамо прилике да видимо да је потреба за националним ослобођењем значајна за његов рад, те да, за разлику од класичних либерала, посматра слободу колектива, можда чак и као предуслов да се постигне слобода појединца и развој друштва. Тако је код свих српских либерала, више или мање очигледно, али присутно. С тим у вези је и чињеница да пацифизам јесте једна од карактеристика српског либерализма, али уз ограду да се прихвата опција ослободилачког рата.¹⁵⁷

Владимир Јовановић је уверен да је једно од кључних народних уверења код Срба убеђење да су сви људи једнака створења – сваки Србин има једнака права од којих се истичу политичка слобода и право народа да држи и носи оружје. Сагласни смо са ставом Драгана Симеуновића да се, посебно, у истицању права да се носи оружје може закључити да је Владимир Јовановић био упознат са тековинама америчког либерализма, које су се отелотвориле кроз Америчку револуцију и настанак Сједињених Америчких Држава, посебно Други амандман Устава САД, у којем је реч о праву на држање оружја.¹⁵⁸ Из овога следи и Јовановићев став да „... Срби имају урођену склоност ка слободи и демократији и не могу да се помире са животом у једној оријенталној деспотији”. На овај начин је пред Европом брањена српска жеља за независношћу од Турака.¹⁵⁹

Даље, Јовановић сматра да Срби имају: „...јакo уверење: да су људи поставили владу да им она чува права, што им припада по закону природе; истинска власт владе оснива на одобрењу оних, над који се влада...”¹⁶⁰ Овде можемо видети да се Јовановић позива на природна права, којих смо се претходно дотакли у делима класичних либерала, пре свих Џона Лока. Природно је да се сваки појединац пита о влади, дакле, да има суверено право да се његова слобода оствари под народно изабраном владом. На тај начин и да се спроведе истински напредак сваког појединца као слободног грађанина.

¹⁵¹ Симеуновић, 2003, 180. стр.

¹⁵² Симеуновић, 2003, 181. стр.

¹⁵³ Оба цитата према: Бешлин, 2005, 496. стр.

¹⁵⁴ Симеуновић, 2003, 162–163. стр.

¹⁵⁵ Симеуновић, 2003, 130. стр.

¹⁵⁶ Према: Симеуновић, 2003, 141. стр.

¹⁵⁷ Симеуновић, 2003, 129. стр.

¹⁵⁸ Симеуновић, 2003, 158. стр.

¹⁵⁹ Бешлин, 2005, 478. стр.

¹⁶⁰ Према: Симеуновић, 2003, 161. стр.

Интересантно је да став Владимира Јовановића о суверенитету донекле одступа од става класичних либерала да је највиши суверенитет – народни суверенитет. За Јовановића Бог је апсолутни суверен, Бог је изнад слободе појединца.¹⁶¹ Потребно је истаћи да се религија сматра природеном човеку и представља неизбежан услов његовог личног и друштвеног напретка, те Јовановић закључује како је потребно да изражавање религијског осећања буде слободно.¹⁶² Са друге стране стоји људски релативни суверенитет који је ограничен слободом, а овај суверенитет је као и човек – ограничен и несавршен.¹⁶³

Кратко смо се осврнули на основне идеје Владимира Јовановића, где смо видели да његово учење, од свих српских либерала највише теоријско, инсистира на урођености слободе, једнаком значају слободе појединца и слободе заједнице, истовремено и праву да се бира и контролише влада. Такође, Јовановић нам указује на традицију слободе код српског народа и његових установа, који су полазна основа за развој модерне, либералне заједнице. Зато се опште право гласа подразумева и то чини заједно са жељом за националним ослобођењем.

*Светозар Милетић (1826–1901)*¹⁶⁴

Светозар Милетић је један од најдоминантнијих политичких првака Српског националног покрета у Хабзбуршкој монархији и човек који је ушао у памћење народа као велики национални борац, који је због своје борбе за народне интересе остао и без здравља и без живота. Милетић није био теоријски писац, нити се позивао у свом поступању на либералне узоре, али у свом политичком деловању показивао је да се ипак водио тим узорима.¹⁶⁵

Иако мање у теорији а више у својим политичким делањима, Милетић је либерал. Речима Дејана Микавице, који је приредио последњу збирку његових политичких списа: „... Милетић је дефинисао доктрину српске државности на простору Хабзбуршке монархије у светлу либерално-демократске идеологије, не одбацујући дотадашњу мисао о неопходности установљења политичко-територијалне аутономије за пречанске Србе, засноване на темељима црквено-народних привилегија.”¹⁶⁶ Током свог животног века написао је скоро 3.500 страна текста.¹⁶⁷

Себе је сматрао либералом, а његов политички програм пун је класичних либералних захтева: слобода штампе, слобода политичког организовања, подела власти, независно судство и

¹⁶¹ Симеуновић, 2003, 169. стр.

¹⁶² Симеуновић, 2003, 170. стр.

¹⁶³ Симеуновић, 2003, 170. стр.

¹⁶⁴ Више о животу и делу Светозара Милетића у: Ковачевић Душко М., „Светозар Милетић – живот и политика (1826–1901)”.

¹⁶⁵ Бешлин, 2005, 266. стр. У његовим бројним чланцима ипак можемо да видимо да је он и те како упознат са либералним узорима из Европе, али због своје публике која се замарала академизмима није се претерано позивао на ауторитете.

¹⁶⁶ Микавица, 2016, 19. стр.

¹⁶⁷ Бешлин, 2005, 21. стр. Можда је ово мали број страна, имајући у виду опус једног Владимира Јовановића, али се ипак мора имати у виду да је Милетић, пре свега, делатник и организатор националног рада код Срба Хабзбуршке монархије.

др.¹⁶⁸ Његови народњаци имали су више демократских елемената него класични либерализам, где видимо својеврстан отклон од елитизма европских узора.¹⁶⁹ Зато је можда најбоља дефиниција политичког рада Светозара Милетића¹⁷⁰ оцена коју је дао професор Драган Симеуновић: „...као борац за „народност, слободу и равноправност”, Светозар Милетић је пре национал-демократа, него класични либерал.”¹⁷¹

Зато посебан значај за Милетића има демократија. Он каже: „Ми смо Срби и грађани...”,¹⁷² инсистирајући да је национално ослобођење једнако значајно као и уставно ослобођење појединца.¹⁷³ Занимљив је став Светозара Милетића да свака држава која није национална треба да буде лимитирана што више како би се спречиле злоупотребе.¹⁷⁴ Исто тако, код њега можемо да видимо да је „...идеја о једнакој важности индивидуалне и националне као колективне слободе”.¹⁷⁵ Закључујемо да је остваривање колективне слободе кроз национално ослобођење услов за постизање појединачне, индивидуалне слободе.¹⁷⁶ Нема слободе појединца ако је заједница у ропству. Милетић се посебно залагао и за парламентарну борбу Срба у оквирима Угарске: „Наш је народ доста пута крв за своја права проливао – покушајмо сад оружјем уставног живота за наша права војевати.”¹⁷⁷ Јасно је показивао свест о снази и могућностима свог народа у једној великој царевини каква је Аустрија и касније Аустроугарска. Зато је сматрао борбу Срба у Хабзбуршкој монархији као део борбе за ослобођење и еманципацију целокупног српског народа.¹⁷⁸

Управо из тих разлога се залагао за опште право гласа, баш због структуре српске заједнице, где је доминирала једнакост.¹⁷⁹ Зато је и сматрао да грађанска интелигенција треба да води српски народ у Хабзбуршкој монархији, пошто су се племићи одродили, а обичан народ је био неук за те послове.¹⁸⁰

Милетић је био присталица природно-правне теорије, што се најбоље читавало у његовом ставу да је једно од природних права и право за самоопредељењем.¹⁸¹ Себе је поимао и као представника прогреса или напредовања, како је то наводио у својим јавним иступима.¹⁸² У расправама о Уставу Србије из 1869. године Милетић се својски заложиио да се кроз њега прогласи народни суверенитет.¹⁸³

¹⁶⁸ Симеуновић, 2003, 208. стр.

¹⁶⁹ Бешлин, 2005, 13. стр.

¹⁷⁰ Занимљиво је да је Светозар Милетић био побратим Јеврему Грујићу, а кум Владимиру Јовановићу. Уопште посматрано, већина српских либерала, посебно мислећих, била је уско повезана. Више о томе у: Бешлин, 2005.

¹⁷¹ Симеуновић, 2003, 214. стр.

¹⁷² Симеуновић, 2003, 196. стр.

¹⁷³ Симеуновић, 2003, 197. стр.

¹⁷⁴ Симеуновић, 2003, 210. стр.

¹⁷⁵ Симеуновић, 2003, 209. стр.

¹⁷⁶ Симеуновић, 2003, 209. стр.

¹⁷⁷ Према: Бешлин, 2005, 391. стр.

¹⁷⁸ Бешлин, 2005, 436. стр.

¹⁷⁹ Бешлин, 2005, 427. стр.

¹⁸⁰ Бешлин, 2005, 423–424. стр.

¹⁸¹ Бешлин, 2005, 269. стр.

¹⁸² Бешлин, 2005, 694. стр.

¹⁸³ Бешлин, 2005, 658–659. стр.

На крају, по суду Симеуновића, посебно значајно у идејама Светозара Милетића јесте начело „уљуђења” – свестрано усавршавање људског рода као највишег циља човечанства.¹⁸⁴ Овде можемо да видимо либералну веру у прогрес као тежњу друштва.

Идеје Светозара Милетића јесу либералне идеје, на својствен начин који је прилагођен историјским околностима у којима живи српски народ у Хабзбуршкој монархији, али и у целини. Слобода појединца, слобода заједнице, природно право на самоопредељење и национално ослобођење јесу вредности које су водиле његов рад и живот, који се, нажалост, трагично завршио.

Јован Ристић (1831–1899)¹⁸⁵

Јован Ристић је један од највећих српских државника 19. века. Иако у младости није био опажен као либерал, напротив, својим политичким деловањем и каснијим вођством Либералне партије у Србији заслужио је да се осврнемо и на неке од његових идеја, које можемо оценити либералним. Ристић је практични реформатор, условни либерал зависно од државне политике – прави практични политичар.

Јован Ристић, за разлику од осталих српских либерала, па и горе поменутих, не гледа позитивно на уплитање маса у политику и више је нагињао десном либерализму. Зато се у његовим радовима и делању не препознаје јак утицај либералних идеја.¹⁸⁶ Отуда је Ристић био негде напола пута између либерализма и конзервативизма. Ристић не верује да народне масе својом иницијативом мењају историју.¹⁸⁷ Али са друге стране, што је занимљиво, никада није доводио у питање сопствену лојалност свом народу, сматрајући да је народ светиња у јавном животу.¹⁸⁸

Истовремено, за разлику од Јовановића и Милетића, Ристић је слободу и парламентаризам видео на начин класичних европских либерала а не својих српских савременика. Такође је делио страх европских либерала да претерана улога Скупштине може да представља ризик од тираније већине без конкретне одговорности.¹⁸⁹ Зато је светоандрејске либерале Грујића и Јовановића сматрао великолибералима који нису способни да контролишу масу, а на себе је гледао као умеренијег либерала.¹⁹⁰ Са друге стране, поменута двојица Ристића нису никада сматрала за свог истомишљеника тј. либерала.¹⁹¹

¹⁸⁴ Симеуновић, 2003, 211. стр.

¹⁸⁵ Више о животу и делу Јована Ристића у: Симеуновић, Драган. „Историја српске политичке мисли”, 2019.

¹⁸⁶ Бешлин, 2005, 299. стр.

¹⁸⁷ Симеуновић, 2003, 224. стр.

¹⁸⁸ Симеуновић, 2003, 245. стр. Уопште посматрано, рад Јован Ристића је пун контрадикторности, те можемо да додамо и један од одговора професора Симеуновића на дилему његове идеолошке припадности да је Ристић у значајној мери и реалполитичар.

¹⁸⁹ Бешлин, 2005, 372. стр.

¹⁹⁰ Бешлин, 2005, 373. стр.

¹⁹¹ Бешлин, 2005, 376. стр. Вероватно зато што су га сматрали за аутора познатих Дукатовачких чланака који су нападали либерале са Светоандрејске скупштине крајем 50-их година 19. века. Касније је утврђено да је писац тих чланака био Матија Бан, што нужно не искључује Ристићево учешће.

Ристићев либерализам се најбоље огледа у његовом инсистирању на уставној реформи старих институција и постизање: судске независности, министарске одговорности, слободе штампе и темељне реформе законодавне власти.¹⁹² Мање-више већину је остварио у Уставу из 1869. године. Више формално него суштински, али потребно је да се од нечега крене. Уставом из 1869. Ристић је допринео томе да се подвуче значај и улога образовања у уздизању народа.¹⁹³ Истовремено, у Устав је убачена и посебна глава о грађанским слободама.¹⁹⁴ Његови либерални критичари су сматрали да су унапређења Устава недовољна, те да су потребни радикалнији резони у реформама, док су конзервативни критичари веровали да се претерало. Ипак, Ристић је био јасан да више подршке народа има реформама него револуцији.¹⁹⁵ Овде можемо видети и да је Ристић ближи класичним либералима у ставу о развоју друштвених институција (еволуционизам) него својим српским истомишљеницима. Својим критичарима, који су говорили да се превише бави унутрашњим питањима и занемарује спољну политику, пре свих национално ослобођење српског народа, Ристић је одговарао, како је запазио Симеуновић: „...већа унутрашња слобода јача државу и припрема је за велика дела на спољнополитичком плану...”¹⁹⁶

Зато Драган Симеуновић политику Јована Ристића оцењује: „Његова унутрашњеполитичка оријентација као дугогодишњег вође Либералне странке била је умерено слободоумље и реформизам примерени не само потребама, него и реалним могућностима српског друштва.”¹⁹⁷

Овај кратки преглед идеја одабраних српских либерала са приказивањем одјека западноевропског учења ове идеологије, са посебним нагласком на оригиналности (одступања) српског либерализма, послужио нам је да укажемо, пре свега, да идеје и пракса Јеврема Грујића, о којима ћемо говорити у наставку рада, нису биле изузете од околности и историјског тренутка у коме је живео. Истицање слободе, посебно слободе да се бира ко ће и како да управља заједницом, и значаја народне суверености, као највише власти у заједници, кључни су фактори које су српски либерали заступали. Јовановићева урођеност либерализма код српског народа, Милетићево природно право на самоопредељење као проширење природно-правне теорије, те Ристићево истицање народа као светиње у јавном животу говоре нам о мотивима мисли и делања српских либерала. Истовремено, српски либерали су, у великој мери, практични политичари. Дело им се, дакле, огледа и у њиховом практичном деловању, те се оно мора узети као важан извор индикатора за објашњење идеолошких светоназора.

¹⁹² Симеуновић, 2003, 229. стр.

¹⁹³ Симеуновић, 2003, 233. стр.

¹⁹⁴ Бешлин, 2005, 661. стр.

¹⁹⁵ Симеуновић, 2003, 234. стр.

¹⁹⁶ Симеуновић, 2003, 234. стр.

¹⁹⁷ Симеуновић, 2003, 276. стр.

3. ПРВА ВЛАДАВИНА МИЛОША ОБРЕНОВИЋА, МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА И МИХАИЛА ОБРЕНОВИЋА (1815–1842)

3.1. Формирање политичке свести код Јеврема Грујића

Када говоримо о првој владавини кнеза Милоша и његових синова Милана и Михаила, говоримо о периоду детињства Јеврема Грујића и његове ране младости и почетака у школовању. Без оптерећења да изнесемо све биографске и податке из тог периода живота Јеврема Грујића (којих има много из примарних извора), представимо само оне за које сматрамо да су битно утицали на формирање политичке свести код Грујића. Ту, пре свега, мислимо на примарну социјализацију кроз коју је Грујић прошао упознајући институције породичне задруге и сеоске „общтине”. Такође, овде подразумевамо и паралелни процес спознавања модерних институција кроз образовање, где превасходно мислимо на институцију Народне скупштине, али и начела владавине права. Јеврем Грујић је персонификација фузије српских предмодерних друштвених и политичких институција, са једне стране, и модерних институција народног представљања, као што су парламент и слободни избори народних представника у систему где постоји пасивно и активно грађанско право гласа и избора, са друге стране.

Овом сложеном развоју политичке свести код Грујића, која ће бити крунисана завршеним студијама права у Паризу, морамо да придодемо врло важну компоненту гледајући са позиције свог хипотетичког оквира. Јеврем Грујић је од малих ногу примао знања о прошлости свог политичког народа. Судбина тог народа била је прожета борбом за повратак политичке самосталности, која је давно изгубљена, а о којој памћење није умрло. Сећања на српски средњи век и тадашње политичке творевине у форми феудалних држава на челу са српским династијама подсећала су на шта се мора повратити како би се постигла слобода појединца и народа. У политичкој мисли Јеврема Грујића, основано тврдимо, нема никакве дилеме да је реч о српском народу и, следствено томе, српској националној идеји јер Грујић то сâм на многим местима врло отворено пише. Та свест није у вези само са Србијом, већ и са другим просторима где у то време живе Срби. На основу реченог, Грујић ће се формирати у предводника оног покрета који настаје половином 19. века у Србији, а који настаје као покрет који теориторијално обухвата шире просторе од тадашње Србије. Тај покрет је у основи раног српског либерализма, идеологије која ће своју легитимност црпити из залагања за концепт народног суверенитета, у комбинацији са концептом правне државе, поделе власти и националног јединства.

Тај српски либерализам, како га условно можемо назвати јер се не односи на систем идеја само у Србији већ и у Хабзбуршкој монархији, оличен је не само у теоријском спектру већ и у практичном, који веже све његове представнике. Како је Бранко Бешлин добро приметио, већина српских либерала су потекли из углавном сељачких породица или из породица ситнијег грађанства.¹⁹⁸

Тако се и Јеврем Грујић родио у шумадијском селу Даросави код Аранђеловца, 8. Новембра 1826. године. Дете српске задруге из имућне сељачке породице. Јевремов отац исто из

¹⁹⁸ Бешлин, 2005, 133. стр.

Даросаве звао се Пантелија, био је срески старешина, а његов деда Грујица је био борац оба српска устанка. Јевремова мајка се звала Стана, а девојачко презиме јој је било Јеринић. Стана Јеринић рођена је и одрасла у суседном селу које и данас постоји и зове се Раниловић. Грујић је записао да је складан брак његових родитеља њему увек била утешна успомена у одраслом добу, те је и сам тежио таквом браку и породици.¹⁹⁹

Због свог порекла већина младих либерала је имала висок степен искуства у ефективитету српске друштвене реалности. Другим речима, у партиципацији у друштвеним околностима у којима је била већина народа. Ти млади људи формирали су своју политичку свест кроз личну еманципацију, а кроз образовање у тешким условима. Тако су на сопственом примеру научили пут кроз који мора да прође и цео српски народ на свом путу модернизације, ослобођења и уједињења као колективне еманципације. То значи да су сви они, превасходно укључујући Јеврема Грујића, своју слободарску политичку свест образовали на темељима класичног либерализма, али уз суштинске принципе функционисања српског друштва тог времена.

Отуда је произлазио спој либерализма и национализма који није био стран ни Мађарима, Италијанима или Пољацима у то време.²⁰⁰

Конкретно код Грујића то је кренуло још када је био дечак који уз огњиште своје породичне задруге слуша приче свога деде о старим временима српске славе и слободе. Грујићев деда је свом унуку, малом дечаку из шумадијског села, често приповедао о Душановом царству, Урошу Нејаком и паду српског царства. По Грујићевим речима, о тој теми није знао онолико колико је знао о Косовском боју, о којем је често приповедао, док је мали Јеврем упијао сваку реч. Међутим, много живља приповедања су се тичала догађаја којима су Грујићеви укућани били савременици. Деда је највише волео да прича о Кочи Анђелковићу и његовој Кочиној крајини. У свести тадашњих људи то је био један од устанака који је био у истом низу и са истим циљем као и Карађорђево устанак, Хаџи Проданово устанак и Милошево устанак. Ово је за генерацију Грујићеве породице био заправо низ бројних српских инсурекција против Османског царства од 1789. до 1815. године.²⁰¹

Посебно живо сећање на 1813, пропаст Карађорђевог устанка, Јеврем је добио од своје мајке Стане, родом из суседног шумадијског села Раниловића. Она је малом Јеврему Грујићу причала како су после пропасти устанка делови српског народа побегли у збегове по великим шумама Шумадије, као и да су се многи одлучили на пут ка реци Сави, где би се пребацивали у Срем. Стану су са њеном породицом, која је са великим бројем осталих Срба на пристану код реке чекала да се укрца на барку и спас живота потражи на другој страни, сустигли Турци, који су галопом јурили од Шапца да на Сави блокирају све прелазе. У тој вреви успаниченог народа Грујићева мајка Стана је пала у реку и само чудом успела да се нађе на другој страни Саве у Срему. Станин отац их је повео тим путем знајући да имају Србе рођаке у Срему код којих могу да се склоне. Стана је имала среће да ју је до краја тог дана пронашао рођак који је чувши за велики егзодус Срба из Шумадије дошао колима да чека на Сави у нади да ће наићи неко његов. И из воде је наишла Стана, а касније и њена породица, те су тако успели да се спасу од турских масовних злочина. Многи Срби су у то време пронашли спас у сигурној смрти свесно се утопивши у реци Сави како не би пали у руке Турцима, који су многе одвели у робље. По

¹⁹⁹ Грујић, 2009, 12. стр

²⁰⁰ Бешлин, 2005, 12. стр.

²⁰¹ Грујић, „Успомене”, 1864. У: Павковић, *Етнографски записи Јеврема Грујића*, 1992, 40–80. стр.

писањима Грујића, посебно су се жене убијале скоком у Саву како не би живе падале у турске руке. Многи су се спасили бекством назад у шуме.²⁰²

Грујић је записао сећања своје мајке, али и своја каснија сазнања да „већина [Срба, прим. Д. Ј.] паде као робље у руке Турака, који су били немилосрдни у масакрирању.”²⁰³

Деда Јеврема Грујића је у то време у борбама против Турака код Чачка био рањен пушчаним зрном у ногу.²⁰⁴

Овакво колективно сећање породичне задруге Грујића није било некакав изузетак за већину осталих истих таквих задруга широм Србије. Цео српски народ је за основу своје политичке свести на уласку у модерност имао то колективно сећање тешких масовних злочина и ропства под страном силом. Генерација Јеврема Грујића је била посебна у односу на многе претходне по томе што је о том колективном сећању могла да се образује и слуша приповедања у много већој слободи него генерације њихових предака.

Грујић посебно памти атмосферу коју је донео Хатишериф из 1830.²⁰⁵ године. У том смислу подвлачимо и прилажемо део његових мисли о томе: „Ако бих хтео да се изјасним о сећању на вођене разговоре у мојој породици и у селу из времена после 1830, и то речима које би исказале јасну представу о томе, могао бих рећи да је то било време општег задовољства, свеколике мудрости, једнодушне захвалности и националног поноса [подвукао Д. Ј.]. Све то настало је као резултат дугогодишњих крвавих борби и заједничких напора, где су храброст, вештина и жилавост, као и бројне људске и материјалне жртве, досегли највиши врхунац који је икада остварио један народ.”²⁰⁶

Из приложеног можемо видети да је Грујићево васпитање, засновано, између осталог, и на историји борбе српског народа за слободу, битно утицало на формирање његове политичке свести као националне свести. И то у смислу да се политички циљеви за које се има борити дефинишу кроз интересе политичког народа за независност, слободу и самоуправу.

Од малих ногу Грујић је васпитаван у духу колективитета породичне задруге и српске општине. Он је кроз описе разговора са својом мајком дао јасан приказ тога. Мајка му је говорила како јој је много лакше било као породиљи са њим и његовом браћом и сестрама уз јетрве које су живеле у истој задрузи. Деца задруге су се заједно играла и одрастала на песмама које су се свирале на гајдама и гулама. Кроз њих долазили су у контакт са еповима о храбрим хајдуцима, којих су се и играли, опонашајући их. Имали су високу свест о готово сакралном значају шуме, и као деца били би тужни због непланског крчења шума у Шумадији.²⁰⁷

Јевремов отац био је старешина целе задруге Грујића, којих је било доста у заједници браће и њихових жена са децом. Јеврем је записао своја сећања на дружења која је имао са оцем и братом у колиби када су већ били стасали за чобанчиће. Био је дирнут ретким тренуцима у којима је отац према њему био благ, јер је иначе увек био строг како би, као старешина,

²⁰² Грујић, „Успомене”, 1864. У: Павковић, *Етнографски записи Јеврема Грујића*, 1992, 40–80. стр.

²⁰³ Грујић, „Успомене”, 1864. У: Павковић, *Етнографски записи Јеврема Грујића*, 1992, 41. стр.

²⁰⁴ Грујић, „Успомене”, 1864. У: Павковић, *Етнографски записи Јеврема Грујића*, 1992, 40–80. стр.

²⁰⁵ Опширније о хатишерифима као јединственом акту више погледати у: Љушић, 1986, 113 – 118. стр

²⁰⁶ Грујић, „Успомене”, 1864. У: Павковић, *Етнографски записи Јеврема Грујића*, 1992, 57. стр.

²⁰⁷ Грујић, „Успомене”, 1864. У: Павковић, *Етнографски записи Јеврема Грујића*, 1992, 43–46. стр.

одржавао ауторите, али је Јеврем схватао да је био доста другачији када су били сами. Грујићева породична задруга славила је славу Свети Јован.²⁰⁸

Записао је и утиске и врло бистра сећања о својим првим поласцима у школу у суседна села Венчане и Барошевац, па потом и у своју Даросаву, у периоду између 1836. и 1839. Што је више времена пролазило, Јеврем је увиђао колико му учење добро иде.²⁰⁹

Није протекло много времена, а дошао је тренутак у којем је Грујић био позван да присуствује састанку своје „сеоске обштине”. Сеоски састанци одржавали су се под ведрим небом једном недељно, а водио их је сеоски старешина (кмет) са своја два помоћника. Састанку су присуствовале и имале глас старешине породичних задруга. Сеоски састанак је имао и судску функцију за спорове међу сељацима тог села. Тако је Грујић као већ описмењени дечак позван да на састанку „сеоске обштине” чита Устав од 1838. године. Иако није разумео већину ствари које је читао, памти да их је довољно добро и јасно читао тако да су сеоске старешине покретале разговор на основу ствари које је он читао. То су били први политички разговори којима је Грујић, са својих 13 година, присуствовао.²¹⁰

Грујић је записао како је памтио приче у својој породици о Ђаковој буни и првој скупштини у Срба, која је тада спонтано одржана, па исто тако и о Милетиној буни, после које је одржана скупштина на којој је Србија добила свој Сретењски устав.²¹¹

Мирослав Ђорђевић оцењује Ђакову буну као један од најважнијих догађаја у првим деценијама 19. века. По њему та буна није обична побуна, већ шира инсурекција са прогресивним елементима пре свега на плану аутентичне потребе народа да тражи реформе у смислу веће контроле над владавином владара.²¹²

То су била сећања која су кроз касније образовање и знање које је Јеврем добијао о тим догађајима додатно формирала његову свест у смеру отпора ка деспотији путем одржавања српских народних скупштина. То је употпуњавао модерним тековинама уставности и законитости.

Период од 1839. до 1840. године, када је дошло до превирања у Србији, те одласка Милоша са власти, доласка његовог сина Милана, који је убрзо преминуо, па ступања на престо кнеза Михаила, био је период нестабилности у унутрашњости Србије, не само у Београду. Деда и мајка Јеврема Грујића били су на страни кнеза Милоша Обреновића и у породичним расправама за огњиштем подсећали остале чланове задруге да је Милош зауставио зулум Турака, донео мир и ново време слободе у односу на тешка времена злочина која су претходила Карађорђевој устанку, али и 1813. Остали укућани нису толико били против деде и мајке колико су се плашили да се не замере новој, све јачој струји великаша, који су покушавали да ограниче Милошеву власт, те да умање његов политички утицај и после његовог силаска са власти. Јеврем је записао чак и једну ситуацију која је изазвала смех у породичној задрузи – када је његов деда наоружан са неколико сељана кренуо пут Београда да брани Милоша, али тек

²⁰⁸ Грујић, „Успомене”, 1864. У: Павковић, *Етнографски записи Јеврема Грујића*, 1992, 46–63. стр.

²⁰⁹ Грујић, „Успомене”, 1864. У: Павковић, *Етнографски записи Јеврема Грујића*, 1992, 46–63. стр.

²¹⁰ Грујић, „Успомене”, 1864. У: Павковић, *Етнографски записи Јеврема Грујића*, 1992, 40–80. стр.

²¹¹ Грујић, „Успомене”, 1864. У: Павковић, *Етнографски записи Јеврема Грујића*, 1992, 56–57. стр.

²¹² Ђорђевић, 1970, 85.

када је дошао до центра села, стигла је вест да је Милош абдицирао. Укућани су се после тога шалили на дедин рачун поредећи га са Марком који касни на Косово поље.²¹³

У том периоду, током Вучићевих притисака на власт кнеза Михаила, појавила се идеја о порезу као централној политичкој теми, те о томе како се новац прикупљен од пореза користи и намењује. Сматрамо да је тај мотив у политичкој мисли Јеврема Грујића био важан чинилац његовог политичког опредељења.²¹⁴

Сходно томе, Грујић је на Светоандрејској скупштини покушавао да фискалну и пореску политику стави у фокус као важну политичку тему која би требало да буде и у надлежности народне скупштине као институције. Чак је и Акт оптужбе против кнеза Александра, који је писао непосредно пред Светоандрејску скупштину, у доброј мери критиковао начин којим се располаже народним новцем.

То је време у којем је Јеврем Грујић био стасао за одлазак на даље школовање у Београд. При свом одласку из свог „драгог села” Даросаве запамтио је савете своје нежне мајке. „Никада не би требало ишта украсти, јер су ти варошани лукави. Знају да намерно оставе неку ствар или новац и праве се да ништа не знају о томе. Међутим, они то чине само да би видели јесу ли ти руке чисте или прљаве. Ако сакријеш само једанпут, после ти неће више никада веровати...”²¹⁵ „Саветовала ме да никада и ни на кога, па ни на друга, не вичем, јер међу друговима је као и међу јетрвама. Она која виче најмрскија је од свих.”²¹⁶ „Обавезала ме такође да будем покоран учитељима и предусретљив према свакоме јер, говорила ми је умиљато јагње две мајке сиса. Слушај сваког што ти говори, а следи само своју савест, јер тамо ћеш имати само странце међу којима се могу наћи такви који би желели да те преваре и одведу на странпутицу. Треба да будеш обазрив према свакоме јер си у туђем свету и месту различитом од нашег села и од наших људи.”²¹⁷

Године 1841. Јеврем Грујић је стигао у Београд и уписао се у гимназију.²¹⁸

²¹³ Грујић, „Успомене”, 1864. У: Павковић, *Етнографски записи Јеврема Грујића*, 1992, 65–69. стр.

²¹⁴ Грујић, „Успомене”, 1864. У: Павковић, *Етнографски записи Јеврема Грујића*, 1992, 65–69. стр.

²¹⁵ Грујић, „Успомене”, 1864. У: Павковић, *Етнографски записи Јеврема Грујића*, 1992, 79–80. стр.

²¹⁶ Грујић, „Успомене”, 1864. У: Павковић, *Етнографски записи Јеврема Грујића*, 1992, 79–80. стр.

²¹⁷ Грујић, „Успомене”, 1864. У: Павковић, *Етнографски записи Јеврема Грујића*, 1992, 79–80. стр.

²¹⁸ Грујић, „Успомене”, 1864. У: Павковић, *Етнографски записи Јеврема Грујића*, 1992, 79–80. стр.

4. ВЛАДАВИНА УСТАВОБРАНИТЕЉА (1842–1858)

4.1. Убиство ђака Богословије код Саборне цркве

У мемоарима Николе Христића описан је догађај који сматрамо врло важним за свој хипотетички оквир. Христић пише да се тај злочин десио исте године када је и кнез Александар примљен у аудијенцију код султана Абдулмецида I.²¹⁹ То је, по историјским изворима, 1846. година.²²⁰ Међутим, Христић пише да се злочин десио 1845. године. У сваком случају, која год да је од ове две године у питању, уклапа се у нашу хипотезу коју ћемо у наредном поглављу поставити на основу тог догађаја.

Једног преподнева два турска стражара су кренула у патролу од Варош капије, где им је била стражарница, ка Саборној цркви. Намерно су застали код порте цркве и обојица заједно почели јавно да мокре уз порту цркве. Тада је наишао српски полицајац у патроли, извесни Џампић, и видевши шта турски стражари раде, уз повике на њих изда наређење да одмах прекину са мокрењем по порти. Турски стражари, очигледно намерно радећи то, не само да нису послушали него су заподенули сукоб исукавши сабље којима су кренули на српског полицајца. Пошто је то трајало одређено време, случајни пролазници су почели да се окупљају и да бране полицајца. Одмах су се ту окупили и ђаци српске Богословије, која се налазила поред порте. Српски полицајац је, увидевши да турски стражари имају борбене намере, извукао пиштољ, али ударили су га по руци сабљом, услед чега му избише пиштољ из руке. Тај пиштољ је подигао један од турских стражара и опалио хитац ка полицајцу Џампићу, али га је промашио и погодио једног дечака, ђака Богословије, који се нашао у групи окупљених грађана. Дечак је на месту погинуо.²²¹

То је у потпуности разљутило окупљене Србе, који су онако ненаоружани кренули на два турска стражара да их ликвидирају. Међутим, Турци су се сабљама витлајући пробали кроз масу и докопали свог стражарског места у Варош капији, која је била недалко од Саборне цркве [данашња Поп Лукина улица, прим. Д. Ј.]. Када је видео да се велика маса људи устремљује на Варош капију, командир турске страже окупио је целу посаду капије (око 20 војника) и наредио им да ставе пушке на готовс. Управник полиције је, у међувремену сазнавши за убиство код цркве, хитно направио везу са управником турске полиције, те су заједнички истрчали на терен како би зауставили даљу ескалацију сукоба.²²²

Окупљени грађани се нису могли умирити, тражили су од српске и турске полиције да се убице одмах предају. Кроз преговоре, српска полиција је са турском полицијом договорила да се убице спроведу у турску полицијску станицу која се налазила одмах поред српске. У каро (тактичкој) формацији, коју су сачињавали српски и турски полицајци, два турска стражара спроведена су у притвор. На путу до полицијске станице окупљена маса грађана покушала је неколико пута да их извуче из формације како би им сама пресудила.²²³

²¹⁹ Христић, 2006, 107. стр.

²²⁰ Погледати у: Страњаковић, 1932.

²²¹ Христић, 2006, 107–110. стр.

²²² Христић, 2006, 107–110. стр.

²²³ Христић, 2006, 107–110. стр.

Београдски паша, управник Београдског гарнизона, покушавао је да одбрани стражаре са лажном причом о догађају, по којој је, наводно, српски полицајц опалио пиштољ у покушају да погоди њих, али је промашио, па погодио дечака. Српска влада се умешала у случај одбацујући те лажне наводе. Потом се директно обратила Порти и случај је добио велике не само безбедносне него и политичке размере јер је цела Београдска варош била огорчена на убиство српског ђака. Убиство је изазвало огромно узнемирење јавности.²²⁴

Како би се случај разрешио, по договору српске владе и Порте, формирана је шесточлана комисија: од три српска и три турска члана. У комисији су били тада потпредседник Савета Стефан Стефановић Тенка, члан Савета Јован Вељковић и као записничар Никола Христић. Са турске стране у комисију су ушли заступник београдског паше и један турски пуковник, док је као њихов записничар и преводилац за српски био Ахмед-ефендија.²²⁵

Комисија је спроводила истрагу седам дана, приликом чега је узела велики број изјава. Никола Христић је записао да се у таквим уличним сукобима Срба и Турака Турци варошани никада не би задржавали на улици, као ни у овом случају. Међутим, одједном се током истраге појавио значајан број Турака који су сведочили у корист турских стражара. После поднетог извештаја комисије одлучено је да се турски стражар преда војном суду ван Србије.²²⁶

Овај догађај је врло важан за наш хипотетички оквир јер се одиграо у размаку не већем од годину дана од наступајућег сусрета кнеза Александра и султана Абдулмецида, који је изазвао исто тако велико огорчење међу београдским ђацима.

4.2. Кнез Александар у аудијенцији код султана Абдулмецида

Имајући у виду чињеницу да је кнез Александар Карађорђевић постављен као изборни кнез, али не са наследним правом и достојанством, он је био у стално непромењеној позицији да кроз свој предусретљив однос према Порти очекује даровање наследног права Карађорђевићима.

По Страњаковићу, година 1846. била је прилично политички нестабилна на унутрашњем плану у Србији. Трзавице између кнеза Александра, Томе Вучића и руске странке употпуњене су спољнополитичким утицајима. Наиме, руски цар Никола I је при свом боравку у Бечу те године доделио значајне суме новца српској емиграцији у Аустрији, за коју се знало како може употребити та средства. У исто време Порта поставља новог управника Београдске тврђаве – Вецид-пашу, који је био управник калемегданске тврђаве у време кнеза Милоша. Поред тога, велики везир у свом писму кнезу Александру ословљава га са „господар Србије”, а не кнез Србије. Да притисак буде још већи, током те године раширила се гласина у Србији да се на кнеза Александра припрема атентат. Аврам Петронијевић је француског дипломату убеђивао да

²²⁴ Христић, 2006, 107–110. стр.

²²⁵ Христић, 2006, 107–110. стр.

²²⁶ Христић, 2006, 107–110. стр.

је то руска завера. Никада није утврђено да ли је то била лажна вест и од кога је тачно, у том случају, пуштена, али је допринела општем осећају несигурности.²²⁷

Међутим, те године се указала прилика да кнез Александар коначно оде у аудијенцију код султана, што је свакако био у обавези да уради бар једном у знак захвалности за кнежевски трон Србије. Султан Абдулмецид је те године одлучио да посети Румелију, те је био у прилици да у аудијенцију прими многе дипломате, кнежеве Влашке и Молдавије, али и кнеза Александра од Србије. Александар је у пратњи бројне државне делегације српске кнежевине преко Крагујевца дошао до Рушчука, где је чекао одобрење за аудијенцију. Одатле је отишао у Казанлук и 12. маја 1846. био врло лепо примљен од стране султана Абдулмецида. Штавише, султан је врло великодушно даровао кнеза, Тому Вучића и Аврама Петронијевића.²²⁸

„Кнез је добио од Султана његову слику украшену бриљантима, арапског коња и сабљу украшену драгим камењем. И остали који су били у Кнежевој пратњи, добили су такође драгоцене поклоне. Вучић и Петронијевић добили су по бурунџију украшену драгим камењем. Исто тако султан је одликовао разним орденима 63 српска чиновника.“²²⁹

Кнез Александар је поклонио 5.000 дуката мајци султана Абдулмецида. Та свота новца је касније одлуком Савета одобрена кнезу Александру на име трошкова посете султану.²³⁰

Оно што је најважније за наш хипотетички оквир јесте гест који је османским протоколом био предвиђен за султанове вазале. Кнез Александар је приликом аудијенције султану пољубио папучу.²³¹ Та вест је прогрмела Србијом са најлошијим могућим ефектом. Ђачка омладина Београдске вароши, млади лицејци, били су огорчени што док турски низами убијају њихове другаре по улицама Београда, син једног Карађорђа клечи пред султаном и љуби му ногу.

4.3. Јеврем Грујић и „Душанов полк”

После описаног детињства, развој политичке свести Јеврема Грујића наставио се истом путањом, али у вишим нивоима. Тај развој је у периоду између 1841. и 1847. године био условљен са бар четири фактора: 1) образовање у гимназији, а касније у Лицеју; 2) утицај професора, а пре свих професора Димитрија Тодоровића; 3) искуства појединачних и честих, уличних, цивилних сукоба Срба и Турака као дејла варошког живота Београда; 4) колективни национални занос и осећај за модерност који су владали међу свим гимназијалцима и лицејцима тог доба.

²²⁷ Страњаковић, 1932, 94–98. стр.

²²⁸ Страњаковић, 1932, 94–98. стр.

²²⁹ Страњаковић, 1932, 97. стр.

²³⁰ Страњаковић, 1932, 94–98. стр.

²³¹ Страњаковић, 1932, 94–98. стр.

Сва четири фактора која смо формирали како би нам помогли у анализи су међусобно допуњавајући, а исход им је даља еманципација политичке свести младог Грујића као појединца, али и као припадника политичког народа Срба.

У гимназији је Грујић кроз даље образовање о историји српског народа добијао допуну знања које је у рудиментарној форми понео из своје породичне задруге и првих разреда сеоске школе. На њега и остале гимназијалце посебно је утицао професор Тодоровић, који се бринуо да они добију и политичко образовање, те су одржавали састанке и после наставе, током којих су се водиле расправе о националном интересу Срба.²³²

Чак су уз његову подршку, многи ђаци, укључујући Грујића, направили су договор да не носе градска одела, већ српска народна. Поврх тога, млади гимназијалци радили су на томе да се уведе нови српски одевни предмет под називом „душанка”, а по угледу на аутентичну српску средњовековну ношњу, како би се искључили османски оријентални елементи у одевању.²³³

По Милићевићу, професор Тодоровић је најзаслужнији што су сви ови гимназијалци били освешћени у националном смислу. Морамо да приметимо да су Тодоровићеви часови били логична надоградња онога што су ти дечаци учили у својим примарним социјалним заједницама, биле то сеоске породичне задруге или ситне грађанске породице.²³⁴

„Он је [проф. Тодоровић, прим. Д. Ј.] будио у њима национални дух, говорећи им о великој прошлости и будућем уједињењу свих Срба.”²³⁵

Како је Милићевић добро приметио, Грујићево детињство на селу је детињство у којем он није имао прилика да се сусреће са турским становништвом јер су они после 1830. године углавном били по варошима Србије. Доласком у Београд Грујић добија лично искуство гледајући честе уличне сукобе и политички мотивисано насиље на улицама, које је после одласка Михаила Обреновића бивало све учесталије. Тада је општа атмосфера изгледала тако да су уставобранитељи, уз прећутно допуштење Порте, протерали младог кнеза Михаила. Турци су се осетили слободнијима да поново почну да Србе третирају као рају. Тај дискриминаторски однос, који је у политичкој свести поготово младих Срба тада био ствар прошлости, стварао је основе за нове сукобе. На улицама Београда дешавали су се многи инциденти у којима су турски низами (стражари градских капија, шанаца и зидина) вршили некажњене злочине над Србима. Такав је и онај који смо описали у претходном поглављу. Сукоби између Турака и Срба у редовима за чесму били су чести. Ти сукоби су улазили у опсег од дечијих туча на улици до убистава које су чинили турски стражари над Београђанима.²³⁶

Због тога није изненађење што се 1862. догодио и војно-полицијски сукоб између Срба и Турака после злочина на Чукур-чесми. То није био изоловани инцидент, како се често може пронаћи записано, већ су такви сукоби били нормалност Београдске вароши тог доба. А злочин на Чукур-чесми остао је шире запамћен јер је Србима било дозвољено да реагују институционално и, по свему судећи, не случајно за време друге владавине управо кнеза Михаила.

²³² Милићевић, 1964, 22–29. стр.

²³³ Више погледати у: Павковић, 1992.

²³⁴ Милићевић, 1964, стр. 22–29. стр.

²³⁵ Милићевић, 1964, 24. стр.

²³⁶ Милићевић, 1964, 22–29. стр.

Грујић и остали гимназијалци су на кнеза Михаила гледали као на младог и образованог кнеза, који, пре свега, има чвршћи однос према Османском царству, Порти, али и према Турцима по српским варошима. У очима ових младих националиста уставобранитељски режим био је ретроградан, туркофилски и превише покоран Порти.²³⁷

У таквој атмосфери одлазак кнеза Александра Карађорђевића у Казанлук на поклоњење султану Абдулмециду у пролеће 1846. године примљено је са највећим огорчењем код готово целокупне ђачке јавности у Београду. И међу гимназијалцима и међу лицејцима.²³⁸

Ту долазимо до ефекта припадања ђачком колективу у којем је Грујић развијао своје погледе, уз општу подршку не само професора већ и другова из ђачких клубова. Тада су на пролеће и лето Грујић и још десетак његових другова одлучили да оно о чему су разговарали у својим врачарским шетњама спроведу у дело. Решили су да, иако још млади момци, дају свој допринос тиме што ће основати, по свему судећи, прву српску, омладинску паравојну организацију, која је имала и свој тајни део, што ју је чинило и завереничком. Дали су јој име „Душанов полк”. Полк је имао двоструки политички циљ: 1) онај који је био јавни – да своје чланове припрема физички да могу да приме борбу када за то време дође; 2) тајни део – завера да се ради на томе да се чланство што више прошири како би у правом тренутку могло да збаци постојећу власт и поврати на српски престо кнеза Милоша Обреновића као краља, после чега ће се кренути у одсудну битку против Османског царства у васпостављању великог српског краљевства које ће ослободити и ујединити све Србе.²³⁹

Јавни део активности полка био је егезерцир који су спроводили сваког четвртка, или на Ташмајдану или на Сењаку. Те активности обухватале су вежбе физичке снаге у којима је сваког четвртка нови припадник групе добијао улогу надзорника који се бринуо да сви учесници равноправно вежбају без обзира на временске околности или јачину сунца.²⁴⁰

Циљ је био да се временом окупи 80.000 чланова²⁴¹ „Душановог полка” са превратничким циљем, из којег ће се прећи у револуционарну борбу за национално ослобођење свих простора на којима живе Срби.²⁴² Тајни део су чак подржавала (или бар била обавештена о активностима) и два њихова професора,²⁴³ од којих је један био професор Коста Бранковић. За њега је Грујић рекао да су му ђаци могли поверити заверу са сигурношћу да их не би одао чак иако би се десило да не одобри њихове политичке циљеве. Професор Бранковић не да није био против него је и прихватио да им помогне саветима око тога како треба да се организују и руководе. Међутим, уз само једна услов, а то је да за професорово учешће знају само два ђака – Јеврем Грујић и Димитрије Голубовић.²⁴⁴

На основу овога можемо да закључимо да је Јеврем Грујић био један од двојице вођа „Душановог полка” јер је поред професора Бранковића и свог колеге Голубовића само он био потпуно упућен у завереничку тајну. То му је давало централно место у завереничкој организацији. Ако је професор био саветник, Грујић и Голубовић су били вође.

²³⁷ Милићевић, 1964, 22–29. стр.

²³⁸ Милићевић, 1964, 22–29. стр.

²³⁹ Милићевић, 1964, 22–29. стр.

²⁴⁰ Милићевић, 1964, 22–29. стр.

²⁴¹ Грујић, 2009, 25. стр.

²⁴² Милићевић, 1964, 22–29. стр.

²⁴³ Милићевић, 1964, 25. стр.

²⁴⁴ Грујић, 2009, 26. стр.

Судећи по Грујићевим описима, „Душанов полк” је у зачетку имао све карактеристике солидно организоване завереничке групе. Полк је био подељен у групе од по 10 чланова, које су се звале *побратимства*, а на челу сваког побратимства је био старешина. Положај Грујића и Голубовића znale су само старешине. А сваки старешина је знао војнике само свог побратимства, док није знао ко су све чланови других побратимстава које је старешина самостално регрутовао. Једино су Грујић и Голубовић имали увид у целокупно чланство. „Душанов полк” је развијао своју мрежу и одржавао егзерцир око годину дана, све до момента када је прерастао у ширу организацију која се звала „Дружина младежи српске”. Од овог тренутка, према Грујићевим наводима, престаје тајни део делатности.²⁴⁵

4.4. Јеврем Грујић и „Дружина младежи српске”

Јеврем Грујић је током трајања активности „Душановог полка” током лета 1846. године завршио гимназију у Београду. На јесен те исте године уписао се на Лицеј у Београду и почео да студира филозофију на првој години. У тадашњем систему студија филозофија је била уводни степен у касније студије права које ће Грујић похађати.²⁴⁶

Током лета 1847. године, као што смо у претходном поглављу већ рекли, активности „Душановог полка” престају да би прерасле у активности новог и ширег омладинског, политичког и књижевног удружења „Дружина младежи српске”, коју Грујић са пријатељима и колегама оснива на Видовдан 15. јуна (по старом календару) 1847. године. Професор Бранковић, који им је и претходне године помагао саветима о начину организовања, ректор Лицеја, дао је званично одобрење за формирање ове организације. Због тога је изабран на почасно старешинско место.²⁴⁷

Ову нову генерацију нових, учених, младих људи Живан Живановић означава као генерацију која драстично другачије гледа на однос Србије према султану, бар у односу на претходне генерације. Та група младих људи, сходно томе, другачије гледа и на оно што виде као другачије политичке односе у самој Србији.²⁴⁸

Већина оснивача „Дружине младежи српске” били су чланови и оснивачи „Душановог полка”, а најистакнутији су били Јеврем Грујић и Петар Протић – Сокољанин.²⁴⁹ Протић је био један од најближих Грујићевих пријатеља²⁵⁰, са којим је већ следећег месеца (јула) кренуо у обилазак свих округа Србије како би се боље упознали са својом домовином. Двојица сабораца и колега путовали су пешке правећи круг од Београда, преко Подриња и западне Србије ка Студеници, одакле су прошли кроз Карановац (данас Краљево), све до Шумадије кроз

²⁴⁵ Грујић, 2009, 26. стр.

²⁴⁶ Милићевић, 1964, 26–29. стр.

²⁴⁷ Грујић, 2006, 26. стр.

²⁴⁸ Живановић, 1923, 26. стр.

²⁴⁹ Милићевић, 1964, 26–29. стр.

²⁵⁰ Петар Протић је, као и Грујић, наставио школовање у Хајделбергу. Међутим, тамо је 1955. прерано умро. Погледати у: Грујић, 2006, 27. стр.

Крагујевац и до Грујићевог села Даросаве. Другу половину марша кроз Србију планирали су за следећу 1848. годину. Међутим, нису успели да га спроведу због револуције и са њом скопчаних дешавања која су Грујића, али и остале либерале, навела на друге активности, које ћемо описати у наредном поглављу.²⁵¹

Јован Скерлић као вође ове организације означава Јеврема Грујића, Петра Протића Сокољанина и Милана Петронијевића.²⁵²

Грујић је при оснивању изабран за секретара организације, док су председничко и потпредседничко место попунили старији студенти. Чланови су били и будући светоандрејски либерали: Милован Јанковић, Јован Илић и Владимир Јовановић²⁵³, те Стојан Бошковић и Јован Ристић²⁵⁴. Такође, и: Филип Христић, Димитрије Црнобарац и Ђорђе Ценић.²⁵⁵

Рад „Дружине младежи српске” је посебно важан јер 1847. године спаја двојицу вођа либерала са две стране Дунава – Светозара Милетића и Јеврема Грујића. Управо захваљујући Грујићу, Милетић се прикључује раду Дружине. Политичка сарадња коју су остварили вршњаци Јеврем и Светозар исходовала је и њиховим побратимством.²⁵⁶

Грујић у писму Милетићу пише: „Није нас једна мајка родила али нас је, брате, једна целу скопчала и то тешње него да смо у једној утроби лежали. Србија је наша мајка а Душан нам је отац – шта ћеш више.”²⁵⁷

Према Бешлину, захваљујући Милетићу долази до умрежавања подружница „Дружине младежи српске”: Београд–Сегедин–Пешта–Братислава.²⁵⁸ Та 1847. година је запамћена као преломна година у развоју српске књижевности, а том препороду доприноси и *Славјанка* „Дружине младежи српске”, издата у Пешти, коју београдски огранак успева да дистрибуира широм Србије у око 300 примерака.²⁵⁹

Јеврем Грујић је активан у Дружини све до свог одласка на студије у иностранство до октобра 1849. У периоду од октобра 1848. до одласка на студије у Хајделберг, дакле целих годину дана, он је на функцији председника Дружине у Београду. У периоду пре тога био је потпредседник.²⁶⁰ Те 1849. године излази и први број часописа београдске „Дружине младежи српске” под називом *Невен слоге*, у којем Грујић објављује својеврсни манифест српског либерализма под насловом „Обзор државе”.²⁶¹

Лазар Арсенијевић Баталака био је много љут због Грујићевог текста, али упркос томе, Грујић и његове колеге су примерак књиге *Невен слоге* лично предали тадашњем митрополиту Петру, председнику Савета Стојану Симићу, Илији Гарашанину и Томи Вучићу. Од Вучића су

²⁵¹ Грујић, 2006, 27. стр.

²⁵² Скерлић, 1966, 32. стр.

²⁵³ О Владимиру Јовановићу ближе погледати у: Батаковић, „Владимир Јовановић – апосотол либерализма у Србији“, Либерална мисао у Србији, 2001, 141 – 172. стр.

²⁵⁴ Јован Ристић је оставио значајну мемоарску грађу, а неке своје списе је потписивао псеудонимом „Љубић“. Ближе погледати у: Савић, „Мемоарска проза Јована Ристића“, Либерална мисао у Србији, 2001, 133 – 140. стр.

²⁵⁵ Милићевић, 1964, 26–29. стр.

²⁵⁶ Бешлин, 2005, 175. стр.

²⁵⁷ У: Бешлин, 2005, 175. стр. Према: Страњаковић, 1956, 142. стр.

²⁵⁸ Бешлин, 2005, 175. стр.

²⁵⁹ Бешлин, 2005, 175. стр.

²⁶⁰ Грујић, 2006, 26. стр.

²⁶¹ Грујић, 2006, 27. стр.

добили новчани прилог за Дружину, а са Илијом Гарашанином²⁶² Грујић је тада први пут уживо разговарао и, упркос претходним предрасудама о уставобранитељима, стекао позитиван утисак о њему.²⁶³

Том приликом Гарашанин је Грујићу и његовим друговима из Дружине рекао: „Нисам се зачудио што сте и ви занесењаци за националну ствар. Ако то не бисте били, влада би то сматрала за несрећу; да сам на вашем месту, не бих био друкчији. Када сам био млад као ви, био сам можда још већи ентузијаст. Међутим, треба да вам напоменем да, можда, ни влада не жели мање оно што ви желите, можда и она ради у истом правцу, али ви треба да схватите да влада не може рећи свима и увек оно што мисли да чини, јер она треба да делује обазриво да не би компромитовала своје дело. Захваљујем вам на вашој књизи. Читаћу је пажљиво. Врло ми је пријатно што сте дошли и што сте ми пружили прилику да говорим са вама. Желим да пренесете својим колегама оно што сам вам малочас рекао, да их склоните да имају поверења у владу да ће удовољити њиховој жељи, али да се чувају неблаговремених поступака, компромитовања заједничког нам дела и прављења сметњи влади.“²⁶⁴

На великој Видовданској скупштини „Младежи“, која је одржана 1950. године, присуствовали су и Вук Караџић, Тома Вучић, као и митрополит београдски Петар.²⁶⁵

Због говора који је одржао Стеван Тирић на Видовданској скупштини, а који је био усмерен против турске власти, следеће, 1851. године уставобранитељски режим забранио је постојање и рад Дружине.²⁶⁶

4.5. Револуција из 1848. и Грујић у добровољачкој чети

У историји Европе револуција из 1848.²⁶⁷ године један је од значајних панконтиненталних догађаја који су донели много промена. У Француској је настала Друга република. У Аустрији су потреси довели до тога да цар Фердинанд I падне са власти, а да на територијама насељеним Србима и Мађарима дође до борбе за независност. Опште одушевљење идејама о националној независности и самоопредељењу заплуснуло је Европу. У Србији је оно најснажније било међу омладином. „Дружина младежи српске“ је одмах била мобилисана. Светозар Милетић је дошао у Београд код свог побратима Јеврема Грујића, где су сазвали збор српске омладине код Батал џамије (данашњи простор Дома Народне скупштине) како би се

²⁶² Примарна архивска грађа личног фонда Илије Гарашанина откупљена је 1961. године од Вукосаве Гарашанин у обиму од 18 кутија и налази се у Архиву Србије. Списак инвентара погледати у: Илија Гарашанин, лични фонд 1819 – 1874, 1977.

²⁶³ Грујић, „Успомене“, 1864; у: Павковић, 1992, 100–103. стр.

²⁶⁴ Грујић, „Успомене“, 1864; у: Павковић, 1992, 100–103. стр.

²⁶⁵ Матицки, 2018, 23 – 31. стр

²⁶⁶ Грујић, 2006, 27. стр.

²⁶⁷ Више о револуцији 1848. у Европи погледати у: 1) Price Roger, *The Revolutions 1848*, 1988; 2) Rapport Mike, *1848: Year of Revolution*, 2008; 3) Hobsbawm Eric, *The Age of Revolution: 1789-1848*, Vintage Books, New York, 1996; 4) Moggach Douglas & Jones Gareth Stedman, *The 1848 Revolutions and European Political Thought*, 2018; 5) Körner Axel (editor), *1848 - A European Revolution? International Ideas and National Memories of 1848*, 2000; 6) Taylor J. Alan, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918*, 1954.

заговарао рат са Турцима. Уставобранитељске власти су одмах реаговале, те је Милетић морао да напусти Србију и да се врати у Аустрију.²⁶⁸

Революционарни дух се проширио од Француске, преко Аустрије, па све до пограничних делова у градовима Земуну и Панчеву. Одатле у Београд и на остатак²⁶⁹ Србије.²⁷⁰

Омладину београдског лицеја ништа није могло да заустави, те су многи похрлили прво у Земун, а потом у Нови Сад, да се у општем националном одушевљењу придруже пречанским Србима у борби за слободу.²⁷¹

Иако кнез Александар и уставобранитељи нису били склони томе да подрже борбе против Турака, они су били врло кадри да подрже Србе у борби за Српску Војводину. Кнежевина Србија је српску револуцију у Војводини поддржавала у људству, материјалу и муницији. Наиме, први напади на Сремске Карловце генерала Храбовског одбијени су управо заслугом јединица које су чинили добровољци из кнежевине Србије.²⁷²

Кнез Александар Карађорђевић и уставобранитељи врло пажљиво прате ситуацију у Аустрији и преко својих људи добијају извештаје из којих се благовремено обавештавају о намерама Мађара да изненада нападну Србе. Јанко Шафарик у совм извештају који шаље у мају 1848 кнезу Александру, поред оваквих упозорења стратешке природе, даје чак и упуте о томе како ће се тактички постављати мађарска пешадија.²⁷³

Генерал Храбовски је као командант Петроварадина покушао да изненадним нападом растури седиште српске револуције и да уништи Главни одбор. Међутим српска војска је уз незнатне губитке по своје људство одбила тај напад.²⁷⁴

Од 21 084 војника под командом српског генерала Стевана Шупљикца, до почетка 1849. Године било је око 10 000 добровољаца из Србије под командом Стевана Книћанина. Цела војска је имала 104 артиљеријска оруђа.²⁷⁵

Живан Живановић целу ову нову генерацију младих људи, од којих ће се многи школовати у иностранству непосредно после ове 1848, назива генерацијом која ће се изродити из „гнезда српске домородачке интелигенције из Лицеја.“²⁷⁶ Живановић описује овај нараштај српске интелигенције као онај задојен идејама револуцијом из 1848. Ова генерација ће се залагати за политичке промене које ће на унутрашњем плану тражити веће политичке слободе, а на спољњањем плану борбу за национално ослобођење. Ова револуционарна година ће створити

²⁶⁸ Милићевић, 1964, 29–33. стр.

²⁶⁹ Више о утицају револуционарних догађаја из 1848. на Србе погледати у: 1) Гершић Гига, 1848: о српском покрету године 1848, 2016; 2) Попов Чедомир и Гавриловић Славко, Европска револуција и српски покрет, 1997; 3) Екмечић Милорад, Револуција 1848. и Балкан, 2000; 4) Берић Душан, Српско питање и политика Аустроугарске и Русије 1848-1878, 2000; 5) Бабац Душан, Срби и револуција 1848-1849, 2014; 6) Крстић Василије, Грађа о Србима у Хрватској и Славонији (1848-1914), 1995; 7) Павловић Драгољуб, Србија и српски покрет у јужној Угарској 1848. и 1849, 2009; 8) Десанчић Полит Михаило, Како је то било у нас Срба у буни године 1848, 1996.

²⁷⁰ Милићевић, 1959, 41. стр

²⁷¹ Милићевић, 1964, 29–33. стр.

²⁷² Бабац, 2013, 28. стр

²⁷³ Крстић, књ. 1, 1995, 17 – 22. стр

²⁷⁴ Павловић, 1986, 25. стр

²⁷⁵ Стаматовић, 2003, 203. стр

²⁷⁶ Живановић, 1923, 26. стр

синергију Народне скупштине у Карловцима и Народне Петровске скупштине у Крагујевцу. Ова година ће бити ватрено крштење за генерацију либерала и у војном, али и у политичком смислу.²⁷⁷

Деспотовић оцењује да ће цела ова генерација младих интелектуалаца бити задојена либералном идеологијом не само на својим школовањима у иностранству, него и под великим утицајем вредности револуције из 1848.²⁷⁸

То је била година када је српска омладина полагала последњу наду у кнеза Александра „да ће Карађорђевић бити Карађорђе”,²⁷⁹ како је Грујић записао.

Свом пријатељу Милошу Петровићу из Кнића Грујић је поручивао шта да овај уради у случају да у борбама погине: „Може бити – ако до неколико дана што овде буде – да ће ти ово последње писмо од вернога Грујића бити. – Ако паднем на Београду, покај ме, о покај ме брате, на Призрену!! И кад добијете што је Србско па победама увенчани натраг повратите се, венчајте краља Србима у Жичи.”²⁸⁰

Велики број лицејаца прешао је преко Саве у Земун у дугим колонама носећи српске заставе; дочекивани су усклицима и песмом „Устај, устај, Србине”²⁸¹. Грујић је, по свему судећи, провео период од априла до краја маја у Аустрији, где је са својом Дружином учествовао у Мајској скупштини у Сремским Карловцима 1. и 3. маја 1848. године.²⁸²

Оно што је, по нашем суду, од великог значаја не само за наш хипотетички оквир него и за научну и друштвену релевантност теме јесте да је Јеврем Грујић у једном периоду, у трајању од месец дана, током свог боравка у Аустрији 1848. године, после Петровске скупштине у Крагујевцу, која се одржала у јуну, био припадник једне од добровољачких, српских чета које су се бориле у Војводини.²⁸³

Грујић се после Скупштине у Крагујевцу вратио у Београд да би се састао са Арсом Стефановићем, који је једини од свих другова остао да га сачека. Сви остали су већ били отишли у Српску Војводину да се боре. Грујић је са Арсом 20. јула 1848. нелегално прешао Саву. У Земуну су се представили као полицајци који су ту службеним послом. Повезали су се са Томом Ђукићем, који је водио групу око 70 добровољаца из Србије. Са том јединицом су се запутили у Сремске Карловце, где су већ била два војна логора направљена од Срба из Србије и од Срба из Војне крајине. Грујић је постављен за војног секретара команданта јединице око 100 војника. Тој јединици је касније придодат и топ. Грујић је учествовао у патролама у том крају, али није оставио запис о већим борбама своје јединице у том периоду, док је записао да је Јован Илић са својом јединицом видео доста борбе против Мађара у Бачкој и Банату.²⁸⁴

²⁷⁷ Живановић, 1923, 27. стр

²⁷⁸ Деспотовић, 2008, 62. стр

²⁷⁹ Грујић, књ. 1, 1922, 11. стр.

²⁸⁰ Грујић, књ. 1, 1922, 11. стр.

²⁸¹ Грујић, књ. 1, 1922, 12. стр.

²⁸² Милићевић, 1964, 29–33. стр.

²⁸³ Упореди: Милићевић, 1964, 29–33. стр. Грујић, књ 1, 1922, 9. стр.

²⁸⁴ Грујић, „Успомене”, 1864; у: Павковић, 1992, 100–103. стр.

4.6. Петровска скупштина и Јеврем Грујић као њен писар

Петровска скупштина је у години у којој је револуционарни занос обухватио значајан део Европе. Сазвана је како би уставобранитељска власт покушала да амортизује нагомилане проблеме који су постојали у Србији, а превентивно да би додато стабилизовала прилике у Србији. Од 94 захтева народних посланика који су документовани, врло мали број је касније био решен. Можда је те године одржавање скупштине помогло у стабилизацији прилика у Србији, али наредне деценије све до 1858. Године и Светоандрејске скупштине, уставобранитељска владавина и владавина кнеза Александра је била тињајућој кризи.²⁸⁵

Милићевић наводи да од свих захтева који нису усвојени, није ни најважнији, да се Народна скупштина уведе у политички систем кнежевине Србије. Петочлана комисија која је формирана да обради све захтеве је била мишљења да Народна скупштина, иако је разумевала да је народу та институција важна, сматрала да скупштина треба да има само саветодавну улогу, а да је довољно да се састаје једном у три године. Међутим није чак ни ово спроведено јер, као што ћемо показати у потоњим поглављима, уставобранитељи ће донети закон о скупштини тек пред сам крај своје владавине 10 година касније.²⁸⁶

Између своја два боравка у Аустрији те 1848. године Грујић је са неколицином својих сабораца кренуо пут Крагујевца да узме учешће на Петровској скупштини, која је сазвана како би се разрешили затегнути односи које је имао Тома Вучић са деловима власти. Петровска скупштина одржана је у јуну те године.²⁸⁷

Живан Живановић се, цитирајући Јована Ристића, слаже да је Петровска скупштина била „почетак модерног живота у Србији“. Петровска скупштина је, по Живановићу, заокружила период од 1804. до 1848, након којег је настало затишје и доминација „олигархије“ и пауза од 10 година до Светоандрејске скупштине. Сви процеси модернизације Србије који су покренути, у доброј мери учешћем младих ђака попут Грујића и његових другова, на овој скупштини су били потиснути целу једну деценију. Живановић оцењује да је управо због тога та деценија била обележена заверама.²⁸⁸

Главни политички сукоб одвијао се између двора, Гарашанина, Книћанина и Аврама Петронијевића са једне стране, а Вучића са друге стране. Спор је вођен око тога са ким се кнез има консултовати око државних ствари, па су у том смислу посланици на Вучићевој страни тражили да то првенствено буде Вучић, па потом Гарашанин и Петронијевић. На тој скупштини су Аврам Петронијевић и Тома Вучић потом објавили своје политичко помирење.²⁸⁹

Начелници свих округа тражили су да сваки округ изнесе своје потребе и жалбе пред Скупштину, а за састављање тих докумената узимали су присутне образоване младе људе, попут Грујића и његових другова.²⁹⁰ Они су на Скупштину из Београда дошли потпуно наоружани пушкама и пиштољима, спремни за рат, као што су некада посланици на скупштинама кнеза

²⁸⁵ Радовановић, 2014, 171. стр

²⁸⁶ Милићевић, 1859, 56. стр

²⁸⁷ Грујић, Успомене, 1864; у: Павковић, 1992, 100. стр

²⁸⁸ Живановић, 1923, 25. стр

²⁸⁹ Грујић, „Успомене“, 1864; у: Павковић, 1992, 100. стр.

²⁹⁰ Грујић, „Успомене“, 1864; у: Павковић, 1992, 100. стр.

Милоша.²⁹¹ Пошто Петровска скупштина није имала секретаре, Грујић је био један од писара на тој скупштини.²⁹² Када је изашао пред посланике из свог родног краја био је поздрављен овацијама.²⁹³

Мирослав Ђорђевић оцењује да су многи захтеви Петровске скупштине били врло прогресивне природе попут оних за слободу науке и штампе и да је сасвим сигурно томе допринела расподела младих писара по различитим посланичким групама који су утицали на те посланике да увиде добро у новим предлозима.²⁹⁴

Један од најзначајнијих захтева посланика био је успостављање редовног сазивања Народне скупштине. Под утицајем Грујића и осталих лицејаца који су били писари, ти захтеви су били истакнути, а посебно се то видело у захтеву Београдског округа који је писао лично Јеврем Грујић. У том захтеву се, поред општих захтева целе Скупштине за успостављањем редовног сазивања или за већим укључивањем Вучића у управљање државом, нашао и захтев за слободом штампе. Пошто је тај захтев био само у допису Београдског округа, можемо да закључимо да је Грујић директно заслужан за то.²⁹⁵

Сагласни смо са Милићевићевом оценом да је Петровска скупштина била још један камен међаш у развоју политичке свести Јеврема Грујића. Највише због тога што, иако већ седам година ван свог села у грађанском окружењу, он ипак бива најсрдачније прихваћен од сељачких посланика из свог округа и среза.²⁹⁶

Код тако наоружаног и писменог, од користи свом народу у најпрактичнијем смислу – да штити његов интерес, а у исто време прихваћеног од оних који су га изнедрили, Грујића рађа се снажан осећај дужности и одговорности према свом српском народу.

После завршетка Скупштине Грујић се хитро враћа у Београд, одакле се преко Саве пребацује у Српску Војвину да се придружи борбама у српској револуцији из 1848.²⁹⁷

4.7. „Обзор државе”

„Обзор државе” је текст који је 1849. године објављен у књизи *Невен слоге* у издању „Дружине младежи српске”, чији је аутор Јеврем Грујић. Милићевић је приметио да је у целој књизи само Грујић објавио у потпуности политички текст, те да су сви остали аутори, међу којима су Јован Илић и Јован Ристић, писали прозне текстове и песме. Милићевић сматра да је Скерлић претерао када је Грујића због ове књиге назвао „духовним вођом целог поколења, душом и заставником Дружине”, те да је превише исхвалио Грујића овом оценом.²⁹⁸

²⁹¹ Милићевић, 1964, 22. стр.

²⁹² Грујић, 2006, 28. стр.

²⁹³ Милићевић, 1964, 22. стр.

²⁹⁴ Ђорђевић, 1970, 133 – 134. стр.

²⁹⁵ Милићевић, 1964, 32. стр.

²⁹⁶ Милићевић, 1964, 32. стр.

²⁹⁷ Милићевић, 1964, 33. стр.

²⁹⁸ Милићевић, 1964, 36. стр.

Ми не мислимо да је Скерлић претерао оценивши овако Грујића. Ако узмемо у обзир до сада изнете чињенице: да је Грујић основао и био један од двојице вођа „Душановог полка”, да је напредовао од секретара, преко потпредседника, па и до председничког места у Дружини, имао комуникацију са једним Вуком Караџићем, Светозаром Милетићем, Илијом Гарашанином, Томом Вучићем; затим, да је био писар на Петровској скупштини, добровољац у српској револуцији у Војводини; да је био „први и превасходни” ђак и врло успешан лицејац, као и да је све то постигао до своје 23. године живота; и потом, када се осврнемо на најважније: да су га на позиције у Полку и Дружини изабрали управо његови саборци и колеге – онда можемо да закључимо да је Грујић био заиста вођа целе прве генерације младих либерала. Када то узмемо у обзир, онда нам није чудно зашто је Грујићу допало то духовно вођство међу либералима 1858. током Светоандрејске скупштине. По нашем суду, Скерлић није нимало претеривао када је дао своју оцену Грујићеве улоге у својој генерацији.

Када свему наведеном додамо садржај текста „Обзор државе”, о којем смо мало тога нашли у секундарној литератури, осим ретких примера попут Батаковића који Грујићеве погледе пореди са једним Русоом²⁹⁹, онда добијамо праву слику о томе са којом политичком свести Грујић одлази на студије у иностранство.

У првом делу овог текста Грујић посвећује пажњу значају државе као творевине која своју сврху испуњава обезбеђивањем [подвукао Д. Ј.] друштвене заједнице људи. Човек као јединка не може без заједнице да оствари не само своје људске потенцијале него не може ни да буде безбедан. Зато је човек у друштву једног народа, који је за Грујића субјекат колективног идентитета, због тога што може да организује сервисирање својих потреба кроз државу.³⁰⁰

Те потребе су независност и слобода. Држава има задатак да обезбеди *спољашњу слободу* и *унутрашњу слободу* народа. Спољашња слобода је слобода од других држава и народа и независност од воље других држава и народа. Унутрашња слобода је слобода народа у оквирима своје државе од личног интереса и самовоље сопствене власти. Грујић потом примећује да је у античкој, средњовековној и нововековној историји велики број држава и владара који су обезбедили спољашњу слободу, али да је врло мали број оних који су успели да обезбеде унутрашњу слободу народа.³⁰¹

У том смислу Грујић каже: „Народ је споља био слободан да би у држави роб, нула или голо средство буде.”³⁰²

Грујић узорк таквом стању кроз историју види у владарима који су или били изабрани или се просто наметнули народима и државама. Они су природни циљ државе поништили и претворили је у своју личну кућу, а народ у своју својину. Грујић указује на чињеницу да је клер дао свој допринос означавајући да је свака власт од Бога, посредно стварајући ситуацију у којој се неки народ може ослободити туђинске тираније, али да се не може ослободити свог тиранина, те да тако никада не може да оствари концепт унутрашње слободе.³⁰³

За Грујића, просвећивање нема алтернативу у промени овог стања, јер је против преврата и употребе насиља. Просвећивање људи, по његовом мишљењу, неминовно доводи до стања у којем ниједан човек свестан себе, свог људског достојанства, својих права не може трпети

²⁹⁹ Ближе погледати у: Батаковић, „Јеврем Грујић: Обзори слободе“, Либерална мисао у Србији, 2001, 109 – 131. стр

³⁰⁰ Грујић, 1849, 170–181. стр.

³⁰¹ Грујић, 1849, 170–181. стр.

³⁰² Грујић, 1849, 172. стр.

³⁰³ Грујић, 1849, 170–181. стр.

неслободу и тиранију. Када човек постане свестан услова под којима је ступио у државну заједницу и услова под којим је власт успостављена, он од тог тренутка више не може да трпи робовање својој држави и тиранину. Зато Грујић сматра да је просвећивање народа главни приоритет из којег онда произилазе као главни циљ: слобода говора, слобода штампе и слобода писане речи.³⁰⁴

Из тога даље произилази јасан циљ како да српски народ добије своју унутрашњу и спољашњу слободу. За унутрашње ослобођење српски народ треба освестити о томе шта га чини народом и која права на основу тога има, па шта је владавина и од кога потиче, те најважније – освестити га о томе где се налазе границе власти владара. Са друге стране, за спољашње ослобођење Срба они морају да постану свесни целине свог народа, која далеко надмашује тадашње границе Србије. Потом Србе треба освестити о прошлости и царству које су имали, али и могућностима нове сјајне будућности, а затим и о словенском пореклу и постојању других словенских народа, са којима треба да се увеже савезничким односима.³⁰⁵

Када се све ово постигне, створиће се висок морал код народа, који надомешта бројност. Грујић је употребио пример битке на маратонском пољу када је Милтијад победио Персијанце: „...шта морално снажан народ учинити може показао је Милциад на Маратону са 10 иљада свешћу вођени Грка противу сто иљада бичем терани Перзијана...”³⁰⁶

Циљ свега тога је ослобођење и уједињење српског народа и српске државе, која ће обезбедити унутрашњу и спољашњу слободу за свој народ.³⁰⁷ „Онда ћемо са Србином преко Саве и Дунава. Преко Дрине и Тимока у Жичи једним гласом одпевати „Тебе Бога хвалим”, а са Бугарином на Струми место мачева један другом руку пружити.”³⁰⁸

Тако формирана српска држава ступиће у савез са другим словенским државама и дати свој допринос човечанству.³⁰⁹

Текст завршава ускликом: „Да живи независима, да живи уставна (временом и слободна) држава Србска!”³¹⁰

4.8. Грујићеве студије у иностранству и повратак у Србију

Пошто је Србија одлучила крајем 1849. године да одређен број студената пошаље у иностранство на студије, Грујић се пријавио за стипендију иако је био скептичан јер је попечитељ просвете Лазар Арсенијевић – Баталака био тај који одлучује. Управо је Баталака највише замерио Грујићу на његовом тексту „Обзор државе”³¹¹

³⁰⁴ Грујић, 1849, 170–181. стр.

³⁰⁵ Грујић, 1849, 170–181. стр.

³⁰⁶ Грујић, 1849, 178–179. стр.

³⁰⁷ Грујић, 1849, 170–181. стр.

³⁰⁸ Грујић, 1849, 179. стр.

³⁰⁹ Грујић, 1849, 170–181. стр.

³¹⁰ Грујић, 1849, 181. стр.

³¹¹ Милићевић, 1964, 36–48. стр.

Када је Грујић дошао код попечитеља на интервју поводом државне стипендије, запамтио је да је на великом столу пуном списа стајала и књига *Невен слоге*. Баталака је постављао питања поводом Грујићевог текста, уз врло оштре критике. Грујић није попустио нити одобравао, али није се ни бранио – до одбране ћутањем. Иако је после састанка био убеђен да је позван само да би му били упућени прекори, испоставило се да није био у праву, те је добио стипендију. Штавише, при додели, попечитељ се изљубио са свим стипендистима по једном, а са Грујићем два пута. Грујићева стипендија износила је 300 талира годишње.³¹²

Пред сâм полазак стипендисти су примљени код кнеза Александра Карађорђевића, који им је кратко али свечано поручио да буду марљиви и да изуче науке које су потребне Србији да би даље напредовала. Грујић и још четворо стипендиста и један самофинансирајући студент кренули су паробродом 14. октобра 1849. године ка Бечу. У Бечу су имали пријем код Вука Карацића, а потом су путовали до Манхајма, одакле су после наставили до Хајделберга, универзитетског града.³¹³

Међутим, Грујић се није дуго задржао на студијама у Хајделбергу. На код њега већ постојеће резерве према германском фактору у Европи, дошло је предавање професора историје који је словенске народе назвао варварским народима. Тада је Грујић одлучио да се пребаци на студије у Париз и Сорбону. Његова молба је одобрена и 1850. године отишао је у Париз.³¹⁴

Грујић је од јануара 1851.³¹⁵ боравио на својеврсном институту „Жобе“³¹⁶, који је био врста пансиона за стране студенте, где се могао учити и француски, што је њему добродошло јер је у то време још увек боље говорио немачки.³¹⁷ Како би усавршио језик довољно добро да би могао да прати предавања, није се уписао на универзитет у академској 1850/51, али је ванредно похађао предавања професора Сиприена Робера, док је ишао и на Сорбону на предавања из француске књижевности професора Сен Марка Гирардена.³¹⁸ Имао је и приватног професора француског језика из института „Жобе“, господина Бујеа, код којег је учио француски језик целе 1951. године. На том институту боравио је током целог свог првог боравка у Паризу, све до лета 1853. године.³¹⁹

Током лета 1851. путовао је по Француској учећи језик са својим професором француског, господином Бујеом, који је Грујића позвао да буде гост код његове мајке у јурском департману тог лета.³²⁰

Грујић је у Паризу живео врло скромно и штедео новац на одећи, огреву, картама за јавни саобраћај јер је користио попуст за сиромашне.³²¹ Од уштеђевине успео је себи да обезбеди пут у Лондон на светску изложбу.³²²

На јесен, када је кренула академска 1851/52, Грујићу није била призната прва година права на основу потврде Лицеја из Београда, те није могао да упише другу годину како је

³¹² Грујић, „Успомене“, 1864; у: Павковић, 1992, 105. стр.

³¹³ Грујић, „Успомене“, 1864; у: Павковић, 1992, 106. стр.

³¹⁴ Милићевић, 1964, 36–48. стр.

³¹⁵ Грујић, „Успомене“, 1864; у: Павковић, 1992, 108. стр.

³¹⁶ Грујић, „Успомене“, 1864; у: Павковић, 1992, 108. стр.

³¹⁷ Милићевић, 1964, 36–48. стр.

³¹⁸ Грујић, „Успомене“, 1864; у: Павковић, 1992, 108. стр.

³¹⁹ Грујић, „Успомене“, 1864; у: Павковић, 1992, 108–112. стр.

³²⁰ Милићевић, 1964, 36–48. стр.

³²¹ Грујић, „Успомене“, 1864; у: Павковић, 1992, 108–112. стр.

³²² Милићевић, 1964, 36–48. стр.

намеравао. Тада је био у дилеми: или 1) да упише једногодишњи студиј административног или међународног права (што је и био довољан услов власти из Београда да би могао да се врати да буде професор на Лицеју); или 2) да упише трогодишње студије права. Одлучио се за другу опцију и коначно уписао студије права на Сорбони.³²³

Пошто је изгубио своју стипендију због дописа који је послао властима Србије поводом економских реформи, Милован Јанковић долази из Берлина у Париз и придружује се Грујићу. Јеврем га прихвата код себе и своју стипендију дели са Јанковићем јер је овај остао без средстава и стипендије. У намери да француској јавности представе свој народ и државу у што боље светлу, те да је заинтересују за дешавања у Југоисточној Европи, њих двојица те године пишу књигу под насловом „Јужни Словени, или народ српски са Хрватима и Бугарима”, која из штампе излази у јануару 1853. године. Ауторски пар је промовисао своју књигу и слао на многе француске адресе, те је књига добила врло добре коментаре у француској јавности и штампи. Међутим, због дела у књизи који се односи на критику власти у Србији где се спомињу и Тома Вучић, Стојан Симић и Алекса Симић, те критику Гургусовачке куле за политичке затворенике, па и критике према Порти и Аустрији, дошло је до великог незадовољства у Београду. За разлику од претходног пута када им је *Невен слоге* био опроштен, а Грујићу „Обзор државе”, овог пута је Савет донео одлуку да Грујићева стипендија буде укинута. Међутим, кнез Александар није одобрио ту одлуку. Тек неколико месеци касније, када је члановима Савета стигло писмо кнеза Михаила у којем је изнео неке своје погледе на политичку будућност у случају свог повратка у Србију, тада је Грујићева и Јанковићева књига добила потпуно другачији контекст. Иако није била у директној вези са кнезом Михаилом, никако се то није могло доказати, те је кнез Александар укинуо Грујићеву стипендију.³²⁴

Вративши се у своју земљу, помало и срећан јер му је недостајала Србија и његова Даросава, Грујић је наишао на много проблема. Покушао је да се запосли у Лицеју, где је и изабран за професора енциклопедије права, али је попечитељ одбио да одобри тај избор јер Јеврем на новом састанку није хтео да се одрекне својих писања, бранивши се ћутањем. После тога се вратио у своје село Даросаву, својој породичној задрузи. Од новца који је имао код себе, враћеног Миловановог дуга, покушао је да уђе у посао трговине свињама са својим братом. Огорчени отац што је после толико година школовања Јеврем поново у селу, одвикнут од сеоских радова, замерио му је то што је дошао да живи на терету своје браће. То је потакло Јеврема да хитно оде у Београд у потрази за послом. Покушао је да се бави адвокатуром, али му нису дали да објави оглас у новинама, док му нису дали ни да штампа визиткарте. Пошто му је остала само још једна година студија, одлучио је да предузме све што може да се врати у Париз. Прикупио је новац од оца, брата, па чак и од Гарашанина на зајам и успео је да се врати и упише трећу годину 1853/54, иако је закаснио на редован упис.³²⁵ У јулу 1854. успева да напише тезу из римског права „О суђеној ствари”, а касније из француског права „О затвору дужника”.³²⁶ Грујић је 1. септембра 1854. године добио „диплому лиценцијата француског права”³²⁷.

³²³ Грујић, „Успомене”, 1864; у: Павковић, 1992, 108–112. стр.

³²⁴ Милићевић, 1964, 36–48. стр.

³²⁵ Милићевић, 1964, 36–48. стр.

³²⁶ Грујић, 2006, 34. стр.

³²⁷ Грујић, 2006, 34. стр.

По доласку у Београд кнез поставља Грујића за чиновника своје канцеларије, одмах уз септембру 1854. године. А у октобру исте године Грујић на позив Баталаке после првобитног одбијања, ипак прихвата да подучава малог Петра Карађорђевића француском језику.³²⁸

Одлуком Савета у априлу 1855. године Грујић постаје столоначелник Савета, а већ у јануару следеће 1856. други секретар Савета.³²⁹

³²⁸ Грујић, 2006, 34. стр.

³²⁹ Грујић, 2006, 35. стр.

5. СВЕТОАНДРЕЈСКА СКУПШТИНА

5.1. Уочи Светоандрејске скупштине (1856–1858)

5.1.1. Кулминација кризног стања у Србији после Кримског рата

У оквиру проблема Источног питања³³⁰ стоји наш међународни политички оквир датог периода. Од фебруара до априла 1856. године у Паризу је трајао конгрес у којем су европске силе наметнуле услове мира Русији после завршетка Кримског³³¹ рата³³². Иако је Србији остављен Устав из 1838, те сизаренство султана, по одредбама париског мировног уговора било је изричито забрањена било каква војна интервенција у Србији, без претходне сагласности великих, гарантних сила.³³³

Русија прелази у стање дипломатске дефанзиве, а на чело њене дипломатије долази чувени Горчаков који уводи нову доктрину „Русија се усредсређује“ по којој се Русије више активно не меша у европску политику осим уколико она директно није угрожена.³³⁴

Међународне околности су нестабилне. Наполеон III у својој политици сузбијања Аустрије и обуздавања Русије подржава национални покрет у Италији, али и на Балкану. Постоје наводи да су француски политички стратези планирали распад Османског царства на бар 4 дела у његовом европском делу услед којег би Србија добила значајна проширења у Херцеговини, Беосни, Црној Гори, па чак и Бугарској. Све са намером да се Србија одвоји од Русије, а уведе у сукоб са Бечом.³³⁵

Душан Берић објашњава да Француска ипак одустаје од таквих намера, а да се полако, услед компензације за излазак из Италије Бечу даје простор на Балкану. Према Берићу, ту долази до испреплетаног заједничког интереса Ватикана и Беча, којем се у једном тренутку придружује и Лондон, па и Француска. Све то са циљем да се оспоравањем српског питања да предност идеји стварању латинског истока кроз Бечко-словенску империју која би спречила повезивање Срба и Грка, а тиме и у попуности истиснула руски утицај са Балкана.³³⁶

Јован Ристић, по нашем суду, даје добру оцену да је држање неутралности Србије током Кримског рата била једина повољна опција по Србију и њене интересе. Међутим, без обзира на то да ли су неке групације више нагињале Русији или политичком Западу, нико није извукао неку велику партикуларну политичку корист. Највише штете је претрпео кнез Александар. Он је у Русији остао означен као врло негативна личност, док са друге стране Аустрија није остала

³³⁰ Више о Источном питању погледати у: 1) Ковић Милош, „Дизраели и источно питање“, 2018; 2) Десанчић Михаило Полит, „Источно питање и његово органско решење“, 1986; 3) Поповић Васиљ, „Источно питање“, Службени лист СРЈ / Балканолошки институт САНУ, 1966; 4) Успенски Фјодор, „Источно питање“, 2013; 4) Група аутора, „Европа и источно питање: политичке и цивилизацијске промене“, Историјски институт САНУ, 1988.

³³¹ Више о Кримском рату погледати у: 1) Vadem Candan, *The Ottoman Crimean War (1853-1856)*, 1970; 2) Small Hugh, *The Crimean War: Europe's Conflict with Russia*, 2018; 3) Rath C. Andrew, *The Crimean War in Imperial Context, 1854-1856*, 2015; 4) Royle Trevor, *Crimea: the Great Crimean War, 1854–1856*, 2000; 5) Conacher V. James, *Britain and the Crimea, 1855–56: Problems of War and Peace*, 1987.

³³² Кримски рат је започео као производ кризе која је настала због сукоба Француске и Русије око тога која сила има право да буде заштитница хришћана у оквиру Османског царства. Опшириније о томе погледати у: Антић, 2004, 17. стр

³³³ Леовац, 2015, 28. стр

³³⁴ Гускова, у: Европа и источно питање, 2001, 151. стр

³³⁵ Поповић, 1996, 177. стр

³³⁶ Берић, 2000, 75. стр

задовољна због чврстог става Србије у односу на њене интересе, упркос личној наклоности коју је кнез Александар имао према Бечу. Западне силе су у најбољем случају остале равнодушне према њему. По Ристићу, Кримски рат је током свог трајања онемогућио пад система у Србији, као што је и револуција 1848. то успорила и одложила због позитивне српске улоге у Војводини, гледе интереса Беча. Међутим, по завршеном Кримском рату, проток друштвеног времена се убрзао и нагло довео до погоршања стања по власт у Србији.³³⁷

Ристић наглашава и значај преране смрти Стевана Книћанина 1855. године, после које кнез Александар и његов двор остају без снажног савезника у односу према Гарашанину и Вучићу. Пошто је зазирао више од Гарашанина, који је имао подршку Француске, која крајем 1855. достиже врхунац своје моћи у Европи после пада Севастопоља, кнез се на унутрашњем плану окреће према Вучићу, а на спољашњем плану према Аустрији.³³⁸

У то време на чело владе као кнежев представник долази Алекса Јанковић. Познати аустрофил и пречански Србин, који у име тог кнежевог заокрета према Вучићу за свог попечитеља поставља вучићевца Радована Дамјановића Рају. Пошто је ова влада виђена као одобрена од Аустрије, Небојша Јовановић указује на чињеницу како је последица тога била да Париз и Лондон шаљу инструкције својим конзулима у Београду да не иду на редовни новогодишњи пријем код кнеза Александра како би исказали протест против тако снажног уплива Беча. После тог дипломатског инцидента, конзул Радосављевић сазнаје да кнез Александар не стоји добро у Цариграду и да већ има речи о његовој смени. Радосављевић је, саопштавајући ове вести Константину Николајевићу, објаснио како је Француска љубоморна због односа који имају Београд и Беч, а да је то све производ Гарашаниновог утицаја. Да би помогли кнезу Александру у смањивању утицаја који Гарашанин има, они су преко свог амбасадора у Цариграду извршили притисак на Порту како би она дисциплиновала управника Београдске тврђаве само зато што је оглашен као превише близак Француској и Енглеској, на шта је Porta и реаговала опоменом Азис-паши у Београду. Притисцима који су настављени кнез Александар је уз помоћ Аустрије успео да издејствује смену Азис-паше, којег је у марту 1857. године на месту команданта Београдске тврђаве наследио Осман-паша, са којим је кнез изградио одличне односе и који ће током Светоандрејске скупштине одиграти важну улогу.³³⁹

У том смислу, како Ристић примећује, услед немогућности политичког Запада да контролише у потпуности територије у овом делу Југоисточне Европе, оне су падале у сферу утицаја или Москве или Беча. Пошто је утицај Москве на измаку Кримског рата сузбијен, тај простор је попунио Беч. Манифестација тога је била улога аустријског конзула Радосављевића, који је у једном периоду имао неограничени приступ седницима не само у двору него и у министарствима.³⁴⁰

Када је руском интервенцијом Гарашанин смењен 1853. године, тај потез су поздравили и Porta, али и Беч. Небојша Јовановић оцењује да је Радосављевић био толико моћан у Београду да је сматран за другу најважнију личност у политичком животу Србије – одмах после кнеза.³⁴¹

Ристић указује и на нагло слабљење власти услед смене генерација, где је већина уставобранитеља који су 1842. сели у столице Савета увелико било у пензији или није било међу живима, попут Аврама Петронијевића.³⁴²

³³⁷ Ристић, 2017, 3–5. стр.

³³⁸ Ристић, 2017, 10–11. стр.

³³⁹ Јовановић, 2010, 240–250. стр.

³⁴⁰ Ристић, 2017, 14–15. стр.

³⁴¹ Јовановић, 2010, 240–250. стр.

Небојша Јовановић је дао оцену, са којом смо сагласни, да је после смрти Аврама Петронијевића, који је дуго држао под контролом власт кнеза Александра, та власт почела да се осипа. То осипање је кнез покушао да заустави довођењем Стевана Книћанина, којег ни сâм није у свему слушао.³⁴³

Око кнежеве власти било је све мање људи који би му могли бити од користи талентом или подршком у народу, а кнез се одавно и није ослањао на народ већ на стране силе. Како је Ристић правилно оценио, око кнеза су остали само рођаци, и то углавном из фамилије кнегиње Персиде, који му, осим своје апсолутне оданости, нису много шта могли пружити. Да ствари буду теже по кнеза, нису чак ни сви Ненадовићи, пошто се у једном тренутку Александар Ацика Ненадовић удаљио од кнеза.³⁴⁴

Кнез Александар је по завршетку Кримског рата а у време одржавања Париског конгреса 1856. покушао да преко конзула Радосављевића, па следствено томе бечке дипломатије, издејствује додељивање наследног права његовој династији, као и промене Устава из 1838, како би се односи између институција кнеза и Савета променили у његову корист. Иако су ови захтеви наишли на добру вољу Беча да их испуни, већ мале шансе за успех још више је умањила афера Карађорђевог споменика.³⁴⁵

Ту аферу Вучић је вешто започео као својеврсну *false flag* политичку операцију.

То је остварио тако што је успео да наговори кнеза Александра, а преко њега и аустријског конзула, да је прихвате и почну спроводити, што је увредило Цариград и приказало Београд и Беч као удружене у покушају да ревитализују великог османског непријатеља Карађорђа. Тиме су шансе за ревизију устава и давање наследног права кнезу Александру пропале.³⁴⁶

Све овде поделе између различитих политичких фракција су, у великој мери, унеспокојавале народ, а кнеза Александра доводиле на лош глас. Ранко Алимпић је кроз своје пропутовање по Србији у то време током Кримског рата у разговору са сељацима разних крајева добио утисак да народ не подржава кнеза Александра јер у земљи има много неправде.³⁴⁷

Алимпић је сматрао, као тада већ припадник „малог кола”, како је сам говорио, да кнез Александар није јак владар и да преко њега Аустрија шири свој утицај, док са друге стране прави уступке Порти. По његовим речима, и народ и млада интелигенција која се вратила са школовања у иностранству кнезу Александру су замерали слабост карактера и недостатак „патриотске врлине његовога оца – вожда Карађорђа”³⁴⁸, те је кроз потребе народа за сазивањем народне скупштине спремила и себе и народ за промене које би спасиле Србију од сталне претње да је Аустрија заузме.³⁴⁹

У том смислу, и Андрија Раденић подвлачи као највећу слабост власти кнеза Александра немогућност да се одупре утицајима странаца, пре свега, Беча и Порте. Према Турцима је уставобранитељска власт врло попустљива. Бележи се да Турци по варошима не поштују законе Србије, а да их због тога нико не гони. У неким крајевима, као што је Ужице, прете Србима да

³⁴² Ристић, 2017, 18. стр.

³⁴³ Јовановић, 2010, 240–250. стр.

³⁴⁴ Ристић, 2017, 18. стр.

³⁴⁵ Јовановић, 2010, 240–250. стр.

³⁴⁶ Јовановић, 2010, 240–250. стр.

³⁴⁷ Алимпић, 1892, 106–114. стр.

³⁴⁸ Алимпић, 1892, 114. стр.

³⁴⁹ Алимпић, 1892, 106–114. стр.

ће се ускоро вратити на своје спахилуке. Када је Аустрија у питању, Србија њеним трговцима даје повластице преко којих уништавају конкуренцију у Београду. Аустријско паробродско друштво ужива монополски положај у транспорту, а аустријски конзулат стално повећава накнаде за визе српским трговцима, док српска полиција једва и да наплаћује визе аустријским трговцима. Незадовољство кнезом и властима у Србији је велико јер грађани узорке свих ових проблема виде у непостојању жеље код владара и двора да заштите интересе народа.³⁵⁰

Српске власти нису смеле или хтеле да спроводе закон без пристанка конзулата. А чак и када би се преступник, а реч је о страном држављанину, осудио на српском суду, та пресуда је морала да буде потврђена од стране конзулата. Никола Христић износи свој утисак да су странци због тако повлашћеног положаја били све лошијег понашања, а да је народ био огорчен и на те странце, али и на попустљивост власти. То је важило нарочито за Аустријанце. Међутим, и турске власти су биле ограничене на обим шанца Београдске вароши, али упркос томе су београдске паше слале своје стражаре у патроле и ван шанца Београдске вароши, а и многи Турци су се бавили трговином и наплатом таксе за приобаље на реци Сави иако на то нису имали право.³⁵¹

Поред Саве су биле и две турске кафане иако то по Хатишерифу није било дозвољено. Христић је чак морао и да интервенише лично са својим полицајцима када су се у те две кафане припремиле праве мале наоружане групе за отпор српским властима. Наиме, до отпора је дошло када је управник Београдске вароши издао наредбу да свака кафана мора да има фењер који би био упаљен током радног времена све до у ноћ. Кафеџије те две кафане су се супротстављале не желећи да се повинују наредбама српских власти јер су имале стлани подстицај београдског паше, који је своју власт желео да шири ван шанца колико год да је могао.³⁵²

Упркос малим успесима власти, негативни ефекти владавине су тешко погађали и државни систем, али и становништво. Посебан проблем Србије тог времена био је недостатак капитала у оптицају. Другим речима, по Слободану Јовановићу, Србија је имала предвиђену могућност да држава кредитира физичка лица, али на суму већу од 300 дуката, а по камати од 6%. То су биле цифре недостижне за ситног сељака, који је био слабог имовног стања, а често у великој потреби за новцем. Он се онда могао обраћати општинским властима, али општинску касу је суверено држао кмет, који је на основу своје арбитрарне одлуке могао да кредитира. То значи да је све било усмерено на ситуацију у којој ће само богати људи у Србији моћи да узимају зајмове од државе. Ово даље значи да се није кредитирао ситни произвођач или сељак, којем је највише било потребно да у државној заштити узима зајам, већ богатији слој становништва, који је био малобројан. Према Јовановићу, у 1858. години од 170 кредита које је држава у том тренутку имала активне према становништву, преко 90 је било за грађане Београда. На тој листи су искључиво најбогатији трговци, попечитељи и њихови рођаци. Обичних сељака нема на списку. Због тога је обичан сељак био упућен на приватне зајмодавце, који су давали камате дупло и вишеструко веће од законских.³⁵³

Сељаци упадају у чељусти зеленаша, те због тога настаје озбиљна криза крајем 50-их година. Сељак не само да није навикао на монетарну привреду него је и неписмен, па готово по правилу бива преварен чак и када на време стигне да отплати високе камате. Ово се дешавало тако што су зеленаши преправљали писане облигације и правили их на веће износе него што је сељак уопште позајмио. Зеленашки слој се ствара од кафеџија, власника дућана, али и

³⁵⁰ Раденић, 1964, 35. стр.

³⁵¹ Христић, 2006, 180–218. стр.

³⁵² Христић, 2006, 180–218. стр.

³⁵³ Јовановић, 1990, 87–90. стр.

чиновника. Они узимају на зајам од државне касе по каматним стопама од 6%, а онда сељацима тај исти новац дају по каматама од 10% и више. Многима то постаје основна делатност, а многобројним сељацима који не могу да врате своје дугове на судским парницама узимају све на име наплате потраживања. Ова појава постаје све више раширена у Србији, те у великој мери оптерећује друштвено стање, па следствено томе, и политичко.³⁵⁴

Да је стање било врло лоше у овом погледу, указује и чињеница да је чак и кнез Александар позајмљивао новац на камату. Раденић наводи оглас о пресуди објављен у новинама, а у којем се види да је кнез Александар на суду добио пресуду по којој се на лицитацију ставља имање једног дужника који није успео да му врати дуг од 500 дуката са каматом од 8%.³⁵⁵

Када се питање додатне регулације давања новца под камату покренуло у Савету, јер закон није довољно прецизно прописивао казне за зеленаше који крше прописану каматну стопу, кнез је дао своје мишљење да ништа држава не може урадити осим да апелује на грађане да не улазе у уговорне односе са превеликим каматним стопама.³⁵⁶

Проблем са масовним конфискацијама имовине које су узорковане превеликим каматним стопама приватних зајмодаваца види се из једног извештаја окружног начелништва у Крагујевцу, у којем се начелник округа жали Попечитељству како полиција нема времена за друге послове осим за пописивања, конфискације и послове у вези са принудном наплатом дугова који су настали услед превисоких каматних стопа.³⁵⁷

Мирослав Ђорђевић у смислу односа капитала, страних трговаца и чињенице да се после Кримског рата османско тржиште отвара за западне индустријске производе, даје врло занимљиву оцену по којој настајућа либерална буржоазија у свему томе види своју прилику. То је углавном трговачки слој, који као што смо већ навели није у прилици да искористи нове прилике због општег недостатка капитала у оптицају. Ту долази до нове осе сукоба између трговачког слоја и олигархијског бирократског апарата. Та оса сукоба ће бити један од услова који ће довести до сазивања Светоандрејске скупштине.³⁵⁸

Да ствари буду још теже, стање државних финансија је било лоше. Власт Обреновића бележи дефицит само у 1831, 1834. и 1840. години. У каси остаје 1.300.000 талира. Власт уставобранитеља и кнеза Александра Карађорђевића бележи дефицит у 6 од укупно 16 година владавине. Томе треба додати да, упркос томе што је 10 година каса била у плусу, укупна сума вишкова је за 300.000 талира мања од укупне суме дефицита за све године владавине. То значи да су суфицити били минимални, а да су дефицити изузетно велики. Одговорност је лежала на Савету јер је та институција била одговорна за буџетска питања по Уставу, док у исто време, за све године власти, ниједне године није био донесен закон о буџету.³⁵⁹

Мркобрада наводи да је током целе владавине уставобранитеља, током 40их и током 50их година 19. века. Врхунац цена пољопривредних производа достигнут је током и по

³⁵⁴ Јовановић, 1990, 98–104. стр.

³⁵⁵ Раденић, 1964, 6. стр.

³⁵⁶ Раденић, 1964, 16. стр.

³⁵⁷ Раденић, 1964, 17. стр.

³⁵⁸ Ђорђевић, 1970, 142 – 143. стр.

³⁵⁹ Јовановић, 1990, 106–118. стр.

завршетку Кримског рата јер је настала велика потражња услед огромних ратних прохтева сила које су га водиле. Тај скок цена фактички прехрамбених производа и сировина за прерађивачку индустрију су отежале прилике у Србији јер је скок цена у извозу утицао на скок цена и на домаћем тржишту.³⁶⁰

Раденић наводи да је постојао додатни намет за школе како би се од тих средстава плаћали учитељи и одржавале школе. Постојале су оправдане сумње пред Светоандрејску скупштину да је било злоупотреба у вези са тим школским фондом. Слично је било са уведеним таксама на риболов, које су биле изузетно високе за финансијске прилике грађана у оним деловима земље ослоњеним на риболов.³⁶¹

Како Раденић указује, можда и највеће незадовољство у народу проузроковала је регулација сече шума, која је предвиђала високе таксе, које се нису поштовале, а ни ограничење сеча шума. Постоје извори по којима је утврђено да су, на пример, шуме око Уба у потпуности посекли страни држаљани и извезли у иностранство захваљујући страном капиталу.³⁶²

Колико је криза у Србији пред Светоандрејску скупштину била велика, најбоље показују многобројне жалбе, тужбе и дописи, који су послати скупштини у разматрање. Прилажемо списак жалби које је пописао Раденић: Посланици из Ужичког округа су поднели жалбу против превеликих дажбина, општинских кошева и распрострањеног зеленашења; посланици Подрињског округа шаљу жалбу против незаконитог понашања турског становништва, против преузимања земљишних парцела од стране богатих; посланици Ваљевског округа шаљу жалбе на кулучење, на надлежности полиције у телесном кажњавању; Пожаревачки округ је посебно погођен раширеним зеленашењем због чега посланици овог округа захтевају интервенцију државе; представници општине Кладушница се жале на додатне намете поред основног пореза који морају да плаћају, али и на кулучење; као и многи други слични захтеви из различитих села, вароши и институција широм Србије. Сви захтеви се свде на жалбе против општинских кошева, намета у погледу шумарства, риболовства, против кулучења, а највише против зеленашења.³⁶³

У тој атмосфери сукоб између кнеза и Савета постаје све тежи. Низ сукоба Савета са кнезом Александром Карађорђевићем почиње значајнијим неспоразумом који се тицао ненаменског трошења државног новца који је починио кнез 1855. године на свом путу у Беч. Јеврем Грујић нам оставља сведочење³⁶⁴ о седници Савета од 22. августа исте године.³⁶⁵

Наиме, Алекса Симић³⁶⁶ се обратио Савету за надокнаду већ утрошених 505 сребрних форинти, чему се Савет успротивио. Предмет спора постоје повод за сукоб попечитеља (министара) са члановима Савета. Савет износи системске критике на начин функционисања министара и позива се на кршење закона у њиховом преузимању надлежности које им не припадају. Прецизније речено, кнежево представништво није имало право да троши новац без претходног одобрења Савета, али када га је са закашњењем тражило (после начињеног трошка),

³⁶⁰ Мркобрада, 2018, 81 – 82. стр

³⁶¹ Раденић, 1964, 11. стр.

³⁶² Раденић, 1964, 12. стр.

³⁶³ Списак свих жалби које су поднесене Светоандрејској скупштини погледати у: Раденић, 1964, 63–168. стр.

³⁶⁴ Јеврем Грујић је од августа 1855. као „столоначелник” имао право да присуствује седницама Савета. То право је у периоду после тога у више наврата губио и добијао. Од 1858. Јеврем Грујић је на позицији секретара Савета, на којој и дочекује Светоандрејску скупштину; упореди са Јеврем Грујић, „Записи I”, Српска краљевска академија, Београд, 1922.

³⁶⁵ Јеврем Грујић, „Записи I”, Српска краљевска академија, Београд, 1922, 29. стр.

³⁶⁶ Кнежевски представник и министар иностраних дела

Савет је формално одобрио трошак, али без издавања налога за кредитом. Када је представништво неколико месеци после тога испоставило рачун за надокнаду, Савет се оштро супротставио одобрењу и тражио поновно одлучивање о истој ствари.³⁶⁷

Слободан Јовановић је одговор Савета оценио као до тада најоштрије супротстављање Савета кнезу.³⁶⁸

У оштрој дебати која је настала кршењем правних процедура са обе стране сукобили су мишљења, поред поменутог Симића, и: „Тимотије Кнежевић, Јеремија Станојевић, Гаврило Јеремић, Стефан Стефановић Тенка, Јаков Живановић, Илија Новаковић, Стефан Марковић, Стефан Магазиновић, Александар Ненадовић, Стојан Јовановић Лешјанин и Јован Вељковић“³⁶⁹.

Оно што је читаоцу овог извештаја састанка јасно јесте да су се политички сукоби кнежевске и уставобранитељске фракције водили не само у оквиру институција, него и кроз кршење процедура. На овом примеру видимо да су чланови Савета намерно навели кнежеву канцеларију на трошак процедуром која циљано није била комплетна како би се кнез и министри довели у позицију онога ко крши процедуру, а тај прекршај после искористио против њега. Са друге стране, кнежева канцеларија није се уздржала од кршења закона, те је себе довела у незавидну позицију.

Други пример тензија између Државног савета и кнеза Александра Карађорђевића можемо да видимо у извештајима Јеврема Грујића са седница Савета од 21. септембра и 8. децембра 1855. године.³⁷⁰ У једном тренутку се покренуло питање проблема у Брестовачкој бањи. Наиме, кнез и њему лојалан начелник Зајечарског округа Александар Трифковић³⁷¹ направили су по једну приватну кућу на државном земљишту. Савет је био одлучан да спречи такву праксу наглашавајући да је то кршење грађанског законика који је управо кнез донео. Закон³⁷² је предвиђао да у таквим случајевима дивље градње објекат припадне власнику земљишта – у овом случају држави. Иако је оваквих случајева било много, Савету је наведени био од посебног интереса јер је то била још једна могућност институционалне борбе против кнеза. У почетку су саветници предлагали писано обраћање кнезу, пошто су одговарајућу кореспонденцију већ обавили са министарствима финансија и унутрашњих дела. Ипак је било одлучено, како би се избегао отворен сукоб, да председник Савета Стефан Стефановић Тенка лично разговара са кнезом. Саветници су се надали да ће кнез објекат завештати у државно власништво. То се није догодило, већ сасвим супротно – кнез је у свом допису од 14. децембра 1855. одговорио да је његова одлука да ће та кућа бити у његовом приватном власништву.³⁷³

Поред тога, кнез је дао лично одобрење поменутом начелнику да себи изгради објекат, који је овај потом назвао Трифковића кула.³⁷⁴ Да ствар буде опаснија по политичке прилике у Србији те године, Трифковић је, по извештајима саветника, кућу градио кулечењем српских сељака.³⁷⁵

³⁶⁷ Грујић, 1922, 30–31. стр.

³⁶⁸ Јовановић, 1990, 143. стр.

³⁶⁹ Грујић, 1922, 29–31. стр.

³⁷⁰ Грујић, 1922, 34. стр.

³⁷¹ Трифковића кула.

³⁷² Грађански закон, члан 278.

³⁷³ Грујић, 1922, 40. стр.

³⁷⁴ Грујић, 1922, 34–36. стр.

³⁷⁵ Исто.

Тај случај је доспео и до суда и био актуелан на седници Савета у августу 1857. Савет је успео да изведе начелника Трифковића пред суд, али је он својом контратужбом успео да накратко смести у притвор своје тужитеље. Тек је Апелациони суд ослободио тужитеље, после чега су они одустали од процесуирања власника Трифковића куле. Како Грујић пише, испоставило се да је начелник био кнежев пашеног и да је због тога уживао тако изванредну заштиту.³⁷⁶

Слободан Јовановић наводи да је кнез ипак на крају морао да се званично изјасни да се изграђени објекти на државној земљи сматрају државном имовином, а не његовом приватном.³⁷⁷

Историчар Јован Милићевић пронашао је и објавио податак да је начелник Александар Трифковић, раније као војник српских добровољачких одреда, учествовао у мародерским акцијама током револуције 1848, у којима је чак упадао и у српске куће на територији онога што ће те исте године постати Српско Војводство.³⁷⁸

Овакви и слични примери стварали су општи утисак у држави да се ништа није променило од „турских времена” и да је у појединим окрузима српски народ био у једнако тешком положају као што је био и под Турцима. Из оваквих примера можемо да видимо намеру многих државних функционера из периода власти кнеза Александра Карађорђевића да наставе спахијски начин управе Србијом. Такав системски приступ рађао је проблеме које је било све теже решавати.

5.1.2. Тенкина завера

Тенкина завера је историјски догађај који је од велике важности за историчаре уставобранитељске власти, кнеза Александра Карађорђевића, те истраживаче односа великих сила у том периоду у Југоисточној Европи. Ова завера је, поред тога, важна за објашњење околности у којима су се створили услови за сазивање Светоандрејске скупштине, и то на основу унапред легално донетог Закона о Народној скупштини. Тенкина завера је окидач низа ланчано повезаних догађаја, као што је државни удар кнеза Александра, који ће да уследи као реакција, па интервенција страних сила, која ће довести до Етем-пашине мисије, а онда, следствено томе, повратак Гарашанина, који ће кроз своје политичке савезе трасирати пут сазивања Светоандрејске скупштине. А та скупштина је од пресудног значаја за наш хипотетички оквир јер она означава поље највећег политичког успона Јеврема Грујића.

Као што смо навели већ у претходном поглављу, Париски мир из 1856.³⁷⁹ године је у значајној мери умањио руски утицај у дунавским кнежевинама, те је у складу са тим дошло до репозиционирања у унутрашњој политици Србије. Проруски фактор бивао је још више потиснут, а вакуум моћи који је настао повлачењем Русије покушавала је да попуни Аустрија. Кнез Александар Карађорђевић се у потпуности сврстава уз Аустрију, у којој сада може

³⁷⁶ Исто, 49–51. стр.

³⁷⁷ Јовановић, 1990, 144. стр.

³⁷⁸ Милићевић Јован, „Историјат светоандрејског либерализма”, Нолит, Београд, 1964, 55. стр.

³⁷⁹ О тези да Србија тек тада постаје вазална држава више погледати у: Љушић, 2001, 116. стр

тражити ослонац као гарантне силе. Већ постојећи институционални сукоб између кнеза и Савета сада добија још шири међународни карактер.

Тенкина завера је за циљ имала политичко убиство кнеза Александра Карађорђевића. Циљ није био јавна политичка порука атентатом, већ просто уклањање кнеза са политичке позорнице. Она је била неуспела јер плаћени убица Милосав Петровић није извршио ликвидацију, већ се вратио из Брестовачке бање, где је требало да ликвидира кнеза. По повратку у Београд плаћеник је одлучио да уцењује заверенике, а потом је завера и разоткривена. То се све десило у септембру 1857. године.³⁸⁰

Завереници укључени у тајну завере, да је главни циљ физичка ликвидације кнеза, јесу: „председник Савета Стефан Стефановић Тенка, председник Врховног суда Цветко Рајовић и три члана Савета Паун Јанковић Баћа, Павле Станишић и Радован Дајмановић Раја.”³⁸¹

Никола Христић наводи да су завереници првобитно размишљали о преврату устанком, те да су за то очекивали, пре свега, ангажовање побуњеника у Београдском, Крагујевачком, Смедеревском и Рудничком округу. Међутим, једини који би био способан за такав подухват био је Вучић. По Христићу, завереници су покушали да убеди Вучића у ту опцију, али их је он одбио, а притом и осудио таква размишљања.³⁸²

Јакшић и Страњаковић тврде да је Вучић одбио понуду јер је био против Милошевог повратка.³⁸³

Међутим, код Милеве Алимпић наилазимо на сведочанство капетана Владислава Вујовића, који је спроводио Радована Рају Дамјановића из касарне, где је био утамничен, до војне болнице. Раја је тада Вујовићу у руку ставио један кључ и парче папира и заклео га својом децом, свестан да иде у смрт, да то да његовој жени Анки преко његове таште Василије. Међутим, док је кључ стигао до његове жене, београдска полиција је већ извршила претрес Рајиног стана и закључану фиоку отворила. Цедуља за Вучића је стигла до њега, а у њој је стајала једна реченица у којој Раја моли Вучића за помоћ.³⁸⁴

Према Милеви Алимпић, Вучић се због дотурене поруке понадао да Вујовића може замолити за помоћ. Пошто је капетан Вујовић чувао капију двора, Вучић му је наводно предложио да остави откључану капију, а да ће он са својим људима проћи у намери да запали двор, а са њим и кнеза на спавању. Вујовић је одбио, али није одао Вучића.³⁸⁵

Ристићева оцена мотивације завереника је таква да он сматра да они нису могли имати неке претерано профилисане личне интересе, већ опште. Као и да је настанку завере допринело и стање у држави. Такође, Ристић додаје да је постојало шире незадовољство у народу, чијем оправдању су се имали надати завереници. Ристић наглашава да је кроз завереничку групу била заступљена цела Србија: од сељака до председника Савета. Он подсећа да је чак и један свештеник учествовао у тој завери, што се, по његовом мишљењу, пренебрегава.³⁸⁶

³⁸⁰ Јовановић, 1990, 158–175. стр.

³⁸¹ Јовановић, 1990, 158–175. стр.

³⁸² Христић, 2006, 222. стр.

³⁸³ Јакшић, Страњаковић, 160. стр.

³⁸⁴ Алимпић, 1892, 129. стр.

³⁸⁵ Алимпић, 1892, 129. стр.

³⁸⁶ Ристић, 2017, 23. стр.

Први избор метода извршења ликвидације било је тровање, па је Дамјановић чак и украо отров из једне апотеке. Међутим, завереници су се предомислили и одлучили да се унајми убица који ће ликвидирати кнеза из ватреног оружја из заседе. Дамјановић је био тај који је набавио пушку, лажни пасош за убицу, али и онај који је регрутовао Милосава, бегунца од закона под оптужбом за друго убиство.³⁸⁷

Иако су завереници заправо Вучићеви људи, до заснивања завере је дошло кроз контакт који је Тенка остварио са Милошем Обреновићем. На лето те године појавила се гласина да ће се правити европска конференција која ће решити стање у Србији, те да су поред народа и велике силе назадовољне стањем у земљи, а пре свега кнезом Александром. Постоји више верзија како је до завере уопште дошло, али оно што је сигурно јесте да у тим околностима долази до идеје да се кнез ликвидира. Тенка прима 5.000 дуката од Милоша преко његовог посредника др Пацека, а новац је намењен за припреме око извршења политичког убиства. Иако су касније при истрази завереници давали изјаве да су самостално дошли на идеју о ликвидацији, две године касније Тенка је у једном извештају написао да је та идеја била и Милоша Обреновића.³⁸⁸

Остала је запамћена изјава Милоша Обреновића приликом једног од састанака када је рекао: „Гледајте, мртви зуби не уједају“.³⁸⁹

Шта год да је истина, сигурно је да је дошло до састанка између Тенке и Милоша, где је Тенка увидео да је Милош већ остарио и да више није подобан за кнеза. Од тог тренутка долази до нове завере у завери. Док Рајовић и Станишић од тог момента мисле да се ликвидација одлаже у ишчекивању најављене европске комисије – Тенка, Раја и Баћа праве нову заверу са намером да се ликвидација спроведе.³⁹⁰ О могућности да се сазове европска комисија говори и Јован Ристић.³⁹¹

Код Слободана Јовановића налазимо низ различитих претпоставки о томе шта је био план после ликвидације. Једна од опција која се спомиње је да су саветници хтели да себе поставе за власт као својеврсне намеснике републике.³⁹² Овом мишљењу се придружује Јован Ристић у својој оцени како је вероватно да су хтели да заснују неку врсту намесништва.³⁹³

Постојала је и опција у којој би се Милош Обреновић вратио. Аустријски амбасадор је разматрао опцију у којој је тзв. руска партаја предвођена Тенком на власт хтела да доведе зета Мише Анастасијевића – Ђорђа Ђоку Карађорђевића. Друга опција је могла бити да су завереници директно радили за Милоша, а трећа да је Гарашанин био тај који је главни организатор. Међутим, трећу опцију можемо готово сигурно да одбацимо јер Гарашанин са проруским саветницима који су били вучићевци не би могао да планира тако сложену активност која подразумева толико ризика.³⁹⁴

Ристић је држао да је могућност довођења страног кнеза мало вероватна.³⁹⁵

³⁸⁷ Јовановић, 1990, 158–175. стр.

³⁸⁸ Јовановић, 1990, 158–175. стр.

³⁸⁹ Јакшић, Страњаковић, 161. стр.

³⁹⁰ Јовановић, 1990, 158–175. стр.

³⁹¹ Ристић, 2017, 24. стр.

³⁹² Јовановић, 1990, 158–175. стр.

³⁹³ Ристић, 2017, 23. стр.

³⁹⁴ Јовановић, 1990, 158–175. стр.

³⁹⁵ Ристић, 2017, 24. стр.

Јовановић наводи да је Тенка у својим записима навео како су руски конзули Мухин, а касније и Милошевић, спомињали пред Баћом и њим опцију уклањања кнеза Александра, те да повратак Обреновића не би био против интереса Русије. Наводи се чак да је и руски амбасадор у Бечу био таквог става.³⁹⁶

По нашем суду, ова опција не би требало бити искључена јер је после Париског мира Русија имала много разлога да не буде задовољна својим положајем који је имала у Србији, поготово услед потпуног окретања Бечу од стране кнеза Александра. Међутим, нисмо наишли ни на какве доказе који би ово потврдили.

Небојша Јовановић наводи да је аустријски амбасадор у Цариграду у свом извештају Бечу дао своје мишљење да ће кривица за заверу пасти на одговорност француским и руским експонентима у српској политици, те да ће највероватније бити окривљен Илија Гарашанин јер су познате његове амбиције да преузме власт у Србији. Поред тога, занимљиво је да аустријски амбасадор у свом извештају наводи да се Гарашанин намерно склонио у Париз током трајања завере како би се при свом повратку представио као помириатељ.³⁹⁷

Амбасадор Прокеш-остен такође указује да ће се Порта умешати, превасходно због тога што по Уставу кнез не сме да осуђује на смрт чланове Савета а да је претходно не обавести.³⁹⁸

Начин на који су ухапшени завереници третирани од кнежеве власти за кратко време га је од свих симпатија које је у јавности уживао као кнез који је био изложен мучкој завери претворио у особу коју су сви видели као човека хладног срца, који ухапшенике излаже непотребној патњи и мучењима. То је било тако јер је, по свему судећи, кнез директно (мимо управника Београда и полиције Христића и попечитеља унутрашњих дела Николајевића) преко официра Тодора Петковића изложио ухапшене правој тортури и мучењима на путу до озлоглашене Гургусовачке куле за политичке противнике кнеза Александра, као и у њој.³⁹⁹

Кулу у Гургусовцу (Књажевцу), многи су по Живановићу сматрали за „српску бастиљу“.⁴⁰⁰

Христић у овом смислу изричито наводи како су породице ухапшених њега лично моиле да им се дозволи да доставе зимску одећу затвореницима. Он се обратио попечитељу Николајевићу, који је потом то договорио са кнезом, и та молба је била одобрена. Христић је затим о томе обавестио породице и оне су већ следећег дана доставиле постељине и одећу. На састанку који су потом имали Никола Христић, Тодор Петковић и попечитељ Николајевић са кнезом, а поводом договора око транспорта затвореника у Гургусовац, Христић је пред свима известио попечитеља да је одећа допремљена, на шта је Николајевић наложио да се све то преда Тодору, који ће бити у пратњи током транспорта који ће то даље дистрибуирати ухапшеницима, по потреби одмах на лицу места, а остало када стигну у затвор. Међутим, при изласку из двора, кнежев ађутант је стигао Тодора и Христића и пренео наредбу да се врате код кнеза. Када су дошли, кнез је ослободио Христића да иде, а Тодора задржао са напоменом да ће му се

³⁹⁶ Јовановић, 1990, 158–175. стр.

³⁹⁷ Јовановић, 2010, 250. стр.

³⁹⁸ Јовановић, 2010, 251. стр.

³⁹⁹ Јовановић, 1990, 158–175. стр.

⁴⁰⁰ Живановић, 1923, 45. стр.

придружити у пратњи. Када је Тодор стигао, при поласку је све сложене ствари разбацао и шутнуо ногом. На Христићево питање зашто то ради, одговорио је да има наређења од кнеза.⁴⁰¹

Према Христићу, Тодор је ухапшенике пред полазак, на дан када је већ била хладноћа позне јесени и суснежица, скинуо скоро голе, а Тенки и Раји одузео чак и стезнике за трбух којим су контролисали свој проблем са брухом. Сви су оковани у тешке окове и утоварени у кола.⁴⁰²

Овакво поступање према затвореницима, а и касније још горе у кули Гургусовачкој, брзо се прочуло по Београду и изазвало велико огорчење јавности. Од тог догађаја симпатије према кнезу престају, а сажаљење према затвореницима обузима већину јавности у Србији.⁴⁰³

Суштински, кнез је са својим најближим присталицама искористио заверу да се обрачуна са целом институцијом Савета, извршивши државни удар одозго на ту институцију, у којој је сменио велики број саветника. Смењен је и Гарашанин, који је све то време био у Паризу.⁴⁰⁴

У том тренутку долази до оправдане забринутости Париза и Москве, који у овоме виде ширење аустријског утицаја. Иако, колико до јуче, непријатељи – Француска и Русија проналазе заједнички интерес у сузбијању превеликог утицаја Беча у Србији. Долази до захтева да Порта пошаље свог емисара који ће истражити уставност поменутих смена.⁴⁰⁵

Стварају се услови за Етем-пашину мисију, чији је циљ успостављање унутрашњег политичког баланса који би одговарао интересима великих сила. То је огромна прилика за Гарашанина да наступи са великом подршком на спољном плану, где њему остаје да припреми унутрашње прилике за смену кнеза Александра кроз сазивање народне скупштине. У тим условима Гарашанин прави савезништва, а пре свега са Јевремом Грујићем, којег познаје још од 1849. године, као и са његовим либералима. Преко њих намерава да направи привремено савезништво засновано на узајамној користи и са обреновићевцима како би дошло до смене кнеза Алекснадра. Тако долази до политичке ситуације у којој Јеврем Грујић већ почетком 1858. године избија у прву лигу српске политике кроз савезништво са Гарашанином, који је, испоставиће се, највећи политички победник Тенкине завере иако није имао учешћа у њој.

5.1.3. Акт оптужбе из пера Јеврема Грујића

Да бисмо направили коректан увод у објашњавање великог значаја који је овај акт имао на даља политичка дешавања у Србији, неопходно је да објаснимо контекст политичке ситуације. Он постоји у три нивоа. Општи ниво је геополитички и тиче се односа Аустрије и Турске, али и улоге француског дипломатског представништва у Београду. Нижи, посебан ниво политичког контекста је однос између позиције и опозиције у Србији, карађорђевићеваца и обреновићеваца, кнеза и Државног савета. Најнижи, појединачни ниво политичког контекста је

⁴⁰¹ Христић, 2006, 244. стр.

⁴⁰² Христић, 2006, 245. стр.

⁴⁰³ Христић, 2006, 245. стр.

⁴⁰⁴ Јовановић, 1990, 158–175. стр.

⁴⁰⁵ Јовановић, 1990, 158–175. стр.

однос између Јеврема Грујића и Илије Гарашанина, у којем нам је важно да проникнемо у мотивацију и политичке циљеве обојице. Правилно разумевање свих ових односа омогућиће нам да објаснимо узроке настанка овог акта који је покренуо идеје о одржавању историјске Светоандрејске скупштине.

После Тенкине завере настала је ситуација у којој су се многи људи груписали око Илије Гарашанина. Он је свакако био у кнежевој немилости, али иако и даље државни саветник, није имао никаквих значајнијих додира са владом. Све то га је усмеравало ка опозицији, а уз њега готово нехотично је тим путем ишао и Јеврем Грујић.⁴⁰⁶ У једном тренутку он и сам признаје како „мало по мало, управо и не знајући како, нађем се ја у савршеној завери с Гарашанином противу књаза Александра. Ни на шта мање идесмо но на збачење, а ако се то не могне постићи, а оно на ограничење.”⁴⁰⁷

Јован Милићевић наводи да Јеврем, за разлику од својих студентских дана, „овога пута није ступао у опозицију онако младалачки жустро, без размишљања о последицама.”⁴⁰⁸

Али да кренемо по структури, како смо изложили у првом пасусу овог одељка. Турска Порта је почела да се интересује за различита неуставна понашања кнеза и хтела је преко свог изасланика да испита такве наводе. Аустрија, подржавајући кнеза, успротивила се томе, док се Француска преко свог посланства заинтересовала за случај услед деловања Илије Гарашанина. Како се Русија, Пруска и Енглеска⁴⁰⁹ нису успротивиле француском предлогу да се пошаље или европска или Портина комисија, Порта је одлучила да пошаље своју комисију.⁴¹⁰

То је довело политичке актере у Србији у незавидну ситуацију да бирају између Аустрије и кнеза и турске Порте, али и опција оружане побуне је постојала, иако јој Гарашанин није био склон.⁴¹¹ Живојин Ђурић напомиње да су неке завереничке групе биле спремне чак и на атентат.⁴¹²

О деликатности ситуације говори нам и кратак увид у један од разговора између Гарашанина и Грујића који је забележио сам Грујић. На Јевремове упите шта би требало да се ради ако Порта огласи кнеза као преступника устава и ферманом га збаци, Гарашанин, иако није био за повећавање турског утицаја у Србији, није био склон да брани кнеза који не влада у складу са законима.⁴¹³

О побуни исто тако нису озбиљно размишљали јер су сматрали да није ни добра по стање државе, али и да нема велике шансе за успех. Не желећи да бирају између Аустрије и кнеза са једне стране и Турске са друге, одлучили су да је најбоље решење да Савет тражи одржавање нове Народне скупштине.⁴¹⁴

Гарашанинова жеља је била да Народна скупштина постави ново намесништво у којем би и он био један од чланова. На Јевремову сугестију да велике силе које су монархије такво

⁴⁰⁶ Грујић, 1922, 80. стр.

⁴⁰⁷ Исто.

⁴⁰⁸ Милићевић, 1964, 59. стр.

⁴⁰⁹ Општији преглед политике потражити у: 1) Hicks Geoffrey, Peace, War and Party Politics: The Conservatives and Europe 1846-59, 2007; 2) Taylor A.J.P., The Struggle for Mastery in Europe, 1954.

⁴¹⁰ Грујић, 1922, 80–84. стр.

⁴¹¹ Грујић, 1922, 82. стр.

⁴¹² Ђурић Живојин, „Народна сувереност и демократски преображај Србије у 19. веку”, Институт за политичке студије, Београд, 1999, 83. стр.

⁴¹³ Грујић, 1922, 82. стр.

⁴¹⁴ Исто, 83. стр.

„республиканско” стање не би дуго трпеле, Гарашанин је одговорио да би то било привремено стање до сазивања нове скупштине која би бирала новог кнеза.⁴¹⁵

На питање које је себи поставио ко би био следећи кнез, Јеврем у мемоарима признаје да никада посебно није ни размишљао о томе, колико је био усредсређен на решавање постојећих проблема. Међутим, из за нас важног исказа у којем се види израз Јевремове жеље да учествује у ослобођењу и уједињењу свих Срба издвајамо следећи део: „Тек сећам се да ми је покадгод пријатно било помислити – ако Гарашанин буде књаз како ће се озбиљно и одважно започети спремање да будемо готови кад куцне час устанка за савршено ослобађање и јединство народа српског, и како ћу у им пословима непремено и ја једну можда министерску ролу уз Гарашанина имати.”⁴¹⁶

У датим околностима одлука је била да „се и ми учени сложимо са опозицијом, те да је ојачамо, и уједно у њу, у колико је могуће, и наша начела и патриотство унесемо.”⁴¹⁷ Услед свега наведеног, Јеврем Грујић на Гарашанинов предлог, добија задатак да већ раније писани елаборат прошири и направи својеврсни текст оптужбе против кнеза Александра Карађорђевића, у којем ће фактографски бити излистани сви његови преступи против устава и закона. Тај акт је потом француски конзул Дозон превео на француски језик.⁴¹⁸

Живојин Ђурић наглашава политички и историјски значај овог документа, те сходно томе и његовом аутору Грујићу. Тај значај дели у три групе: 1) историографски значај у смислу прегледа мана уставобранитељског режима, 2) он Акт оптужбе Јеврма Грујића види као прилог стварању грађанског друштва у кнежевини и 3) Ђурић у Акту оптужбе види својеврсну декларацију о принципу народне суверености као начелу које може да реформише друштво.⁴¹⁹

Акт оптужбе садржао је следећих шест тачака:⁴²⁰

1. „Кнез Александар Карађорђевић је у више наврата кршио уставне и законске одредбе о законодавној власти;
2. Кнез је кршио право народа на организовање народне скупштине;
3. Кнез је прекршио законске норме о извршној власти у Србији;
4. Кнез је прекршио уставне и законске надлежности судске власти у Србији;
5. Кнез је прекршио законом гарантоване одредбе о личној безбедности и слободама грађана;
6. Кнез је прекршио уставне и законске одредбе које се тичу заштите приватне својине”⁴²¹

1. Нарушавање законодавне власти

Јеврем Грујић наводи први пример из 1848. године. У једном тренутку је било упражњено место председника Државног савета. Потпредседник Стефановић виђен је за следећег председника Савета од стране свих чланова Савета. По правилима Турског устава, председника Савета су бирали чланови Савета, а кнез је својим указом на основу те одлуке именовано председника. Међутим, уместо да тако уради и сачека ту одлуку, кнез је сам донео свој указ којим је управо потпредседника Стефановића поставио за председника Савета и о томе

⁴¹⁵ Исто.

⁴¹⁶ Исто.

⁴¹⁷ Исто, 81. стр.

⁴¹⁸ Исто.

⁴¹⁹ Ђурић, 1999, 84. стр

⁴²⁰ Грујић, 1922, 180. стр.

⁴²¹ Грујић, 1922, 180. стр.

само обавестио Савет. Огорчени саветници у овом акту нису видели само тренутни акт незаконоња, већ и намеру кнеза да окрњи уставни поредак и законодавну улогу Савета. Први такав удар на закон био је постављање жељеног кандидата, али су сви прозрели намеру да се то устали као пракса, па да кнез у будућности може својим указима, мимо закона, да поставља своје председнике Савета и тиме битно уздрма уставну позицију те институције.⁴²²

Други пример нарушавања уставне позиције Државног савета десио се у марту 1855. године.⁴²³

У једном тренутку те године Државни савет је остао без своја два члана. Савет се обратио кнезу да именује нове чланове. Кнез је, по Грујићевом сведочењу, намерно одуговлачио са њиховим избором. Са смрћу још двојице чланова, недуго после тога, остала су четири упражњена места. То је већ почело да прави проблеме са кворумом. Тада настаје политичка игра између Савета и кнеза, која ће трајати све до децембра те 1855. године. Целих девет месеци. Кнез је пристао да именује нове чланове Савета, али уместо четири, само два. Оправдавао је такву одлуку намером да промени два попечитеља који су већ били у привременом статусу новим лицима из реда чиновника, не из реда чланова Савета.⁴²⁴

Савет је у неколико наврата дописима указивао кнезу на повреду законитости по којој се чланови Државног савета намештају кроз попечитељска намештења, када би, напротив, требало радити по Уставу обратно – да намештења саветника указују на будуће попечитеље. Кнез је упорно одбијао да ради по закону да би у децембру 1855. Савет, позивајући се на раније представке, затражио да се кнез или кроз обраћање Порти определи за промену Устава или да се држи постојећег. Међутим, кнез није урадио ни једно ни друго, већ је поново својим указом, супротно Уставу и законима о влади, спровео своју првобитну намеру да изабере попечитеља из реда чиновника који нису саветници. То је била још једна победа кнеза у односу на Савет, која је постигнута грубим кршењем закона и Устава.⁴²⁵

Јеврем Грујић је у својим објашњењима овог примера то наводио као намерно кршење закона од стране кнеза како би обесмислио правни поредак и приграбио што више власти за себе. Мотивација кнеза да чини овакве преступе се може тумачити и политичком намером да се дугорочно ослаби најјача тачка Савета у институционалном систему Кнежевине Србије Устава из 1838. Наиме, именовањем привремених попечитеља из редова чиновништва стварао се кабинет који је завистан од кнеза. Поштовање устава и закона је значило да практично доживотно на функцији чланови Државног савета нису никако зависили од кнеза, те му, сходно томе, нису ни морали бити лојални после именовања. Кнез их никако није могао сменити јер се по Уставу мандат саветника могао завршити само смрћу или судском пресудом, што их је у пракси чинило практично несмењивим. Из тога онда можемо извести тезу да је намера Александра Карађорђевића била не само да расклима правни поредак Кнежевине већ и да потисне чланове Савета из свог кабинета. Поред тога, овакво чињење је омогућавало кнезу да угрози остваривање кворума за рад Државног савета.

⁴²² Грујић, 1922, 180–186. стр.

⁴²³ Грујић, 1922, 186–194. стр.

⁴²⁴ Овде би требало напоменути да је по правилнику кнез имао право да именује попечитеља из редова чиновника који нису чланови Државног савета, али само у два случаја. Први случај је уколико би судском пресудом престао мандат попечитељу, а други када смрћу попечитеља заврши своју функцију. У свим осталим случајевима попечитељ је по Уставу морао бити биран из редова саветника. Упореди: Устав Србије из 1838, „Устројеније Књажевске канцеларије” и „Устројеније Централнога Правленија Књажевства србског” из 1389, Грујић, 1922, 186–194. стр.

⁴²⁵ Грујић, 1922, 186–194. стр.

Трећи пример нарушавања уставног поретка конкретним ударима на Државни савет од стране кнеза тиче се догађаја из 1857.⁴²⁶

Када је те године дошло до несташице соли и њеног поскупљења, Србија је морала да предузме мере да обезбеди довољне количине по разумним ценама за народ. Имајући у виду да је то, поред хлеба и воде, основна намирница без које се не може, одлучено је да се од Аустрије откупе значајне количине и да се потом пласирају на тржиште Србије како би се оборила цена и повећала понуда. Међутим, утврђено је да се цела количина доделила на даљу дистрибуцију постојећем монополисти у трговини сољу због чијег пословања је и дошло до кризе. Утврдивши чињенично стање, Државни савет је реаговао и донео закључак који би спречио тај начин дистрибуције робе. Кнез је оповргао ту одлуку у намери да заштити монополисту. Државни савет је потом поново донео исти закључак, што је изазвало кнеза Александра Карађорђевића да у свом допису Савету огласи Савет ненадлежним за те послове и да га оптужи да бесправно присваја себи овлашћења.⁴²⁷

Четврти и последњи пример у оквиру ове области кршења уставних и законских надлежности Савета тиче се систематских покушаја кнеза Александра Карађорђевића да ускрати право Државног савета да прима писане жалбе грађана на рачун извршне власти. Кнезу је та пракса посебно сметала у његовим истрајавањима да заштити регионалне начелнике судских власти. Једина брана застрашивању потенцијалних тужилаца у случајевима попут Трифковића куле био је Савет као адреса којој су се грађани могли обратити за институционалну помоћ у контроли институционалног насиља извршне власти. У том смислу, кнез је у априлу 1857.⁴²⁸ године донео акт по којем Савет не прима жалбе грађана које се већ свакако упућују извршној власти како не би долазило до дуплог деловођења. Савет је у априлу исте године помирљиво својом одлуком прихватио овај акт и прецизирао својом новом одлуком да ће примати само оне жалбе које се тичу притужби на рад извршне власти. На ово кнез није имао никакав званични одговор, али се испоставило да је чекао своју нову прилику до јула те године, када је после прослеђених жалби грађана од стране Савета, а које се тичу неправилности рада локалних начелника (који су углавном били кнежеви рођаци), својим актом најоштрије реаговао против Савета. Тим актом је тражио да се Савет држи одлуке да не прима жалбе. Државни савет је на ово реаговао новом нотом како не прима укор и како се држи своје претходне одлуке да прима и преноси жалбе које се тичу прекршаја извршне власти. Овакве акте Савета кнез је касније користио тако што их је показивао својим начелницима и утврђивао њихову лојалност према њему, објашњавајући им да је он једина њихова брана од наводних узурпација Савета. Са друге стране, подстрекивао је цео извршни апарат да се опходи непријатељски према члановима Савета.⁴²⁹

2. Нарушавање права народа на Скупштину

Друга тачка Акта оптужбе против кнеза Александра Карађорђевића односи се на ускраћивање права на одржавање редовних, годишњих народних скупштина. Јеврем Грујић ту наводи чињенице које се тичу српског обичајног права, које је постајало и пре и после Сретењског устава из 1835, док је у Уставу чак било и регулисано. Оно се тичало права да српски народ једном годишње одржава скупштину. Грујић наводи да ни ранијим ферманима није било предвиђено одржавање скупштина, па су оне ипак биле одржаване. Поврх тога,

⁴²⁶ Грујић, 1922, 194. стр.

⁴²⁷ Грујић, 1922, 194. стр.

⁴²⁸ Грујић, 1922, 195. стр.

⁴²⁹ Исто.

Турски устав из 1838. нигде не забрањује одржавање скупштине у редовним временским интервалима.⁴³⁰

Такође, као врло важан аргумент ове тачке Акта оптужбе износи се искуство Петровске скупштине из 1848.⁴³¹ године, која је у својим одлукама нагласила погрешност кршења права на Народну скупштину у дужини од шест година, колико пре тога није била сазивана. Услед захтева свих округа, и кнез и Државни савет су заједнички закључили:⁴³² „1. да се овој жељи народа удовлети и тако унапредак Скупштина народна уредно држи и 2, да се у цели извршења тога закљученија које ће се обнародовати, ово држање Скупштине законом што скорије регулира, о чему ће Совет пројекат књазу поднети.”⁴³³

3. Нарушавање Закона о извршној власти

Први пример кршења прописа који уређују функционисање извршне власти тиче се случаја из 1855. године. Тада је кнез Александар Карађорђевић био у преговорима са Државним саветом око слања делегације српских представника у Беч на дипломатске конференције које су биле у плану да се одрже, а од важног интереса за Србију. Услед недовршених договора, у марту 1855. године кнез је послао у Беч начелника административног одељења своје канцеларије.⁴³⁴

Државни савет није био консултован и за ово путовање је сазнао тек када су му се обратили за одобравање наплате трошкова извесног Кнежевића, који је као чиновник кнежеве канцеларије био у Бечу. Наиме, поред већ одобрених трошкова, министру спољних послова Марковићу тражено је да се одобри додатних 1.000 дуката како би се, између осталог, покрили и трошкови поменутог чиновника Кнежевића. Министар је трошкове правдао на следећи начин: „да је Кнежевић послат у тој цели да донесе Цару честитања књажевска за ново добивену принцезу, и к томе да се постара наћи арендаторе за наш Мајданпек. Упитан: зар честитања тако дуго трају, одговорио је Г попечитељ, да су она истина свршена, али да је Његова Светлост наумна Кнежевића и даље у Бечу оставити, те да јој јавља, што о конференцијама дознао буде.”⁴³⁵

Упркос неслагању, Државни савет је одобрио трошак у износу од 1.000 дуката, али да се у исто време Кнежевић опозове.⁴³⁶

Неколико месеци после тога министар се поново обратио Савету (пет месеци после Кнежевићевог одласка у Беч), не обазирјући се на претходну одлуку Савета, уз захтев да се одобри додатних 500 дуката за трошкове Кнежевића, али и не само то. У прилог томе је ишао и захтев да се за Кнежевића унапред отвори кредит за будуће трошкове јер је кнез ипак одлучио да Кнежевића задржи у Бечу у случају организације неких будућих конференција. Иако су чланови Савета били против новог захтева, из предусретљивости према кнезу у јуну 1855. одобрили су додатну суму, али уз изричиту забрану давања било каквих додатних средстава за ту мисију. На ту одлуку кнез је послао допис у којем тврди да су ти трошкови занемрљиви у односу на то шта Србија остварује од својих интереса Кнежевићевим активностима у Бечу.⁴³⁷

Савет је тада поново реаговао узимајући у обзир то да посланик у Бечу мора бити међу најквалитетнијим личностима које Србија има; да би посланик који би у Бечу учествовао на

⁴³⁰ Грујић, 1922, 195–197. стр.

⁴³¹ Грујић, 1922, 195–197. стр.

⁴³² Грујић, 1922, 197. стр.

⁴³³ Грујић, 1922, 197. стр.

⁴³⁴ Грујић, 1922, 198. стр.

⁴³⁵ Грујић, 1922, 198. стр.

⁴³⁶ Исто.

⁴³⁷ Грујић, 1922, 199. стр.

међународним конференцијама био у позицији да склапа обавезујуће уговоре за Србију и да би, сходно томе, та особа морала да ужива високо поверење Државног савета а не само кнеза; да је о избору такве личности Савет већ био у разговорима са кнезом, које је он сам прекинуо и послао Кнежевића под изговором да ће пренети честитке принцези; те да је кнез прекршио уставна, извршна овлашћења Савета при избору лица које ће вршити функције које се тичу надлежности Савета; такође, да критеријум за избор посланика не може бити лични однос кнеза са особом већ објективни критеријуми стручности; као и да је држава изложена трошковима без јасног критеријума по којима се мери корист коју је заузврат добила. У јулу је уз ове напомене Савет признао све трошкове, али да не постоји могућност да то више чини по овом основу.⁴³⁸

На ово писмо кнезу министарство иностраних послова одговорило је да је оно још крајем јуна, после претходног дописа Савета, опозвало Кнежевића из Беча, али да је он у периоду после тога потрошио још 1.500 форинти⁴³⁹, за које министарство од Савета тражи да их призна. Савет је констатовао да се никакви расходи из државне касе не могу одобрити без одлуке Савета; да не постоји закон по којем се може одобрити трошак агента у Бечу; да је Кнежевићева делатност арбитрарном одлуком кнеза стављена на финансијски терет државе; да је Савет и ранијим одлукама упозоравао на кршење закона оваквом праксом; те да је министарство својим понашањем показало потпуно одсуство обзира према одлукама Савета по овом питању. Сходно томе, Савет је у августу 1855.⁴⁴⁰ одбио да призна последње трошкове Кнежевића и о томе писмено обавестио кнеза.⁴⁴¹

У овом случају није било даљих одговора ни од министарства ни од кнеза, те је овај сукоб завршен тако што је у малој мери Савет сачувао достојанство институције у оквиру правног поретка државе.

Други пример нарушавања уставног положаја извршне власти тиче се кнежевог одобравања нарушавања суверенитета Србије од стране аустријских и турских власти. Јеврем Грујић наводи примере у том смислу. Наиме, кнез је у супротности са споразумима Србије са Аустријом и Портом, који уређују ту област, бегунце из Аустрије препуштао аустријским властима. И то на начин да су полицијски службе Аустрије улазиле на територију Србије и хапсиле Србе у њиховим кућама. Такви ухапшеници су спровођени у аустријски конзулат. Исто тако, у Подрињу и у ужичком крају допуштана је пракса турских самовољника да нападају српске куће, отимају жене и децу, наносе штету имовини, чине убиства, а да притом кнез не упути ни протест Порти. Ту је и случај када је кнез допустио аустријском паробродском друштву препустио заузимање београдског пристаништа на Сави.⁴⁴²

Трећи пример по истој тачки односи се на бројна кршења Устава по питању чиновничких намештења. Иако је по уставним члановима 3 и 54 кнез имао право да поставља чиновнике, то је морао радити у складу са условима које исти тај устав прописује у свом продужетку члана 54. Члан 54 је предвиђао да се у службеничким звањима мора напредовати од нижих ка вишим. Кнез је Устав кршио, пре свега, при прекоредном постављању чиновника свог кабинета: од столоначелника до канцелисте.⁴⁴³

Када су у питању намештења на функције судске власти, превасходно када је реч о постављањима судија, чланови 41 и 56 Устава предвиђају да се у случају смрти судије на његово

⁴³⁸ Грујић, 1922, 199–200. стр.

⁴³⁹ Грујић, 1922, 200. стр.

⁴⁴⁰ Грујић, 1922, 201. стр.

⁴⁴¹ Исто.

⁴⁴² Грујић, 1922, 202. стр.

⁴⁴³ Грујић, 1922, 203. стр.

место поставља неки од службеника суда са највишим звањем и искуством, као и да ни цивилни ни војни чиновници не могу бити постављени за судију. Кнез је и ове одредбе често кршио на примерима у којима су полицијски службеници министарства унутрашњих послова постављани на судијске функције; када је секретар Државног савета постављен за председника једног од судова; потом када је извесни Василије Бараковић, чиновник министарства финансија, био постављен за члана суда у Ћуприји.⁴⁴⁴

Тако је и Коста Магазиновић, управник београдске полиције, био постављен за члана Врховног и Касационог суда.⁴⁴⁵ Члан 55 Устава подразумевао је да се једном постављени судија не може пребацивати на друге функције ни цивилне ни војне власти, већ само у оквиру судске гране власти. И ту уставну одредбу кнез је често кршио, као у примеру Симе Станојловића, којег је преместио са места члана суда на место полицијског среског начелника.⁴⁴⁶

На овакву праксу Државни савет је у бројним својим дописима и одлукама реаговао увек протестујући, а у складу са уставним овлашћењима из члана 50 Устава, који каже да Савет има „расуђавати о јавним интересима народа и чинити књазу своје услуге и своје споможеније.”⁴⁴⁷

Четврти пример нарушавања овлашћења извршне власти тиче се самовољног додељивања војних чиновних цивилним службеницима од стране кнеза. Наиме, пре Турског устава постојала је пракса да су доминантни државни чиновници били војне струке. Међутим, доношењем Устава, цивилно чиновништво, и судско и административно, одвојено је од војне струке. Тих уставних одредби кнез се није придржавао јер је наставио, по старом обичају, да цивилним службеницима даје војне чиновне. Због тога је Државни савет реаговао у два наврата: у октобру 1852. и у јуну 1853. године доносећи одлуку да се са том праксом престане. На те одлуке кнез се није обазирао и наставио је са истим понашањем.⁴⁴⁸

Кнез није реаговао на одлуке Савета, те је наставио са додељивањем војних чиновних цивилним чиновницима, па је Савет у априлу 1855. године подсетио кнеза на претходне одлуке и замолио за одговор. У мају исте године кнез је одговорио да не одобрава те одлуке, већ је изнео намеру да осмисли нови систем чиновних за цивилне службенике.⁴⁴⁹

Савет је, потом, разматајући чињенично стање датог предмета представио кнезу аргументе да поред чињеница да Устав а ни закони ништа такво не предвиђају, главна мотивација кнеза у овој намери је очигледна фаворизација полицијских службеника у односу на остатак државне администрације како би се учврстила његова власт.⁴⁵⁰

Чинове су пратиле и новчане награде и плате које иду уз њих, а то значи да је кнез самовољно, не питајући Савет, повишавао и опредељивао новчане надокнаде, које по члану 12 Устава као надлежност припадају Државном савету.⁴⁵¹ Сходно наведеном, Савет је донео одлуку у јуну 1855. којом је представио овај проблем кнезу, на који је он поново није одговорио.⁴⁵²

⁴⁴⁴ Грујић, 1922, 204. стр.

⁴⁴⁵ Исто.

⁴⁴⁶ Исто.

⁴⁴⁷ Грујић, 1922, 205. стр.

⁴⁴⁸ Грујић, 1922, 206. стр.

⁴⁴⁹ Грујић, 1922, 206. стр.

⁴⁵⁰ Грујић, 1922, 207. стр.

⁴⁵¹ Грујић, 1922, 208. стр.

⁴⁵² Грујић, 1922, 208. стр.

Пети пример нарушавања извршне власти у Србији тиче се ствари премештаја и пресељења државних службеника из места у место. Наиме, до 1849. године⁴⁵³ министри су усмено пред Државним саветом износили своје предлоге уз трошковник који је Савет својом одлуком одобравао. Од октобра те године, у договору са министарствима, Савет је отворио посебан кредитни рачун са којег су министри по сопственом нахођењу могли да финансирају премештаје својих службеника. У трошкове премештаја улазили су трошкови селдиге, али и удомљавања службеника у месту у које се доселио. Међутим, Савет је својом одлуком од маја 1855. преиначио одлуку из 1849. године и наложио да министри, као и раније, морају долазити на седнице Савета да траже одобрење финансијских средстава за поменуте потребе.⁴⁵⁴

Разлози за овакву одлуку леже, пре свега, у примећеним злоупотребима које су предузимали министри у овој ствари. Са једне стране, за чиновнике који су били у милости постојала је пракса да се два чиновника пресељавају више пута један код другог и обратно. Тиме се постизало да се при сваком пресељењу наплате сви припадајући трошкови, те је то постао начин извлачења државног новца. Са друге стране, премештаји су се користили и као казна за чиновнике којима је немилост сталних селидби угрожавала могућност да раде и воде нормалан живот.⁴⁵⁵

Кнез је, по старом обичају, својим одговором од маја 1855. Савету одбио одлуку, позивајући се на право извршне власти да се бави наведеним стварима. Савет је поновио представку у јулу 1855, са свим аргументима и законским и доказима конкретних злоупотреба, на које кнез није одговорио, нити предузео било какву активност која би испоштвала одлуку Државног савета.⁴⁵⁶

Шести пример у вези је са стајаћом војском у Србији и њеном употребом током 1854. и 1855. године.⁴⁵⁷

Србија је у то време имала стајаћу (регуларну) војску и народну војску по позиву. До 1854. само је половина регуларне војске била у касарнама.⁴⁵⁸ С обзиром на невелике потребе безбедности, остала војска била је код куће због нижих финансијских оптерећења државне касе. Међутим, током године уочено је да су се околне војске опасно приближиле границама Србије, а да је једна војна група Аустрије направила себи логор претеће близу Србији. Одлука Државног савета и кнеза била је да се позове и друга половина регуларне војске и да се подигне народна војска како би се предупредило погоршавање безбедносне ситуације. Аустрија је одмах предузела дипломатске мере код Порте како би се такве активности Србије зауставиле. Услед касније промене стања на терену и притисака Порте на Србију, те како је безбедносна претња опала, Србија је распустила народну војску. Међутим, кнез није распустио половину регулараца како би се стање вратило на оно које је било пре мобилизације. Целина регуларне војске у касарнама значила је огромне финансијске издатке државе, а да безбедносне потребе више није било.⁴⁵⁹

Како би растеретио буџет Србије, Државни савет је упутио допис кнеза у јануару 1854. у којем предлаже распуштање половине регуларне војске. Никаквог одговора од стране кнеза није било, па је Државни савт поновио допис у марту исте године, овог пута се позивајући на члан 12

⁴⁵³ Грујић, 1922, 208. стр.

⁴⁵⁴ Грујић, 1922, 208. стр.

⁴⁵⁵ Грујић, 1922, 209. стр.

⁴⁵⁶ Грујић, 1922, 210–211. стр.

⁴⁵⁷ Грујић, 1922, 211. стр.

⁴⁵⁸ Грујић, 1922, 211. стр.

⁴⁵⁹ Грујић, 1922, 212. стр.

Устава, по којем Државни савет у својој надлежности има право да одреди бројно стање гарнизона државе.⁴⁶⁰

Кнез је сада одговорио, позивајући се на анализу војног стања свог министра унутрашњих дела, објашњавајући да Државни савет не сагледава целокупну ситуацију војних потреба, већ искључиво са позиције финансијских трошкова. Упркос томе, кнез је попустио и одобрио захтев Државног савета.⁴⁶¹

Ово је једна од ретких ситуација у којој је Савет заправо успео да, уз велико губљење времена, ипак на крају одбрани своје надлежности и право одлучивања после почињених престапа од стране кнеза.

Седми пример тиче се контроверзног подизања споменика Карађорђу. Почетком 1857. године, у јануару, Тома Вучић Перишић дао је предлог да се подигне споменик Карађорђу, и у ту намену донирао 100 дуката. Градска власт се одмах организовала да подржи ту иницијативу и упутила је Попечитељству молбу да се такав подухват одобри. Попечитељство унутрашњих дела дало је своју сагласност и именовало начелника града Београда да буде на челу одбора који ће водити ту ствар и који ће прикупљати добровољне прилоге по целој Србији за ту намену. Таква одлука била је објављена и у новинама.⁴⁶²

Међутим, руководство министарства се недуго затим предомислило и одлучило да на чело одбора именује управо Вучића. Вероватно да би се легитимност тог тела подигла у очима народа јер је на његово чело постављен већ сада стари државни чиновник у пензији и војвода. Узорк такве одлуке можемо да препознамо већ анализом наступајућих потеза Попечитељства и акта које ће донети. Први такав акт је од 25. јануара 1857, број ПН 472.⁴⁶³

То је званичан распис Попечитељства упућен свим окружним начелништвима у којем се даје општа информација о делатностима овог новог градског одбора и о подизању споменика. Други акт у форми незваничног циркулара шаље се 26. јануара, дан касније. Тај циркулар сачинио је Антоније Мајсторовић, помоћник попечитеља.⁴⁶⁴

Тај допис, можемо га тако назвати, био је поверљиве природе и у њему је Мајсторовић дао детаљније објашњење званичног дописа и послао га свим начелницима округа. Дакле, сви начелници округа су прво добили званични допис Попечитељства ПН 472, а одмах следећи дан им је стигло детаљније појашњење поверљиве природе од Мајсторовића. У њему Мајсторовић износи своју препоруку, правдајући је добром намером како би народ и нижи чиновници боље могли да разумеју намеру Попечитељства. Онда се у допису конкретно налаже начелницима да се јавно држе пасивно, али да кроз неформалне контакте подстичу народу да даје прилоге. Наглашава да ти прилози појединачно не морају бити у високим износима, чак наводи и бројеве од 1 до 56 гроша.⁴⁶⁵

Међутим, даје једну кључну информацију начелницима, која је заправо у форми упозорења, које им упућује у случају да укупна сума новца од прилога не буде довољна да „ако

⁴⁶⁰ Грујић, 1922, 212. стр.

⁴⁶¹ Грујић, 1922, 212. стр.

⁴⁶² Грујић, 1922, 214. стр.

⁴⁶³ Грујић, 1922, 214. стр.

⁴⁶⁴ Грујић, 1922, 214. стр.

⁴⁶⁵ Грујић, 1922, 215. стр.

прилози ког окружја не одговоре очекивању, онда се то неће народу, но властима, које га нису побудиле – приписати.”⁴⁶⁶

Не само то, Мајсторовић упозорава окружне начелнике да ово упозорење пренесу и нижим среским начелницима и свим чиновницима јер исто и за њих важи.⁴⁶⁷ На крају истог документа Мајсторовић обећава да ће се са „пуним правом заузимати за побољшање стања његовог” оних начелника који донесу највећу суму новца од прилога.⁴⁶⁸

Као што видимо, помоћник попечитеља са једне стране индиректно прети недовољно активних начелницима, а са друге стране обећава награду и бољи положај онима који донесу највише новца. Услед тога, „по свој земљи наступи сад необична живост и узрујање. Началници окружни надметали су се, који ће од кога више прилога скупити, а срезки су опет између себе соревновали, ко ће више делатности развити те већу суму новаца од народа згрнути.”⁴⁶⁹

Упоредо са овим дешавањима, Попечитељство је утицало на митрополита београдског Петра, као и на остале три владике, да пошаљу своје интерне дописе нижим јерејима по окрузима, како би их упутили на то да постоји активност прикупљања добровољних прилога за споменик Карађорђу.⁴⁷⁰ Допис који је послат у оквиру црквене организације није био у форми наредбе, већ у форми савета. Препорука је била да свештенство да у складу са својим примањима.⁴⁷¹

Са друге стране, извршна власт на нивоу округа и ниже је све више упадала у ковитлац настао такмичењем различитих начелника. Из неких округа су на адресу Државног савета или појединачних совјетника почела да пристижу анонимна али и потписана писма жалби. У тим писмима се „кадак са иронијом а кадак са с огорчењем целоп десојтовање окружни и срезки власти у овој ствари представљаше; шта више у неким се тужаше, да се у једном окружију (зајечарском) купљење по трипут предузимало и свршавало, будући да началник окружни са количином прилога приликом првог купљења задобивши није се задовољио, па је повторително купљење наредио, а почем се ни тад не задовољи морало се и по трећи пут истим трагом поћи и купљење истијаавати.”⁴⁷²

У оваквим околностима, са великим учешћем широких кругова становништва на целој територији тадашње Србије, оно што је почело као добровољни прилог за споменик претворило се у још један државни намет. Свима је било очигледно да је извршна власт не само противправно приграбила себи овлашћење опорезивања без консултације са Државним саветом, већ је противзаконито увела још један порез, који се само порезом није називао. У тим условима Савет није могао да остане нем, па је, упркос својим задршкама у критиковању кнежеве власти, био принуђен да се званично огласи. Те задршке су постојале, пре свега, због тога што је однос на линији кнез – Државни савет већ био толико нарушен да совјетници нису хтели да ризикују потпуно откривање сукоба у јавности. Међутим, због тежине престапа кнежеве власти Савет је на свом заседању од 14. марта 1857. године уз седам тачака повреда правног поретка донео акт који је упутио кнезу.⁴⁷³

⁴⁶⁶ Грујић, 1922, 215. стр.

⁴⁶⁷ Грујић, 1922, 215. стр.

⁴⁶⁸ Грујић, 1922, 216. стр.

⁴⁶⁹ Грујић, 1922, 216. стр.

⁴⁷⁰ Грујић, 1922, 214. стр.

⁴⁷¹ Грујић, 1922, 215. стр.

⁴⁷² Грујић, 1922, 216. стр.

⁴⁷³ Грујић, 1922, 218. стр.

Тих седам тачака су заправо били правни аргументи на основу којих ја Савет оспоравао легалност таквог подухвата Попечитељства унутрашњих дела.

Прво, Савет је констатовао да је подизање споменика претворено од приватног подухвата државни.⁴⁷⁴

Друго, да је под утицајем државне управе за народ то претворено од добровољног давања у принудно давање, попут пореза.⁴⁷⁵

Треће, Савет је констатовао да члан 11, члан 12 Устава, затим Оснивачки акт Савета од 27. априла 1839. у свом члану 11, као и уредба о чиновницима од 17. марта 1842. изричито забрањују доношење било каквих намета народу и појединцима без одобрења Савета. За преступе ових прописа предвиђене су најстроже казне.⁴⁷⁶

Четврто, Савет није ни доводио у питање подизања споменика, јер и да је добио било какав упит од Попечитељства, не би ни разматрао увођење новог намета. Као разлог томе наводи да се поред редовног пореза у претходном периоду народ додатно оптерећивао разним наметима. Године 1854. уведен је додатни порез у износу од једног дуката свим пореским главама, док је 14. децембра 1855. донесен закон за редовно прикупљање пореза на годишњем нивоу у износу од два цванцика како би се финансирале плате учитеља у Србији. Поврх тога, Савет наводи како је увелико ушао у разматрања реформе пореског система на основу својих уставних овлашћења, па и донео акт у том смислу у августу 1856. године. Циљ тих разматрања је била реформа која би довела државну касу на стање позитивне нуле, како би се порески захват учинио таквим да може да подмири државне расходе.⁴⁷⁷

Пето, Савет је констатовао да је извршна власт, посебно Попечитељство, прекршила Устав, али и Уредбу о чиновницима из 1842. године. То је начињено тако што је издата наредба нижим државним чиновницима о поступањима приликом прикупљања новца од народа.⁴⁷⁸

Шесто, „да је по томе Совет доведен у нужду да употреби законом прописане мере.”⁴⁷⁹

Седмо, у овој тачки Савет изводи преглед свих правних аката у којем поткрепљује своју надлежност по овој ствари, и то у смислу да има не само право него и обавезу да у оквиру датог политичког система позове Попечитељство на одговорност. Грујић је ту тачку овако објаснио: „На основу устава члан 15, по коме Совет има право захтевати сваке године – од три препоменута попечитеља извод њиови дела и члан 26 устава, који гласи да ће попечитељи имати сваке године представити – извод свију дела своји са једним изложенијем доказателним – на испит Совета провинције које ће рећи на претресање Совета; чим је јасно изречена одговорност попечитеља к Совету, која је и устројенијем Централнога Правленија од 29 маја 1839 изречено утврђена, почем се тамо у члану 5 каже да су попечитељи Совету за точност и законитост извршенија дела свои одговарати дужни. А у члану 6 да ће они на захтевање Совета и изванредно за своја дела Совету одговарати – да су дакле те мере а на основу смисла предпоменути чланови Устава прописане у Устројенију Совета од 27 априла 1839 године, кога члан 24 каже, да ће Совет пошто прегледа и претресе изводе дела попечитељски, ова или одобравати или мане налазити, и даље, или ји од сваког одговара ослобођавати или ји на одговор узимати, као што даље у члану 25 вели, ако би Совет и у теченију године

⁴⁷⁴ Грујић, 1922, 216. стр.

⁴⁷⁵ Грујић, 1922, 216. стр.

⁴⁷⁶ Грујић, 1922, 217. стр.

⁴⁷⁷ Грујић, 1922, 217. стр.

⁴⁷⁸ Грујић, 1922, 218. стр.

⁴⁷⁹ Грујић, 1922, 218. стр.

злоупотребленија какова приметио, има право опоменути надлежнога попечитеља и од њега објасненија поискати, па у случају потребе са споразуменијем Књаза и нуждне мере употребити, да не би злоупотребленије растло и даље распростирало се.”⁴⁸⁰

У складу са свим наведеним тачкама, а посебно са тачком број 7, Савет је на седници од 14. марта 1857. године донео акт и кнезу послао предлог да се изда наредба и Попечитељству унутрашњих дела, али и митрополиту београдском, да опозову своје дописе нижим инстанцама на територији Србије. Поред тога, Савет је тражио да се попечитељ позове на одговорност, али и да се замоли митрополит да се не меша у секуларне, државне послове. На овај акт Савета кнез никада није упутио никакав одговор.⁴⁸¹

4. Кршење уставних и законских овлашћења судске власти

Под овом ставком Јеврем Грујић је у оптужби навео неколико примера нарушавања независности судске власти. Није био мали број случајева попут оног када је кнез, незадовољан суђењем Апелационог суда, довео судије нижег суда и именовао их за привремене извршитеље у оквиру судске власти. Потом је наложио да те „судије извршитељи” суде судијама Апелационог суда, што су ови и урадили. Сличан случај је био када се судило судијама једног основног суда јер су једног чиновника против којег је био кнез прогласиле невиним. И тада су судије другог суда судиле судијама које су донеле такву одлуку противну кнежевој вољи. Окривљене судије су биле осуђене.⁴⁸²

Грујић посебно истиче случај који креће да се одвија од краја 1854. године. У претходном потпоглављу смо описали случај „Трифковића куле”, у којем је начелник Зајечарског округа градио себи кулу кулечењем српских сељака, а на земљишту у државном власништву.⁴⁸³

Већ неколико месеци по начелниковом именовану почеле су да пристижу притужбе на рачун начелникових противправних радњи. Савет је, по Грујићевом сведочењу, очекивао да ће бити проблема у начелниковом намештењу, али се саветници нису хтели мешати у кнежеву надлежност која је уставна, као и његово право које из тих надлежности произилази да именује чиновнике различитих нивоа, па и начелника Зајечарског округа. Прва озбиљнија притужба која је пристигла била је у вези са, као што смо рекли, кулечењем које је Уставом било забрањено. Савет је у својој надлежности имао право да надгледа рад државних чиновника и да реагује по потреби када дође до кршења закона. Након што је Савет утврдио да се земља на којој се зида кула налази на подручју Брестовачке бање, где су изворишта минералне воде и пратећих купатила под надлежношћу Попечитељства унутрашњих дела, одлучио је да се обрати одговарајућем попечитељу.⁴⁸⁴

Попечитељство је реаговало и послало свог службеника на терен градилишта да испита ситуацију. Попечитељство је потом део извештаја тог службеника уврстило у свој одговор Савету и одговорило потврдно да начелник заиста гради кулу на државном земљишту, али да је за то добио одобрење од кнеза.⁴⁸⁵

Други део извештаја са терена Савет је добио на знање другим путем и тако сазнао да је службеник који је вршио инспекцију потврдио све жалбе на рачун начелника као истините. Не

⁴⁸⁰ Грујић, 1922, 218. стр.

⁴⁸¹ Грујић, 1922, 218. стр.

⁴⁸² Грујић, 1922, 219. стр.

⁴⁸³ Грујић, 1922, 219. стр.

⁴⁸⁴ Грујић, 1922, 220. стр.

⁴⁸⁵ Грујић, 1922, 220. стр.

само то, у извештају стоји да су оне тако бројне, и ван овог случаја, да је начелник Трифковић⁴⁸⁶ увелико испунио све предуслове да буде одмах смењен са своје позиције начелника. Саветници су полагали наде у своје усмене разговоре са попечитељем да ће се наћи начин да кнез ипак заустави начелника у тим радњама. Међутим, време је пролазило, али се ништа није десило – нити је градња куле била заустављена, нити је кулучење⁴⁸⁷ завршено.⁴⁸⁸

У међувремену, Савету су почеле да пристижу нове притужбе на рад истог начелника. Једна група трговаца у пратњи трговца Видоја, који су у Београд дошли у својству сведока и тужитеља, нису смели да се врате у Зајечарски округ без гаранција Попечитељства да им се ништа лоше неће десити, те је попечитељ директно морао да се писмено обрати начелнику да никако не дира сведоке.⁴⁸⁹

Не само ови људи него и сви други који су слали тужбе и молбе за помоћ указивали су углавном на Трифковића као начелника округа, али и на његовог сарадника начелника среза, извесног Рају.⁴⁹⁰

Списак њихових противправних дела Грујић је прецизно документовао:
„1. Житељи села Метвице нагнати, да беглуком трње на плацеве началникове довлаче и ове заграђују.

2. Житељи села Звезданца морали су капетану Раји греде сећи и кулуком довлачити у Заичар.

3. У селу Растрењу натерати су људи да за капетана Рају десету шљиву оберу и осуше, да од сваког казана литру ракије првенца донесу, да у Бању десети пласт сена отерају.

4. Неки Никола из села Оснића био је осуђен због крађе на вечиту робију, одакле побегне и дође кући, а кад га срезска власт увати и началничеству преда, началник Трипковић узме га за момска свог кућевног а после девет месеци пусти га кући. Неки опет Андрејко Цоловић био је судом на телесну казну осуђен, а кад пресуда началничеству на извршење дође, Трипковић га одпусти и не хтене казн извршити и зато добије два вепра и две вреће брашна.

5. Началник Трипковић држи у обштинама Јабланичкој, Луковачкој, М. Изворској, Подгорачкој у свакој по неколико комади коња те се запрабога ране.

6. Тудора цркве Кривовирске натерао је те му дао 15 дуката и рубљу, што није тео при плаћању толико одбицовати за рачун Трипковића мајсторима, који су цркву зидали.

7. 4 камена, који су донешени из Рготине у обштину бољевачку за цркву и тамо су израђени били за басамаче, Трипковић је заповедио те су у Бању отерани.

8. По наредби његовој оглашава се увече у 2 сата ноћи по турски једном прангијом кад ће бал да буде у школи зајечарској, а у 3 сата огласи се другом прангијом полазак началника на баљ и људи морају на ноге у параду, а младеж пред вратима са песмама чекати га.

9. Обштина Јелашничка морала му је кад је једанпут у Неготин ишао, дати 400 ока јечма без плате да коње своје зоби.

⁴⁸⁶ У неким текстовима Трипковић.

⁴⁸⁷ Принудни рад сељака у месту у којем живе на имовини која није њихова, а без накнаде.

⁴⁸⁸ Грујић, 1922, 220. стр.

⁴⁸⁹ Грујић, 1922, 221. стр.

⁴⁹⁰ Грујић, 1922, 221. стр.

10. Заповедио је Звезданцима сељанима, те су му безплатежно начинили неколико кокошара за кокоши, ћурке, гуске и патке код воденице црквене, коју је под аренду закупио.

11. Један буљук свиња његови морао је у планини док су се жириле чувати један човек из Кривог Вира, кога натера да чува па још без плате.

12. Натерао у Кривом Виру људе, жене и децу те су скупљали у својој планини буков жир на гомилу, а после кметови су морали наредити људе, те су овај жир запрабога у Заичар началнику дотерали.

13. Обштина Ргоцка имала је две лисичије коже, началник ји узме а ништа не плати.

14. Перу Стевановића, Николчу Милошевића, Симона Милошевића, Милију Милојевића и Миленка Богдановића из Рготине због неког преступљења био је и 20 дана у затвору држао па је тек ислеђивати им кривицу почео; те људе пусти помоћник кад началник једном у Београд оде. Ти људи док су год у апсу држани радили су на началниковим плацевима.

15. Он је запретио да нико не сме, кад у варош дође, шубару носити но фес; и зато шиље пандуре по вароши, те народу, кад у чаршију долази, силом шубаре скидају и злостављају га.

16. Кад су једном уз бербу људипо виноградима околним као штп је обичај ноћу веселили се и проводили, началник изашиље пандуре, те и мушко и женско и велико и мало и старо и младо, све подгоне ону исту ноћ у варош и началник ји одма а особито женскиње стане на само на испит узимати због ларме.

И тако даље и тако даље.”⁴⁹¹

Имајући све ово у виду, Савет је поново покушао да усменим путем обавести попечитеља унутрашњих дела о свим противзаконитим делатностима два начелника. Узалуд су покушавали јер је попечитељ одбацио све наведене притужбе као „трице”⁴⁹² које су недовољно битне и да их кнез сматра неоснованим.⁴⁹³

Не одустајући, чланови Савета су одлучили да овог пута писаним и званичним путем упуте допис попечитељу како би овај онда званично могао да представи кнезу цео случај. Позивајући се на чланове 5 и 6 „Устројенија Централнога Правленија од 29. маја 1839. године”⁴⁹⁴, члан 26 Устава, као и члан 25 „Устројенија Савета од 27. априла 1839. године”⁴⁹⁵ Савет је упутио допис по овој ствари Попечитељству. Сви наведени акти заједно дају изричите надлежности Савету да попечитељства и њихове чиновнике контролишу у смислу законског рада, као и да су дужни да одговарају Савету по овом питању. Такође, Савет по овим актима има и надлежност да у случају злоупотреба поменутих државних функционера њих позове на одговорност, па и да, уз сагласност, кнез употреби казнене мере како би се злоупотребе обуставиле.⁴⁹⁶

⁴⁹¹ Грујић, 1922, 221–222. стр.

⁴⁹² Грујић, 1922, 222. стр.

⁴⁹³ Грујић, 1922, 222. стр.

⁴⁹⁴ Грујић, 1922, 222. стр.

⁴⁹⁵ Грујић, 1922, 222. стр.

⁴⁹⁶ Грујић, 1922, 223. стр.

По пријему овог дописа, очекивано, кнез није био задовољан. Потом је уследила кореспонденција између Попечитељства и Савета, у којој су кнез и попечитељ покушали да избегну да поступе по захтеву Савета.⁴⁹⁷

У међувремену, сазнавши да га је Савет напао а кнез узео у заштиту, начелник је још више наставио са злоупотребама положаја и са кршењем основних права народа у свом округу, те су притужбе наставиле да се нижу. Кореспонденција на истој линији се обновила и кнез је одлучио да оформи нову комисију која ће да оде у Зајечарски округ и да поново испита све наводе.⁴⁹⁸ Комисија је на терену остала дуже него што је планирано због немогућности да обради и заведе све жалбе које је народ почео масовно да подноси. У свом извештају кнезу она је навела да ће јој бити потребно сигурно још годину дана да обради све појединачне притужбе и да их заведе. Када је то чуо, кнез је опозвао комисију и предузео мере. Наложиио је да се прикупљени извештаји проследи надлежном суду на даље поступање, а у исто време је начелника разрешио дужности. Чланови Савета били су одушевљени оваквим развојем догађаја. Међутим, даља дешавања ће показати како су њихова надања да ће се коначно ући у поступање кнеза у складу са правним системом била неутемељена.⁴⁹⁹

Само неколико дана после начелник Трифковић послао је своју нову тужбу директно кнезу и у њој тврдио како је он заправо невин, а да његов главни тужитељ на суду, већ поменути трговац Видоје, заправо подбуњује народ против кнежеве власти.⁵⁰⁰ Убрзо после тога, 8. јуна 1857. издаје се наредба под деловодним бројем ВН 662, по којој зајечарска полиција покреће истрагу против Видоја и осталих значајнијих начелникових тужитеља.⁵⁰¹

Паралелно са овим догађајима начелник у свом округу отпочиње својеврсну кампању међу народом ширећи вест како ће кнез лично доћи тог истог лета у Брестовачку бању и јавно стати на његову страну.⁵⁰² Увидевши да ће постати предмет прогона, Видоје је почео да прикупља писане изјаве бројних тужитеља начелника у којима своје притужбе на његова недела писмено оверавају за потребе судског поступка. У тим писменим изјавама оштећени људи не само да потврђују своје наводе и детаљно описују штету коју им је наносио начелник већ и одричу да их је Видоје на било који начин приморавао на то. Затим је Видоје све те даваоца изјава појединачно водио у надлежни суд, где су сви засебно потврђивали те изјаве, оверавали их и добијали потврду од суда да су валидне.⁵⁰³

На ово је одмах реаговало Попечитељство унутрашњих дела и оверу изјава у суду означило као наставак Видојевих подбуњивачких радњи против круне. У том смислу је издало наредбу полицији да се покрене поступак против Видоја. Сазнавши то, Видоје сав материјал шаље Савету, уз молбу да га узме у заштиту од прогона.⁵⁰⁴ Чим је Савет добио Видојев допис на разматрање, у исто време је Попечитељство тај материјал затражило на увид, што је Савет и доставио будући да му је то била дужност по члану 10 Устава. Чланови Савета су се поново надали да ће се ствар бар сада вратити у нормалне правне токове. Међутим, уследила је наредба да се Видоје стави у затвор и окује.⁵⁰⁵

⁴⁹⁷ Грујић, 1922, 223. стр.

⁴⁹⁸ Грујић, 1922, 223. стр.

⁴⁹⁹ Грујић, 1922, 223. стр.

⁵⁰⁰ Грујић, 1922, 223. стр.

⁵⁰¹ Грујић, 1922, 224. стр.

⁵⁰² Грујић, 1922, 224. стр.

⁵⁰³ Грујић, 1922, 224. стр.

⁵⁰⁴ Грујић, 1922, 224. стр.

⁵⁰⁵ Грујић, 1922, 224. стр.

Сви су очекивали да ће се суђења одвијати својим током. Међутим, иако је тужба начелника против Видоја била потоња, она се најбрже могуће одвијала. Када је одлука Апелационог суда дошла на ред по питању одбране оптужених са слободе, апелација је пресудила да се Видоје и остали оптужени могу бранити са слободе. Касациони суд је на свом заседању 21. августа 1857. године једногласно потврдио ову одлуку.⁵⁰⁶ Истог дана је уследила наредба попечитеља правосуђа да се одлука промени, и то под претњом подизања судских оптужница против врховних судија. Била су потребна додатна два заседања како би се судије један по један на различите начине присилили да промене своје одлуке како би се после другог заседања постигла већина гласова коју је попечитељ правосуђа наредио. Тако је било одлучено да се Видоје и остали задрже у затвору.⁵⁰⁷

У овом тренутку Савет је коначно увидео да после силних званичних дописа и протеста због кршења законског поретка државе више неће бити корисно реаговати на сваки појединачан случај. Било је очигледно да кнез нема намеру да се понаша у оквиру устава и закона, већ да жели да влада својевољно, без правних ограничења. Савет је намеравао да у једном великом акту сажме и поброји све кнежеве преступе, где ће представљањем тог акта кнезу подвући коначну линију иза које се неће повлачити докле год кнез не одлучи да се врати у правни поредак државе. Одлука о томе била је донесена крајем августа 1857. године. Због догађаја који ће убрзо наступити, у ономе што историографија познаје као Тенкину заверу, до доношења тог акта није дошло, те он није ни био представљен кнезу како је планирано.⁵⁰⁸

Овде долазимо до другог примера нарушавања самосталности и надлежности судске власти од стране извршне власти. Како Јеврем Грујић сведочи у својим записима, очекивало се да ће кнез бар у врло чистом случају завере препустити судовима да ураде посао по закону, имајући у виду да је деликт био евидентан и да се тешко могло очекивати да никаквих последица не може бити по учеснике завере. Међутим, и по овом питању кнез је нарушавао многобројне акте који регулишу рад судства.⁵⁰⁹ Како наводи, Устав јасно утврђује да се ухапшеник не може држати у притвору дуже од 24 часа пре него што се изведе пред суд. Међутим, кнез је у притвору држао председника Савета Стефана Стефановића Тенку и чланове Савета Павла Станишића, Радована Дамјановића и Пауна Јанковића током септембра и октобра уместо 24 часа – 24 дана. Чак и по истеку та 24 дана полиција их није извела пред суд, већ је само предмет о њиховом случају проследила суду, док су ови остали у притвору.⁵¹⁰

Иако је полицијска пријава садржала законске одредбе да ће се ухапшени предати суду после истраге, три ухапшена члана Савета нису никада ни ушла у судницу. Чланови 43, 27 и 28 Устава строго прописују права ухапшених и обавезу да се у судском поступку пред судом спроведе саслушање и извођење доказа. Међутим, ништа од тога није било спроведено. Да ствари буду још теже, суд је добио незваничан налог да његови представници одлазе у притвор и да тамо у одређеним терминима, уз присуство полиције (којој је био надређен попечитељ а не суд), саслушавају притворенике.⁵¹¹

Грујић је ово бесправно стање описао овако: „Заиста само једна опака тежња презирати и саме судејске установе земље, могла је тражити, да се судница у тамницу премести или тамница

⁵⁰⁶ Грујић, 1922, 225. стр.

⁵⁰⁷ Грујић, 1922, 225. стр.

⁵⁰⁸ Грујић, 1922, 225. стр.

⁵⁰⁹ Грујић, 1922, 225. стр.

⁵¹⁰ Грујић, 1922, 226. стр.

⁵¹¹ Грујић, 1922, 227. стр.

у судницу преокрене, да се правда тамничарима из тамнице дели од судија, кои и сами под кључем врховног апсанције стоје.”⁵¹²

Поред кршења притворских и процесних права Јеврем Грујић наводи и то да су по, по члану 27 Устава, „Сви житљеи Србије заштићени у њиним – лицима, његовој чести и његовом достојности и да је иста ова воља противна тому, да какво лице буди које: буде изложено каквоме гоненију”⁵¹³, као и да у једном ставу члана 66 Устава стоји да „никакав Србин – не може бити гоњен ни узнемираван тајно, као и да Књаз има уважавати – чин и службе сваког.”⁵¹⁴ У том смислу, Грујић указује да уколико су сви Срби у Србији заштићени Уставом од тајног гоњења, онда то свакако морају бити и чланови Савета чија је функција једна од највиших у држави, а у складу са члановима Устава: 7, 10, 11, 12, 13 и 26.⁵¹⁵

Упркос свему томе, кнез је најоштрије кршио ова права чланова Савета. Хапсио их је тако што их је регуларна војска хватала, и то углавном ноћу, па су били затварани у касарне и војне затворе, окивани у најтеже окове.⁵¹⁶ Док се за саветнике није знало шта им се дешава у затвору, далеко од очију јавности, на путевима и у градовима заведена је форма ванредног стања, које је кнез искористио на посебан начин.⁵¹⁷

Сви остали чланови Савета који нису учествовали у завери, али су пак били политички па чак и лично неподобни кнезу, добили су ултиматум. Или да и они оковани буду изведени пред суд, или да добровољно дају оставке.⁵¹⁸ Имајући у виду да је подизање оптужнице у тим условима било једнако и самој пресуди, чланови Савета листом су били принуђени да дају оставке. То су под присилом урадили: „Лазар Арсенијевић, Јован Вељковић, Стефан Магазиновић, Стојан Лешјанин, Гаврило Јеремић, Живко Давидовић и Илија Новаковић.”⁵¹⁹ Кнез је 13. октобра 1857. године разрешио све чланове Савета осим Илије Новаковића, чију је писану оставку сачувао, очигледно за сваки случај. Пошто је све то време Илија Гарашанин као саветник провео у Паризу, по свом повратку није био ни разрешен, а није ни подносио оставку.⁵²⁰

5. Кршење уставних и законских одредби које гарантују личну сигурност и слободе грађана

У смислу ове тачке Грујић наводи да „неколико параграфа (27, 28 и 66 прва точка) Устава говоре о личној сигурности, коју сваки грађанин треба да има. Међутим Књаз ни ово најсветије благо човеку, част, слободу, и живот грађана своји нити је сам уважавао, нити је од други бранио.”⁵²¹ Примери ових кршења људских права, савременим речником казано, бројни су, те је Грујић неке записао.

Прва два примера приказана су паралелно како би се дискрепанција у аршинима верно представила. Наиме, готово истовремено десила су се два случаја која су добила судски епилог.

⁵¹² Грујић, 1922, 227. стр.

⁵¹³ Грујић, 1922, 227. стр.

⁵¹⁴ Грујић, 1922, 227. стр.

⁵¹⁵ Грујић, 1922, 227. стр.

⁵¹⁶ Грујић, 1922, 227. стр.

⁵¹⁷ Грујић, 1922, 227. стр.

⁵¹⁸ Грујић, 1922, 227. стр.

⁵¹⁹ Грујић, 1922, 228. стр.

⁵²⁰ Грујић, 1922, 228. стр.

⁵²¹ Грујић, 1922, 229. стр.

Са једне стране је један свештеник, извесни Василије, дошао под удар закона на следећи начин: кнежевом одлуком је овом свештенику одвојен део парохије (једно село) и припојен суседној парохији. Свештеник се, очекивано, жалио писмено свом надлежном епископу, на шта је овај одговорио да не може да се меша у уредбе које је сâм кнез издао. На основу тог писаног одговора свештеник Василије је упутио писмену жалбу директно кнезу. Одговор који је уследио садржао је аргументе кнеза који се свode на једну тезу: не може се кнез мешати у црквене ствари и надлежности. Иритиран степеном произвољности, Василије је, испоставиће се неопрезно, написао још један одговор кнезу, у којем истиче употребу двоструких аршина: да је кнез имао надлежност над духовним стварима када је чинио штету његовој парохији, а да када треба да поправи ту штету – одједном нема надлежност над њима.⁵²²

Са друге стране, истог лета те године један војни официр, кнежев миљеник, извесни капетан Ћирковић починио је гнусан злочин у Београду. У једном од сокака ухватио је девојчицу од 11 година, одвукао је у једну од башта и тамо силовао. Дете је од последица тих повреда истог дана умрло.⁵²³

Епилог је био потпуно различит за ова два случаја. Свештеник је одмах по пријему писма био ухапшен и окован, док се за хапшење официра чекало пет дана. Суд је под притиском осудио свештеника на смрт. Све инстанце војних судова су и официра осудиле на смрт, и то једногласно. Апелациони суд је свештенику смањио казну на 12 година тешког затвора, и он би одмах спроведен на робију пошто је кнез потврдио пресуду. Официрову казну кнез је преиначио у затвор од шест година упркос великом узнемирењу не само породице убијеног детета него и целе јавности у Београду.⁵²⁴

Да ствари буду још теже по кнеза, официр је био упућен у град Ћуприју на издржавање казне. Али ту казну није издржавао у затвору, него је слободно живео и кретао се по целом граду. Био је ограничен само да не напушта Ћуприју. После само шест недеља у Ћуприји кнез је издао наредбу да се официр ослободи и тог ограничења, након чега се он нормално вратио у Београд да живи и ради као слободан човек. Казна је у пракси са смртне смањена на шестогодишњу казну затвора, а то се претворило у шестонедељно ограничење кретања у граду Ћуприји.⁵²⁵

Имамо и пример два преступника којима је суђено за исти преступ фалсификовања докумената. То су били извесни Филип и Арсић; обојица су се у поступку бранила из притвора. Међутим, кнез својом вољом овом другом укиде притвор, док је први све време трајања суђења остао затворен. Када су донесене осуђујуће пресуде, први је морао да одслужи пуну казну која му је досуђена, а другом је кнез практично укинуо пресуду као да му никада и није било суђено.⁵²⁶

Трећи пример се тиче ситуације у којој је један дворски службеник, кнезов сарадник, због фалсификовања докумената био осуђен на шест година затвора. Био је послат да казну издржава на Топчидеру. Међутим, на двору су почели да схватају да им недостаје момак који је увек седео на истом месту и увек био услужан својим господарима, па је кнез одлучио да му се затворска

⁵²² Грујић, 1922, 229. стр.

⁵²³ Грујић, 1922, 229. стр.

⁵²⁴ Грујић, 1922, 230. стр.

⁵²⁵ Грујић, 1922, 230. стр.

⁵²⁶ Грујић, 1922, 230. стр.

казна укине. Не само то, наложено је и да се он право са робије, која је трајала неколико недеља, врати на своје старо радно место – у кнежев двор.⁵²⁷

Четврти пример је скуп сличних случајева у којима се људима са доказано почињеним кривичним делима, мимо процедуре, кнежевим актом укидао притвор пре доношења пресуде. Грујић наводи неке од таквих случајева: „Тако је Рака Матејић, писар суда крајинског, ослобођен Књазом и пре пресуде, тако је заповеђено суду вароши Београдске, да реши да се член полиције београдске Таса Белопољац и Милан Јовичић, канцелиста попечитељства правосудија, из слободе бране, као што је милошћу књажевском дана 19 Децембра 1857 ВН 1825 једна жена по имену Љубица, која је окривљена и у затвор стављена, што је тровала свог мужа Атанасија Марковића, секретара суда окружија смедеревског, пуштена у слободу да пресуду очекује.”⁵²⁸

Као пети пример наводе се већ помињани случајеви, попут случаја начелника Трифковића где су тужитељи добијали превентивне тужбе и стављани у притвор пре него што би се то десило туженом. Штавише, Трифковић је током суђења чак примао и половину своје плате, на слободи чекајући ослобођајућу пресуду, док се трговцу Видоју, који је седео у притвору, спремила смртна пресуда.⁵²⁹

На овим примерима се јасно види, како је и Јеврем Грујић приметио, да је кнез све радио тако да обесмисли законе и судове. Он је кроз арбитражно одлучивање и угрожавање са једне стране или спасавање личне сигурности појединаца, без обзира на њихову невиност или кривицу, примером показивао грађанима да је он једина власт о којој треба да брину. Указивао је свима да једино његову вољу треба да имају у виду.⁵³⁰

6. Кршење уставних и законских одредби које штите право и неповредивост својине

Како Грујић наводи, неповредивост својине не само да је гарантовано обичајним и природним правом већ и конкретним актима позитивног права, попут грађанског законика Србије из 1844. године, као и члановима 27, 28, 46 и 66 Устава Србије. Упркос томе, кнез Александар Карађорђевић је у много прилика та права нарушио, задирући у право својине државе, а и грађана.⁵³¹

Он у том смислу наводи више примера, међу којима је случај више грађана Тополе којима је кнез директно отимао земљу, док је у селу Рипањ наложио да се 6.000 грмова посече за његове личне потребе, а да притом ништа није платио општини, нити држави.⁵³²

Други пример је случај када је по кнежевој наредби попечитељ унутрашњих дела Александар Ненадовић, преко начелника Ваљевског округа, издвојио велику површину земљишта у државној својини из територије тог округа; земљиште које се простирало на територији више општина. Ту земљу је онда доделио као награду за добру службу једном од својих млађих сарадника. Тај кнежев службеник, извесни Илчановић, то земљиште је касније

⁵²⁷ Грујић, 1922, 230. стр.

⁵²⁸ Грујић, 1922, 230. стр.

⁵²⁹ Грујић, 1922, 231. стр.

⁵³⁰ Грујић, 1922, 231. стр.

⁵³¹ Грујић, 1922, 231. стр.

⁵³² Грујић, 1922, 231. стр.

издавао за 400 дуката годишњег закупа. Како Грујић наводи, кнез ниједног тренутка није бирнуо о томе колика је штета нанесена том округу.⁵³³

Трећи пример се односи на већ помињану Брестовачку бању, коју је кнез годинама сваког лета посеђивао у време одмора. Пошто је одседао по неколико месеци сваког лета, имао је потребу за конаком тамо. Конак је градио користећи грађевински материјал из околине кроз кулучење сељака. Штавише, чак су локални полицајци имали наредбу да спроводе сељаке да кулуче. Не само да је рад био принудан и неплаћен него се и материјал користио бесплатно. Чим је кнез сазнао да постоје жалбе упућене Савету и да је Савет почео да се бави тим питањем, он је преко свог ађутанта послао по општинским управама да тобоже плаћа дуговања и да узима потврде о исплати.⁵³⁴

Ту није био крај кнежевим злоупотребима. Полицајци су имали наредбу да доводе сељаке за потребе послуге на конаку, као и за потребе страже, тако да се у току једне недеље, сваког дана, на кнежевом имању налазило у просеку 30 сељака под присилом.⁵³⁵

Општинским управама су издавана наређења како морају да за кнежево имање добављају, бесплатно, „дрва, пилиће, гушчиће, пачиће, сир, масло, мед.“⁵³⁶ Општине су морале добављати и сено и зоб, за које је кнез, додуше, плаћао. То је чинио тако што је по испоруци сâм процењивао колико те количине сена и зоби коштају. Поред тога, од тамошњих сељака узимано је на стотине оваца сваког лета, како би у сваком тренутку на свом имању имао довољно млека и јагњаци.⁵³⁷ По Грујићевим наводима, све ово је рађено око седам година, до 1855. године, када је настављено са још тежим мерама јер је те године за начелника тог округа постављен поменути Трифковић.⁵³⁸ Терет кнежевих летовања није подносио само Зајечарски округ, већ и Гргусовачки и Неготински, а они су били дужни да за кнеза добављају, по наредбама полиције: „поклоне моруне, јесетре, ајвар, вино, шећер, кафу и јалове краве.“⁵³⁹

Следећи примери илуструју кнежева дела која су се односила на противправно присвајање државне својине.

Четврти пример односи се на случај када је кнез себи присвојио земљиште претходно у државној својини на територији Топчидера. Земљиште је било намењено за изградњу пољопривредне школе и пратеће огледне економије, те је кнез морао одустати на крају.⁵⁴⁰

После тога, у лето 1855. кнез је ушао у жесток сукоб са Саветом због подизања објеката на земљишту које је у државној својини код извора лековите воде у Брестовачкој бањи.⁵⁴¹

Чим је до Савета дошла информација да се тако нешто догађа, одмах су чланови Савета послали формални упит на адресе попечитељстава унутрашњих дела и финансија. Добили су одговор Попечитељства унутрашњих дела да кнез јесте подигао одређене објекте, а и да друге гради на том земљишту.⁵⁴² Савет је потом намеравао да сазна следећу ствар: пошто је по закону постојала могућност да кнез користи две врсте својине, Савет је хтео да утврди правну,

⁵³³ Грујић, 1922, 232. стр.

⁵³⁴ Грујић, 1922, 232. стр.

⁵³⁵ Грујић, 1922, 232. стр.

⁵³⁶ Грујић, 1922, 232. стр.

⁵³⁷ Грујић, 1922, 232. стр.

⁵³⁸ Грујић, 1922, 232. стр.

⁵³⁹ Грујић, 1922, 232. стр.

⁵⁴⁰ Грујић, 1922, 232. стр.

⁵⁴¹ Грујић, 1922, 233. стр.

⁵⁴² Грујић, 1922, 233. стр.

својинску природу објеката који су изграђени и који се граде. Прва врста својине је била кнежева приватна својина, као својина физичког лица која би остајала у наслеђе његовим члановима фамилије. Друга је пак била јавна својина кнеза као институције, и заправо је вођена као државна својина коју тренутни кнез само користи и ужива, а која ће после њега остати у власништву државе а на коришћење неком следећем владару који га буде заменио.⁵⁴³

Тражећи увек средње политичко решење, које би било између заштите правног поретка и избегавања отвореног сукоба са кнезом који би му нарушио углед у држави, Савет је на седници одржаној 21. септембра 1855. године донео одлуку. Она је предвиђала да се председник Савета састане и усмено замоли кнеза да он једним актом обавештења Попечитељству финансија огласи да ће објекти које је изградио и које гради у Брестовачкој бањи бити имовина институције кнеза Србије.⁵⁴⁴ Међутим, председник Савета је тек на седници одржаној 8. децембра 1855. поднео извештај Савету да је кнез категорички одбио тај предлог.⁵⁴⁵

На тој седници је закључено да, упркос доброј вољи Савета да кнезу да достојанствен излаз из ове тешке ситуације, кнез не показује никакве знаке намере да обустави присвајање државне својине. Штавише, Савет је на овом примеру, као и на многим другим, увидео да кнез има намеру противправно увећавати своју приватну имовину. У том смислу, донесена је одлука да се томе мора стати на пут, а да се никако не сме ћутати јер би такво ћутање утрло пут кнезу ка устоличењу потпуне самовоље. Зато је на поменутој седници, одржаној 8. децембра 1855, Савет послао званичан допис кнезу у којем захтева формално изјашњавање кнеза по овом питању. Наиме, од кнеза су тражили да се изјасни да ли су предметни објекти његова лична својина или имовина кнежевске институције. Поврх тога, оно што је најважније, Савет је у истом допису нагласио да ће уколико 1) кнез огласи објекте својом приватном својином или 2) одбије да се изјасни – на основу члана 19 Устава и грађанског законика, члан 278, овај спор предати надлежном суду.⁵⁴⁶

После ових крајњих мера Савета, кнез је одлучио да својим актом објекте огласи својином кнежевске институције. Ово је био један од ретких примера где је стална борба Савета да спречи противзаконито деловање кнеза дала позитивне резултате. Међутим, овај догађај је само још више повећао презир који је постојао између Савета и кнеза.⁵⁴⁷

Грујић објашњава да је овакво систематско поступање кнеза дало пример свим његовим чиновницима да се понашају тако, а често још горе, и да је то утрло пут потпуној самовољи кнежевских окружних и локалних чиновника.

Пета група примера се тиче противзаконитих делатности чиновника. Тако Грујић пише да „за доказ безазорности, с којом се радило, довољно је навести како су началник краинског окружија Коста Јанковић са срезским старешинама Петром Маринковићем и Шљивићем допустили кладовским Турцима, те су ови у селима, гди никакви собствени земаља нису имали, почем су још одавно и оно мало башта и воћњака, што су око Кладова притјажавали, поизпродавали били све, - заузели велике просторе земаља под шумом и онако; и то су све старешине учиниле само зато, да после све те земље од тиј Турака у безцење одкупити и тапије

⁵⁴³ Грујић, 1922, 233. стр.

⁵⁴⁴ Грујић, 1922, 233. стр.

⁵⁴⁵ Грујић, 1922, 233. стр.

⁵⁴⁶ Грујић, 1922, 234. стр.

⁵⁴⁷ Грујић, 1922, 234. стр.

добити могу, којим су се начином они спаије учинили, а ондешњи је народ у праву рају претворен.”⁵⁴⁸

Исто тако „началник краински Коста Јанковић осим напред споменути незаконитости, још је полицајне служитеље у ползу своје шпекулације употребљавао. Чрез њи је он и преко кметова сеоски куповао и бирао вина, куповао кукурузе и свиње. Он је средством тамошњег народа изсекао шуму народњу, у фатове слагао и у Влашку продавао, и народ му је правио оборе и свинце и кукуруз за рану свиња бесплатно довлачити морао као и вино на обалу дунавску, одкуда га је он за Београд товарио. Он је трговину своју протеривао с полицајним служитељима а на терет обштина сеоски, кроз кое је пролазила. Јер обштине су и његове људе и трговину дочекивати и испраћати морале о свом трошку обштинском. Он је у време бербе виноградске у Неготину са свом фамилијом излазио у винограде и у овима по целу недељу дана седио на терет тамошњег житељства, зашто је напред наредио, да му се све потребе за јело и пиће доносе од народа.”⁵⁴⁹

Слично томе је смедеревски начелник допустио свим имућнијим људима округа да државну шуму ограђују и присвајају као своју, како би и он уз њих исто урадио за себе.⁵⁵⁰

У једном тренутку, један од средских начелника, извесни Смиљанић почео је да ове противзаконите радње на територији свог среза зауставља тиме што је наложио да се нелегални забрани разграђују. Чим је то окружни начелник чуо, помоћу интрига је Смиљанића успео да премести у Чачак како би га спречио да разгради шумске забране које је смедеревски начелник себи приграбио.⁵⁵¹

Слично смедеревском, пожаревачки начелник је, поред тога што је дозволио да се државно земљиште у целости разграби и да се државне шуме готово у потпуности посеку, имао обичај да се по наредби њему кући доносе поклони које би он извољевао од грађана са територије над којом је челниковао.⁵⁵²

Попут начелника Косте Јанковића, понашао се и начелник Крушевачког округа Радован Петровић, још један кнежев миљеник. Грујић наводи да када су бројне жалбе од народа на Петровићев рачун почеле да пристижу кнезу, он је неколико људи оптужио за повреду кнежевског достојанства. Неколико тих људи је завршило на робији у Топчидеру, само зато што су досадили кнезу у својим притужбама на рачун његовог начелника.⁵⁵³

То је за кратко време застрашило народ, али су због настављених Петровићевих злодела тужбе убрзо масовно почеле да пристижу. Услед тога, ствар је ипак дошла до суда и крушевачки начелник је на свим судским инстанцама проглашен кривим, а казна је била да се смени са положаја. Очекивано, кнез је интервенисао, поништио пресуде, а Петровића само преместио на другу позицију – начелника Јагодинског округа. Неколико месеци био је кажњен смањеним чином, али је то убрзо поништено, те се Радован Петровић у пуном службеном капацитету, са старим чином, нашао на месту начелника Крагујевачког округа.⁵⁵⁴

⁵⁴⁸ Грујић, 1922, 235. стр.

⁵⁴⁹ Грујић, 1922, 236. стр.

⁵⁵⁰ Грујић, 1922, 235. стр.

⁵⁵¹ Грујић, 1922, 235. стр.

⁵⁵² Грујић, 1922, 235. стр.

⁵⁵³ Грујић, 1922, 236. стр.

⁵⁵⁴ Грујић, 1922, 236. стр.

Следећи случај је пример начелника Ћупријског округа – Татар Богдана.⁵⁵⁵ Он не само да је узимао општинску земљу и шуме већ је у центру заузео и плац у општинском власништву, одмах поред цркве. Ту је сазидао своје објекте. Упркос формалним жалбама које је општина упућивала кнезу, никакве реакције није било. Узео је себи и једну шуму на територији општине Параћин.⁵⁵⁶

У општини Ћуприја заузео је велике површине земљишта, које су се у то време мериле на готово 50 дана орања. Када му је извесни Прван Манчић тражио да му од те површине издвоји мали део, Богдан га је одмах осудио на 30 удараца батином. То му није било доста, па је Првану још претио убиством. Због тога се Прван склонио у Београд и тражио заштиту Попечитељства, коју је и добио. Упркос томе, чим се вратио у Ћуприју, Богдан му је досудио 40 удараца батином.⁵⁵⁷

То му очигледно није било доста па је заузео земљу која се простирала на четири општине и тако захватала 2.000 дана орања. А када је у Ћуприји без дозволе посекао 1.300 грмова⁵⁵⁸ за потребе изградње објеката у приватном власништву, као казну добио је само премештај на исто место начелника у Лозници.⁵⁵⁹

Случај Илије Чворића⁵⁶⁰, начелника округа у подрињском крају, није ништа мање проблематичан од Татаровог. Поред тога што је био у великом броју судских парница са становницима свог краја, због својих бројних заузимања разних парцела државног и приватног земљишта, водио је спорове чак и са Попечитељством финансија. До спорног земљишта је долазио малверзацијом купопродајним уговорима које је склапао са босанским Турцима, користећи се турским тапијама.⁵⁶¹ Познат је био по томе што је наређивао пребијања целих породица, жена и деце, које је потом расељавао са њихове земље како би је себи присвојио.⁵⁶²

Иако мање од Татар Богдана, Чворић је себи противзаконито присвојио око 1.500 дана орања површина под шумом.⁵⁶³ Иако су се бројне тужбе низале, и судовима и кнезу, за све Чворовићеве нелегалне радње, на крају је казна од кнеза била да он, као и Татар Богдан, поднесе оставку, после чега је за верност у служби кнезу добио пензију.⁵⁶⁴

Ово опште расуло државног чиновништва и самовоље, која је настала услед очигледног краха правног система, Јеврем Грујић овако описује: „Оваквим начином одпадила се већа част чиновника од своји дужносни послова. Тако су они постали трговци, они закупци свега, што се под закуп средством јавне лицитације издаје, они пупиларна имања пошто зашто на лицитацијама откупљују, они су ортаци у мејанама, дућанима и воденицама, они заузимају жирородне горе, и са своим капиталима раде банкерске послове, као што је ту скоро на једној скупштини срезској један началник срезски обнародовао да има преко две иљаде дуката на зајам и да ће послужити сваког са интересом месечно цванцик на један дукат. Они, ако ко што против

⁵⁵⁵ Грујић, 1922, 236. стр.

⁵⁵⁶ Грујић, 1922, 236. стр.

⁵⁵⁷ Грујић, 1922, 237. стр.

⁵⁵⁸ Крошњи дрвећа.

⁵⁵⁹ Грујић, 1922, 237. стр.

⁵⁶⁰ Грујић, 1922, 237. стр.

⁵⁶¹ Грујић, 1922, 237. стр.

⁵⁶² Грујић, 1922, 237. стр.

⁵⁶³ Грујић, 1922, 237. стр.

⁵⁶⁴ Грујић, 1922, 237. стр.

његови поступака рекне ома таковог за бунтовника проглашују, па или га сами казне или га вишој власти с најцрњим бојама описују.”⁵⁶⁵

Грујић наводи и да су се једно време судске власти супротстављале оваквом понашању извршне власти. Међутим, убрзо су судије увиделе да су све њихове пресуде које су донете по принципима независности судства и по слову закона, а да притом нису у интересу кнеза, биле укидане. Такво стање не само да је судије обесхрабрило да иду против воље кнеза већ су многи почели и да му иду наруку, иако често против закона, како би задржали своје позиције, а неретко и слободу.⁵⁶⁶

„Овакво зло влада (у војсци граничној, овако у тополивници, овако у барутанама, овако у школама једном речи) у свима струкама државоуправленија...”⁵⁶⁷

Још један пример који нам Грујић нуди као сведочанство стања у којем се држава налазила пред Светоандрејску скупштину односи се на оштро угрожавање приватне својине од стране кнежеве власти. Вредност узурпиране имовине у овом случају, за разлику од осталих, није висока, али су околности и бруталност коју је исказао највиши државни функционер упечатљиви. Наиме, једном је попечитељ правосуђа у свом комшилуку у једном дворишту угледао младо јагње. То двриште, као и то јагње, били су у приватном власништву једне удовице. Ово попечитеља није поколебало да, када је стигао кући, пошаље момка из послуге да узме то јагње. Међутим, удовица није хтела да га да, притом доказујући да га је купила на пијаци, а поврх тога, нудила је и да доведе сведоке који су јој продали јагње. Када је попечитељ то чуо, љут, у пратњи полицајца, отишао је код удовице и отео јој то јагње, однео га кући, заклао, испекао и појео. Овај догађај изазвао је велико незадовољство код грађанства. Већина Београђана је била узнемирена услед таквог дешавања, али то није било довољно да спречи кнеза да се умеша и у овај судски процес. Да би умирио јавност, дозволио је суду да наложи попечитељу да плати за отето јагње и да, поврх тога, изрекне симболичну новчану казну у износу од неколико талира. Попечитељ судства је после овог догађаја остао на својој позицији као један од најближих сарадника кнеза Александра Карађорђевића.⁵⁶⁸

Оваква дешавања су, поред очигледних последица по стање у држави, имала још један ефекат у политичкој борби између кнеза и Савета. Грујић, у том смислу, објашњава: „Ни у овим приликама Совет није престајао у цели заклањања народа Књазу устмено и писмено достављати оваква беззакона дела његови чиновника, за која је у осталом Он исто тако добро као и Совет знао. Али сва оваква преставлења у место да добро произведу, бише и неотично узрок већем злу. Јер се Књаз не задовољаваше недати им никаква следства, но саобштавањем оптуженим чиновницима, тражаше ове противу Савета огорчити, по чему сви такви чиновници у колико по оним поверителним саопштењима и речима Књазу, у Савету гонитеља а у Књазу заштититеља свога сматраху, у толико више огрезаваху у беззаконијама.”⁵⁶⁹

⁵⁶⁵ Грујић, 1922, 237. стр.

⁵⁶⁶ Грујић, 1922, 238. стр.

⁵⁶⁷ Грујић, 1922, 238. стр.

⁵⁶⁸ Грујић, 1922, 238. стр.

⁵⁶⁹ Грујић, 1922, 238. стр.

5.1.4. Етем-пашина мисија (март 1858)

Пошто је кнез Александар искористио Тенкину заверу да кроз правни процес за то кривично дело и затварање затвореника спроведе и својеврсно чишћење скоро целог Савета, распуштајући или приморавајући саветнике на оставке, дошло је до спора са Портом.⁵⁷⁰

Иако је Кримски рат недавно завршен, нове амбиције Наполена III на Апенинском полуострву и његов савез са Сардинијом био је на курсу сукоба са Аустријом у тој геополитичкој области. Аустрија је водила политику супротстављања у Италији, али и на Балкану. Беч је својом политиком у те две геополитичке тачке довео до тога да се недавни непријатељи Француска и Русија привремено споразумеју на Балкану. Врло је вероватно да би Француска попустила аустријским интересима у Југоисточној Европи да је Аустрија попустила у Италији. Са друге стране, Русија није могла да опрости аустријско држање током Кримског рата и своју изгубљену позицију у Србији и дунавским кнежевинама покушавала је да надомести обуздавањем уплива Аустрије. Тако је дошло до велике међународне игре због тога што је кнез Александар са својим двором одлучио да, очигледно, превише снажно игра на карту подршке Беча. Политички удар на Савет није био само унутрашња ствар Србије, већ је био удар и на француске (положај Гарашанина) и руске (положај завереника) интересе.⁵⁷¹

Правни основ је био члан 17 Устава Србије, по којем се саветници не могу смењивати без одобрења Порте. По тој линији руска и француска дипломатија извршиле су притисак на Порту да пошаље комесара да испита ситуацију. Порта је била принуђена на то јер да није послушала, то би могло да доведе до сазивања европске комисије гарантних сила, која би могла да нанесе још већу штету унутрашњем ауторитету султана. Поврх тога, Порти сасвим сигурно није одговарао тако агресиван уплив Беча у Србију. Зато је морала да демонстрира своју надлежност како би ипак показала да је српски кнез и даље вазал султана, а не аустријског цара.⁵⁷²

Тако је дошло до одлуке у јануару 1858. да Порта пошаље свог комесара Етем-пашу. Кнез је својим државним ударом у међувремену успео да уједини ривале Гарашанина и Вучића, али и Мишу Анастасијевића, који ће се неуспешно борити да спаси живот свога зета Радована Дамјановића Раје, чија ће смрт изазвати додатан притисак на кнеза и двор. Тај почетак 1858. је период у којем се ствара савез између Гарашанина и Јеврема Грујића, а чији ће први конкретан резултат бити Акт оптужбе против кнеза Александра, који је саставио управо Јеврем Грујић. Тај акт ћемо посебно анализирати у једном од наредних поглавља.⁵⁷³

Леополд Ранке према извештајима пруског конзула Меронија наводи да је било извесно да је Етемова мисија била да се повеже са противницима кнеза, да помогне у његовој смени, те да кроз стабилизацију Савета успостави попутнију контролу у Србији. Међутим, на крају је Порта одустала од те позиције.⁵⁷⁴

⁵⁷⁰ Јовановић, 1990, 175–183. стр.

⁵⁷¹ Јовановић, 1990, 175–183. стр.

⁵⁷² Јовановић, 1990, 175–183. стр.

⁵⁷³ Јовановић, 1990, 175–183. стр.

⁵⁷⁴ Ранке, 2019, 464. стр.

Етем долази у Србију 17. марта 1858, а његов секретар мисије је Кабули-паша, дипломата који ће имати важну улогу касније те године током одржавања Светоандрејске скупштине.⁵⁷⁵ Етем прво одбија да га уз свечаности дочека кнез Александар, али каснијом депешом из Цариграда бива приморан да прихвати кнежеву понуду. Паша одседа у Београдској тврђави по доласку у Београд.⁵⁷⁶

И баш у то време, тих првих неколико дана по доласку турских дипломата у Београд, стигла је вест о смрти Радована Дамјановића Раје у Гургусовачкој кули. Вансаветска опозиција подржана француским и руским конзулима врши огроман притисак на Двор. Етем приморава кнеза да помилује гургусовачке затворенике.⁵⁷⁷

Пошто је Раја умро, Етем наређује да његов ађутант, турски пуковник, оде право у Гургусовачку кулу и да лично изведе завернике из затвора. Тако су Тенка, Баћа, Мрцаиловић, Станишић и Рајовић пребаћени у град Рушчук, где ће и дочекати почетак Светоандрејске скупштине, као посебна политичка фракција.⁵⁷⁸

Негде у то време Коста Цукић и Филип Христић, обојица на државним функцијама, у приватној преписци размењују мишљења о томе да је атмосфера таква да може доћи до обарања кнеза.⁵⁷⁹ Њих двојица ће касније бити значајан део конзервативне групације која ће се после Светоандрејске скупштине окупити око Гарашанина, Матије Бана, а сви они заједно око Михаила Обреновића. Њима ће се придружити, у ово време, либерал Јован Ристић.

У периоду највећег притиска на кнеза Александра, крајем марта, он размишља о оставци, али га од тога одвраћа управо пристигли аустријски конзул Радосављевић. Слободан Јовановић каже да је чак и руски конзул Милошевић из непознатог разлога одвратио кнеза Александра од оставке.⁵⁸⁰

По нашем суду, Москва није хтела да евентуално упражењено место кнеза попуни нови кнез или намесништво под Гарашаниновом контролом. Врло је вероватно да Русија јесте хтела да спречи јачање Беча, али да није видела интерес у томе да Србију препусти француској сфери утицаја. По нашој претпоставци, Русија је хтела да заштити гургусовачке затворенике, обнови рад Савета, у којем би било проруски оријентисаних људи, а то није могла без Француске. Сматрамо да би превелико сузбијање Беча дало простора Француској да у потпуности, уз Порту, преузме Србију као своју сферу утицаја.

Константин Николајевић је у међувремену убедио кнеза да они директно траже став Порте о томе да ли Етем има надлежност да смени кнеза. Када је дошао негативан одговор, то је зауставило даље осипање политичке фракције кнеза Александра. У тим условима морало је да дође до компромиса, бар у оној мери у којој је кнез Александар морао прихватити све како би остао на престолу.⁵⁸¹

У таквим условима већ после неколико дана долази до измирења између кнеза и Савета и ствара се ново Централно правленије; саветници се враћају у Савет и државни врх после Етем-

⁵⁷⁵ Јовановић, 1990, 175–183. стр.

⁵⁷⁶ Јовановић, 2010, 251. стр.

⁵⁷⁷ Јовановић, 1990, 175–183. стр.

⁵⁷⁸ Христић, 2006, 247. стр.

⁵⁷⁹ Јовановић, 1990, 175–183. стр.

⁵⁸⁰ Јовановић, 1990, 175–183. стр.

⁵⁸¹ Јовановић, 1990, 175–183. стр.

пашине мисије изгледа овако: „Стеван Магазивноић представник, Илија Гарашанин, унутрашњих дела; Димитрије Црнобарац, правде и просвете; Јован Вељковић, финансија. Вучић је постављен за председника Савета. Ново је министарство састављено искључиво од саветника, што последње две-три године није никада био случај.”⁵⁸²

Ристићева оцена помирења је песимистична. Он наводи како се у новинама славио успех помирителске мисије Етем-паше, како су обе завађене стране славиле помирење, док се паша мудро, тобоже носећи гранчицу мира у својој руци, радовао не постигнутом миру него повећању султановог достојанства у Србији на нивое које никада није имао од настанка кнежевине.⁵⁸³ Код Христића имамо навод да је због Етем-паше са гостионице „Српска круна” скинут знак на којем је била српска круна.⁵⁸⁴ Ристић оцењује да је то урађено како се не би увредио комесар Етем и султаново достојанство. Сматрао је да тај ниво удвориштва уставобранитељског режима примљен са великим огорчењем код народа.⁵⁸⁵

Посебно су млади либерали били љути тим, по њиховом мишљењу, удвориштвом без границе када су на балу, који је Етем организовао у част помирења, српске жене играле са турским официрима. А све како би се оставио што бољи утисак код Порте.⁵⁸⁶

По Ристићу, Етем-пашина мисија означава почетак кратког периода, великог опадања политичке моћи Кнежевине, који је трајао од 1856. до 1859. По његовом мишљењу, Етем је успео да оживи значај члана 17 Устава из 1838. И да преко Савета чврсто веже Београд за Цариград.⁵⁸⁷

Тако су се створили политички услови који ће водити Србију ка сазивању историјске Светоандрејске скупштине, у којој ће уз Гарашанина, Анастасијевића и Стевчу Михаиловића главну улогу имати Јеврем Грујић. То ће бити врхунац његове политичке каријере и делатности, као и тачка у којој се одвијају у пракси све његове политичке замисли и идеали.

5.1.5. Ново устројство Савета и Закон о Народној скупштини

Како Слободан Јовановић наводи, први задатак нове владе и новог Савета било је доношење новог устројства Савета како би се политичка и дипломатска победа опозиције у новоподељеној уставобранитељској власти валоризовала кроз институционално осигуравање позиције владе и Савета у односу на кнеза.⁵⁸⁸

Јован Ристић то престојаване улоге Савета у политичком систему Србије назива Етем-пашиним законом⁵⁸⁹, којим су изменили закон о „Устројенију Савета Књажевства србског”⁵⁹⁰ из

⁵⁸² Јовановић, 1990, 182. стр.

⁵⁸³ Ристић, 2017, 35. стр.

⁵⁸⁴ Христић, 2006, 247. стр.

⁵⁸⁵ Ристић, 2017, 32. стр.

⁵⁸⁶ Бешлин, 2005, 344. стр.

⁵⁸⁷ Ристић, 2017, 36. стр.

⁵⁸⁸ Јовановић, 1990, 195–200. стр.

⁵⁸⁹ Ристић, 2017, 37. стр.

⁵⁹⁰ Ристић, 2017, 37. стр.

априла 1839. године. Ове измене по свом значају Ристић сматра амандманом на Устав, који га није променио, већ је темељније спровео неке његове одредбе, којима се додатно учврстила власт Савета.⁵⁹¹

Митровић наглашава значај Етем – пашине мисије за стварање политичког савеза између Гарашанина и Томе Вучића. По његовој оцени, већег непријатеља од тог савеза кнез Александар није могао да има.⁵⁹²

Савет је по повратку изворног уставног принципа да чланови Савета могу само бити бирани за министра дошао у следећу поделу снага: 1) књажевци су имали 10 чланова Савета; и 2) сада формиран кајмакамци су имали 11 чланова Савета, али од којих је четворо отишло на министарска места, те се њихова предност на простим заседањима Савета смањила на седам. То значи да је у простим седницама Савета књажевачка фракција имала предност од 10:7 у односу на кајмакамце Гарашанина и Вучића. Кајмакамци су имали под контролом попечитељства, али нису имали већину у Савету без седница „Главног заседанија”⁵⁹³, на којима су заседали заједно сви попечитељи и чланови Савета.⁵⁹⁴

Етем-пашин закон је донесен у мају 1858. године.⁵⁹⁵ Ново устројење Савета је донело неколико измена. Прво, кнезу је ускраћено право да оспори законе које је установио Савет. Он је могао враћати одлуку Савету два пута, али после трећег Савет би својом одлуком учинио закон правоснажним.⁵⁹⁶ То значи да свака одлука Савета, укључујући и предлог новог члана Савета, може у року од два месеца бити одбијена од стране кнеза једном, па после поновљене представке Савета и други пут, док се у трећем потезу сазива Главно заседање Савета (17 чланова Савета + 4 попечитеља), на којем одлука Савета постаје правоснажна ако добије двотрећинску подршку, упркос противљењу кнеза.⁵⁹⁷

Слободан Јовановић овакав законодавни однос назива односом између сената и председника републике, радије него однос између монарха и његовог савета.⁵⁹⁸ Ристић иде даље у оцени са ставом да чак и председник републике има веће надлежности од монарха у Кнежевини Србији после маја 1858. године, те пореди кнежевину са млетачком олигархијом, а српски устав допуњен Етем-пашиним законом пореди са уставом Спарте.⁵⁹⁹

Друга промена је била у погледу кривичне одговорности чланова Савета који су могли бити дати под суд, али им је у првој инстанци могао судити Касациони суд, а у другостепеној инстанци сам Савет.⁶⁰⁰ Суђење је имало бити јавно уз браниоца који је увек имао последњу реч, а притворени члан Савета није се смео ставати у стегу или окове.⁶⁰¹

По Јовановићу, ова одредба је била, најблаже речено, сумњиво утемељена у Уставу јер тамо није било речи о учешћу Савета у судској власти. Оно што је занимљиво јесте да је члан 17 Устава тумачен као што је и књажевачка влада тумачила током Тенкине завере: да Порта не

⁵⁹¹ Ристић, 2017, 37. стр.

⁵⁹² Митровић, 1939, 44. стр.

⁵⁹³ Јовановић, 1990, 195–211. стр.

⁵⁹⁴ Јовановић, 1990, 195–200. стр.

⁵⁹⁵ Ристић, 2017, 37. стр.

⁵⁹⁶ Јовановић, 1990, 195–200. стр.

⁵⁹⁷ Ристић, 2017, 38. стр.

⁵⁹⁸ Јовановић, 1990, 195–200. стр.

⁵⁹⁹ Ристић, 2017, 38. стр.

⁶⁰⁰ Јовановић, 1990, 195–200. стр.

⁶⁰¹ Ристић, 2017, 38. стр.

може учествовати у суђењу члановима Савета, већ да само мора бити обавештена о пресудама.⁶⁰²

Треће, уведена је одговорност попечитеља према Савету. Иако је она и раније била могућа по Уставу, тек је тада била организована. Савет је био тај који покреће поступак према попечитељу, а надлежан суд је био Апелациони суд у првој инстанци. У другостепеном поступку, надлежан је био Касациони суд.⁶⁰³

Четврто, коначно је потврђено правило да се попечитељи могу бирати само из редова чланова Савета, а да се нови чланови Савета могу бирати само на предлог Савета.⁶⁰⁴ Кнез их потврђује.⁶⁰⁵ Када би се попечитељ разрешио те своје дужности, он би се враћао у редовно чланство Савета.⁶⁰⁶ Поврх тога, по новом закону 17 места простог заседања Савета мора увек бити попуњено, и то у року од највише шест недеља, што пре доношења овог закона није била пракса.⁶⁰⁷

Овом реформом постигнуто је значајно ограничавање кнеза, мада не у потпуности, јер су књажевци и даље имали благу већину у Савету иако нису имали попечитељства. Такво устројство је утабало пут доношењу Закона о Народној скупштини, по којем ће се сазвати Светоандрејска скупштина.

Илија Гарашанин је имао велику улогу у напорима да се донесе Закон о Народној скупштини и да се она сазове. У једном од својих писама Гарашанин одговара кнезу Александру, који га је питао за дешавања у Србији у том периоду поводом комешања у народу а у вези са одржавањем скупштине, да једино што он као попечитељ унутрашњих дела има од информација јесте да народ жели скупштину и да је о томе већ извештавао кнеза.⁶⁰⁸

Гарашанин у једном другом писму, од 14. јуна 1858, које је адресирано на Косту Јанковића, објашњава како он није против Вучића, већ сагласан са њим да је потребно сазвати Народну скупштину и да је то једини начин да се поврати поверење народа у државну власт, које је у последње време остало пољуљано.⁶⁰⁹

У складу са тим, Гарашанин у име Попечитељства шаље кружни допис свим начелништвима округа у Србији са упитом да се изјасне у вези са веродостојношћу гласина да народ захтева сазивање Народне скупштине. У том писму Гарашанин тражи мишљење начелника сваког округа по овом питању, уз напомену да се о тој ствари не шири превише вест како се не би додатно узнемирио народ.⁶¹⁰

У својим одговорима начелници су се различито поставили. Миленковић, окружни начелник из Лознице, у свом одговору од 3. јула изнео је мишљење да још увек није време за одржавање скупштине. С друге стране, начелник из Крагујевца Радован Петровић у свом писму

⁶⁰² Јовановић, 1990, 195–200. стр.

⁶⁰³ Јовановић, 1990, 195–200. стр.

⁶⁰⁴ Јовановић, 1990, 195–200. стр.

⁶⁰⁵ Ристић, 2017, 37. стр.

⁶⁰⁶ Ристић, 2017, 38. стр.

⁶⁰⁷ Ристић, 2017, 37. стр.

⁶⁰⁸ Раденић, 1964, 50. стр.

⁶⁰⁹ Раденић, 1964, 50. стр.

⁶¹⁰ Раденић, 1964, 52. стр.

од 6. јула одговара да је народ за скупштину и да он лично мисли како је пожељно да се скупштина одржи. Начелник Миљковић из Ћуприје у свом одговору попечитељу Гарашанину наводи да је део народа који је незадовољан стањем у држави за одржавање скупштине. Јован Радовић, начелник у Алексинцу, у свом писму од 12. јула одговара да још увек не може да дâ тачне податке за алексиначки крај јер је скоро дошао на ту позицију, али да може казати да је Крајински округ и Шумадија за скупштину, те да је народ жељан сталног одржавања скупштине, јер им је то раније и обећано. Слично је било и са осталим окрузима чије одговоре Раденић прилаже у својој књизи.⁶¹¹

На основу ових одговора Гарашанин прави нови циркулар, који 7. августа шаље свим начелницима округа, а у којем им даје упутство да због велике жеље у народу за скупштином предузму мере да се народ умири и да не раде ништа на своју руку без државне иницијативе.⁶¹²

Овим циркуларом Гарашанин је наизглед радио у интересу кнеза, али је заправо повећао притисак на књажевачку фракцију и двор да се мора ићи ка сазивању скупштине како би се избегли немири које би народ због несазивања могао да покрене. У исто време, овим расписом Гарашанин је посредно свим окружним начелницима дао наговештај да ће доћи до сазивања скупштине.

Да би повећао овај ефекат, Гарашанин истог дана, 7. августа, шаље допис кнезу Александру у којем га званично обавештава о претходном циркулару који ће отићи ка свим крајевима Србије, очигледно са намером да се ограда од могућих нових примедба да као попечитељ није обавештавао кнеза. Али у исто време да повећа притисак на кнеза у смеру ка сазивању нове скупштине. У том писму Гарашанин наводи да је добио информације како постоји могућност да због нестрпљења неки грађани могу узети на себе да самостално организују скупштину и да то може изазвати немире у Србији.⁶¹³

Истог тог 7. августа Гарашанин, док шаље писмо кнезу и циркулар окружним начелницима, на састанак прима Ранка Алимпића, који му подноси извештај о резултатима врло активне агитације коју су током јула предузимали либерали широм целе Србије. Тог дана у договору са Гарашанином они поново сви крећу из Београда ка различитим местима у Србији да заговарају сазивање скупштине у народу и да подижу политичку свест код грађана о тој потреби.⁶¹⁴

Гарашанин је у својим писмима до краја августа наставио са љубазним притисцима на кнеза да је он тај који мора донети одлуку да ли ће скупштине бити или не, а да свако одлагање те одлуке може довести до још већих захтева за скупштином и до последица које се не могу предвидети. Током августа је кренула и расправа у Савету о могућностима одржавања скупштине, али Гарашанин упућује кнеза да је он тај који мора у коначници донети одлуку о томе, а да се на основу тог одобрења после мора приступити доношењу закона о Скупштини како би се избегла искуства „анархична”, којих је било на претходним скупштинама. То се може видети из писама које је Гарашанин послао кнезу Александру 8, 9. и 12. августа 1858. године.⁶¹⁵

⁶¹¹ Раденић, 1964, 50–57. стр.

⁶¹² Раденић, 1964, 57. стр.

⁶¹³ Раденић, 1964, 58. стр.

⁶¹⁴ Алимпић, 1892, 143. стр.

⁶¹⁵ Раденић, 1964, 58–60. стр.

Коначно, 3. септембра кнез у свом допису попечитељу Гарашанину даје своју сагласност да се сазове народна скупштина на којој ће народ добити прилику да саопшти своје потребе и тежбе.⁶¹⁶

У то време Гарашанин је почео да око себе окупља савезнике, а између осталог, и младе „паризлије”. У добрим односима у то време са њим су, поред Јеврема Гурјића, и Милован Јанковић, Јован Ристић посебно, али и Ранко Алимпић и Јован Белимарковић.⁶¹⁷

О Гарашаниновој намери да окупи младе и образоване патриоте око себе пише и Милева Алимпић. Она наводи да су први контакт са Гарашанином из либералне групе остварили Ранко Алимпић и Милован Јанковић, а после и остали. Ова младе патриоте, како их је Милева назвала, активно су се по Србији бавили агитацијом за скупштину и промене, а првенствено Ранко Алимпић, Јеврем Грујић, Јован Илић и Милован Јанковић. То су радили одбијајући финансијку помоћ Гарашанина, али у договору са њим.⁶¹⁸

Либерали су добијали позитивне сигнале са Запада у вези са скупштином, али под условом да она буде легална и без проливања крви. Енглески конзул Фон Бланк говорио је Ранку Алимпићу да ће све силе гаранти морати да прихвате сваку легалну одлуку легалне скупштине, а да би Енглеска најрадије на месту кнеза видела Милоша Обреновића.⁶¹⁹

Када је Савет, после многих унутрашњих спорења између две фракције, у септембру 1858. донео одлуку о држању народне скупштине, Порта је покушала да оспори ту одлуку. Међутим, Русија и Француска су се умешале као гарантне силе да Порта нема право да таквим забранама залази у унутрашњу независност Србије. Порта је потом преиначила одлуку и одлучила да пошаље у дипломатску мисију као посматрача процеса одржавања Светоандрејске скупштине већ поменутог Кабули-пашу.⁶²⁰

Када је требало направити предлог закона и изгласати га, први спор је био око тога да ли ће се о закону гласати и расправљати на седници главног заседања или простог заседања Савета. На седницама главног заседања били су присутни и попечитељи и на тим седницама је кајмакамска политичка фракција имала већину за један глас разлике у односу на књажевце. Они су покушавали да својом одлуком на простој седници Савета пропишу да је сазивање седнице у главном заседању могуће само одлуком Савета на простој седници, те су тако настојали да одрже предност током израде закона о Народној скупштини. Гарашанин је тада запретио оставком целе владе и кнез је попустио. О закону се расправљало и одлучивало на седници главног заседања.⁶²¹

Закон о Народној скупштини слободно можемо назвати Законом о Светоандрејској скупштини јер он је био ад хок закон само за ту једну скупштину. Није постојало одредби које би утемељиле начин и динамику будућих сазивања скупштине. Нацрт закона који се користио је онај који је посебна комисија приређивала по упутствима Петровске скупштине из 1848. Тај нацрт је умногоме промењен како би одговарао онима који и сазивају скупштину. Поврх тога,

⁶¹⁶ Раденић, 1964, 61. стр.

⁶¹⁷ Христић, 2006, 259. стр.

⁶¹⁸ Алимпић, 1892, 139. стр.

⁶¹⁹ Алимпић, 1892, 142. стр.

⁶²⁰ Јовановић, 1990, 211–215. стр.

⁶²¹ Јовановић, 1990, 211–215. стр.

скупштини ни овог пута није дата никаква законодавна надлежност, чак ни за предлагања законских нацрта. Скупштина је по овом закону имала право само да износи жеље и предлоге.⁶²²

Према овом закону посланици (депутати или депутирци) се не би бирали искључиво на непосредним изборима, него је установљено да постоји одређен број посланика по положају.⁶²³ Ту су у обзир долазили „председници виших и нижих судова, управитељ вароши Београда и окружни начелници, окружни протојереји и из сваке епархије један настојатељ манастира.”⁶²⁴

Тако се Светоандрејска скупштина имала састојати од 376 посланика које је народ изабрао и још 63 посланика по положају. Укупно је то било 439 посланичких мандата.⁶²⁵

Закон је, поред тога, забрањивао државним чиновницима да се кандидују на изборима, укључујући чланове Савета и попечитеље.⁶²⁶

По Слободану Јовановићу, то значи да су и Гарашанин и књажевци радили на томе да спрече Вучића да се кандидује за посланика. А Закон је додатно коригован да се председник и потпредседник Скупштине могу бирати само из редова посланика.⁶²⁷

5.2. Светоандрејска скупштина (1858–1859)

5.2.1. Странка Светоандрејске скупштине или „наше мало коло”

Испоставиће се да је најважнија странка Светоандрејске скупштине настала од, у почетку, малобројне групе младих и учених људи. О тој групи знамо као о политичком протојезгру касније Либералне странке. У време када су настали, себе су у ужим круговима називали либералима. Неки аутори их називају Странком Светоандрејске скупштине, други пак само светоандрејцима.⁶²⁸ Из тога се у литератури може пронаћи и назив светоандрејски либерали. Сам Јеврем Грујић је за свој либерални круг говорио „наше мало коло”⁶²⁹.

Слободан Јовановић напомиње да су либерали прво били независна група од обреновићеваца. У том смислу, они нису на овај политички сукоб гледали као на династички јер су размишљали о модерној Србији у којој је требало спроводити реформе. Јовановић одређује лето 1858. године као период током којег је започео процес преговора и спајање две политичке фракције у једну. У својој намери да подрже обреновићевце у подухвату васпостављања ове династије као владајуће, либерали су покушали да усаде своје политичке идеје том широком народном покрету. Либералне политичке идеје су у то време захватале тек нове нараштаје интелигенција која се школовала у иностранству, тако да им је била потребна политичка платформа преко које ће агитовати за њих. У том амалгаму ипак различитих политичких

⁶²² Јовановић, 1990, 211–215. стр.

⁶²³ Јовановић, 1990, 211–215. стр.

⁶²⁴ Јовановић, 1990, 213. стр.

⁶²⁵ Јовановић, 1990, 211–215. стр.

⁶²⁶ Јовановић, 1990, 211–215. стр.

⁶²⁷ Јовановић, 1990, 211–215. стр.

⁶²⁸ Милићевић, 1964, 50–95. стр.

⁶²⁹ Грујић, 1922, друга књига.

фракција либерали су морали да одустану од своје првобитне идеје да се иде на Михаила Обреновића за кнеза, којег су видели као образованог центлмена. Међутим, народ је хтео Милоша јер он је носио добру перцепцију коју су о њему имали као о некоме ко може да обузда онарођене уставобранитељске великаше. Већину старих обреновићеваца за Михаила је везивала успомена на његов неуспех да се супротстави Вучићу. Да се уједињене политичке фракције не би гложиле, либерали су прихватили Милоша као будућег владара, у нади да ће га брзо наследити Михаило.⁶³⁰

Показаће се да то најуже коло заправо представља идеолошко језгро српских, светоандрејских либерала. Оно је било „уже коло или круг” јер је постојао и „шири круг” присталица, као и „шири народни круг” присталица који се називо „простим Обреновићевцима”.⁶³¹

Други, шири круг био је сачињен од неколико десетина симпатизера, угледнијих људи од којих су неки били посланици („депутирци”) Светоандрејске скупштине. Вођа обреновићевске компоненте био је Стевча Михаиловић, стари обреновићевски првак и веран пратилац старог кнеза Милоша. Либерално најуже коло, „наше мало коло” у своје редове је као шестог члана уврстило управо Стевчу Михаиловића. Тим потезом либерали су уградили своје мало чланство и своју идеологију у језгро популарног, обреновићевског, династичког, ширег народног покрета. Политичком вештином су тако изградили себи пред скупштину оно једино, а можда најважније, што им је фалило – популарну подршку у народу. Тако је Јеврем Грјуић заједно са својим либералним истомишљеницима, придобивши Стевчу за своју ствар, добио приступ утицају на велики број посланика у скупштини, као и на пресудан утицај код народа (у то време наоружаног народа).

Према Милеви Алимпић, млади либерали су били свесни да им је за успешан политички наступ био неопходан зрелији и искуснији политичар који би могао формално да зазме водеће место у име њих. Имајући у виду да још увек нису били шире познати, сматрали су да само Стевча Михаиловић може да попуни ту празнину, те су њега изабрали.⁶³²

Овде је важно напоменути да је управо због овакве политичке свести о потреби за снажном политичком организацијом, прославила оно што Деспотовић наводећи Јовановића назива другом генерацијом у иностранству школованих либерала. Прва генерација је, по њему, била генерација Косте Цукића и осталих. Међутим, они су се брзо утопили у бирократски апарат, и иако направили завидне каријере, нису оставили значајнијег политичког доприноса у поређењу са Светоандрејским либералима генерације Јеврема Грујића.⁶³³

Мирослав Перишић, са друге стране, обе групе сврстава у прву генерацију либерала којој припадају Димитрије Матић, Коста Цукић, Ђорђе ценић, али и Јеврем Грујић, Милован Јанковић, Јован Ристић и Јован Илић.⁶³⁴

Иако су политичари старог кова попут Стевче огрубели током силних политичких и војних сукоба у прошлости могли бити описани као немилосрдни и агресивни, они су ипак имали осећај за српског сељака и домаћина (попут Вучића) и могли су да имају више утицаја на

⁶³⁰ Јовановић, 1990, 217. стр.

⁶³¹ Грујић, 1923, друга књига.

⁶³² Алимпић, 1892, 126. стр.

⁶³³ Деспотовић, 2008, 71. стр.

⁶³⁴ Перишић, 2004, 30. стр.

просечног посланика Светоандрејске скупштине. Зато је било неопходно да млади и неискусни либерали на челу својих редова имају једног таквог ветерана српске политике.⁶³⁵

Јован Милићевић нам каже да је тај најужи круг настао „сасвим спонтано још пре 1858. године. Скоро сви они беху завршили школовање за уставобранитељске владе; неки, најистакнутији, у иностранству. У земљи, где је број домаћих људи са факултетском спремом не тако давно био прешао троцифрен број, већина њих су се међусобно познавали још из ђачких дана, те су се лако зближили, незадовољни постојећим стањем, и готово нехотице сложили у једну политичку групу.“⁶³⁶

Без намере да оспоравамо Милићевића, морамо да напоменемо свој став да то окупљање није било нехотично. Ништа мање нехотично од било ког другог аутентичног окупљања око неког система идеја. Истина је да се врло често политичке групе формирају тако што постоји претходна намера неке веће моћи да се то деси – финансијске, обавештајне или државне. Али то не значи да не постоје самоникли политички покрети или самоникле политичке организоване групе. Наш прилог објашњењу настанка ове политички организоване групе своди се на просто указивање на чињеницу да Јеврем Грујић и Милован Јанковић још из студентских дана, те тадашње заједничке идеолошке борбе, заједничког издаваштва, како смо раније у раду приказали, формирају оно што ће бити основ светоандрејских либерала.

Затворена окупљања и састанци, по сведочењу Јеврема Грујића, редовно су се одржавала по кафанама и приватним кућама чланова. Он спомиње и „Читалиште“, које је постојало поред Саборне цркве у данашњој Улици краља Петра. Од лета 1858. Грујић наводи да су се састанци одржавали у механи „Касина“ на Теразијама, која и данас постоји. „Касина“ је у то време, поред свог кафанског дела, имала и ресторански простор, као и собу за читање, у којој су се одржавали састанци српских либерала.⁶³⁷

Наша теза је да се политички савез Јеврема и Грујића и Милована Јанковића може узети као зачетак круга српских либерала, којима су се касније прикључивали и остали познати светоандрејци.

Милева Алимпић као основно језгро либерала означава четворицу: Јеврема Грујића, Милована Јанковића, Јована Илића и Ранка Алимпића.⁶³⁸ Она то језгро назива „тесни круг“ народно-либералне партије.⁶³⁹

Живан Живановић стварање политичке фракције уједињених либерала и обреновићеваца, сматра зачетком онога што ће постати „Народна либерална странка“ и која ће бити стожер свих релевантних политичких догађаја све до 1880. године.⁶⁴⁰

Живан Живановић наводи још један назив за ову политичку фракцију – „Либералне патриоте.“⁶⁴¹

Деспотовић идеологију Светоандрејских либерала описује као „либерализам под окриљем национализма.“⁶⁴²

⁶³⁵ Бешлин, 348. стр.

⁶³⁶ Милићевић, 1964, 64. стр.

⁶³⁷ Грујић, 1922, 2. књ., 5. стр.

⁶³⁸ Алимпић, 1892, 115. стр.

⁶³⁹ Алимпић, 1892, 159. стр.

⁶⁴⁰ Живановић, 1923, 30. стр.

⁶⁴¹ Живановић, 1923, 35. стр.

Идеологију младих либерала можемо да доведемо у везу са Чубриловићевом оценом да је главна одлика грађанског препорода у Србији било то што се одвијао у знаку српског грађанског национализма. Тај национализам је био „уско-српски и православни, са јаком противфеудалном, демократском и социјално-револуционарном жицом јер је његов носилац био сељак.“⁶⁴³

Политичке везе чланова те групе Милићевић описује ставом, који прихватамо, да „осим жеље за свргавањем уставобранитељског режима, карактеристична заједничка црта ове групе била је национални ентузијазам ; национални понос био је један од пресудних мотива њиховог одласка у опозицију [опозицију кнезу Александру, прим. Д. Ј.]“⁶⁴⁴ Међутим, он додаје и следећи став: „У осталоме они су се прилично разликовали. И само име либерали за њихово друштво постало је опште прихваћено тек доцније.“⁶⁴⁵

То што су касније постали популарно познати као либерали не значи да они себе либералима од почетка нису сматрали. Сам Јеврем Грујић себе сматра припадником групе либерала („либералаца“), те тако своју групу отворено и назива.⁶⁴⁶

У прилог томе навешћемо и извод из једног Грујићевог објашњења у којем излаже како су чланови групе заговарали обреновићевску страну уочи отварања скупштине. У том објашњењу своју групу означава као групу либерала: „Од нас млађи либерални људи [подвукао Д. Ј.] и увиђавнији Обреновићеваца, неки смо, као Јова Илић, Ранко Алимпих, Милован Јакновић и ја, или тражили или радо примали сваку прилику да самим посланицима или Београђанима наговешћујемо шта би требало радити.“⁶⁴⁷

То да су се чланови круга разликовали јесте тачно, али који се то чланови неке политичке групе либералних и грађанских начела не разликују? Идеолошка истоветност постоји у политичким партијама ауторитарне и тоталитарне оријентације, али то не значи да су светоандрејски либерали својим личним разликама били мање политички повезани и да су се могли свести на обичне националисте без других заједничких политичких начела. Поред национализма, њихова група је делила и друге заједничке политичке вредности, међу којима је, пре свега, био концепт народне суверености, народног представништва грађанског, а не сталешког типа. Поред тога, и концепти слободне штампе и правне државе били су заједничка начела.⁶⁴⁸

Сматрамо да су само ови заједнички ставови које су заједно сви чланови заговарали током периода непосредно пре и током Светоандрејске скупштине довољни да можемо да оценимо ову групу као политички организовану групу. Подразумевамо да се ово одређење чини у складу са контекстом система простора и времена о којем говоримо. Идеолошко позиционирање ове групе у контексту не само Србије него и Европе могло се назвати либералним јер је стајало сасвим супротно од апсолутизма, али и од конзервативизма аристократске и бирократске реакције.

⁶⁴² Деспотовић, 2008, 75. стр.

⁶⁴³ Чубриловић, 1958, 202. стр.

⁶⁴⁴ Милићевић, 1964, 64. стр.

⁶⁴⁵ Милићевић, 1964, 64. стр.

⁶⁴⁶ Погледати опширније у: Грујић, 1923, 2. књ.

⁶⁴⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 28. стр.

⁶⁴⁸ Погледати опширније у: Грујић, 1923, 2. књ.

Међутим, имајући у виду да није било партијске организације која би устројавала заједничке идеолошке ставове до танчина, битно је појединачно описати све чланове ужег круга либерала. То су били: Јеврем Грујић, Милован Јанковић, Јован Илић, Ранко Алимпић, а и накнадно придружени чланови Андрија Стаменковић и Стевча Михаиловић, како смо раније у тексту напоменули.⁶⁴⁹

Слободан Јовановић у вођство уједињених либерала и обреновићеваца сврстава, пре свега, Јеврема Грујића и Милована Јанковића, потом Андрију Стаменковића, Стевчу Михаиловића, Јована Илића и Ранка Алимпића. Јовановић у либерале сврстава Грујића, Јанковића и Стаменковића, а поред Стевче, у обреновићевце сврстава Јована Илића и Ранка Алимпића.⁶⁵⁰

Иако је незахвална позиција у којој смо, морамо да се не сагласимо са Слободаном Јовановићем, бар делимично. Јован Илић јесте био поборник династије Обреновић, али је генерацијски формиран у Грујићевој политичкој, омладинској групи „Дружина младежи српске” још 1847. године. Склони смо томе да Јована Илића ипак убројимо у либерале пре него у обреновићевце пре настанка уједињене политичке фракције. А што се Ранка Алимпића тиче, он јесте био по избору обреновићевац, и то наклоњен пре свега Михаилу Обреновићу, али по сведочењу његове супруге Милеве, као што смо приказали у овом поглављу, Ранко Алимпић је себе видео као либерала.

То је било чланство „нашег малог кола”, како га је Грујић називао – политичко језгро српских либерала, а током борбе Светоандрејске скупштине до повратка кнезова Милоша и Михаила у Србију било је и политичко језгро Странке Светоандрејске скупштине, политичке фракције уједињених либерала и обреновићеваца.

Милићевић овако описује Јована Илића: „Јован син устабаше мумцијског еснафа, који је млад извршио самоубиство, те је провео доста мукотрпно детињство, песник од своје двадесете године и дуго доцније, један од најстријих међу њима – рођен 1823 – прошао је кроз све фазе развоја једног „дејателног” интелектуалца уставобранитељске епохе. Године 1844. био је потрзан од полиције и избачен са лицеја због неких веза са обреновићевском „Рајовићевом завером”. Затим, на даљем школовању у Словачкој, упознао је Штура и Светозара Милетића и одушевљавао се идејама „славјанства”, трајније од осталих другова. „Почестан член Дружине младежи српске” тукао се као добровољац у Војводини 1848. Не завршивши студије постао је професор историје у београдској гимназији.”⁶⁵¹

Поред ових фактографских извода из живота Јована Илића, Милићевић износи и један суд, са којим смо сагласни, па каже да је Јован „у борбу против владе загазио као националиста и обреновићевц, истовремено и слободар.”⁶⁵²

Милован Јанковић је, као што смо већ навели, био најближи Грујићу, а Милићевић га описује као некога ко је „са Грујићем имао доста заједничког; свега две године млађи од њега, такође сељачко дете, и то син сеоског трговца депутата Светоандрејске скупштине, како изгледа, још и Врачарске скупштине 1842. године, његов дугогодишњи интимус и коаутор *Les Slaves du Sud...*, поседовао је и то тако дубоко усађену наклоност ка самосвојним особинама политичког и друштвеног живота србијанског патријархалног села”⁶⁵³ [прим. Д. Ј., рекли бисмо

⁶⁴⁹ Милићевић, 1964, 65. стр.

⁶⁵⁰ Јовановић, 1990, 218. стр.

⁶⁵¹ Милићевић, 1964, 65.

⁶⁵² Милићевић, 1964, 65.

⁶⁵³ Милићевић, 1964, 66.

српског села, јер се српско село и српска сеоска задруга нису разликовале у значајној мери чињеницом да су биле смештене у ужој Србији, Старој Србији, Херцеговини, Босни или на другим местима у 19. веку].

Милићевић даље каже за Милована да је „имао додирне тачке и са Илићем. Волео је да пише песме...”⁶⁵⁴

Милићевић примећује оно што је општи утисак читаоца литературе која покрива овај период, а то је да је Милован „одударао настраном нарави, што му је, готово у целини, сметало да, поред храбрости и залагања, па и извесних способности, израсте у политичку фигуру већег формата. Био је егоцентричан и ексцентричан, бујан, напрасит.., увек тврдоглав. Вечито румен у лицу, увек несвакидашњег понашања, изгледао је на моменте као болесник са јако повишеним крвним притиском, који тражи крајње ефекте да би њима потхранио и одржао у равнотежи свој немирни дух. Био је одважан, поносит и несавитљив, и са свим тим особинама – један посебан тип револуционара...”⁶⁵⁵

Милићевић нас упућује у још једну битну карактеристику која је Милована издвајала у односу на остале чланове групе. „Он, пак једини од ове старије генерације „светоандрејаца” бавио се доста и економским питањима. Они су махом студирали филозофију и право. Дobar део његових студија чинила је економија. Али и ту је био „оригиналан”. Још за време студија у Берлину био се дрзнуо да уставобранитељским главешинама упути један мемоар са саветима економске природе, због кога је изгубио стипендију. По повратку у земљу и ступању у државну службу – предавао је економске науке на лицеју – почев од 1855. објављивао је тда јединим „Српским новинама” чланке из области привреде.”⁶⁵⁶

Оно што је врло важно у контексту Милованове идеолошке доследности и образованости је и чињеница да је он заговарао идеје Манчестерске школе, залажући се против државне интервенције у економију. Поред тога, како Милићевић наводи, Милован није био династички загрижен и по томе се такође у потпуности поклапа са Грујићевим ставовима.⁶⁵⁷

Ранко Алимпић је човек српске задруге и сељачки син, као и Милован и Јеврем. Стекао је високо војно образовање у Берлину. Био је ожењен рођаком кнегиње Љубице⁶⁵⁸ и као такав династички опредељен ка обреновићевцима. Када је дошло до војног сукоба у Шлезвиг–Холштајну 1848. године, Ранко је био једини од српских кадета који је тражио званично одобрење српске владе да учествује у операцијама пруске војске.⁶⁵⁹

У његовој кући, која се налазила на Палилули и, по свему судећи, била врло пространа, одржавани су састанци либерала. Ту су били премештени из „Касине” током заседања Светоандрејске српске народне скупштине.⁶⁶⁰

Андрија Стаменковић је био председник суда у Ћуприји, те је по основу своје судијске функције постао аутоматски посланик Светоандрејске скупштине. То је било тако јер су по пропису имали право посланичког мандата председник Касационог суда, председници

⁶⁵⁴ Милићевић, 1964, 66.

⁶⁵⁵ Милићевић, 1964, 67.

⁶⁵⁶ Милићевић, 1964, 67.

⁶⁵⁷ Милићевић, 1964, 67.

⁶⁵⁸ Више о Љубици Обреновић погледати у: Милићевић, 1979, 463. стр

⁶⁵⁹ Милићевић, 1964, 68. стр.

⁶⁶⁰ Милићевић, 1964, 68. стр.

апелационих судова и председници окружних судова, међу којима је био и Андрија Стаменковић.⁶⁶¹

Андрија је тек као посланик Светоандрејске скупштине, дошавши у Београд, постао члан либералног круга. У слично време када и Стевча. „Грујић је Стаменковића посебно волео и ценио као јако исправног и активног човека, те је доцније, када овај већ више није био међу живима, написао његову биографију. По много чему Стаменковић се може узети као пример тадашњих напреднијих интелектуалаца из провинције. Син сиромашног рабације – рођен 1822. у Крагујевцу – почео је да учи војну академију за прве Милошеве владе, па кад је она укинута, завршио је Лицеј. Лично несрећан, истицао се као локални друштвени радник у местима у којима је службовао. Од оснивања почасни члан „Дружине младежи српске”, доцније и члан „Друштва српске словесности”, Илићев и Алимпићев давнашњи познаник, био је још од раније близак са школском омладином и њеним стремљењима.”⁶⁶²

Политичка оријентација Стаменковића се најбоље може описати по првој поздравној беседи (после кнезове) у отвореном пленуму Скупштине. Он ју је дао одмах на почетку заседања 5. децембра, по старом календару, а Јеврем Грујић ју је сачувао. Прилажемо један део:

„... Целом пак делању нашем, нека је основ братска љубав и слога, нек нас у томе чисто родољубије наше руководи и срца наша увек греје к свему ономе што се односи на обшту ползу целог народа србског; јер без овог обојег сваки је народ, као што повестница сведочи, страдао и пропадао, ма да и велике топове и тврде градове имао; зато благо оном народу, кога су бар старешине његове братком љубави и слогом опасане: тај народ онда нека зна да има тврде и непобедиме градове, такви народ нека зна, да има велике и такве топове, који ће славу његову на далеко распрострајети.

О Боже! Такве старешине даруј и србском народу, а сачувај га од онакови, који, за саму своју корист, не би марили, да цело Србство пропадне, не знајући бедни, да су у исто време и они коначно пропали!

Сваком је сигурно познато, да је свој нашој дојакошњој несрећи, поред други неповољни обстојатељства и околности, прави и јединствени узорк србска међусобна неслога, и то поглавито међу старешинама србским, да је због неслоге народ србски јошт на Косову до пропасти своје дошао, да му је она од оног времена непрестано верни пратиоц била, а на велику жалост, да јошт и данас несрећне Србије утробу немилостиво раздире; па зато ја пре свега желети, да се ово проклето семе неслоге, себичности, зависти и раздора једанпут за свагда из Србства искорени!

Но на велику радост увидело се је, да је народ србски старо своје зло, које га једнако подкопава, добро познао и да је спреман мужествено га од себе отиснути и утамани, а тиме себе од очевидне пропасти за свагда ослободити!

Је ли ипак народ србски дозрео, да позна време у коме сада живи, то ће дела ове његове Скупштине целом свету показати: познајмо дакле добро праве и велике садање дужности наше, будимо сложни и постојани, не бојећи се никога, докле се у праву нашем наодимо; старајмо се, да прво себе код народа, а народ пред осталим светом не осрамотимо, но напротив, да и свој и народни образ достојно осветламо!

⁶⁶¹ Грујић, 1922, 2. књ., 53. стр.

⁶⁶² Милићевић, 1964, 75. стр.

Све што сам овде сада укратко изговорио, произтекло је из извора чистог родољубија, из племените и неугасиме жеље: да се Срби братски саједине, и тако од саједињеним силама у слоги оно добију, што су до сада у неслоги изгубили, - с правом јошт и то захтевајући: да ми нико за родољубиво одушевљење ово, које ми је сво благо овог света, и које ми нико одузети не може, не замери, јошт мањенеправедно осуди; јер ја праву и вечиту славу, право и постојано задовољство своје, тек у слави народа србског налазим: да живи народ србски, да живи Народна Скупштина.”⁶⁶³

Имајући у виду да је Андрија Стаменковић тек у Београду постао члан либералне групе, па следствено томе, касније и припадник Странке Светоандрејске скупштине, занимљиво је подвући да је његова почетна верзија говора имала неке делове које је одлучио да обрише пре пленума. Реченице попут ове биле су саставни део говора: „у овом свечаном тренутку сетимо се браћо безсмртни подвига славног Карађорђа”⁶⁶⁴; као и „љубимо се измеђ себе и подпомажимо у добру Књаза Александра па мора добро бити, живио књаз.”⁶⁶⁵ Грујић наводи да су Андрију Стаменковића придобили у својим својеврсним активностима лобирања, које је, као што се на овом примеру види, давало значајне резултате.

Стефан Стевча Михаиловић, последњи члан најужег круга, који је, према доступним подацима, укључен уочи отварања Светоандрејске скупштине. Контакти осталих младих интелектуалаца са Стевчом постојали су и раније, али он није постао део кола све до самог почетка првих заседања скупштине. Од тада је редовно и пуноправно учествовао у састанцима либерала у стану Ранка Алимпића.

Милићевић за Стевчу прилаже следеће информације: „Стефан Стевча Михајловић, до 1842. начелник округа чачанског, тада [пред Скупштину, прим. Д. Ј.] пензионер и трговац, настањен у Јагодини. Он је био изабран за главну спону са обреновићевским масама. Син кујунције, касније јагодинског кнеза за прве Милошеве владе, Михајловић је започео своју каријеру учећи терзијски занат, бавећи се потом трговином. Оженивши се синовицом кнеза Милоша био је примљен у државну службу, у којој је потепено напредовао, док га није Вучићева буна затекла на споменутом положају. Тада се први пут знатније прочуо и изван своје ближе околине. На вест о избијању буне, ни кнежев стриц, господар Јован, ни прослављени Милошев старешина Јован Мићић нису се много кидали да помогну кнезу Михајлу. Стевча је без страха кренуо са народном војском, док у безнадежној ситуацији, после Михајловог бекства у Аустрију, није пао шака уставобранитељским главешинама. Они су га неких годину дана држали у окову, а и доцније малтретирали и сумњичили, докле га нису пустили да се скраси у миру, на његовом имању у Јагодини, давши му и неку пензијицу.”⁶⁶⁶

Милићевић томе додаје и ове важне информације у вези са политичком агендом коју је Стевча заступао пре него што је постао члан најужег круга либерала: „пред полазак на Светоандрејску скупштину био је саставио за себе неку врсту програма. Његове главне тачке не представљају ништа друго до резиме најважнијих захтева сељачких депутата и Врачарске и Петровске и Светоандрејске скупштине: устаљење народне скупштине, полагање рачуна о трошењу државног новца, сузбијање чиновничке самовоље и покварености, упрошћавање судског поступка, мере против зеленашења итд.”⁶⁶⁷

⁶⁶³ Грујић, 1923, 2. књ., 66–69. стр.

⁶⁶⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 28. стр.

⁶⁶⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 28. стр.

⁶⁶⁶ Милићевић, 1964, 72. стр.

⁶⁶⁷ Милићевић, 1964, 72. стр.

Кућа Ранка Алимпића, са пространим собом, стајала је на улици која је водила од Палилулске цркве (где данас стоји Црква Светог Марка) ка Теразијама. Милован Јанковић и Ранко Алимпић ту су често седели и држали састанке. Јован Илић је неретко ту свраћао јер је и његова кућа била на Палилули. Доласцима Грујића на исто место, та кућа постала је база либералне групе током трајања заседања Светоандрејске скупштине.⁶⁶⁸

Стевча Михаиловић је записао како је при доласку у Београд добио позив од својих „једномисленика” из Београда да се пресели у кућу Ранка Алимпића како би могли да буду у сталном заседању састанка.⁶⁶⁹

Милева Алимпић сведочи да су се Алимпићеви пријатељи окупљали у његовом стану, одомаћени као најдражи пријатељи, и да су у својим дугим политичким разговорима често спомињали име кнеза Михаила.⁶⁷⁰

Велики стан Ранка Алимпића налазио се у већем објекту у власништву члана Савета Јована Вељковића, који је био прекопута кафане „Златни топ”. Поред Алимпићевог великог стана налазио се и стан у којем је Милован Јанковић живео са својом породицом.⁶⁷¹

Како каже Грујић, Јован Илић је био тај који је још од лета те 1858. године покушавао да направи ужи политички круг састављен од либерала и неколико виђенијих обреновићеваца. То му је уочи Скупштине и пошло за руком јер су поред Јована, Милована, Ранка и Јеврема, ту почели да долазе и Андрија Стаменковић и Стевча Михаиловић.⁶⁷²

Та група је требало да даје политички правац политички обезглављеној „партаји” обреновићевских посланика и најширем кругу подржавалаца из народа.

Грујић наводи да су та окупљања била не само практично-политичка већ и надахнута вредностима национализма и слободарства. У том смислу, он објашњава атмосферу: „Као познаник и пријатељ долазио сам и сам у ту кућу [Ранкову, прим. Д. Ј.]. А ту је и Андрија Стаменковић долазио често. И тако је и одпре овде састајање приватно бивало, јер у Ранка беху гусле, у које је када кад гудио он или Јова, и певао уз њи особито Јова народне песме, што је нама, који смо у свом сеоском детињству на то навикли, сад у овом варошком животу као мелем на срце падало. И Стевча, који беше за време Књаза Михаила началник окружни, и измеђ посланика сада најпознатији увиђавнији Обреновићевац, и с којим сам се још пре у кући мога таста Хербеза познао, пресели се на квартир у кућу код Ранка.”⁶⁷³

На овај начин либерали су направили чврст политички савез са виђенијим обреновићевцем, преко којег је послат сигнал не само прообреновићевским посланицима да ће то бити база за координације политичких активности на скупштини него и свим младим људима либералних идеја. Та база је требало да конкурише базама супарничких страна кајмакамаца и књажеваца.

У том смислу, и Грујић каже: „Тако се од нас шест образовало коло или средсреда либералне странке и увиђавнији Обреновићеваца. Око тог нашег ужег кола или средсреде састави се и шире коло, у ком су били млађи људи, који су и моји неки школски другови, неки

⁶⁶⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 36. стр.

⁶⁶⁹ Михаиловић, 1928, 205. стр.

⁶⁷⁰ Алимпић, 1892, 115. стр.

⁶⁷¹ Алимпић, 1892, 159. стр.

⁶⁷² Грујић, 1923, 2. књ., 36. стр.

⁶⁷³ Грујић, 1923, 2. књ., 37. стр.

доцнији познаници, као Јован Марковић, официр; Јован Димитријевић, секретар у попечит. унут; Стеван Ђирић, мој школски друг; Васа Мацаревић, мој школски друг; Арсеније Туцаковић, Ђорше Николић; Јоргаћ; Миловук; Петар Голубовић, мој школски друг; Милан Јанковић, мој школски друг; Владимир Јовановић; Димитрије Маринковић и други, којих ће имена долазити где је који што чинио. Настојавањем Ранка Алимпића тамо почеше од 1 децембра најпре из неки а после из сваког окружија по два три посланика долазити.“⁶⁷⁴

Стевча Михаиловић каже да су најактивнији на састанцима били: „Ранко Алимпић, Јоан Бели-Марковић, Милован Јанковић, Јеврем Грујић, Јован Илић, Јован Митрићевећ, Арсеније Туцаковић.“⁶⁷⁵

Грујић подвлачи важност чињенице да је виђенија београдска господа слабо долазила на те састанке, а по његовом мишљењу, још важније да „људи који се састајаху не тражаху ни позајмљивање важности од присуства страни представника ни дослуха са њима. Тако се састави још шири народни круг.“⁶⁷⁶

Држимо да је важно нагласити значај политичке доктрине српских либерала тада, која је чврсто држала до српског народног али и државног становишта када је у питању промишљање о заједничком, колективном интересу. Тај народни интерес перципиран је као интерес независан од било које стране силе. Сматрамо да је то велики допринос српској политичкој мисли тог времена. У политичкој реалности тадашње Србије, која је у вазалном односу према једној оријенталној деспотији, где сви политички актери, било они династички или парадинастички, ослонац српског народног интереса траже кроз политички интерес неке од спољних сила.

То се могло приметити међу њима, поготово после Етем-пашине мисије, када су се многи уставобранитељи радовали помирењу које је настало у име утврђивања султановог суверенитета. Либерали су, иако против кнеза Александра, били огорчени начином на који су понижавали српског монарха.⁶⁷⁷

Либерали су први који концепт народног интереса формулишу кроз аутохтону политичку заједницу српског народа, која по хатишерифима има право на „унутрашњу независност“ и која није штићеница искључиво једне силе од Париског уговора 1856. Сматрамо да, у том смислу, можемо говорити о либералима Јеврема Грујића, Милована Јанковића, Ранка Алимпића и Јове Илића као о политичкој групацији која на концепту народног суверенитета заснива концепт српског националног интереса.

Та млада интелигенција, како ју је назвала Милева Алимпић, имала је своје гесло засновно на принципу народног суверенитета, а оно је гласило: „Да се народ народом спасе.“⁶⁷⁸

У том смислу прилажемо важну мисао Јеврема Грујића коју износи у свом осврту на последицу одржавања Светоандрејске скупштине, где каже: „...и тако на развалинама њиним [мисли на „рушчуклијску“ фракцију антикњажевског покрета, прим. Д. Ј.] подиже се нова народна партаја одликујући се научношћу, поштењем и особитим положењем, које јој допушташе не ослањати се искључиво ни на једну страну силу но ијући темељ у маси и по томе у Скупштини народа руковидити ствари народне у великој цељи србске слободе и јединства и

⁶⁷⁴ Грујић, 19232, 2. књ., 37. стр.

⁶⁷⁵ Михаиловић, 1928, 205. стр.

⁶⁷⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 37. стр.

⁶⁷⁷ Алимпић, 1892, 136. стр.

⁶⁷⁸ Алимпић, 1892, 125. стр.

славенске будућности а ползовати се страним силама кадгод која од њи нађе интереса у интересу нашем” [подвукао Д. Ј.].⁶⁷⁹

Важно обележје либералног круга, које су пренели на целу „партају”, јесте апсолутно противљење страним интервенцијама и мешањима у унутрашње ствари Србије. Либерали су огорчени утицајем конзула Радосављевића у Србији, па и превеликим утицајем који француски конзул има према Гарашанину, а посебно Портиним утицајем, који опстаје кроз снисходљивост остарелих уставобранитеља према Турцима.⁶⁸⁰

На оваквој платформи Либерална странка, како је Грујић назива, око свог ужег језгра, где Андрију и Стевчу сматрамо либералима, гради шири круг чланова, који смо већ навели. Око та два круга у кућу Ранка Алимпића почињу да долазе и неки свештеници, начелници, па и понеки председник суда.

Тај „шири народни круг” обухвата и обреновићевске посланике, који су током Светоандрејске скупштине долазили на састанке и консултације на исто место.

Грујић прилаже списак посланика тог најширег, „ширег народног круга”: „Ево посланика који се опомињем, да су обично и од почетка долазили на те састанке, тога најширег круга.

Из алек. окр: Милосав Трифунац, трговац, Милоје Брачинац, трговац;

Из београд. окруж: Јанићије Дробњак, земљоделац, Тодор Јанковић, трговац, отац Милованов;

Из ваљев. окр: Коста Стојшић, трговац;

Из гургусовач. окр: Милош Станојевић, трговац;

Из крагујев. окр: Тодор Туцаковић, трговац;

Из краинског окр: Цена Лиловић, трговац, Стеван Исаковић, трговац

Из крушев. окр: Миладин Бошковић, трговац;

Из подрин. окр: Сава Боић, трговац, Живан Радошевић, земљоделац;

Из пожар. окр: Петар Протић;

Из рудничк. Окр: Вуја Васић, трговац, Јован Коштуница, трговац;

Из смедерев. Окр: Матија Поповић, трговац;

Из ужич. Окр: Сима Шарић, трговац, Никола Маринковић, кмет;

Из црноречк. Окр: Јота Петковић, трговац;

Из чачан. Окр: Вуја Пантелић, трговац;

Из шабач. Окр: Петар Петровић, земљоделац, Милинко Алимпић, кмет (Ранков брат од стрица);

Из јагодин. Окр: МИјаљко Раденковић, трговац;

Из ћуприс. Окр: Станоје Пеливановић, трговац.

Од прота долазили су обично: Игњат Васић лознички, Гаврило Поповић ужички, Димитрије Милојковић неготински.

Кад кад и то неки само у почетку а неки тек доцније бивали су: посланик пожаревачки Петар Протић, посланик ивањички (у ужичкој) Гавра, начал. шабач. Срећковић, началник ужички Миливој Јовановић, председатељ крушевачки Аксентије Марковић.”⁶⁸¹

Ништа мање важна од свега наведеног није била ни чињеница да је чак и Филип Станковић долзио на неке састанке и размењивао информације. Укључивањем и Филипа као

⁶⁷⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 317. стр.

⁶⁸⁰ Алимпић, 1892, 137. стр.

⁶⁸¹ Грујић, 1923, 2. књ., стр. 37–38.

битног члана обреновићевске „партаје” успешно је завршено спајање либерала и обреновићеваца у једну комплексну политичку организацију.⁶⁸²

Слободан Јовановић указује на чињеницу да је Филип Станковић био под личном командом Милоша Обреновића као његов агент. Дакле, мимо политичке фракције обреновићеваца, па чак и Странке Светоандрејске скупштине. Његово деловање је у подршку те уједињене фракције, али под независним деловањем и са директном командом и везом до Милоша. Филип је богати трговац стоком из Смедерева и у време Светоандрејске скупштине настањен је у једној кафани на Теразијама. Сав новац који од Милоша иде за потребе агитације и било којих других активности против кнеза Александра – иде преко Филипа Станковића. Он има своју телесну гарду, а и сâм је под оружјем. Док Странка Светоандрејске скупштине ради у скупштини, Филип је на улицама Београда; један од главних организатора уличних група које подржавају Милоша Обреновића.⁶⁸³

Ако можемо да кажемо да је Филип Станковић био обреновићевски човек за координацију наоружаних грађана на улици током Светоандрејске скупштине, то је онда за либерале био Ранко Алимпић. Алимпић је једини из ужег круга странке који није имао позицију у самој Скупштини, али је његов задатак био да се побрине за безбедност Скупштине у сваком тренутку и да руководи наоружаним групама око Скупштине. Та његова улога ће бити од пресудног значаја 12. децембра (по старом календару).⁶⁸⁴

Та организација је имала вођу ван Србије – у Милошу, а поседовала је и политичко вођство у Београду. Имали су и заједничку политичку доктрину делавања на Скупштини, како ће касније бити и објашњено. Тако формирана политичка организација назива се *Странка Светоандрејске скупштине*.

Милева Алимпић ту странку назива *Народно-либерална партија*.⁶⁸⁵

Састанке у централи Алимпићевог стана Грујић живописно описује: „На нашим ужим, ширим и најширим састанцима не беше ти тада ни гоподски вечера, ни леви закуски, ни разни забављајући игри асталски. Кад би са стране погледао, видио би у широком народном кругу помешане старе и младе људе; у зачељу седи стари лознички прота, до њега на столицама у два реда постарији људи, млађи седе у дну, или не имајући столице стоје сасвим у дну или граде други ред иза леђа они што седе.

У брзо чућеш ларму од разговора, у ком се ништане разуме и на ма тишину, при којој сваки замишљен изгледа и опет брзо све очи управљене к ономе, одкуд говор иде, који је понекад тих и тако се у њему речи намештају, као да би се ствари слагале, кад-кад брз и напрасит, све по нарави различни говорника, који се убеђују.”⁶⁸⁶

Занимљиво је да је једне вечери у стан дошао и Миша Анастасијевић у пратњи Барловца и Николе Христића и једним говором пред свима покушао да објасни како је боље да зборове одржавају у његовом двору, где је пространо и где има довољно свега да се посланици и почасте и да седе у свили и кадифи. Да не пристоји народним посланицима да седе у кући сиромаша, у „ћор-буцаку”, и да га излажу трошковима које не може да поднесе. Међутим, ужички посланик Симо Марић је у свом говору постидео Мишу, подсетивши га да је путујући по белом свету

⁶⁸² Грујић, 1923, 2. књ., 38. стр.

⁶⁸³ Јовановић, 1990, 218. стр.

⁶⁸⁴ Алимпић, 1892, 163. стр.

⁶⁸⁵ Алимпић, 1892, 160. стр.

⁶⁸⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 39. стр.

заборавио шта његов обичан народ треба и шта људи попут њега који живе у кршном крају желе од Народне скупштине. Тако је остао неуспешан Мишин покшај да одузме политичку моћ штабу либерала.⁶⁸⁷

Странка Светоандрејске скупштине представља амалгам кадровске, интелектуалне групе српских либерала, малобројних преосталих виђенијих обрановићеваца, организоване уличне групе Филипа Станковића, као и обреновићевцима наклоњених посланика, те грађана Београда. Тако су обе странке надоместиле једна другој оно што самостално не би имале: либерали су обреновићевцима дали кадровско политичко језгро и руководство, а обреновићевци либералима масовност, старије и искусније чланове, упориште у народу засновано на старим династичким симпатијама, али и улични борбени потенцијал Филипове смедеревске групе момака.

5.2.2. „Кајмакамци”

Турско „кајмакамство” је на српском језику „намесништво”. Овај термин на турском језику се није користио само због лингвистичких разлога, ако уопште због тога. Употребом тог термина сугерисало се да је то политичка фракција са подршком турске Порте. Понајвише због Мише Анастасијевића, за којег се и данас сматра да је имао најтешње везе за Турцима у тренутку одржавања Светоандрејске скупштине. Кајмакамци су се надали формирању Намесништва које ће управљати Србијом после смене кнеза Александра. Изворно уставобранитељски настројени, одвојили су се од „књажеве камариле”, политичког круга на који је кнезова групација имала утицај. Кајмакамце су чинили Миша Анастасијевић, Илија Гарашанин и Тома Вучић Перишић.⁶⁸⁸

Милева Алимпих је настанак кајмакама описала као престанак постојања славних уставобранитеља српског имена, а постанак неславне групе великаша која је настала услед интервенције Портиног комесара, па тако и добила турско име „кајмаками”. Једину позитивну ствар коју је она видела у тој новонасталој политичкој фракцији је био челни положај који је заузимао Илија Гарашанин као патриота и као неко ко је склон младом кругу либерала.⁶⁸⁹

Слободан Јовановић је у својој анализи концентрације различитих политичких група у пољу опозиције кнезу Александру Карађорђевићу и његовој политичкој фракцији посебну пажњу посветио кајмакамској групи. По његовом мишљењу, први центар око којег су се груписали опозиционари је нови кајмакамски савез Илије Гарашанина, Томе Вучића и Мише Анастасијевића. Гарашанину и Вучићу придружио се Анастасијевић највише ради освете свог у тамници преминулог зета Радована Дамјановића.⁶⁹⁰

Стевча Михаиловић је записао да су уочи и током Светоандрејске скупштине Гарашанин, Миша и Вучић често одлазили на састанке у Београдску тврђаву са Осман-пашом и Кабули-пашом.⁶⁹¹

⁶⁸⁷ Алимпих, 1892, 164. стр.

⁶⁸⁸ Више погледати у: Грујић, 1923; Милићевић, 1964.

⁶⁸⁹ Алимпих, 1892, 137. стр.

⁶⁹⁰ Јовановић, 1990, 216. стр.

⁶⁹¹ Михаиловић, 1928, 205. стр.

На први, али и на други поглед моћан политички савез. Миша Анастасијевић као најбогатији човек Србије, власник највеће приватне дунавске флоте, монополиста над трговином сољу; Илија Гарашанин као доминантна политичка фигура тог времена, која преко позиције попечитеља унутрашњих послова има контролу над малом армијом државних чиновника и окружних начелника; Тома Вучић Перишић, војвода и демагог са огромним угледом, који је стекао у својим устанцима против Милоша и Михаила, те доминантне фигуре Петровске скупштине из 1848, народни трибун са великим утицајем на српско сељштво и гужански крај, председник Државног савета.⁶⁹²

Како је Грујић записао, подршка кајмакамцима је изгледала овако:

„На страни министарској тј. Вучићевој, Гарашаниновој и Мишиној, беју као што се онда у публици држало:

од министара – сви,

од советника – мањина,

од остали чиновника – већина,

од свештенства – мањина,

од војске – поједини,

у Београду:

од грађанства – поједини људи,

од полиције – управитељ [Никола Христић, прим. Д. Ј.] и један два ли члена,

од осталог народа – многи поједини људи.”⁶⁹³

Са друге стране, постоје и ограничења ове фракције. Превасходно, испоставиће се у догађајима који следе, да несуђени тријумвири нису имали кохерентан, заједнички политички план. По свему судећи, сваки од њих је заступао своју личну агенду, а то их је довело до тога да у пресудним трнцима, посебно у данима 10, 11. и 12. децембра (стари календар) изгубе и иницијативу и контролу над догађајима. У својој борби против кнеза као да су запоставили опасност која им је претила од моћног савеза либерала и обреновићеваца. Поред тога, показало се током заседања, осим неколико покушаја мање групе посланика (предвођених Барловцем) да подржи Мишу као председника у његовој борби против секретара скупштине, кајмакамци заправо нису имали истакнутије реторе међу посланицима који су могли да однесу превагу. Исто тако, може се закључити да је Миша био уљуљкан у своју позицију председника скупштине, коју су му припадници Светоандрејске странке вешто доделили како би произвели управо тај ефекат. Првих неколико заседања Миша није имао под контролом токове расправа. Ово се дешавало из два разлога: 1) врло добро планирана акција либерала преко два секретара које су имали – Јеврема Грујића и Јована Илића, касније Милована Јанковића⁶⁹⁴; и 2) потпредседничка позиција Стевче Михаиловића. На основу доступних извора чини се да Миша није имао свест о томе да су сви они заправо не само политички савезници него и чланови истог политичког плана. Није само Миша био ограничен у свом деловању. Илија Гарашанин се увек налазио на корак иза скупштинских деловања, често оклевајући да се не изложи ситуацији у којој неће имати контролу. Такво држање Гарашанина и није изненађујуће ако се има у виду његов бирократско-конзервативни политички, умни склоп. Тома Вучић, са друге стране, све наде за свој политички допринос полагао је у то да, иако без статуса посланика, буде позван да

⁶⁹² Погледати: Грујић, 1923, књ2; Јовановић, 1990, Милићевић 1964.

⁶⁹³ Грујић, 1922, 2. књ., 16–17. стр.

⁶⁹⁴ Његов избор за посланика Гарашанин је лично покушао да оспори. То нам указује на постојање свести о могућим опасностима кадровских потенцијала либерала, по интересе кајмакамаца.

се обрати скупштини. Либерали су ту могућност врло агресивно на почетку, током првих заседања скупштине, прекинули, превентивно делајући, заговарачки, у отвореном пленуму.

А можда главни адут који су кајмакамци имали, Кабули-ефендију, који је све време заседања био гост Турског гарнизона у Београдској тврђави, као и директну подршку Порте преко Кабулија, либерали су једним од првих аката скупштине о немешању Порте у унутрашње ствари Србије (на основу њене унутрашње независности коју су гарантовали хатишерифи) потпуно зауставили могућност такве политичке интервенције. То не значи да није било немогуће ослонити се на турску подршку, али то није могло бити учињено без потпуног губитка кредибилитета у народу. Ту цену кајмакамци нису били спремни да плате. Међутим, нису само Турци могли да иду наруку кајмакамцима. Ту је предност контроле над чиновничким системом, али и још једне велике силе. Грујић нам овде даје битан увид: „Ова страна имађаше и ту корист, што од часа кад би престао Карађорђевић, с њом постају скопчани и сви они који у с њим држали.”⁶⁹⁵

Другим речима, по нашем мишљењу правилна теза, по паду кнеза дошло би до поновног уједињења уставобранитељске „партаје” само под вођством тријумвирата Гарашанина, Вучића и Мише. Кајмакамци би својом победом из „партаје књажеваца” уклонили само чланове кнежевог конака, а његову „камарилу” и подржаваоце, пре свега, у војсци придобили би за себе без било каквог труда. Поред тога, Грујић је записао и ово: „Као што књажеву партају зваху аустриском, тако ову другу, доцније прозвану кајмакамску партају, називаше турском, и само каткад због једне личности – Гарашанина – француском у тешњем смислу, јер уопште тако се имђаше обичај рећи готово за све, што су учили по Европи и хоће реформе без сматрања за кога су Књаза.”⁶⁹⁶

Другим речима, Гарашанин је био у чврстим везама са Француском, као што смо могли да видимо у другим деловима овог рада. Грујић прави разлику у ужем и ширем смислу када је реч о онима које су у Србији доводили у везу са Француском јер су део либерала називали „паризлије” због њиховог школовања у Француској. „Паризлије” су, у ширем смислу, повезиване са Француском, док је Гарашанин лично, у најужем смислу, имао врло интензивну и дуготрајну сарадњу са француским политичким врхом, као и са француским конзулом у Београду.

На крају, склони смо томе да поставимо тезу да упркос одличним потезима либерала да блокирају главне адуте које су имали кајмакамци, њиховом коначном политичком поразу је ипак допринео недостатак довољне координације међу главним играчима, који међусобно очигледно нису имали довољно поверења.

Грујић је овај компликован однос између „књажеваца”, „кајмакамаца” и „обреновићеваца” описао овако: „Ако би се послужили изразом Гарашаниновим о двама правителственим партајама, онда би још боље и краће стање партаја овако означили: Партаја правителствена, која је негда, једноставна бивша и уставобранитељском називана, буном срушила Обреновиће, и завладала Србијом, а сад се дели на двоје, на партају чисто Књажеву (Карађорђевићеву), и на партају противну књазу коју доцније именом кајмакамска означеше.

Или још другим речма: две правителствене партаје: књажева и кајмакамска сатирајући

⁶⁹⁵ Грујић, 1922, 2. књ., 16–17. стр.

⁶⁹⁶ Грујић, 1922, 2. књ., 16–17. стр.

једна другу, али обе у нужди сложне, но засад попуштјуће противу треће Обреновића партаје, која подпомажући једну правителствену партају нада се падом њеним срушити другу.”⁶⁹⁷

Либерали уједињени са обреновићевцима су овај план покушавали да спроведу кроз директну везу између Гарашанина и Грујића. И један и други хтели су да се окористе услугама другог, али је на крају Грујић кроз остале политичке савезе успео да извуче већу корист од оне коју је Гарашанин покушавао да извуче кроз сарадњу са либералним колом младих интелектуалаца. То даље значи да није био само случај да се Странка Светоандрејске скупштине покушавала окористити услугама једне од две завађене фракције уставобранитеља, него су и кајмакамци настојали да искористе либерале и обреновићевце да оборе кнеза како би преузели вођство над уставобранитељским режимом. Мишљења смо да би им то и пошло за руком да су либерали и обреновићевци остали засебне политичке групације са различитим политичким агендама у погледу деловања у скупштини.

Оно што остаје да се види из даљег истраживања јесте које су биле намере кајмакамаца пошто успеју у својој намери. Грујић у том смислу каже: „Чисто кајмакамска партаја имала је за главну целъ срушити Карађорђевића. А шта је она, умложена по паденију Карађорђевића и његовим људма, после тела? Остављам да се из поједини дела, која су се догађала, изводи.”⁶⁹⁸

Тезу о политичким намерама Гарашанина, Вучића и Анастасијевића по евентуалној победи на Светоандрејској скупштини изводићемо и аргументовати касније у раду, на месту одговарајућем за то.

Политичка база кајмакамаца била је у троуглу двора Мише Анастасијевића, Гарашанинове и Вучићеве куће. Сва тројица су примала у готово непрестане аудијенције посланике, политичаре, чланове своје групације, али и других политичких фракција.

„Поред началника окружни, који и по дужности и по жељи одлазише Гарашанину, може бити да ни један ни од председатеља ни од прота и архимандрита, не остаде да не оде Гарашанину. А мало је који од ти чиновника и свештеника што на Скупштину по закону дођоше, пропустио поодити и Вучића и Мишу.”⁶⁹⁹

Дакле, постојала је свест код свих учесника Светоандрејске скупштине и пратећих дешавања да су Гарашанин, Миша и Вучић део исте политичке фракције. Они су пријемима и седељкама (поселима) које су организовали правили замену дворској атмосфери књажевог конака, који се налазио у данашњој Улици краља Милана, негде између данашњих зграда Старог двора Београдске скупштине и зграде Председништва републике. Могуће је закључити да је и то све била врста церемонијалне припреме за преузимање нових функција пошто кнежев конак изгуби своју улогу. У том смислу, и Грујић примећује какве су импресије на тим пријемима имали њихови посетиоци када би сабрали утиске са све три адресе: „Може се мислити колико су ти посланици сами себи све важнијима чинити се морали, видећи онако народско приватање, како код Вучића наођаху, оно љубавно и усрдно а достојанствено предусретавање у кући Гарашаниновој, оно богатирско, сјајно, господско дочекивање у двору Мишином.”⁷⁰⁰

Вучић је био човек старог кова, Србије прве половине 19. века. Увек је носио традиционалну ношњу, иако чешће турску него српску. Био је близак народном обичају и

⁶⁹⁷ Грујић, 1922, 2. књ., 16–17. стр.

⁶⁹⁸ Грујић, 1922, 2. књ., 16–17. стр.

⁶⁹⁹ Грујић, 1922, 2. књ., 24–25. стр.

⁷⁰⁰ Грујић, 1922, 2. књ., 24–25. стр.

одношењу. Тако је и његова кућа у Београду била оаза народног начина пријема гостију и опхођења. Нажалост, како Грујић наводи, у то време Вучићева кућа је већ почела да губи стари сјај. Вучић је већ био у последњем добу свог живота, али ништа мање обузет политичким животом Србије. Управо та комбинација фактора чинила је да Вучићева кућа нема више стари сјај и топлину.⁷⁰¹

„Вучићева кућа изгледа као опустел, јер остарелог Вучића памет је сва заузета политичким стварима, а нема његове Нуле – Агније, која, поред обичног женског старања о кући, угађајући вољи негдашњег љубовника, а потом строгог господара (мужа), својим приватањем и прилазењем руци отменији и особито свештени лица одржаваше у тој великој кући варошкој обичај сеоски кућа, - с чега негде дочекивање у том дому изађе на глас као право народско.

Два сина пак Вучићева, било са своје кривице, било са маћиног старања, било с ужасне очинске строгости, одавно не заклањаше очин кров. С тога се у задовољство или потребу одлазења Вучићевој кући меша неко жаљење побуђено унутрашњим изгледом њеним.”⁷⁰²

Гарашанин је био пореклом из села Гараша, које се налазило у подножју планине Букуље код Аранђеловца. Типични шумадијски Србин није се могао одрећи народног сентимента ни у својој кући. Међутим, за разлику од Вучића, ипак је Гарашанин био београдски попечитељ, са познанствима у Паризу, где је и једног сина школовао. Човек који је био на пријему код Наполеона III⁷⁰³ нужно мора попримити и мало урбаног менталитета европског типа. Таква је била и његова кућа, а и организација покућства. Мешавина српског народног обичаја и оног што се тада називало „варошког”. Грујићу је, природно, то оставило највећи утисак, имајући у виду да је и он сâм био син српске задруге из Даросаве, која је на 10 км удаљености од Гараша, док је у исто време био и „паризлија”.⁷⁰⁴

Тако нам и оставља запис свог утиска после Гарашанинове куће: „Но кућа Илије Гарашанина представља сложен сеоски са варошким обичајем. Старији син беше му у Паризу на науци, а млађи одлазаше у гимназију београдску. А његова жена Сока, за коју се право велјаше да је најбоље од свих жена усвојила дух и сва мужевљева племена, тако као да би у тој кући рођена а не у њу доведена била, проницавајућа намере свога мужа и потребе времена. Кад кад у друштву са родбином мужа привађаше, или барем често место обични набусати пандурски одговора даваше Госпођа Гарашанка садањим гостима сама одговоре на начин, који да избегне презирање не прелазаше нипошто ни у удворавање, што грађаше тко пријатним долазак у ту кућу, гди за нас ненавикнут велелепност кућна и покућанска, која чисто одгуђује, замењиваше све обично, што на неки начин човека приљубљује, пошто му се чини да је као код свога те је слободнији.”⁷⁰⁵

Миша Анастасијевић је био човек који се уздигао од обичног момка који ради за шест грошева месечно до власника највеће флоте у том делу Дунава, од 74 лађе, те до монополисте над трговином соли, чак и у улози државног трговца овим виталним производом. Укупна финансијска моћ процењивала се на 20.000.000 динара. Слободан Јовановић сматра да је било сасвим природно да после акумулације толиког богатства Миша зажели да уђе у највиши

⁷⁰¹ Грујић, 1922, 2. књ., 24–25. стр.

⁷⁰² Грујић, 1923, 2. књ., 24. стр.

⁷⁰³ Више о Наполеону III погледати у: 1) Strauss-Schom Alan, *The Shadow Emperor: A Biography of Napoleon III*, 2018; 2) Price Roger, „Napoleon III and the Second Empire“, 1997.

⁷⁰⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 24–25. стр.

⁷⁰⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 24–25. стр.

друштвени слој овог дела Европе. Пошто није имао синова, своје ћерке је удавао за младожење из најзначајнијих фамилија у Србији. Зетови су му били Васа Гарашанин, синовац Илије Гарашанина, Јован Мариновић, Радован Дамјановић Раја, Арсеније Чарнојевић и, наравно, Ђорђе Ђока Карађорђевић, синовац кнеза Александра. У политику активно улази после Тенкине завере и смрти свога зета Дамјановића, док у обарање кнеза Александра улаже 80.000⁷⁰⁶ дуката.⁷⁰⁷

Пријем у Мишином двору мора да је посетиоце, посланике из провинције, остављао без даха. По свему судећи, Мишин двор ништа није заостајао за кнежевим⁷⁰⁸ конаком.

Грујић нам даје врло прецизан увид у дешавања у Мишином двору пре и током заседања Светоандрејске скупштине: „Већ у Мишином двору наоде садањи београдски гости прави варошки ред и богатирску сјајност. Пред двором на великој пијаци, стоје прикована два велика фењера, који у вече осветљавају улазак на велику двокрилну капију, која је цео дан, па и ноћу до неко доба широм отворена. У авлији ћеш увек наћи услужна човека, који ће те одма упутити у предсобије, гди наши сељани мисле да је крај, а истом ји одатле неколико нови услужни, пострадавши у својој малој и сад великој Мишиној трговини занимања налазећи Београђана, кроз двокрилна врата уводи у салу, у којој застану видећи у њој проста седећи лица, а на лево и на десно врата за која не знају куд воде. Но та мала забуно прзо прође, јер пред сеоским посланицима нашим, који обично у гомилицама по четири пет и више уђу, одма је домаћин, љубећи се, рукујући по томе како се први или већ други пут виде и за здравље питајући с посетитељима својим, који се одма и другима по соби окрећу, па заређају „како си ти господине“ (кад кад му се измакне навикнута реч „брате“), „како си ти госпођа“ смерно сваком преклањајући се, и свој црвени фес, за који зна да га у великој кући скинути ваља, држећи у руци, коју на пиштоље као на прси мете.“⁷⁰⁹

Са оваквим јасним увидом у поредак пријема у Мишином двору добијамо чисту слику о томе колико су посланици који су долазили морали бити очарани финансијском моћи Мише Анастасијевића.

Грујић нам даје опис централне просторије у којој су се разговори одржавали: „По оном лепом патосу, по оним шареним ћилимима слободно се трљају оне велике вране чизме, које наши људи са села или из мањи паланки обувају о годовим, и кад се куд на сабет или на весеље иде, а федерне столице кркају и мекане душеме по миндерлуцима збијају се под крупним и тешким земљацима наши, који обучени у своје стајаће аљине (чакшире чојане, које многи једва по куку вежу, сају или антерију кратку с рукавима и јелеком без рукава озго, у понеки још и ћурче или мисираба озго, или баш и велико цубе или леп дугачки гуњ, а за појасом силај с пиштољима) слободно пребацују ногу преко ноге и разумљиво слушају разговоре, у које згодно и сми брзо улазе; док домаћин на фини начин окрене разговор на околну чељад, те каже „ово је моја домаћица, с њом сам хвала Богу стекао“. „Немам синова, али ми је дао Бог ћери, с којима сам стекао добре зетове, а имам још једну малу Ружу и док и њу удомим бићу најсрећнији човек“. Кад на то умешни домаћин покаже руком на једног младог лепог човека и на једну младу, танку, високу госпу рекне: „Ово је мој зет Ђока Карађорђевић, а ово ми је кћи Сарка за њим“, гомилица гостинска брзо се на то име „Карађорђевић“ дигне и смрон се ваки поклони, и на нова за здравље упита са тим срећним паром, а разуме се да ни Господин Ђока, који се васпитао у Петербургу и тамо учио војничке науке, и који пре неког времена даде оставку на

⁷⁰⁶ Милосављевић, 1988, 84. стр.

⁷⁰⁷ Јовановић, 1990, 222. стр.

⁷⁰⁸ Више о употреби раскоша Мишиног дома у лобистичке сврхе погледати у: Живуловић, 2003, 94 – 98. стр.

⁷⁰⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 25. стр.

прво ађутанство код свог стрица, а ту неки дан обрија и браду, коју одонда беше пустио, ни Госпођа Сарка, европски изображена разговорна весела госпа и сад у србско руо обучена, не оскудеваше у љубезности и снисходителности којом зачињаху гостољубивост, која се указиваше народним посланицима у дому богатијца београдског гди њи двоје беху прешли одономад да седе за време, оставивши свој стан спровођу књажева двора.”⁷¹⁰

Овај опис нам је јако важан јер нам пружа увид у могућу политичку мотивацију Мише Анастасијевића не само поводом Светоандрејске скупштине него и далекосежније планове. Као што се може видети, Миша је за једног од својих зетова, поред осталих врло угледних, узео унука Карађорђа Петровића, сина Алексе, Карађорђевог најстријег сина. Отуда можемо да изведемо тезу да сав сјај Мишиног двора није служио само томе да импресионира посланике из провинције, већ и да наговести могућности Мишине породице. Очигледно је да је Миша кроз представљање младог брачног пара, који више не станује код кнежевог конака него у Мишином двору, желео да представи будући владарски пар, кнеза и кнегињу. Када се размисли у том смеру, та замисао никако није била немогућа да се спроведе. Не би било династичких промена, а кнез Александар је ипак био само изабрани кнез, не и наследни, те не би било проблема скопчаних са прескакањем Александрових потомака. Ђорђе је био син најстаријег Карађорђевог сина, који је имао високо војно образовање (војно образовање се сматрало готово нужним за престолонаследника у то време), а сада и врло имућну породицу, коју је добио у својој тазбини кроз брак са Саром Анастасијевић. Ако је то све тако и уколико се ова теза може одржати, онда на њу можемо наклонити и претпоставку да је Миша хтео да постане један од тријумвира како би утицао на избор новог кнеза Ђорђа Карађорђевића. То би онда могло да објасни непостојање кохерентног и заједничког политичког плана кајмакамаца. Јер зашто би Гарашанин и Вучић подржали Мишиног зета за кнеза? Нису имали разлога да одустају од својих личних политичких планова.

Уколико узмемо у обзир и претпоставку да је Миша имао снажну подршку Порте, сасвим је било логично да он за себе заступа ту политичку агенду. Зато је имало смисла да он буде против кнеза Александра (не само због освете свог зета Раје, који је као члан Тенкине завере подлегао робовању Гургусовачке куле) јер је желео свог зета Ђорђа за кнеза. Поред тога, сасвим је логично зашто никако није могао бити уз обреновићевце ако узмемо у обзир ову тезу. Није могао да буде уз „рушчуклије” због својих јаких веза са Турском. Остали су му кајмакамци као најсроднија политичка групација, али не до краја, јер они не би имали интереса да заступају Мишин, готово породични, политички интерес. Можемо онда претпоставити, са високим степеном вероватноће, да је Мишин план са кајмакамским тријумвиратом био краткорочан и условљен дугорочним планом да своју ћерку и зета уздигне на ниво владара Србије.

Оваква теза нам се чини још уверљивијом када узмемо још једну чињеницу у обзир. Грујић нам је дао врло важан увид који прилажемо како бисмо поткрепили своју аргументацију: „Чуђење рашћаше још више, кад се пролазило поред двор, који се грађаше на великој пијаци [данашњи Студентски трг, прим. Д. Ј.] и кад том приликом приповедаше, како је Миша купио господар-Јевремову кућу за седам хиљада дуката, како је дао иљаду дуката те се та кућа развалила и како сад гради ову зграду, која ће га стати преко 70 иљада дуката, и за којуће само инцинир [инжењер, прим. Д. Ј.] некакав Невола што надгледао грађење узети иљаду дуката.”⁷¹¹

Када овај податак узмемо у обзир са знањем да се говори о данашњем Капетан Мишином здању, у којем је смештен Ректорат Универзитета у Београду, онда се поставља питање: Зашто

⁷¹⁰ Грујић, 1922, 2. књ., 26. стр.

⁷¹¹ Грујић, 1923, 2. књ., 27. стр.

је поред оваквог, већ постојећег, двора у којем је Миша примао Светоандрејске посланике он имао потребу да гради још велелепнију палату, за то време несвакидашњу? Намеће се логичан закључак да је то требало да буде нови двор кнеза Ђорђа и кнегиње Саре Карађорђевић, који би то постали на темељу светоандрејске промене кнеза, а коју би спровели и надгледали тријумвири кајмакамци уз благослов Порте, а могуће и Француске (уколико Миша успе да добије Гарашанинову подршку).

Да ова замисао није била само у глави Мише Анастасијевића и аутора овог рада, прилажемо још један Грујићев увид: „Онако исто лепо испраћени као и дочекани продужавали су наши посланици поођења код великаша или одања по вароши разговарајући о срећи тога човека, о срећи народа што и он за њега ради, о зету му Ђоки за ког су једни другима казивали да је то син Алексин, првога сина Карађорђева, при чему кадкад је изушћена приметба по кога прстодушна старца, ’вала Богу ако оћеш по право, прече је овоме но ономе – овога је отац старији од онога’.”⁷¹²

5.2.3. „Књажевци”

Драгослав Страњаковић, Слободан Јовановић, Јеврем Грујић, па следствено томе на неким местима и Јован Милићевић, ову политичку фракцију називају „камарила”. Анализом докумената утврдили смо да се у датом временском контексту та реч не може сматрати пежоративном. Међутим, у данашњем, савременом говору могуће је схватити реч камарила у негативном контексту. Пошто се поред те речи користи равноправно и назив „књажевци” или „књажевачка партаја”, одлучили смо се за тај назив јер нам се учинио неутралнијим. Тиме не споримо правилност назива камарила, те се у цитатима других аутора може пронаћи и у овом раду. „Књажевци” су, дакле, били сви међу политичарима, чиновницима, војском, црквом и у народу који су били активни подржаваоци кнеза Александра⁷¹³ Карађорђевића.

Кнез Александар Карађорђевић имао је два основна политичка циља током своје владавине: први, да учврсти своју власт у односу на Савет и да Савет сведе искључиво на законодавни орган; и други да обезбеди себи право наследне круне. Наиме, кнез Александар је на власт дошао на крилима Вучићевих буна, које су за циљ имале ограничавања не само личне власти Милоша и Михаила већ личне власти као концепта владавине. Тома Вучић Перишић није био, истини за вољу, борац за концепт народне суверености, али се може сматрати претечом народњаштва у Србији. После успешне Вучићеве буне, кнез Александар је постављен као изборни кнез, а не као кнез са наследним достојанством. Друго, владар је по Уставу из 1838. већ био правно ограничен, али је уставобранитељском контролом над Саветом тај политички систем добио не само правни већ и озбиљан политички баланс у односу на инокосну власт кнеза. Да би у тој борби за побољшање свог политичког статуса успео, кнез је морао да има савезнике. Први савезник на унутрашњем плану била је породица његове жене кнегиње Персиде, која је била из чувеног рода Ненадовића. Ненадовићи, али и зетови Ненадовића, били су кадровска база лојалних људи за многа државна намештења у Александровој Србији. На спољшњем плану то је свакако морала бити Порта, не само због тога што је кнез био вазал султану већ и због тога што је једино Порта могла да дâ наследно право кнежевој династији

⁷¹² Грујић, 1923, 2. књ., 26–27. стр.

⁷¹³ Ближе о животу кнеза Александра Карађорђевића погледати у: Стевановић, 2008.

Карађорђевића. Пред крај Кримског рата, а поготово после њега, када је руски утицај сузбијен у Србији на основу Париског мировног уговора, настао је простор који активно покушава да попуни Аустрија. Да не бисмо били непрецизни, Аустрија још од 40-их година активно ради на ширењу свог утицаја у Србији, често и уз координацију са Русијом. Русија је у Аустрији све до Кримског рата видела потенцијалног пријатеља и по питању Србије често била у координацији са њом како би сузбила западни и турски утицај.⁷¹⁴

Међутим, то није било довољно да кнез на унутрашњем плану попуни политичке позиције довољним бројем људи од поверења преко којих ће спроводити своју политичку стратегију сузбијања Савета и борбе за Портино признање наследне титуле. Многи политичари су мењали своје опредељење у зависности од тога да ли су министри или не, те се многи не могу сврстати као људи који су стално били уз кнеза Александра, највише због те колебљиве лојалности. Међутим, ту се ипак може издвојити ужи круг људи уколико користимо критеријум претежности. Те људе ћемо истаћи и направити кратак приказ. Ограничићемо се на оне који су могли да се сматрају лојалним припадницима кнезове фракције у периоду од неколико година пре Светоандрејске скупштине.⁷¹⁵

Грујић о „књажевцима” каже следеће: „Две садање стране, књажева и министерска, као делови негдашње силне тако зване уставобранитељске још владајуће партаје у својој озлојеђености једна на другу ослабише пређашњи притисак над другом Обреновићевом партајом.”⁷¹⁶ Било је јасно пред заседање Светоандрејске скупштине да уставобранитељске „партаје” више нема и да сада постоје „министерска” или „кајмакамска”, са једне стране, и „књажевска”, са друге стране.

Грујић нам даје увид у степен подршке коју је кнез имао пред почетак Светоандрејске скупштине:

„На Књажевој страни беју:
од министра – нико,
од советника – већина,
од остали чиновника – мањина,
од свештенства – поједини,
од народа – поједини људи,
од војске – готова сва;
У Београду:
од грађана – поједини људи,
од полиције – једна два ли члена.”⁷¹⁷

Кнез Александар није био у завидној ситуацији. По Грујићевим оценама, кнез је био спреман да прихвати било који захтев скупштине за увећавање слобода у замену за одржавање на престолу.⁷¹⁸

⁷¹⁴ Погледати: Јовановић, 1990.

⁷¹⁵ Јовановић, 1990, 145–155. стр.

⁷¹⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 15. стр.

⁷¹⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 16. стр.

⁷¹⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 17. стр.

Оно што је била предност кајмакамаца и либерала у односу на кнезову фракцију јесте могућност, али и постојање жеље, да одржавају стално непосредне контакте са посланицима из провинције, али и са Београђанима. По свему судећи, кнез Александар није волео директан контакт са обичним светом и те послове је делегирао својим пашенозима, попут озлоглашеног Трифковића. Мислимо да је то био велики хендикеп кнеза и његових изгледа на Светоандрејској скупштини. Кнезов конак је заправо био прави двор и сигурно је да би оставио исти утисак, ако не и бољи, као Мишино здање на све могуће посетиоце. Поред тога, велика предност кајмакамаца је што су посланици могли да виде и целе породице својих политичких принципала, па и да се упознају да им буде указано церемонијално поштовање и од могућих наследника, као код Мише и Гарашанина. Са друге стране, кнез је своју децу послао у иностранство, а новац није трошио на пријеме, већ га је склонио у град код Турака. Дакле, појавност кнежеве фракције у тим преломним политичким догађајима није уливала много поверења онима који би као неутрални посланици могли бити придобијени каквим топлим пријемом.⁷¹⁹

Овим не желимо да кажемо да је кнез био незаинтересован да припреми добро своју политичку позицију, напротив. Кнез се, као што ћемо показати у овом и другим деловима рада, ослањао на Аустрију и њеног конзула Радосављевића, а и на Порту. Ослањао се на готово апсолутну подршку војске Србије. Посебан ослонац је имао у већинској наклоњености чланова Државног савета у свом простом заседању (без министара). Што се тиче Скупштине, он је очекивао да ће избити оштар сукоб између кајмакамаца, са једне стране, и либерала и обреновићеваца, са друге стране. Као што кајмакамци нису били спремни за фузију либерала и обреновићеваца у јединствен политички блок, тако ни кнез сигурно до краја није био свестан потенцијала, а и значаја постојања таквог савеза. Поред тога, сматрамо да је кнез одрастао и стасао у контексту политичких традиција апсолутистичке владавине, те да није разумевао значај концепта народног суверенитета, нити могућности законски сазване скупштине. Можемо да претпоставимо да је кнез Александар потценио домете скупштине поредећи је са искуством које је имао са Петровске скупштине из 1848. Поред тога, ослањао се на Аустрију и њене гаранције, али и на могућност да војска интервенише чим дође до било каквог инцидента. Потценио је значај скупштине и способност политичких противника да направе координисану активност без изазивања било каквих инцидената. Аустријска интервенција је тиме била онемогућена, а и значајније мешање српске војске.⁷²⁰

Грујић нам даје драгоцен увид у ситуацију базе политичке фракције „књажеваца”: „Док се по кућама противника и по вароши пријављивало и дочекивало да се не рекне обраћало, сеђаше у двору Књаз Александар с књагињом Персидом и сином Ђорђем, а два старија сина Петар и Андрија одоше летос на науку у Швајцарску; а старија кћи Полексија обитаваше са својим мужем Костом Николајевићем у чаршији; млађу пак Јелену беју послали у Беч да се учи у једном инштитуу женском, у коју варош однесе ађутант Цинцаревић и благо књажево, као што сам доцније разумео, осамдесет и пет хиљада дуката готовог новца. Књагиња је истина увек лепо примала и осим недеље и празника. Код ње се седало, послуживало, и она је умешно разговор водила. Али сад је било време мушкој радњи. А за књаза знало се да га мрзи примати људе из народа и с њима разговарати се. Управо званичног пријављивања посланика код Књаза није ни било, осим ако се за такво узме подворење и честитање на првозваног Андрију. Слабо ко од отали посланика а још мање Београђана је одлазило да се пријави у двору, гди се врзаху у своме златали ћурку Трипковић и други сродници и ближи познаници, који у осталом имађаху

⁷¹⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 15–35. стр.

⁷²⁰ Опширније погледати: Грујић, 1923, 2. књ.

познаника и у посланицима и у Београду који им се и пријављиваше. Лозинка одтуд беше четошња: убеђавање познати Обреновићеваца да Вучић, Гарашанин и Миша неће Обреновиће, но кајмакамство, и уештавање Вучићу одани да Обреновићевци оће Милоша. Књаз би с Јеремијом Станковићем и другима куражио се речма: вала послао сам децу и паре из Србије, па ћемо се сад слободно огледати. И доиста војска прилежно са свом алавантом излазаше у зекцир на Врачар и одтуд се импонирајући у касарну враћаше.”⁷²¹

Из приложеног се види одређена доза лежерности која не прозилази из небриге, већ из погрешних уверења у основе моћи. Друштво у Србији се битно променило за 16 година владавине кнеза Александра. Утицаји француских политичких промена и јулске револуције су преко наших париских ђака донели правне тековине и норме модернијег друштва. Те идеје су нашле веома плодно тле на унутрашњој независности коју су донели хатишерифи, а која је од краја Кримског рата била надгледана од свих европских сила, као и неслободно сељаштво, које је установљено тековинама Српске револуције.

Небојша Јовановић одбацује, како каже, често преписивану тврдњу да је кнез Александар био нејак владар, приписујући његов сужени домашај Уставу из 1838, којим је ограничен не само олигархијом Савета и уставобранитеља већ и гарантним силама после Кримског рата. Додатна ограничења су била то што је био само изборни кнез, без наследног достојанства. Јовановић сматра и да се често пренебрегава да су владавину закона увели уставобранитељи управо под Александровом владавином.⁷²²

Да се не би стекао утисак да је кнез Александар био испод просека способан владар, прилажемо још један увид у његове активности. Врло је вероватно да је и он био свестан да некаквог контакта, бар формално церемонијалног, са посланицима мора бити. Некаквог контакта који би био допуна поздравном говору на самој скупштини. Из те свести је и проистекла идеја да кнез организује велику гозбу за све посланике која би се одржала у „Српској круни”, објекту са највећом салом у Београду.

На 30. новембар 1858. (стари), поред планиране свечане службе у цркви, спроведена је и својеврсна државно-војна парада, која имала да прође кроз центар града ка кнежевом двору, где су црквени великодостојници, функционери државе и посланици скупштине дошли на поздрав кнезу. Овај формални део црквено-државног церемонијала требало је да истог дана буде крунисан народном гозбом, коју је унапред недељама припремао кнез и његова фракција. По сведочењима, биле су наручене велике количине рибе и осталих намирница како би се та гозба одржала у великој сали код „Српске круне”.⁷²³

Овај догађај уочи отварања Светоандрејске скупштине је значајан јер обележава једну од многих преломних тачака у којој се расположење посланика, па и народа, могло одвести на једну или другу страну. Прилажемо увид Грујића, који прецизно описује дешавања тог дана, на Андрију Првозваног:

„У недељу 30. новембра на Првозваног Андрију, били су сви посланици у цркви; војска из касарне с бандом упарђена пред црквом, а Митрополит Петар са владикама Јанићијем (ужичким) и Мијаилом (шабачким) и дванаест свештени лица: архимандрита, прота, попова, архиђакона и ђакона, сви у најсвечаније црквено одело обучени, предсретне са крстом у руци на самим великим вратима храма долазећег Књазу, на интову, чини ми се са шест упрегнути коња,

⁷²¹ Грујић, 1923, 2. књ., 29. стр.

⁷²² Јовановић, 2010, 270. стр.

⁷²³ Погледати опширније: Грујић, 1922, 2. књ.

кога допрате ађутанти на бесним коњма са полу-ескадроном кавалерије, и који обучен у свечану официрску униформу и искићен палетама, орденима, лентом и држећи у руци велики фес свој са круном на челу, целује частни крст и пролазећи од дољни врата кроз сву цркву и тако кроз средину посланика, и клањајући се и на једну и на другу страну, дође и уз троје басамакe успне се на свој стол, с кога га сав народ гледати могао.

Великолепној служби у храму придруживала се грмљавина топова и прангија и плотуни војске.

По заамвоној молитви настављен је обред свечаног призивања с благодаренијем; а на свршетку свештеноначелник са важностју и достојанством, које му тако доликоваше, започе своје пастирско слово, у ком по допису из митрополије у Србским новинама (број 133), најпре изрази радост свете цркве, што види тако сјајан и многобројан скуп народа, који топло благодари Богу на полученој унутрашњој самосталности отечества, а уједно проси Божију помоћ делању сабране Скупштине народне; затим обрати пажњу слушаоца на чување и држање онога, што се некад у порабаћеном стању желило, а што је доцније получено, а то је: слобода вере и закона, и независна унутрашња управа под једном главом.”⁷²⁴

Ако оставимо по страни очигледан ефекат овакве свечаности на посланике из провинције и Београђане уопште, остаје нам да скренемо пажњу на једну чињеницу. Уставобранитељска Србија имала је слободу вере и законодавства, и тзв. унутрашњу независност остварену хатишерифима и Уставом из 1838. Допринос власти кнеза Александра и уставобранитеља је српска неутралност током Кримског рата, вишеструко увећано становништво и привредни прогрес, о чему ћемо опширније у другим поглављима овог рада. Не само то, ту је и промењен статус који је настао од 1856. Париским уговором, по којем сила заштитница Србије није само Русија, већ све европске силе као гаранте српске унутрашње независности. Србија није била под искључивом управом ни Турске, а ни Русије. То је, по нашем суду, највећи допринос владавине кнеза Александра Карађорђевића и уставобранитељских првака.

Ако је ова наша теза тачна, онда је говор свештеноначелника у цркви окупљеном народу и посланицима носио велику тежину, подсетивши их шта је све дао Карађорђе Србији, а потом и његов син Александар. Да је негдашњи сан Срба данас стварност. Овакво подсећање народних представника сигурно је имало врло снажан ефекат у смислу могуће реалтивизације свих тешкоћа које народ трпи, бар у оном смислу да то није директно кривица кнеза Александра. То је и Грујић приметио својим закључком у вези са само црквеном службом, потоњом парадом и одласком у кнезов двор као чинилаца политичког плана кнеза Александра: „Али опет као да удешени план добро иђаше и као да не беше дуго још, па да буде или најпосле да се учини, да у народу нема мрзности на владаоца и ако је каошто његови људи увек говорау мајсторски производе његови противници. Јер осим четири београдска депутирца који не хтеше ићи из цркве, сва окружија са својим началницима поиташе у двор, гди кад после представника страни, попечитеља, који уз њега стајаху, советника, толики београдски чиновника, управитеља с обштинарима, дође и на њи ред, прођу и поклоне се Књазу, који стајаше на средини сале са Књагињом и љубезно примаше поздраве ови људи из народа.”⁷²⁵

Када се са дворском аудијенцијом појача војна, чиновничка и црквена парадна поворка од цркве до двора уз војни оркестар и егзерцир, а док у ушима остаје последња реченица архијереја који испраћа ту поворку у двор са благословом „благоверног Књаза нашег Александра”⁷²⁶. То либералима и осталим опозиционим фракцијама никако није одговарало јер

⁷²⁴ Грујић, 1922, 2. књ., 29–30. стр.

⁷²⁵ Грујић, 1922, 2. књ., 30–31. стр.

⁷²⁶ Грујић, 1922, 2. књ., 30. стр.

је цео догађај могао да заведе већину посланика и Београђана. Грујић, у том смислу, каже: „Дворске, војничке и црквене параде, све је удружено и све је највеличанственије и најлепше изведено, како да душу особито сеоски посланика плъени удивљењем и ако оћеш страом.“⁷²⁷

Уколико би се то новозадобијено страхопоштовање ојачало неформалном гозбом на којој би кнез пред несвакидашњом трпезом поздравио разгаљене посланике и народ, могуће је да би тешко било придобити скупштину у наступајућим данима. Грујић даје своја запажања: „Заиста данашњи дан, као прво имени дан другог сина књажева, и друго као дан кад велики Карађорђе са Србима освоји од Турака ову варош, у којој се сад син његов са потомцима јунака његови овако слободно и весело проводи, беше још једино, што би могло вештим беседама при асталу изведеним винцем и музиком загрејано срце гостију потрести, и при помислу на патње очева и овакво проводење наше учинити, да се забораве нека злоупотреблења власти и ману мржње и неслоге међусобне, те приону сви уз сина првога ослободитеља вога, у љубави и слоги да гледају сачувати красну слободу своју, која се мучно добија а лако губи.“⁷²⁸

Милева Алимпић наводи како су се либерали организовали да се утиче да што већи број посланика не оде на кнежеву гозбу.⁷²⁹

Никола Христић то потврђује и каже да су се агитацијом у овом смеру бавили Стевча, Грујић, Алимпић, Белимарковић, Јанковић и Филип Станковић.⁷³⁰

Гарашанин је био против тако оштрог политичког маневра одмах на почетку јер се плашио да не изазове реакцију кнеза Александра, па да у љутини не наложи да се скупштина растера. Са једне стране је покушавао да ублажи ефекте агитације, али је и код кнеза покушавао да релативизује значај таквих активности како оне не би изазвале његов бес.⁷³¹

Зато су се кајмакамци и либерали дали у оштру агитацију у данима који су претходили 30. новембру. Говорило се да је већ 28. новембра изгледно било да се велика већина посланика неће одазвати позиву на гозбу. Док су либерали отворено агитовали међу обреновићевцима, за то време су Вучић и Гарашанин пружали пасиван отпор, отворено не оспоравајући али притајено заговарајући тихи бојкот кнежеве гозбе.⁷³² Грујић и те активности прецизно описује: „Но још у петак 28 нојем. почело се говорити да депутирци не иду Књазу на ручак. У суботу се увелико о томе договараху. Ја не знам од кога то изађе. Али Вучић и Гарашанин говорили су Књазу да не гради ручка, јер може се догодити да му не дође нико. Књаз, то ми једном сам Вучић каза, одговори „то не сме бити, они морају доћи кад ји ја зовем.“ Зна се да је Вучић, кад су га једни питали, повладио им да не иду на ручак; а знало се већ и да су три београдска посланик (Миша, Барловац, Јанковић) наумни не ићи му на част. Па који су из други окружија куражнији викали су својима да не иду, говорећи да ни друга окружија неће ићи. Листе којима сам Књаз са Књагињом позива на ту гостбу, разашиљу се јутрос рано. Кад из конака са честитања изиђу, пођу депутирци ваки у свој стан. Само неколико депутираца једва склони началник крушевачки Јоца Наумовић и начал. негот. Коста Јанковић, те оду у зданије код Круне. Гарашанин у подне пројури на колима у конак да исвести Књаза. Био је громом поражен, јер

⁷²⁷ Грујић, 1922, 2. књ., 30. стр.

⁷²⁸ Грујић, 1922, 2. књ., 30–31. стр.

⁷²⁹ Алимпић, 1892, 161. стр.

⁷³⁰ Христић, 2006, 264. стр.

⁷³¹ Христић, 2006, 264. стр.

⁷³² Грујић, 1922, 2. књ., стр. 20–35.

није могао веровати да то може бити. Рекне Гарашанину, те овај сазове све началнике код своје куће да ји усаветује да доведу људе на ручак, јер многи од началника нису хтели ићи, особито ваљевски Дабић и ћуприски Миљковић. Мисле неки да су началници знали да је то само привидност од Гарашанина. Он рекне: „Ако не могу натерати народ, а оно могу вама заповедити. ВИ дакле сви да дођете, а гледајте колико се може и да људи дођу.” Београдски началник Вучковић, кад не могне склонити људе пошаље Костадина из Вреоца са још двојицом да сами иду Гарашанину. Ови веле, кад ји Гарашанин саветовао и они му одговарали да не могу ићи, да се он насмејао, па отишао у другу собу, а они се онда врате.”⁷³³

Поврх тога, начелници и посланици из различитих нахија почели су колективно да одлучују о неодласку на гозбу кнеза. Многи су се, по Грујићевом сведочењу, руководили објашњењем како су присуствовали званичном, државном и црквеном делу церемоније, да су ишли и у цркву на службу и на двор. За одлазак на гозбу су говорили готово униформно да је такво славље пригодно тек на крају заседања скупштине и да због тога не могу уочи отварања скупштине да иду на весеље. Аргумент који су нудили тицао се кредибилитета који су имали код народа који их је изабрао и да то нису хтеи да нарушавају присуством на догађају који би оставио утисак да су заузели страну неке од политичких фракција – у овом случају књажеваца. Ово улудно објашњење је стајало испред удружене акције агитације либерала, кајмакамаца и обреновићеваца да што мањи број посланика оде на гозбу. И то из бар два разлога: први разлог је онај који смо већ навели, а то је да се предупреди било какав већ превелики утисак који је кнез тог дана оставио на посланике; други разлог је да се тим потезом зада први ударац књажевачкој фракцији. Књаз је био у чуду када је дознао да се готово нико од посланика неће појавити. Ту лошу вест му је негде око 13 ч. тог дана пренео лично Гарашанин, који је отишао до кнежевог конака само због тога – да га заустави да не иде чак ни он, из тобоже најбољих намера, како би сачувао углед. Услед таквих околности, кнез је одусто од гозбе и тако примио први јавни политички ударац одмах уочи Светоандрејске скупштине. По изворима у које смо имали увид, на гозби су се појавили митрополит са клером, попечитељи, саветници и државни чиновници, док је дошло свега неколико посланика. Посланици су одмах зажалили видевши да су у малом броју. Савременици кажу да је атмосфера на том ручку била сасвим супротна од очекиване јер није било ни кнеза ни посланика. Грујић нам преноси општи утисак да је ручак био више налик на даћу него на свечаност.⁷³⁴

После овог догађаја фракција књажеваца улази знатно ослабљена у процес сталних заседања Светоандрејске скупштине.

5.2.4. „Обреновићевци”

Како каже Грујић „у оној грдној маси која беше за Обреновиће овако знатни људи [као код кајмакамаца, прим. Д. Ј.], код који би посланици долазили. Од Обреновића како су 1842 године „изкључени”, нико у Србији не живљаше. Стари Књаз Милош, оставивши Србију још 1839, борављаше тад у Букурешту, у Влашкој. Његову жудњу за Србијом и чезњу за владом

⁷³³ Грујић, 1922, 2. књ., 31–32. стр.

⁷³⁴ Грујић, 1922, 2. књ., 31–34. стр.

знађаше свак. Његов син Књаз Михаило живећи обично у Бечу и тад у Иванки, на добру свом близу Пожуна [Братислава, прим. Д. Ј.], и оженивши се 20 јулија 1853 са грофицом Јулијом из племена у народу славно познатог Сибињанин Јанка (Хуњадија), беше својим владањем и карактерношћу задобио опште поштовање.”⁷³⁵

Кнез Милош је имао у свом власништву стан који је био смештен на целом спрату хотела „Шетфанс” у Пешти. Кнез Михаило је скоро сваког викенда посеђивао Пешту да би обилазио свог оца Милоша, који је исто ту знао да борави долазивши из Букурешта.⁷³⁶

Поред кнегиње Јулије, овај дом је имао још и кнегињу Љубицу. Осим њих, жива је још била Милошева ћерка Перка са својом децом и децом осталих преминулих ћерки. Брат Јован је имао две ћерке, док је Јевремов син Милош живео у Букурешту са својом мајком и сином Миланом.⁷³⁷

„Од негашњи пак књаза Михаилови попечитеља и советника беју у Београду само двојица: Тодор Хербез, старац од 69 година, који оставивши „светска попечанија” живљаше мирно у зидинама своје велике куће, и Голуб Петровић, тако исто стар, који чува собу, што га јак кашаљ дави.”⁷³⁸

Овај незавидни положај у кадровском смислу дома Обреновића надомештало је готово опште одушевљење у народу идејом о повратку династије на власт. Грујић тако каже да „говор толики Београђана, толики ђака, неки чиновника и неки из унутрашњости навлаш дошавши људи, накнађа празнину по туђинству растерани Обреновића и њини изумрвши или изстребљени великаша...”⁷³⁹

Међутим, Милош није био без својих адута на терену у Београду. Кајмакамским поселима и књажевским седељкама у кнежевом конаку почео је да парира извесни Филип Станковић, који је једну кафану на Теразијама претворио у својеврсну обреновићевску базу.⁷⁴⁰

Грујић описујући управо то пише: „И доиста једна меана теразиска ћаше конкурирати са овим великим кућама [мисли на Мишин двор и кнежев конак, прим. Д. Ј.]; у њој се станио беше Филип Станковић, трговац из Смедерева, човек висок, врло гледан, врло речит и врло куражан. Носаше тад србске аљине, за појасом пиштоље и о рамену сабљу, коју кад дању депутирци њему ии он њима на разговор дође и пред меану седне, по крилу мете. Њему беху код Вучића врата отворена у подне у поноћи. Али Обреновићевци говораху, он вара Вучића. А оће Књаза Милоша, још казиваху како он има дослуха с Књазом Милошем, што веле потврђује издашност његова, частећи где год седне, а држећи уза се и неколико оружани људи, које рањаше, и које се чињаху да су му калаузи по трговини, осим Милосава Топаловића из Смедерева, Илије Ђурчије из Београда, Мирка бакалина из Београда и други који му у Београду друштво грађаху. Његов стан не беше без гостију, који се код њега врло радо задржаваше, што не пропушташе нудити ракијом, вином, кавом, кад слушаху, особито умеђаше вешто уразговор уплести имена књажева и великаша са слободом у изражајима која удивљаваше слушаоце.”⁷⁴¹

⁷³⁵ Грујић, 1922, 2. књ., 28. стр.

⁷³⁶ Алимпић, 1892, 125. стр.

⁷³⁷ Грујић, 1922, 2. књ., 28. стр.

⁷³⁸ Грујић, 1922, 2. књ., 28. стр.

⁷³⁹ Грујић, 1922, 2. књ., 28. стр.

⁷⁴⁰ Грујић, 1922, 2. књ., 36. стр.

⁷⁴¹ Грујић, 1922, 2. књ., 36. стр.

Приликом Вучићевог хапшења, непосредно после Милошевог повратка у Србију 1859. године, Грујић је сазнао готово цео историјат политичке делатности Филипа Станковића. Прилажемо и тај опис, сматрајући да је битно објаснити Филипову мотивацију са једне стране, али и ту могућност коју је од свих обреновићеваца имао само он – да Вучићу приђе, и то уз Вучићево поверење. Поврх тога, Филипова улога током свих заседања Светоандрејске скупштине била је врло важна, пре свега, као одвраћајући фактор у односу на супарничке фракције кајмакамаца и књажеваца. Тај фактор постојао је због силе којом је Филип располагао.

Тако Грујић објашњавајући ко је Филип записа следеће: „Пређе још био у Смедереву пред судом неки Филип Станковић, трговац, који поднесе муке, на које га мећаше, а не хте признати да је фалсифицирао облигацију некакву; и опет би осуђен и оде у Топчидер на тешку робију. Због његовог мучења и робовања жаљаше га Београд. И кад се ја 1854 врати с науке застао сам у Београду говоре: да је онда још неожењени с Гарашком синовицом Ђорђе Ценић, председник смедеревски, постао оруђе Ацике Ненадовића, који онда управљаше попечитељством унутрашњи дела, па у свађи са Вучићем искаљивао је своју осветну немоћ према Вучићу на његовом човеку, трговцу Филипу Станковићу. А кад Вучић 1855 дође у важност код Књаза Александра и успе поставити свога Рају Дамјановића за попечитеља внут. Дела (пошто Аустрија постави Алексу Јанковића за представника), он успе те и ослободи Филипа робије а даде му и новаца на трговину. Филип се поможе, и оста пријатељ Вучићев. Али Филип преко Милосава Топаловића свеза и с Књаза Милошем, а не поквари са Вучићем. Ваља приметити да је то човек од неисказане смелости и предузимљивости и никад не очајава.”⁷⁴²

Када се узму у обзир ове информације, можемо закључити да изгледи обреновићеваца нису били најбољи. Осим сентимента у народу који по сведочењима многих можемо да изведемо као доминантно осећање жеље за променом кнеза Александра, чини се да ова „партаја” није имала оперативну инфраструктуру око скупштине и у скупштини која би спровела крајње начелан политички циљ. Поврх тога, постојао је још један проблем који сами обреновићевци нису могли да реше. Међусобно су били подељени на оне који су подржавали Милоша и на оне који су као будућег кнеза видели Михаила.

Ту ситуацију Грујић описује овако:

„У партаји, што је за обреновиће, и ако у жељама двострукој, што једни желе Милоша, други Михаила, опет речи Књаза Михаилове „ко ради за мене ради против мене, ко ради за мог оца ради и за мене”, учиниле су да барем престане кварење једних другима. На Обреновићевој је страни, поред њихових премлогих страдалника, свакојако већина народа, поједини чиновници, поједини из војске, већина свештенства и већина београдског грађанства.

Партаја од стари прости страдалника Обреновићеви рада је само Милошу, држећи да је онда или све постигнуто или осигурато. Млађи или либерални учени људи, у којима сам и ја, у дружби са увиђавнијим Обреновићевцима, заузети сви у младости ђачкој искључно за неза Михаила, били смо сад поглавито за реформе и напредак, с веровањем да би се то најбоље са Обреновићима постизало.”⁷⁴³

Како је објашњено у одељцима овог рада у вези са кајмакамцима и књажевцима, њихова оштра, међусобна борба у коју су ушли, иако не сукоб отвореног типа, довела је до фактичког краја уставнобранитељске „партаје”. Силне две групације занемариле су заједничког

⁷⁴² Грујић, 1922, 2. књ., 309. стр.

⁷⁴³ Грујић, 1922, 2. књ., 17. стр.

противника – обреновићевце, који су то искористили да почну поновно узидазње. И не само то, свесни својих ограничења, обреновићевци су у либералима видели одличног савезника са којим улазе у најтешњу политичку сарадњу. Држимо да је Стевча најзаслужнији за то јер је својим потпуним присаједињењем у чланство либерала омогућио обреновићевцима „свежу крв” кадровски веома квалитетних младих, високообразованих људи. Дакле, док се уставобранитељи деле на две међусобно сукобљене, појединачно слабије, фракције, у исто време обреновићевци заједно са либералима праве Странку Светоандрејске скупштине.

Та фузија коју су старији обреновићевци направили са младим либералима им је, поред добијања могућности политичког оперативног и тактичког планирања, донела и могућност да се коначно реши унутрашњи спор на линији подржавалаца Милош – Михаило. Милићевић нам даје одличан увид у тај тренутак, који се десио по завршетку формирања Странке Светоандрејске скупштине, а непосредно пред почетак заседања скупштине.

„Још пре почетка скупштинског рада, кружок београдских интелектуалаца [мисли на Грујићеву групу, прим. Д. Ј.] имао је да реши два важна питања: наслеђе престола и однос према плановима Гарашанина и његове групе. По питању кнеза, који би дошао на место Карађорђевића, чланови кружока су скоро до заказивања скупштине били јединствени у погледу склоности према кнезу Михајлу. Образован, склон реформама, без обзира на политички метод њиховог извођења, о чему су они мало разабирали, осим Јанковића, на шеснаест година после његове прве краткотрајне владе, он им је изгледао много приступачнији њиховим схватањима од старог Милоша. Када је на једном састанку један млађи члан кружока споменуо ово питање, изјашњавајући се за Михајла, то је одмах прихватио и Милован Јанковић. Илић се енергично томе успротивио, истичући да сељачке масе неће да чују за другога кнеза до за „старца”, те да би Михајлова кандидатура била сасвим неопотпуна. Тако је коначно прихваћен први Обреновић, тим пре што је и његов син већ увелико заступао гледиште: ’... да ко ради за мене, ради против мене, а ко ради за мог оца ради и за мене’.”⁷⁴⁴

Од формирања Странке Светоандрејске скупштине обреновићевци добијају огромну политичку предност у односу на кнеза Александра, али и у односу на Гарашанинове кајмакамце. Прилог извесности коначног успеха био је и у чувању тајности свих ових планова све до самог почетка заседања.

5.2.5. „Рушчуклије”

Тенкина завера, којом смо се бавили у једном од претходних поглавља, иза себе је оставила још једну од бројних последица. Политичка фракција завереника је очигледно изразито против кнеза Александра. Као такви могли су бити природан савезник једној од две антикњажевске „партаје”. Међутим, ни кајмакамци ни обреновићевци, а посебно либерали, нису их хтели у својим круговима. Готово пежоративно су их називали „рушчуклије”, по Русима насељеним у граду Рушчук у Бугарској.⁷⁴⁵ Грујић чак користи термин „затуцани русомани”⁷⁴⁶. Чланови „партаје рушчуклија” су били: Стеван Стевановић – Тенка, бивши председник

⁷⁴⁴ Милићевић, 1964, 75–76. стр.

⁷⁴⁵ Грујић, 1922, 2. књ., 16–17. стр.

⁷⁴⁶ Грујић, 1922, 2. књ., 16–17. стр.

Државног савета; Паун Јанковић – Баћа, члан Савета, а био је и на позицијама попечитеља правосуђа, просвете и финансија; Цветко Рајовић, председник Врховног суда и својевремено попечитељ унутрашњих послова; Милош Мрцаиловић, трговац.⁷⁴⁷

У истој фракцији је био и преминули заверник Радован Дамјановић – Раја.

Грујић нас упућује да су „пријатељи рушчуклија тежили у тримфу довести зимушње заотчнике куле гургусовачке, а те старе мудрице казале би шта би се радило”.⁷⁴⁸

По свему судећи, Грујић је ову групацију сматрао директним конкурентима који би се могуће могли умилити Обреновићима, јер би своје страдање од руке кнеза Александра могли да прикажу као страдање у име Милоша. Заиста, либерали нису рушчуклије могли сматрати ништа мање конкурентима него кајмакамце. Једина разлика је била спољнополитичка оријентација, где се за кајмакамце сматрало да су туркофили и условно франкофили због Гарашанина, док се за рушчуклије веровало да су директна испостава руског утицаја. Не би требало ово схватити као да су либерали били антируски расположени, јер би то била грешка. Либерали, као и сам Грујић, сматрали су да је потребно руководити се превасходно српским националним интересом, према којем би требало ценити интересе великих сила. Народна сувереност као концепт била је изнад свега за либерале, те не треба погрешно схватити следећи Грујићев став о рушчуклијама: „Али се почеше у средини Скупштине јављати гласови за тако зване Рушчуклије, који сачињаваху неку затуцану руску партају и који изгледаху сад као страдалници за онога књаза, кога ова Скупштина повраћа на престол, и опет поред све те примамљиве особености њине, Скупштина се умеде узвисити, и не дајући њиној ствари мегдана у својој средини, пређе на своје послове од интереса народног с чиме поред оне ве изгуби сваку важност и та рушчуклиска, што неки зову и затуцано-руска партаја, и тако на развалинама њиним подиже се нова народна партаја одликујући се научношћу, поштењем и особитим положењем, које јој допушташе не ослањати се искључиво ни на једну страну силу...”⁷⁴⁹

5.2.6. Став великих сила према „партајама” пред одржавање Скупштине

Инострани фактор током целог периода не само одржавања Светоандрејске скупштине него и целе средине 19. века врло је важан у Србији. Позиционирање политичких група у држави је по правилу пратило промене у међународним односима у Европи. Када је у питању положај Србије у периоду одржавања Светоандрејске скупштине, он је последица Кримског рата, а то је да Србија као награду за своју неутралност добија потврђену „унутрашњу независност“ којој гарант више није само једна сила Русија⁷⁵⁰, већ све европске силе. Србија престаје да буде у средини односа Цариград – Москва, како је било пре Кримског рата. Сада су у Београду актуелни конзули и Париза, Лондона, па чак и Берлина. По правилу различити конзули су се у различитим периодима истицали по свом пресудном утицају на политичка дешавања у земљи. То су радили, пре свега, кроз утицај на кадровска намештења у влади

⁷⁴⁷ Грујић, 1922, 2. књ., 16. стр.

⁷⁴⁸ Грујић, 1922, 2. књ., 16. стр.

⁷⁴⁹ Грујић, 1922, 2. књ., 317. стр.

⁷⁵⁰ Руске позиције су после Париског мировног уговора значајно ослабиле на Балкану, ближе погледати у: Ковачевић, 2012, 20. стр

Србије, вршећи притисак да се за књажевог представника⁷⁵¹ (у тадашњем политичком систему еквивалент председнику Владе) постави политичар од поверења. Није се утицало само на положај представника него и на министарске, па и друге чиновничке положеје.

У том смислу Грујић каже следеће: „Још летос како преста министерство које се, због Стевна Марковића, као аустриско сматрало, и како наста садашње, које се због Гарашанина и Црнобарца као фрнцузко или, што је онда било једно, као народно сматрало, те почеше народне тежње оживљавати у Србији, правитељство аустриско изда распис „да се из Аустрије не извози и кроз њу провози ни оружије ни муниција ни друге војене потребе у Србију без претходног допуштења аустриске војене власти и србског првителства.”⁷⁵²

Грујић је добро образложио овај потез Аустрије као злонамеран. Наиме, Аустрија је хтела да представи светоандрејску Србију као бунтовничку земљу нецивилизованог народа који није способан да влада собом без сталних преврата. Тако је и овим потезом хтела да укаже другим гарантним силама како се одређене групе наводно нелегално наоружавају у намери да изврше оружани преврат. Очигледно је да су алудирали на обреновићевце, којима никако нису били наклоњени. Касније се агитација раширила по аустријској штампи са тезом да је то опасност да се и остали Срби у Турској побуне.⁷⁵³

На срећу по Србију, таква својеврсна агитација Аустрије није се проширила нити је имала одјека ван њених граница. Западна Европа није имала ни сличне реакције. Чак и када се чула вест да се сазива Светоандрејска скупштина, када је и шира европска јавност обратила пажњу на дешавања у Србији, то није било са осудом. Упркос томе, Аустрија је, сходно својим претњама, убрзо и званично забранила извоз и промет војних средстава ка Србији и кроз Србију. Порта је пак одустала од забране Светоандрејске скупштине, одлучивши да пошаље Кабули-пашу у мисију да посматра догађаје током одржавања Скупштине, као што смо већ обрадили у једном од претходних делова овог рада. Упоредо са тим, Аустрија је у својој штампи упозоравала на несигурност странаца и путника кроз Србију, међутим, поново без ширег успеха да такве оптужбе добију неког значајнијег одјека у остатку Европе. То не значи да се европске силе нису укључиле у збивања преко својих конзула.⁷⁵⁴

Аустрија је, као што смо до сада показали, била готово заштитнички настројена према кнезу Алекснадру. Марковићев кабинет који је претходио Гарашаниновом је био проаустријски настројен. Цела књажевачка „камарила” је била аустрофилска, а кнезови односи са конзулом Аустрије Радосављевићем били су од највећег поверења. Међутим, уочи Светоандрејске скупштине, Радосављевић је напустио Србију из тобоже службених разлога. Овај потез се тумачио као да је Аустрија напустила кнеза Александра и без сумње је имао утицаја на дешавања у Београду. Радосављевићев канцелиста Врнанцини је остао у својству отправника послова. Како Грујић наводи, из Аустрије је у то време дошао и херој српско-мађарских ратова Ђорђе Стратимировић, који је пратио дешавања у Београду.⁷⁵⁵

Јован Ристић у том смислу додаје да чак и после 10 година посвећености Бечу кнез Александар није добио готово никакву личну корист, а Србија баш никакву. Аустрија је упркос његовој наклоности била врло неповерљива према Србији, чак у тој мери да није хтела ни да јој продаје оружје, на штету својих финансијских интереса. Исто као и Грујић, Ристић наглашава да

⁷⁵¹ По Уставу из 1838. књажев представник је у исто време био и попечитељ иностраних послова.

⁷⁵² Грујић, 1922, 2. књ., 17–18. стр.

⁷⁵³ Грујић, 1922, 2. књ., 16–17. стр.

⁷⁵⁴ Грујић, 1922, 2. књ., 18–19. стр.

⁷⁵⁵ Грујић, 1922, 2. књ., 18–19. стр.

се аустријски конзул Радосављевић, који је ведрио и облачио Београдом, изгубио током Етем-пашине мисије на целих 10 дана, када је кнезу Александру био најпотребнији. Вратио се тек пошто је постало извесно да Етем неће сменити кнеза. Поврх тога, сви противници кнеза су користили његову везаност за Беч као аргумент у политичкој борби против њега. По Ристићевој оцени, везе кнеза Александра са Бечом нанеле су му само штету, а никакву корист.⁷⁵⁶

Као што смо рекли у вези са Портом, она је, поред команданта Турског гарнизона на Калемегдану Осман-паше, послала у дипломатску мисију и Кабули-пашу, који је од 11. новембра (стари календар) одседао у Београдској тврђави код Осман-паше. Порта, по свему судећи, није била превише наклоњена кнезу Александру. То се, уосталом, могло наслутити и раније током те године када је Етем-пашина мисија повратила Гарашанина и остале саветнике после чистке кнеза Александра коју је спровео услед Тенкине завере. Дакле, Турци нису били сувише заинтересовани да сачувају кнеза Александра на трону, али им је било веома стало до тога да се одржи мир и да се ствари не отргну контроли.⁷⁵⁷

Јован Ристић наводи да су Турци у потпуности одустали од кнеза Александра упркос томе што је он раније, а посебно претходне две године, био брижљивији према својим вазалским дужностима султану него што је гледао интересе српског народа.⁷⁵⁸

Међутим, брзо су се покајали јер су видели да неће имати послушнију власт у Београду у односу на ону коју су имали. Због тога су прво покушали да спрече одржавање Скупштине, али су под притиском великих сила одустали. Резервни план био је слање нове комесарске мисије коју ће водити Кабули-паша како би Порта имала какав-такав утицај на токове догађаја на Светоандрејској скупштини.⁷⁵⁹

Кабули је Мишу Анастасијевића сматрао „јединим добрим Србином”⁷⁶⁰, док је сâм Миша био у Цариграду у августу 1858, припремајући се за Светоандрејску скупштину. Он је тамо припремао збацивање кнеза Александра, што је у доброј мери указивало на то коју позицију Порта држи уочи Скупштине.⁷⁶¹

Француски конзул Дезесар био је врло против кнеза Александра као осведочено аустријског човека. Француска је чврсто стајала уз Гарашанина, али није била ни против других решења која не би ишла у корист Аустрије или Русије.⁷⁶²

Француски конзул је преко свог пољског агента Бадовског, који је брзо био научио српски језик, успевао да се повеже са либералним кругом Јеврема Грујића, а преко Ранка Алимпића. Бадовски је чак успео и да добије пријем у Ранковом стану, у којем је била база либерала. Он је преносио највеће комплименте француског конзула према Ранку лично, али и према либералном кругу којем је припадао. Међутим, у том периоду је Алимпић куртоазно избегавао да буде примљен смаостално код француског конзула.⁷⁶³

Ипак је Бадовски често био отворен према младим либералима очекујући да је за конспиративност било довољно то што су они у добрим односима са Гарашанином. Према Милеви Алимпић, Бадовски је једном приликом у Ранковом стану рекао да Наполеон III жели да

⁷⁵⁶ Ристић, 2017, 44. стр.

⁷⁵⁷ Грујић, 1922, 2. књ., 18–19. стр.

⁷⁵⁸ Ристић, 2017, 43. стр.

⁷⁵⁹ Ристић, 2017, 50. стр.

⁷⁶⁰ Јовановић, 1990, 220. стр.

⁷⁶¹ Јовановић, 1990, 220. стр.

⁷⁶² Грујић, 1922, 2. књ., 18–19. стр.

⁷⁶³ Алимпић, 1892, 122. стр.

види Гарашанина на месту кнеза Србије, а да уколико до тога не дође, Француска ће подржати намесништво у којем би био Гарашанин, а да се никако не може сложити са повратком Обреновића.⁷⁶⁴

Ристић наводи да је велика подршка опозиције у Цариграду био француски амбасадор Туванел, који је вршио притисак на Порту да се дозволи одржавање Светоандрејске скупштине.⁷⁶⁵

Руски конзул Милошевић био је пристуан и активан. Русија је после Кримског рата у доброј мери изгубила илузије да у Аустрији може имати савезника, а камоли пријатеља. Милошевић је био против кнеза Александра, а за Обреновиће. Русија је можда више фаворизовала Михаила него Милоша.⁷⁶⁶

Набрајајући центре опозиције књажевцима, Слободан Јовановић у један од тих јаких центара убраја и руски конзулат у Београду. Постоје индиције да су после Тенкине завере Руси имали своју агенду и током Светоандрејске скупштине. Москва је одмах после Кримског рата и Александровог окретања ка Бечу означила српског кнеза као противника својих интереса. Оно што је познато јесте да је Странка Светоандрејске скупштине велики део своје храбрости уочи Скупштине црпила из уверења да је велика Русија подржава.⁷⁶⁷

Енглески амбасадор у Цариграду Хенри Булвер је, попут свог француског колеге, вршио притисак на Порту за одржавање скупштине.⁷⁶⁸

Пруски конзул Мерони, као и енглески конзул Фонбланк⁷⁶⁹ (којег је заступао дипломата Даил), нису били чвршћег става поводом кнеза Александра. Оно што је Енглеској више одговарало је да дођу на власт Обреновићи, али су више били за Милоша него за Михаила.⁷⁷⁰

Грујић спољнополитичку комбинаторику у контексту унутарполитичког позиционирања приказује на следећи начин: „У публици увиђавнијој још се држало: Турска и Аустрија сасвим су противне Обреновићима, Француска такође, али се држало да ће она одма променити политику како види праву вољу народну; Русија и Енглезка су за Обреновиће, Прајској је готово свеједно. Даље се мислило: да, и ако противне Обреновићима, Французка сасвим за једну (Гарашанина), а Турска више за другу личност (Мишу); а за Аустрију не зна се кога би најволила по Карађорђевићу, ако не трећу личност (Вучића). Но и Русија и Енглезка, и ако за Обреновиће, опет је прва више за Мијаила, друга бише за Милоша.”⁷⁷¹

Поред наведених ствари, важно нам је да ставимо фокус на однос између Француске и Аустрије, који је у то време био све затегнутији. Француска и Аустрија су почеле једна другу да балансирају. Идеја о политичком уједињењу у Италији је сазревала. Процесе унификације подржавала је Француска, а оспоравала Аустрија, сасвим природно због италијанских земаља које је Аустрија држала под својом контролом. Чак и црногорска дешавања нису прошла без ове

⁷⁶⁴ Алимпић, 1892, 140. стр.

⁷⁶⁵ Ристић, 2017, 50. стр.

⁷⁶⁶ Грујић, 1922, 2. књ., 18–19. стр.

⁷⁶⁷ Јовановић, 1990, 219. стр.

⁷⁶⁸ Ристић, 2017, 51. стр.

⁷⁶⁹ Фонбланк је умро 1860. године и сахрањен је на Ташмајданском гробљу. Тврди се да је подлегао последицама повреда које му је нанео турски низам код калемегданске тврђаве 26. Маја 1858. Живот су му тог дана спасили Срби. Опширније погледати у: Ђорђевић, „Случај енглеског конзула Фонбланка 1858. Године, Историјски гласник, 1978, 113 – 119. стр

⁷⁷⁰ Грујић, 1922, 2. књ., 18–20. стр.

⁷⁷¹ Грујић, 1922, 2. књ., 18–19. стр.

дихотомије мешања – док је Аустрија подржавала Турску, Француска је подржавала Црну Гору. Грујић за тај пример каже: „Срби у Црној Гори под владом Књаза Данила, после летошње славно задобивене победе над Турцима код Грахова, живе унутра мирно, али беше о њиној земљи још великог разговора по Европи, а у Цариграду конференција од представника велики сила таман добри обртање у међународни уговор назначење, које инцинири мешовите комисије беју начинили о међи црногорско – турској по стању какво се затекло у време паризког мира од 1856 године.”⁷⁷² Слично је било и на Дунаву. Док је Аустрија покушавала да оспори право слободне пловидбе прибрежним земљама, утолико се Француска залагала за слободу пловидбе Дунавом.⁷⁷³

У румунским кнежевинама Влашке и Молдавије били су пред важним догађајима, по сведочењу Грујића, а и ту су активне, супротне улоге имале Аустрија и Француска. Грујић о томе пише: „Румуни у Влашкој и Молдавији по летошњој конвенцији, а под таман сад постављеним новим привременим кајмакмијама спремају се за изборе посланика на Скупштине, које ће дати Молдавији и Влашкој по књаза и тако препречити јединство, као што реакционерци траже, или изабрати за оба књажевства једног књаза, и тако остварити народно јединство, као што истинити патриоти настоје.”⁷⁷⁴

Имајући све ово у виду, Грујић даје одличну анализу спољнополитичког утицаја који је доминантан у то време: „Због црногорски ствари, при којима Аустрија помаже Турцима, а Француска Црногорцима, због пловидбе дунавске, коју Аустрија уговором прибрежника оће да ограничи, а Француска да ослободи, због развијања талијанског питања, коме Француска иде на руку а Аустрија стаје на пут, због румунски ствари, гди Француска подпомаже а Аустрија одмаже, наступаше све већа мрзост између ове две силе.

У свим тим питањима Аустрија и Турска иђау заједно, а Француска и Русија сложано, а Енглезка и Прајска биваше кад неутралне кад на једној кад на другој страни.”⁷⁷⁵

Не бисмо да оспоравамо Грујићеве оцене, јер смо сагласни са њима, али сматрамо да је неопходно, са садашње историјске дистанце, допунити овај став. Француска је, свакако, услед својих интереса, поводом кнеза Александра ишла на корист Странке светоандрејаца. Међутим, не би требало ту чињеницу помешати са ставом да је Француска посебно непријатељски била оријентисана према Турској. Морамо да подвучемо да то није тако. Француска никада не би могла бити у оној мери против Турске колико је то Србији потребно, ако ни због чега другог, а оно због празнине коју би направила за Русију. Стицајем околности, у то време Русија је заступала став да би требало да на власт дође Михаило Обреновић, па се у француском интересу да се аустрофилски кнез Александар смени начелно наша наизглед иста линија Француске и Русије. Овде нам је важно да напоменемо да је Гарашанинова политика (у потпуности усклађена са француским интересима) ишла против превеликог руског утицаја у Србији. Исто тако, Гарашанин није хтео Обреновиће, већ кајмакство. За толико се разликовала позиција Француске од Русије по питању светоандрејских превирања у Србији.

Овај начелни преглед спољнополитичке ситуације нам је неопходан како бисмо имали бар општу слику односа снага и наклоности великих сила према различитим политичким „партајама” уочи отварања Светоандрејске скупштине, са једне стране, али и да нагласимо значај сукоба између Француске и Аустрије, који ће се развијати и током трајања Скупштине и

⁷⁷² Грујић, 1922, 2. књ., 18–19. стр.

⁷⁷³ Грујић, 1922, 2. књ., 18–19. стр.

⁷⁷⁴ Грујић, 1922, 2. књ., 19–21. стр.

⁷⁷⁵ Грујић, 1922, 2. књ., 20. стр.

после њеног затварања. То је посебно важно ако имамо у виду да је Аустрија била спремна да искористи Светоандрејску скупштину и било који насилни инцидент као повод за војну интервенцију. Намера је била толико озбиљна да чак и када се у прво време ти инциденти нису догађали, преко својих агената су покушавали да изазову сукоб војске и грађана у Београду. О тим догађајима ћемо направити прецизан приказ у наредним поглављима.

5.2.7. Избори за посланике у Београдској изборној јединици

У Београду су се 16. новембра 1858. године, по старом календару, одржали избори за Светоандрејску скупштину. Бирали су се посланици за Београдску изборну јединицу, као и у осталим местима и окрузима по Србији. Београдска изборна јединица је имала четири посланика. Јеврем Грујић је присуствовао том изборном процесу у својству редактора изборног закона, а као посматрач и правни тумач правилне примене изборног закона. То значи да је Грујић имао непосредан увид у сва догађања тог изборног дана на изборном месту и у ближој околини. Оставио нам је веома прецизан опис тог дана и дешавања која су се збила. Биралиште се налазило у дворишту полицијске станице. Отворено је тачно у 10.00 ч., а затворено је када су сви који су желели да искористе своје гласачко право гласали, негде између 15.00 и 16.00 часова.⁷⁷⁶

Наглашавамо да је у односу на просторни и временски контекст изборни процес за посланике Светоандрејске скупштине био демократски. Ако упоредимо са великим државама Европе тог времена, он је у складу са најразвијенијим тековинама демократије. Ако пак тај изборни процес упоредимо са државама у непосредном окружењу, попут, рецимо, Влашке⁷⁷⁷, у којој још увек у то време влада феудализам, и то феудализам румунске властеле, онда са сигурношћу можемо да кажемо да је Србија из 1858. године због политичке институције Светоандрејске скупштине демократска држава (сходно временском и просторном контексту). Бар у оној истој мери у којој можемо да кажемо да је Атина као антички полис била демократија.

Живан Живановић оцењује да је цела деценија прошла од претходне Петровске скупштине и да су се многе ствари акумулирале у политичком памћењу народа, а да је тај израз у највишој мери био показан на изборима за Светоандрејску скупштину. Све оно што је српски народ трпео целу деценију је кроз свој избор најавио као велике промене. У том смислу Живановић каже да су се већ по резултатима избора у Београду и Крагујевцу могле наслутити политички исходи скупштине.⁷⁷⁸

Изненађујуће демократска процедура за једног турског вазала, као што је била Србија, започела је постављањем једног великог стола у двориште полицијске станице. Потом је Никола Христић, управник Града Београда, а самим тим и шеф полиције за град, ставши пред тај, сто прочитао већ окупљеним грађанима цео Закон о скупштини. Оно што је важно напоменути,

⁷⁷⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 4–15. стр.

⁷⁷⁷ Опширније у: Грујић, 1923, 2. књ., 238 стр. Српска делегација која се запутила у Влашку да дочека кнеза Милоша била је задивљена призором велелепних палата румунских „спаија”, исто онолико колико и потресена видеви да зависни румунски сељаци живе у земуницама.

⁷⁷⁸ Живановић, 1923, 33. стр

управник Христић је одмах потом отишао у своју канцеларију зграде управе, у којој је остао до завршетка гласања. То је, по сопственом објашњењу, урадио како не би било сумње на то да ли утиче на изборни процес као представник извршне власти.⁷⁷⁹

Поред Николе Христића, на почетак отварања изборног дана дошла је изборна комисија која се састојала од следећих чланова: члан суда Глишица, који је деловао као председавајући комисије; записничар Ђока Становчић; изабрани контролори Мостић и Карабибеберовић. Председавајући се потом попео на тај исти сто и разгласио да је гласање отворено. Заузео је своје место на средини стола, прекопута њега је сео записничар, а са једне стране стола, са десне стране председавајућег, сели су контролори, тако да је сто био празан само са једне стране. Са ње су гласачи прилазили један по један како би дали свој глас.⁷⁸⁰

Прилажемо кратак опис опште ситуације пред сам почетак гласања, по сведочењу Јеврема Грујића: „Свет је радостан врвио сокацима. И авлија старе полиције на великој пијаци напуни се света. Има га зацело више од иљаде. Беше ти ту: чиновника, попова, трговаца, болтација, магација, мајстора и од свакога заната људи. Био је ваздан и советник Илија Новаковић.”⁷⁸¹ Оно што нам је посебно занимљиво је ниво грађанске свести Београђана тог времена, који, према опису, саборно и солидарно учествују у организовању што поштенијих избора. Наиме, на лицу места је извикана одлука, коју је председништво изборне комисије усвојило. Одлука се тичала постављања стола изборне комисије, за којим су се давали гласови, између два спојена дворишта старе и нове зграде полицијске станице. На међи та два дворишта је била ограда, а на огради капија. Она је била отворена и код ње стављен сто изборне комисије како би се јасно одделили грађани који јесу и који нису искористили своје гласачко право. У једном дворишту су се скупљали грађани који тек треба да гласају, а у друго двориште иза стола су пролазили пошто би гласали.⁷⁸²

Потом су се зачули гласови окупљених да ни то није довољно, јер се из тог дворишта касније могу вратити они који су гласали. Уз ту, по нашем мишљењу, разумну примедбу, окупљени грађани су тражили да се стави стража која би бринула да се то не деси. Међутим, усвојена је друга одлука по предлогу председавајућег изборне комисије, „старог кмета”, да комисија непосредно врши увид и проверу, имајући у виду да се сви мање или више лично познају. Да је то било могуће контролисати на тај начин, уверава нас број гласача који су тог дана искористили своје право; до краја изборног дана било их је укупно 546.⁷⁸³

Изненађујућа је слобода избора која је била дата. Наиме, није било ни отворених ни затворених изборних листи. Гласало се за кандидате именом и презименом. Не само то, није било унапред одређених кандидата за које се може гласати, него је сваки гласач могао да гласа по свом нахођењу за било ког другог грађанина са активним и пасивним бирачким правом. Пошто је Београдска изборна јединица имала четири мандата, то значи да се имало изабрати четири грађанина који би добили те мандате. Из тога је произишло да је сваки гласач прилазећи гласачком столу наглас, и то одједном, требало да изговори своја четири кандидата. Другим речима, сваки гласач је изговарао имена својих изабраника које жели да види као посланике Светоандрејске скупштине.⁷⁸⁴

⁷⁷⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 4–15. стр.

⁷⁸⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 4–15. стр.

⁷⁸¹ Грујић, 1923, 2. књ., 5. стр.

⁷⁸² Грујић, 1923, 2. књ., 4–15. стр.

⁷⁸³ Грујић, 1923, 2. књ., 4–15. стр.

⁷⁸⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 4–15. стр.

Бележење гласова је вршено тако што је испред записничара на столу стајао велики прошивени регистратор састављен од великог броја табака папира који су били празни. Неколико празних листова било је у углу означено једним од слова азбуке. Тако би се, како се појави глас за било кога са пасивним и активним бирачким правом, уписивало његово име на одговарајућу страницу, која је била означена почетним словом имена потенцијалног посланика. Прво име за то слово на првој страни за одговарајуће слово азбуке нумерисало се бројем један. Како су се појављивали други кандидати под истим словом, тако је расла и нумерација на 2, 3, 4, итд. То значи да би после сваког гласа који би доносио нове кандидате који нису већ унети у записник записничар уносио нова имена. Уколико би се име истог кандидата понављало, онда би се поред његовог имена бележили додатни гласови.⁷⁸⁵

Морамо да приметимо да, поред чињенице да унапред утврђени бирачки списак није постојао и опште гласачко право није постојало, те јавности гласања, избори за Светоандрејску скупштину нису се много разликовали од данашњих демократских избора у локалним срединама. Овде мислимо у ужем смислу, на сâм изборни дан и транспарентност избора. Уколико је та наша теза тачна, онда нису тачне све тезе оних који Србију овог периода називају земљом без политичке свести, политичке слободе и демократских институција. То значи да савремена Србија није без модерних демократских традиција. Посебну тезу о овоме изводићемо касније у раду, али сматрамо како је неопходно да се нагласи политиколошком анализом ово што нам историјски извори пружају.

Требало би навести да је први гласач тог дана био нико други до Миливој Петровић Блазнавац. Њега је Светоандрејска скупштина затекла на позицији начелника војног одељења у министарству унутрашњих послова. Имамо и записано за кога је гласао. То су били: „Илија Коларц, Антула, Величковић и Стева Милосављевић; прва тројица трговци, а четврти доктор”.⁷⁸⁶ На основу доступних информација, Блазнавца бисмо сврстали у најшири круг књажеваца, свакако у тренутку пред почетак Скупштине. То је било природно, имајући у виду да је био уз војску која је листом била уз кнеза Александра. На основу тога бисмо онда могли да изведемо тезу да су поменути кандидати чувени Илија Коларац, извесни Антула, Величковић и Стева Милосављевић кандидати који би врло вероватно подржавали књажевце у оквиру сазива Светоандрејске скупштине.

Оно што је занимљиво објаснити, те повући паралелу са данашњим дешавањима у политици, јесте да је постојао један нама познат предизборни договор око избора посланика у Београду. У питању је договор кајмакамаца са намером да се у координираној политичкој припреми обезбеди довољан број сигурних гласова за избор посланика по плановима Илије Гарашанина и Мише Анастасијевића. Тај договор утврђен је сагласношћу виђенијих Београђана непосредно пред изборе.⁷⁸⁷ „Главнији људи у чаршији били се синоћ у споразумлењу с Гарашанином договорили да се ови изаберу: Мијаило Барловац, Мајор Миша Анастасијевић, Ђока Аћимовић и Јован Ћурчија, све трговци.”⁷⁸⁸

Међутим, десила се занимљива ствар, јер се кајмакамци нису добро организовали око прикупљања сигурних гласова, те међу гласачима није била добро одаслата та поверљива информација и почетак гласања је почео тако што није било јасно дефинисаних водећих кандидата. То се десило јер су сви људи гласајући на своју руку, а услед изборне процедуре, постигли то да је био записан превелики број имена са малим бројем гласова. Тек пошто су се

⁷⁸⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 4–15. стр.

⁷⁸⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 6. стр.

⁷⁸⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 4–15. стр.

⁷⁸⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 6. стр.

агитатори организовали, видевши то, и формирали групице изван дворишта, онда су кренули да се издвајају одређени кандидати по броју гласова. Међутим, на опште изненађење, међу прва четири избио је либерал и најбољи пријатељ Јеврема Грујића – Милован Јанковић. Грујић тај занимљиви обрт описује овако: „Како се у публикуму није знало кога упрво изабрати треба, а није се било чуло ни за онај договор чаршилија, то у почетку беху поцепани гласови, тако рећи сваки бирач искаче с новим именом. Но док су се они близу астала стојећи ређали и глас давали, дотле се по авлији начинише гомилице, у којима се о избору Јанковића разговараше и договорише. И тако после од неко доба обично се давао глас за Барловца и Мишу и за Јанковића, а за четвртог су ишла подељена мњенија; али у томе приспе и подне, после кога и број бирача смањи, јер и ако су неки одазвати те ручали код познаника на близу, а неки отишли у оближње кафане или мејане, опет су многи немогући дочекати реда а огладнивши подлазили својим кућама, који у овој пространој вароши има од тога место подалеко. Било ји је наравно и који су до краја чекали. Тако је Јован Гавриловић, началник у попечитељству финансије чекао док се нису сви изређали и док није видио за кога ће грађани већином глас да дају, те да онда и он за њи да.”⁷⁸⁹ Тако је Милован Јанковић један од главних агитатора и ретора либерала успео да избије на прве четири позиције. На овај начин је план кајмакамаца био остварен само делимично пошто су изабрани Барловац, Миша и Аћимовић по плану. Међутим, Јован Турчија није изабран и заузео је тек 8. место.⁷⁹⁰

Ово значи да су либерали имали одлично организовану политичку агитацију, а да је успостављени савез са обреновићевцима, који су били популарни у Београду, дао своје одговарајуће политичке резултате. Победа Милована Јанковића био је један од првих и многих резултата новоформиране Странке Светоандрејске скупштине.

По доступним подацима, није било значајнијих неправилности тог дана. Грујић издваја два догађаја која у вредна пажње, иако нису нарушила правилност изборне процедуре. Наиме, у једном тренутку, када су се формирале групе у којима се лобирало за различите кандидате, појавио се извесни Димитрије Фича. Фича је дуго живео у Београду, али је био енглески држављанин без држављанства Србије. Сматрало се да је близак и енглеском конзулату, али и турском фактору при Београдској тврђави. Грујић наводи како су га окупљени грађани извикали да напусти изборно место. Иако је било оних који су, правилно, објашњавали да је гласање јавно и да нема тајни, већина је била толико гласна да се Фича морао повући из ближе околине бирачког места.⁷⁹¹

Други сличан догађај је када се чувени Матија Бан, пошто је гласао и искористио своје бирачко право, вратио до дворишта у којем су стајали грађани који још увек нису били гласали. Матија је агитовао за своје кандидате (претпостављамо књажевачке) када се група грађана узвицима устремила на њега да напусти бирачко место. Имајући у виду да је Матија Бан по Грујићевој оцени био врло близак пријатељ са Димитријем Фичом, претпоставља се да је агитовао за исте кандидате. Грујић нам представља да су их извикали обични људи, Београђани, што не споримо, али бисмо додали тезу да су то радили управо агитатори либерала како би дали што боље шансе свом кандидату Миловану Јанковићу.⁷⁹²

Важан моменат за нас је када се после тих догађаја, које не бисмо назвали инцидентима, неколико грађана званично жалило управнику града Николи Христићу, који је све време седео у својој канцеларији у згради полиције. Христић је позвао управо Јеврема Грујића да растумачи

⁷⁸⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 6. стр.

⁷⁹⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 4–15. стр.

⁷⁹¹ Грујић, 1923, 2. књ., 4–15. стр.

⁷⁹² Грујић, 1923, 2. књ., 4–15. стр.

поменуте догађаје са Фичом и Матијом Баном у односу на прописе Закона о сазивању Скупштине. Јеврем Грујић је константовао да није било неправилности. Наиме, истерани су се жалили првом полицајцу Београда, а он је на Грујићево тумачење да су окупљени грађани били у праву, донео одлуку да се избори не прекидају, те и никаква активност полиције није уследила.⁷⁹³

Гласање је завршено око 15.15 ч. тог дана, а пошто није вођена евиденција гласача који су гласали именом и презименом, а како није било ни бирачког списка, број бирача је утврђен тако што се укупан број гласова који је забележен поделио са 4. Укупан број гласова за све кандидате је био 2.187. Тако су утврдили да је било 546 бирача. Пошто је тачан број добијен овим дељењем 546,75 – објашњење изборне комисије је било да су неки гласачи гласали само за два или три кандидата. Из претходног навода можемо да видимо и зашто је велики проценат гласача гласао у прва два сата. Једноставно, многи људи нису могли да чекају на велики ред који се створио у време ручка, па се по одласку на ручак нису враћали на бирачко место.⁷⁹⁴

Резултати избора изгледали су овако:

„Деловодитељ каза да ова лица и по оволико гласова имају:

1. Мијаило Барловац, чиновник у оставки са правама чиновничким, 471 гласова.
2. Мајор Миша Анастасијевић, трговац, 452 гласова.
3. Милован Јанковић, секретар попечитељства финансије, 411 гласова.
4. Ђорђе Аћимовић, трговац 397 гласова.
5. Петар Марковић, адвокат, чиновник у оставци са правима чиновничким, 80 гласова.
6. Манојло Јокић трговац, 46 гласова.
7. Доктор Стеван Милосављевић 28 гласова.
8. Јован Живковић (Ђурчија) 20 гласова.
9. Коста Ангула трговац 13 гласова.
10. Живко Карабиберовић, трговац 12 гласова.”⁷⁹⁵

Пошто је Барловац имао чиновничка права, а Јанковић и чиновничка права и активну службу, председавајући изборне комисије их је јавно упутио да се по закону морају одрећи чиновничких прерогатива како би се законски могли примити посланичког мандата. И један и други су то јавно изјавили, а на лицу места је направљен записник са њиховим изјавама, који су оверили председавајући и записничар. Потом је председавајући, попевши се на столицу, гласно објавио да су победници избора и изабрани посланици Светоандрејске скупштине за град Београд: Миша, Барловац, Јанковић и Аћимовић.⁷⁹⁶

По закључењу изборног процеса „председатељ на то благодари скупљеним грађанима на њином паметном и искреном договору на њиним мудрим и упутним саветима, на њином мирном и уредном владању, и на тачном обрђавању реда јер су рече „тима њега и његове, у делању другове, знатно подпомагали, и јединствено могућим учинили, те се много важни посао срећно свршио”
Затим каза председатељ „да је изборна скупштина свршена и закључена”, а Јоца Марковић уста на столицу те изговори неколико живи речи са завршетком „да Бог да и до године опет овако!”

⁷⁹³ Грујић, 1923, 2. књ., 4–15. стр.

⁷⁹⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 4–15. стр.

⁷⁹⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 7. стр.

⁷⁹⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 4–15. стр.

А цела скупштина викну „да Бог да!”, па у глас повторајући „да Бог да” и вичући „живили наши депутирци”, разиђе се у четири и по сата онако мирно и весело као што се и састала; а и за трајања њеног, и ако није било никаквих пандура ни полицаја да ред држе, опет је била највећа уредност нити је икакав неповољан догађај покварио то светковно свршавање народне дужности и побожно упражњавање тога народног права.”⁷⁹⁷

Када узмемо ове податке у обзир, можемо да закључимо да је Странка Светоандрејске скупштине једну од првих победа однела на београдским изборима за посланике Светоандрејске скупштине. Удружени либерали и обреновићевци успели су да у Београду напрве прави изборни подвиг. Тај успех је био толико неочекиван да је изазвао готово истовремену реакцију не само књажеваца већ и кајмакамаца.

Одмах следећи дан, 17. новембра (по старом календару), наставила се расправа коју су књажевци започели још претходно вече у двору код кнеза. Наиме, књажевачки саветници су оштро почели да оспоравају изборе у Београду. Са једне стране, потпуно им је било против интереса то што су прошли кајмакамски посланици, а да друге стране, било је потпуно неочекивано да један либерал, и то један од најватренијих, избори посланичко место. Гарашанин је кнезу већ 16. новембра увече рекао да избор Јанковића није законит јер се није одрекао чиновничке позиције пре избора. На седници Савета 17. новембра Јеремија Станојевић износи предлог да се на седницу позове и попечитељ Гарашанин како би се разјаснила легалност избора. Имајући у виду да је он био књажевачки саветник, он је тражио оспоравање трију мандата: Мише Анастасијевића, Михаила Барловца и Милована Јанковића. Иако се Гарашанин није појавио, у жучну расправу на тој седници Савета укључио се и саветник Ранко Матејић, истакнути књажевац, који је такође оспорио легалност избора. Изнео је оптужбу да су тзв. паризлије, мислећи на либерале, направили низ неправилности и да су своје знање злоупотребили. На то се надовезао још један књажевац међу саветницима – Јеврем Гавриловић, оптуживши директно Јеврема Грујића да као секретар Савета није имао шта да тражи на изборима. Као пример је навео другог секретара Савета – господина Рајка, који није присуствовао изборима.⁷⁹⁸

Одговарајући, Грујић је на седници рекао: „Мени је закон дао право, ја оћу да га упражњавам, и по мојој савести! А ви ако то не допуштате, требало је да нам укинете и то право!”⁷⁹⁹ На његово јављање, на које је по закону имао право као секретар, додуше у објашњавајућем капацитету, отвори се још жешћа расправа, коју је на крају зауставио Тома Вучић у помириатељском тону.⁸⁰⁰

Паралелно са тим дешавањима, припадници Странке Светоандрејске скупштине у новинским чланицима превентивно објашњавају Београђанима да су избори били регуларни. Чланак објављен у „Србским новинама” 18. новембра (по старом календару), у издању бр. 127, већ је прејудуцирао да је избор посланика у Београду завршен. На тај начин светоандрејци су настојали да изврше притисак јавности контра књажевцима који су покушавали да укину мандате. „Избор народни посланика у Београду окончан је торжественије и сјајније, него што је сјајило јучерашње сунце и торжествовало над мутним облацима јесени. Само небо радовало се над главама избирача, јер ји је осећало дозреле и способне за овако велеважни позив. Кад су у срцима избирача замукнуле страсти партајности и себичности, кад прси њиове сагреза чиста жеља, да избор падне на таква лица, која ће се истинно и искрено посветити обштем народа и

⁷⁹⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 8–9. стр.

⁷⁹⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 4–15. стр.

⁷⁹⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 10. стр.

⁸⁰⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 4–15. стр.

отечества благу, за што да им и ја не покажем знак моје милости мога задовољства. Тако чини се рекао је Бог седећи на небесном престољу своме, па је заповедио сунцу, да најсјанију одећу своју обуче и да топлим и сјајним зрацима својим сагреје и расветли срца избирачима.”⁸⁰¹

Либерали су толико развили своју агитаторску мрежу да је следећи чланак у „Новинама Србским” на ову тему објављен већ 20. новембра, и то од стране београдског суда, који је објавио извод из својих записа са изборног дана. „Публика скупштине била је за све ово време дивно уредна и мирна, сваки иђаше редо на протокол са слободним и веселим лицем, и с вером свога права а по томе и своји кандидата – био је самосталан и у свом закључењу постојан, нити га је у упражњењу тог права поколебати могао ма какав спољни утицај. Отуда је, да су се нерадо трпили они, који би покушали коме саветовати или на уво шапутати ко да се изабере.”⁸⁰²

Седница Савета се наставила 19. новембра у условима нове вести, која је књажевце затекла потпуно неспремне. Стигла је информација да је Стевча Михаиловић изабран у Јагодини за народног посланика. Као што смо већ описали, Стевча је био стари и лојални обреновићевац. Поред тога, стигла је вест да је у Лозници изабран још један стари обреновићевац, извесни Тешман. Овакви резултати, заједно са резултатима у Београду, Савет простог заседања (који је био већински књажевски) довели су у стање панике. Станојевић успева да убеди Савет да се пошаље писмо позивно Гарашанину да хитно дође на седницу како би се то питање решило.⁸⁰³

На тој седници Мајсторовић отвара расправу следећим излагањем: „По чаршији се јавно говори за Обреновиће, три су човека дошла и казали ми, да се по народу разпростро глас: да Књаз Милош за три године неће наплаћивати пореза, да неће узимати себи никакву плату и да ће сам цару данак плаћати; све се за Милоша спрема, а врховна полицајна власт ништа противу тога не предузима. Говори шта ко оће.”⁸⁰⁴ Жучна расправа се одвија између Мајсторовића, Ранка Матејића, Станојевића, са једне стране, и Алексе Јанковића, Новаковића и Јеремића, са друге стране. Ацика Ненадовић, иако формално књажевац а врло близак Гарашанину, налази се између две ватре. Саветник Лазар Арсенијевић Баталака је био сличног става.⁸⁰⁵ Књажевци су тражили да се одмах поништи избор и Миши Анастасијевићу, Михаилу Барловцу и Миловану Јанковићу.

Гарашанин је, у међувремену, стигао на седницу иако она није била отворена у свом „главном заседању”, заједно са попечитељима, али је дао своје тумачење, које је гласило: „Ако се вежете само за речи закона, онда нису могли изабрати бити; ако ли сматрате дух закона, онда могу, целу је закона, да чиновник народом изабрат не буде на Скупштини као посланик а у исто време и чиновник.”⁸⁰⁶ Гарашанин је додао да је усмени договор попечитеља био да се одлука о евентуалном поништавању мандата одложи за тренутак конституисања скупштине и верификације посланичких мандата.⁸⁰⁷

Гарашанин је заиста био на страни књажеваца када је било у питању поништавање избора либерала, Грујићевог саборца, Милована Јанковића, али је био оштро против тога да се мандати пониште Миши и Барловцу јер би то готово обезглавило кајмакамце у Скупштини. На седници Савета Гарашанин никако није могао да убеди књажевце да одустану од поништења избора сва три мандата. Није могао стати ни на страну одбране легалног избора јер би се тиме

⁸⁰¹ Грујић, 1923, 2. књ., 11. стр.

⁸⁰² Грујић, 1923, 2. књ., 11. стр.

⁸⁰³ Грујић, 1923, 2. књ., 4–15. стр.

⁸⁰⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 11. стр.

⁸⁰⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 4–15. стр.

⁸⁰⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 12. стр.

⁸⁰⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 4–15. стр.

сагласио са тим да Милован Јанковић добије прилику да говори у Скупштини као посланик. Сходно томе, био је принуђен да ту одлуку одложи, те се тако и договорио са осталим попечитељима и тај предлог изнео Савету. За одлуку о одлагању тражио је да се Савет састане у свом главном заседању.

Пошто Вучића, који је председавао Савету, није било на тој седници, у једном тренутку Станојевић је, претећи потпредседнику Савета Јанковићу, тражио да се изврши гласање у корист његовог става, где је дошло до вербалног сукоба. Када су Мајсторовић и Станојевић почели да упућују и претње Јанковићу, тада је ситуацију поново смирио Гарашанин. После тога је остало договорено да се ствар остави за главно заседање Савета.⁸⁰⁸

После овог заседања Гарашанин је повукао два важна потеза. Прво, одмах после седнице задржао је на пријатељском разговору Баталаку, Ацику, Јанковића и Јеремића. Лобирао је да се ствар одложи до пред отварање Скупштине, када се буде вршила верификација мандата за све посланике. Друго, исту ствар је врло вероватно заговарао и код кнеза касније тог дана. На вечерњем састанку књажеваца кнез је обуставио заговарање тог смера активности у Савету, те је за следећи дан сазвао састанак попечитеља. Тај састанак је, по изворима дуго трајао, а епилог нам је видљив из следећег догађаја. Већ на простој седници Савета 20. новембра (по старом) Станојевић и Мајсторовић су били знатно блажи по овом питању. Њихово благо понашање нам указује да је кнез одустао од поништавања тих мандата. Пошто је то питање остављено за седницу Главног заседања Савета, није било даљих расправа на ту тему. Већ 22. новембра на Главном заседању Савета одлучено је готово једногласно да се та ствар остави за тренутак верификације мандата свих посланика пред отварање Скупштине.⁸⁰⁹

Гарашанин је, видевши да не може да обори избор Милована Јанковића а да притом не угрози кајмакамске посланике, преокренуо аргументацију и убедио прво књажевачке саветнике, а потом и самог кнеза, да ће оспоравање избора донети више штете него користи. Не само на Скупштини него и у самом Савету, и да то никако не може ићи наруку интересима кнеза. Успевши у томе, одложио је одлучивање по том питању и тако себи оставио маневарског простора да излобира одлуку која му одговара.⁸¹⁰

Тако је и било на седници Главног заседања Савета, која се одржала 2. децембра, одмах по примању пуномоћја посланика Светоандрејске скупштине. На тој седници Савет је у свом проширеном саставу, у којем су доминирали кајмакамци (због учешћа министара на седници), одобрио све изборе београдских посланика, осим оног за Милована Јанковића. Иако нам Грујић није оставио запис о томе, можемо да, са високим степеном сигурности, изведемо претпоставку да је Гарашанин уз Вучића и књажевце успео да обори избор либерала Јанковића, а да притом не буду оспорени кандидати кајмакамаца. Одлучено је да се одрже нови избори за четвртог посланика из Београда јер је констатовано да је Милован Јанковић у тренутку избора био на чиновничкој функцији. Сматрамо да је Гарашанин био толико упоран јер је поред Андрије Стаменковића, Милован Јанковић био један од најбољих ретора и агитатора међу либералима. Његов глас у сали Светоандрејске скупштине, показаће се, могао је да буде врло значајан.⁸¹¹

Пошто је то било у саставу одлуке Главног заседања Савета, београдски избори за четвртог посланика за Београд заказани су 3. децембар. Милован Јанковић, пошто се поново кандидовао, добио је те изборе готово акламацијски. Од 627 бирача добио је 624 гласа.

⁸⁰⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 4–15. стр.

⁸⁰⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 4–15. стр.

⁸¹⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 4–15. стр.

⁸¹¹ Грујић, 1923, 2. књ., 39. стр.

Међутим, сада је требало издејствовати да истог дана Скупштина одобри његово пуномоћје и да га укључи у рад. Делегација коју је предводио Јеврем Грујић се хитно са избора упутила ка Скупштини, где је заустављена на вратима. У том тренутку се, мимо планова Странке Светоандрејске скупштине, вршио избор председника, потпредседника и два секретара Скупштине. Иако су либерали планирали Стевчу за председника, кајмакамци су, користећи своју дисциплиновану посланичку групу састављену од начелника, изабрали Мишу Анастасијевића за председника Скупштине, а Стевчу за потпредседника. Поврх тога, због целе гужве око избора избегавали су да делегацији Јеврема Грујића, која се задесила испред улаза у салу скупштине, одобре захтев за пријем Милована Јанковића у посланичке редове. Увидевши ту намеру, Грујић се одмах запутио ка Гарашаниновој кући, захтевајући да Савет одобри мандат. Пошто је Гарашанинов изговор био да седница Савета не може бити сазвана после подне, услед притисака делегације либерала попустио је и својеручно написао документ, који је Милован сутрадан требало да преда Миши на руке, а у којем му саопштава да је Савет потврдио мандат. Потом је састављена одлука Савета, која је антидатумирана, и састављен записник да је Савет одобрио Миловану Јанковићу мандат који је добио на изборима. Тај документ су касније потписали сви саветници, осим Црнобарца. Тако је Милован Јанковић ипак постао посланик Светоандрејске скупштине и могао да учествује у заседањима од 4. децембра 1858. године (по старом календару).⁸¹²

5.2.8. Политичке стратегије фракција пред Светоандрејску скупштину

Јеврем Грујић је као непосредни учесник историјског догађаја у преломним временима за Србију 19. века оставио многе увиде. Један од тих је својеврсна политичка анализа позиционирања свих фракција („партаја“) уочи отварања Светоандрејске скупштине. У свом мемоарском делу „Записи“ он износи, изненађујуће савременим начином анализирања, стратегије и могуће домете политика различитих фракција. Кроз ту анализу и ми можемо да дођемо до тезе о томе зашто су либерали изабрали баш обреновићевску фракцију за врло важан политички савез који су у то време направили.

Прва опција је могла да буде могући повратак „рушчуклија“, учесника Тенкине завере, неуспелог политичког убиства Александра Карађорђевића. По плану који Грујић анализира, рушчуклије би уласком у Србију код места Радујевца, на самој данашој тремеји Србије, Румуније и Бугарске, кренуле у свој свечани ход ка Београду. Успут би сакупљали народ незадовољан Александровом влашћу и били у могућности да организују својеврсни „марш на Београд“, у којем би силом масе окупљених људи изазвали преврат, после којег би играли главну улогу у формирању нове власти. Имајући у виду да је према рушчуклијама нечовечно поступано у затвору, те смрт која је због таквих поступања стигла Радована Дамјановића Рају, може се закључити да су само на основу тога и даље имале симпатије у народу. Поред тога, они су током Кабули-ефендијине мисије имали контаката са њим, потврђујући своју лојалност Порти и султану. А када томе додамо чињеницу да је Русија на њих гледала са симпатијама јер су били проруска фракција у правом смислу те речи, онда не чуди да би имали и подршку руског конзула Милошевића у Београду. Русија је подржавала и Михаила Обреновића, али је у рушчуклијама имала праву политичку фракцију која је геополитички окренута њој. Очигледно,

⁸¹² Грујић, 1923, 2. књ., 40–42. стр.

главни проблем ове фракције је била слаба могућност да направе савез са било којом другом фракцијом због своје чврсте геополитичке оријентације ка Русији.⁸¹³

Као што смо показали у поглављу о Странци Светоандрејске скупштине, и као што ће бити показано у поглављима у којима ћемо објаснити дешавања током „три знаменита дана”, победа било које фракције самостално није била могућа. О разлозима због којих су рушчуклије остале саме и без успеха да уопште заиграју на политичкој сцени крајем те године можемо да видимо из следећег навода: „...Али осим њени фамилија, неки њени сродника у Скупштини иу вароши, и осим конзула руског Милошевића, нико ни од књажеве, ни од кајмакамске ни од наше народне партаје не беше тако луд, да ствара триумф злочинству и затуцаницима руским.”⁸¹⁴

Друга опција је била стратегија књажеваца да одрже на власти кнеза Александра Карађорђевића. Слично рушчуклијама, књажевци су као фракција остали без савезника. На темељу Вучићеве буне и преузимања власти које је уследило повратком на кнежевски трон династије Карађорђевић – настала је јединствена фракција уставобранитеља, у којој се јавио расцеп у годинама после Париског мира (1856), којим је окончан Кримски рат. Расцеп је донео две нове фракције: кајмакамце и књажевце. Наиме, слабљењем улоге Русије у Србији на сцену је много снажније ступила Аустрија, а самим тим, и Француска, која јој је парирала. Тако су књажевци помогнути Пречанима у Србији постали изразито проаустријска фракција, а кајмакамци, захваљујући пре свега утицају Илије Гарашанина, профранцуска фракција. Занимљиво је да ни једна ни друга фракција нису одустајале од добрих односа са Портом, док је, чини се, кајмакамска фракција преко Мише Анастасијевића имала снажну подршку Порте. Геополитички узроци који су створили тај расцеп довели су до прерасподеле политичких позиција на унутрашњем плану, па је дошло до ситуације у којој како Грујић каже да „... док год би Обреновићевци веровали да по Карађорђевићу мора доћи Обреновић, и док год би кајмакамска партаја држала, да и по одласку Карађорђевића не могу доћи Обреновићи, а и док год би Карађорђевић варао се да може плашити Обреновићевце кајмакамлијама, а кајмакамлије Оребовићима...”⁸¹⁵, није било могуће одржати постојеће стање. Другим речима, без кајмакамаца, кнез Александар није имао велике шансе да задржи власт уз оштро противљење обреновићеваца подржаних од либерала. Као што знамо, то се на крају испоставило као тачно.

Књажевачка стратегија је, по мишљењу Слободана Јовановића, спала на самообману по којој се ниједна од две супарничке фракције ипак на крају неће усудити да отворено тражи смену кнеза. Књажевци су се уздали у подршку војске, начелника Лукавчевића, командира артиљерије у великој касарни, као и Ненадовића, и у његове топове који су били уперени у зграду Светоандрејске скупштине.⁸¹⁶

Трећа опција је занимљива алтернативна стратегија књажевачке фракције по којој би кнежевић Петар, који је тада имао 14 година, могао да наследи кнеза Александра на престолу. По Грујићевом тумачењу, оцена ове могућности је била да би се са тим свакако сложиле Аустрија и Турска, а да би такав предлог имао већину у Савету. Међутим, са друге стране, сматрао је да би у случају крунисања малог кнежевића то значио нагли раст у утицају породице

⁸¹³ Грујић, 1923, 2. књ., 43–48. стр.

⁸¹⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 43. стр.

⁸¹⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 43. стр.

⁸¹⁶ Јовановић, 1990, 216. стр.

Ненадовић, која је већ увелико била изузетно моћна. Због честих злоупотреба те моћи, од којих смо неке детаљно описали у овом раду, кнегињина породица била је омражена у народу. Поред тога, сами књажевци нису претерано истицали ту могућност, вероватно полазивши од претпоставке да ће теже бити одржати на престолу малолетно дете него већ устоличеног кнеза. Због тога до овог покушаја није ни дошло.⁸¹⁷

Четврта опција је укључивала поново једног Карађорђевића. Међутим, опција Ђорђа Карађорђевића није била у арсеналу књажевачке фракције. Чињеница да је Ђорђе био зет Мише Анастасијевића указује нам на то да би он могао бити кандидат кајмакамске партаје. Међутим, осим Мише, нико није имао интерес да промовише Ђорђа као наследника књажевог престола. Сасвим сигурно не Илија Гарашанин и Тома Вучић. Сматрамо да је то био главни разлог. Грујић нам, осим сведочанства да је Ђорђе међу многима био познат „да не говори истину“⁸¹⁸, не оставља много других закључака. Додаје да би његову кандидатуру подржале и Аустрија и Турска. Све ово не указује на то да Ђорђе није могао бити кандидат, напротив. Нама остаје једини закључак да Миша није успео свог зета да наметне као кандидата кајмакамске партаје и да је због тога ова опција изостала у даљим догађајима током Светоандрејске скупштине. Могуће је да је то можда и био највећи хендикеп кајмакамаца – што нису имали кандидата за кнеза, већ само кандидате за намесништво.⁸¹⁹

Слободан Јовановић у прилог овој опцији тврди да је Порта сасвим сигурно као намесника, после збацивања кнеза Александра, видеала управо Мишу Анастасијевића. У тој мери је снажна подршка Турске Миши – да су они били спремни да као најбољу опцију поставе само Мишу као намесника. То је било захваљујући томе што је Миша потрошио око 80.000 дуката како би добио берат за намесника.⁸²⁰

Порта је сигурно била врло заинтересована да уместо једног Карађорђевића, којег се већ одрекла, дође други који би био још мање утицајан од претходног и тиме појачао утицај султана у Србији. Проблем са овом опцијом је био што Миша није успео да придобије подршку Гарашанина и Вучића за то.⁸²¹

Када су у питању кајмакамци, Јован Ристић каже да је њихов циљ био да сруше кнеза Александра, као и да нису хтели повратак Обреновића. Посебно нису хтели повратак Милоша. За њих је Светоандрејска скупштина требало бити ад хок скупштина којом ће се сменити кнез, а после чега би се скупштина одмах распустила. Нов владар би се бирао на некој новосазваној скупштини.⁸²²

Слободан Јовановић такође описује овај план и приписује га као најбољу процену либерала о томе шта би кајмакамци могли да имају као циљ. По Јовановићу, либерали су веровали да кајмакамци немају заједничког кандидата, што можемо и ми да потврдимо на основу Грујићевих прилога у том смислу. Слободан Јовановић, исто као и Јован Ристић, а позивајући се и на мемоаре Николе Христића, потврђује да је готово извесно циљ кајмакамаца био да се на Светоандрејској скупштини само обори кнез Александар, а да његову власт на себе

⁸¹⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 44. стр.

⁸¹⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 44. стр.

⁸¹⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 44. стр.

⁸²⁰ Јовановић, 1990, 221. стр.

⁸²¹ Јовановић, 1990, 222. стр.

⁸²² Ристић, 2017, 55. стр.

преузме привремено намесништво, које ће касније сазвати нову велику Народну скупштину, чији ће задатак бити да бира новог кнеза.⁸²³

Пета опција која је по Грујићу била реална за разматрање јесте могућност да се Тома Вучић прогласи за кнеза. Томе у прилог он наводи: „Знало се да је, кад би ко за то рекао, одговарао „ја не могу, ја сам стар и болестан”. Али се и то зна, да је баш први дана Септембра, кад ће Гарашанин писмено предложити Скупштину, рекао Јанићију Дробњаку из Рипња: „Ето ће да буде Скупштина; ама, Бога ми, опет нећете умети. Ја знам, ви ћете одма викнути за Милоша, ја за Михаила, а опет за себе нећете ништа изградити.” А кад му је Дробњак рекао: „Е па ви, Господине, поучите народ, народ ће вас послушати.” Он је одговорио: „Оћу ја и умео би га научити; само да ми је, да ме зову у народ. Е, да зна народ, па да му је последња брига за књаза. Видиш и ови советници и ови попечитељи и ове владике и митрополити све то из народа излази, па и књажеви из народа излазе. Нек народ утврди своје право и себе осигура, а лако је и за советнике и за попечитеље и за владике и митрополите. И за књаза је лако.” Кад му опет Дробњак каже: „Па поучите, Господару, и помозите народу, он се неће вас оставити”, одговорио је: ’Оћу, Јанићије. Ја нећу ништа народско кварити, али се бојим да онај дугачки рт (разумевајући Гарашанина) не квари. Да ми је само једна година и по, јали две, па би видео’.”⁸²⁴

Из овог важног прилога можемо да видимо узроке неуспеха кајмакамске фракције. Миша, Вучић и Гарашанин имали су заједнички став у погледу смене књаза, као и супротстављања обреновићевцима, али између себе нису решили конкретан политички циљ. Један другог су својим прикривеним циљевима ометали у спровођењу чак и оног што им је заједнички циљ. Либерали и Грујић су за ово знали, као што можемо да видимо из приложеног, и одлично искористили те поделе.

Слободан Јовановић пак мисли да Вучић није имао амбиција да постане кнез. У то време је био стар и оболео и било је лако претпоставити да мање жели круну кнеза него што ју је могао желети 1842. године, када је имао много боље политичке услове да је се евентуално докопа. По Јовановићевој процени, Вучић је тежио привременом кајмакамству од неколико година до избора новог кнеза. Зажелео је да поврати мало давно изгубљене велике популарности коју је уживао у народу.⁸²⁵

Истог је мишљења и Гарашанин, који у својим мемоарима пише да је Тома Вучић 1842. на Врачарској скупштини директно одбио позиве народа да преузме кнежев престо. Гарашанин сведочи како је то често пренебрегавана чињеница да је Вучић условио своје приврженике да ће или прихватити кнеза Александра, или пустити да се кнез Михаило врати из Земуна у Београд. Да је Вучић икада хтео кнежеву круну – тада би је прихватио јер му је била у рукама.⁸²⁶

Стевча Михаиловић у свом сведочењу описује састанак са Вучићем уочи Светоандрејске скупштине, на којем му је Вучић наводно показао султанов ферман у којем Вучић и Гарашанин добијају Намесништво над Србијом. Том приликом је Вучић тражио од Стевче да се на Скупштини, као један од вођа своје фракције и члан председништва Скупштине, понаша у складу са тим документом, који је неизбежна воља Порте и султана.⁸²⁷

⁸²³ Јовановић, 1990, 220. стр.

⁸²⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 44. стр.

⁸²⁵ Јовановић, 1990, 223. стр.

⁸²⁶ Гарашанин, у: „Споменик, Светоандрејска скупштина”, Раденић, 1964, 184–200. стр.

⁸²⁷ Михаиловић, 1928, 206. стр.

Илија Гарашанин у својим мемоарима тврди да је ово ни мање ни више него лаж. Наглашава да је први ову тезу записао Нил Попов, руски историчар, за којег Гарашанин тврди да је писао за дукате Стевче Михаиловића, а од кога је и чуо ову неистину, па је записао као историјску чињеницу. Гарашанин наглашава како сматра немогућим да Кабули да султанов ферман било коме, а да је још мање могуће да Вучић тај ферман шири по столу показујући га Стевчи, који не зна да чита турски. Поврх тога, Гарашанин се пита зашто о томе Гарашанин сазнаје тек из књиге Нила Попова, а не од Вучића или од било кога другог. Поставља питање и Стевчи зашто ту информацију није заједно са либералима поделио на Скупштини јер су несумњиво могли да изведу политичку корист из тога.⁸²⁸

По Грујићу, Вучић је могао бити озбиљан кандидат јер је уз себе могао да окупи извесне истакнуте посланике који су били својервсни народни трибуни, а који би својом агитацијом и реторством добро заступали Вучића на Скупштини. То су Мартиновић из Врбице, Милоје из Орашца и Вукићевић из Светлића.⁸²⁹

Поред њих, Вучић је уживао огромну популарност у народу као борац за смањење пореза и намета, које су сељаци морали да плаћају. Сећања са Петровске скупштине само 10 година раније још нису била избледела. По нашем мишљењу, највећу популарност му је давало то што је био тај који је укинуо кулук. Грујић, међутим, примећује да, поред Алексе Јанковића, ретко који од истакнутих саветника и политичара из Београда би били вољни да га подрже. С тим у вези, највећа опозиција Вучићу била је управо у Београду.⁸³⁰

Међутим, упркос можда слабијој подршци међу интелектуалцима и политичарима из Београда, сматрамо да би Вучић имао значајне шансе за успех да је нашао начин да убеди Гарашанина и Мишу Анастасијевића да га подрже. Каснији догађаји су показали да је то било готово немогуће. Али оно што можемо да изнесемо као тезу јесте да је Вучић свакако имао такве жеље, бар по закључцима Јеврема Грујића, који је записао и ово: „Разговарајући се с Коштуницом из рудничке наије, што Књаз Александар даје новце на страну, рекао је [Вучић, прим. Д. Ј.]: Да видиш, оћу ли ја давати.”⁸³¹

Шеста опција која је по Грујићу била могућност јесте да се Илија Гарашанин на Скупштини прогласи као кандидат за кнеза. Грујић је добро сагледао стање ствари када је оценио да је Гарашанин можда био и кандидат са највише шанси на Светоандрејској скупштини. У погледу подршке коју је могао да прикупи, то је свакако била већина у Савету, државном чиновништву, челништвима широм Србије. На међународном плану Француска би, пре свега, подржала њега, а самим тим се ни Енглеска ни Турска не би противиле. Русија би тако била изолована, али је једино остајао тврд отпор Аустрије, која би сигурно било врло незадовољна том опцијом.

Грујић наводи да је цео Гарашанинов не само лични него и породични профил обезбеђивао Србији стабилност: „Управо Гарашанин је био таман такав, какав нам је у то време књаз потребан; његова мудра памет, његова крепка воља, његово часно племе, његова два ваљана сина, од који један свршио полиехнику париску и довршава у Мецу војене науке, а други

⁸²⁸ Гарашанин, у: „Споменик, Светоандрејска скупштина”, Раденић, 1964, 184–200. стр.

⁸²⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 45. стр.

⁸³⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 43–48. стр.

⁸³¹ Грујић, 1923, 2. књ., 45. стр.

с превасходством изучава гимназију београдску – све је ту и што садашњост и што будућност захтева.”⁸³²

Зашто онда Гарашанин није био ни у оптицају да буде изабран за кнеза? Грујићево мишљење је да Гарашанин због превелике опседнутости да контролише извесност исхода својих политичких одлука и планова није био у стању да прави потезе за неизвесним исходом. По Грујићу, управо је то играње на фортуно оно што у преломним временима доноси успех. Та је особина Гарашанина спутавала и довела до ситуације у којој он готово никада никоме није ни изразио своју амбицију да постане кнез. Због тога сви они који би га здушно подржали нису ни могли да га подржавају, те су своје подршке однели на стране које су јасно и јавно обзаниле своје највише циљеве за владањем у Србији.⁸³³

Имајући ово у виду, иако Грујић није експлицитно то написао, склони смо да мислимо да управо због овог разлога либерали нису разматрали да одрже свој почетни савез са Гарашанином. То није био једини разлог, те ћемо остале разлоге објаснити када будемо анализирали стратегију либерала у наредном поглављу. Можемо сада само да кажемо да је и процена била да ће своје прогресивне идеје лакше спровести када Михаило Обреновић наследи Милоша Обреновића. Сматрамо да је сукобљавање рудиментарних облика конзервативизма Гарашанина и либерализма засновног на народној суверености Грујићевих либерала значајно утицало на то да се тај савез не одржи. Дакле, разлози нису били само практичне природе већ и идеолошке. Касније ће се показати да су њихове претпоставке у вези са Михаилом биле погрешне.

Почетком новембра 1858. године, уочи Светоандрејске скупштине, Ранко Алимпић и Гарашанин имали су састанак код Гарашанина, на којем је Гарашанин експлицитно дао либералима на знање да он не може прихватити Обреновиће, као и да крв његовог оца и брата леже између те династије и њега.⁸³⁴

Тумачећи либерале, Слободан Јовановић је њима приписао процену да су веровали как Гарашанин жели да буде кнез. Он из тога изводи закључак о узроцима великог неповерења либерала према Гарашанину. Јовановић сматра да је процена либерала била утемељена на увреженом мишљењу још од 1852, када је Вучић отворено говорио да је кнежевска круна Гарашанинова жеља. Руске и аустријске дипломате од тада годинама шире ту тезу по кулоарима. Услед Кримског рата, Гарашанин се, видевши да ће Русија да изгуби утицај, приклонио Паризу како би спречио уплив Аустрије, чији је и орден одбио. Сврставањем уз Француску, Гарашанин је на себе навукао бес Беча и Москве. Јовановић тврди да је Беч управо због тога кнезу Александру, у намери да га одвоји од Гарашанина, пуштао вест о томе како Париз хоће да стави Гарашанина за владара Србије и да се он – кнез Александар због тога мора чврсто држати Беча. Дворска фракција, књажевци, онда су врло ажурно и систематично ширили ту вест како би политички блокирали Гарашанина. Слободан Јовановић у том смислу наводи да су све сумње за Тенкину заверу пале на Гарашанина иако међу завереницима није био ниједан његов човек, већ Вучићеви и подржаваоци Обреновића.⁸³⁵

Илија Гарашанин, са друге стране, у својим мемоарима које је записао његов син Милутин Гарашанин у потпуности одбија чак и претоставку о томе да је он имао намеру да

⁸³² Грујић, 1923, 2. књ., 45. стр.

⁸³³ Грујић, 1923, 2. књ., 43–48. стр.

⁸³⁴ Алимпић, 1892, 154. стр.

⁸³⁵ Јовановић, 1990, 224. стр.

преузме круну кнеза за себе. Гарашанин категорички негира те наводе и подвлачи да он никада није могао да има било какву мотивацију у том смислу. Ако је мотив могао да буде богатство, наглашава да је својом вишедеценијском каријером у служби државе показао да га богатство никада није интересовало и да је увек скромно живео, као и да никада није имао било какве залихе капитала. Наглашава да му је увек била довољна, и више него издашна, државна плата.⁸³⁶

Исто тако, одбацује да би мотив могао бити честољубље јер је његова каријера и однос према политичким противницима који су њега бирали за противника, а не обратно, показатељ да никада своју личну част није бранио. Наглашава да је све што је радио у оквиру своје службе било усмерено на то да од Кнежевине Србије настане функционална мала држава, која ће моћи да стане у ред европских држава. А када га оптужују да је хтео бити кнез зарад власти, он нуди аргумент да је уз кнеза Александра, који је био, по његовој оцени, слаб владар, имао прилике да се нажива политичке моћи и власти. Да му је то био главни мотив, онда никада не би радио на томе да Александра скине са власти. Докле год кнез Александар није наносио више штете него користи држави Србији, до тог времена га је Гарашанин подржавао. Међутим, када је после Кримског рата себе потпуно препустио вољи Беча, Гарашанин је оценио да Александар више није добар владар из перспективе интереса Кнежевине и српског народа. Поред тога, Гарашанин наглашава да не постоје никакве чињенице, нити докази који би његови политички противници могли пружити а да се недвосмислено покаже да је он хтео круну за себе.⁸³⁷

Проблем за Гарашанина био је у томе што је он заиста свима могао изгледати као озбиљан кандидат за престо. Европски познат и неко ко је седео за истим столом са једним царем – Наполеоном III. Чак и лажна вест коју су пустили његови непријатељи са одушевљењем је била прихватана код оних који су га подржавали, те је тако опција о Гарашанину као кнезу изгледала врло реално, иако је он, по свему судећи, није хтео.⁸³⁸

Ту долазимо до седме опције, по Грујићу, у којој је разматрао управо поменути могућност да власт преузме Привремена управа састављена од трију намесника: Гарашанина, Вучића и Анастасијевића – тзв. кајмакамаца. Грујић нам оставља запис да је ова опција заправо била још једна Гарашанинова, за коју се он сâм одлучио у нади да ће тако створити међуфазу, после које ће он имати још веће шансе да буде крунисан за кнеза. Ова претпоставка се уклапа у процену психолошког профила Илије Гарашанина коју смо споменули у претходном делу овог текста.⁸³⁹ „Могло се те како прогласити привремено правителство или намесничество, кајмакамство, у ком би морао бити Гарашанин, а дошли би још Вучић и Миша, или у место кога од њи представник Стеван Магазиновић, кога би се Гарашанин проша само што мора да увуче Вучића, да му с поља горе не квари, и што не би желио изаћи у јавну борбу са Мишом, ако би дотле морало дпћи, па да овај не буде, што се сигурно вештим начином избећи надао.”⁸⁴⁰

Важан увид у ову ствар нам даје Грујић препричавајући сведочанство, додуше посредно. Наиме, неколико година после Светоандрејске скупштине, Грујић у разговору са извесним Димитријем Матићем сазнаје за сведочанство Илије Коларца. Илија је тврдио му је лично пруски конзул Мерон једном приликом у Маријенбаду испричао о депеши коју је примио од пруског амбасадора при Цариграду. Та депеша је дошла у време Кабули-пашине мисије у Србији октобра 1858. године. Извештај је садржао сазнања пруског амбасадора да Кабули са

⁸³⁶ Гарашанин, у: „Споменик, Светоандрејска скупштина”, Раденић, 1964, 184–200. стр.

⁸³⁷ Гарашанин, у: „Споменик, Светоандрејска скупштина”, Раденић, 1964, 184–200. стр.

⁸³⁸ Јовановић, 1990, 226. стр.

⁸³⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 43–48. стр.

⁸⁴⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 46. стр.

собом носи три султанова берата: за Мишу Анастасијевића, Тому Вучића Перишића и, наравно, за Илију Гарашанина. Иако је Кабули то негирао када је једном био суочен са тим наводима, остаје основана сумња да иза концепције кајмакамства стоји управо Порта, а да су ту опцију прихватила сва тројица имајући у виду своје личне политичке стратегије.⁸⁴¹

У случају да кајмакамство добије власт, одлука о кнезу би се одложила. „У тај план ишло би и то, да се одма како се ново правителство прогласи, Скупштина распусти с обећањем, да ће се скоро нова састати. А међутим би свака партаја радила за свог кандидата, а све би скупа казивале да је Обреновићима немогуће доћи. И онда би Гарашанин, који би сигурно као член Наместничества задржао попечитељство внутрењи дела, највише изгледа имао да за књаза дође.”⁸⁴²

На основу свега наведеног ми можемо аргументовано да изведемо тезу да од свих политичких стратегија које смо навели све, осим рушчуклијске, припадају појединачним опцијама кајмакамске струје. Поврх тога, све појединачне опције објективно нису могле бити спроведене без сагласности и подршке Илије Гарашанина. Претпоставка је да је Гарашанин изабрао управо кајмакамску опцију само као прелазно решење ка коначном циљу да он сâм постане кнез у следећим корацима историјских догађаја, по завршетку Светоандрејске скупштине. Сматрамо да је на основу његових сазнања и процена односа снага он донео добру одлуку јер је, са међународног аспекта, избором ове стратегије обезбедио подршку и Француске и Порте, обезбедио повољан став Енглеске, ефикасно искључујући Русију из геополитичке једначине чим је аустријски утицај остајао једини који би се евентуално супротстављао. На унутрашњем плану уједињавао је све снаге, са којима у том тренутку није морао да се сукобљава, играјући на њихове личне илузије о њиховој власти, а како би победио свог главног такмаца – Обреновиће. Другим речима, Гарашанин је, по нашој претпоставци, ушао у реформу уставобранитељског режима, која је подразумевала смену аустрофилског кнеза Александра Карађорђевића, недовољно способног за националне циљеве, опседнутог одржавањем личних привлегија, са намером да Обреновиће задржи ван Србије. Победом над Обреновићима, стицао је могућност да снажнији са сцене изгура неполитичног Мишу и остарелог Вучића, ефикасно преузимајући њихове присталице. По свему судећи, Гарашанин је направио једну грешку можда потценивши могући значај младих либерала, који су исто тако као и он били франкофилски оријентисани и називани „паризлијама”. Да је он био свестан квалитета либерала говори нам савез који је правио са Јевремом Грујићем и који је, по свему судећи, трајао све до почетка 1858. године. Даљом анализом покушаћемо да утврдимо која страна је одлучила да дође до дефинитивног прекида сарадње. Сматрамо да је ово врло важно, јер је управо то, по нашем суду, донело превагу на Светоандрејској скупштини. Кајмакамци нису могли да победе снажан политички савез либерала и обреновићеваца. И ту долазимо до анализе последње опције.

Осма опција су Обреновићи. Тачније, две стратегије у оквиру опције: Милош или Михаило. Код описа ове опције можемо да објаснимо политичку позицију коју је заузимао Јеврем Грујић заједно са својим либералима. Као што смо већ напоменули, они су своје планове за будућност Србије везивали за Михаила, те је прилика да покажемо зашто. „По расположењу народа могли су се мимо Вучића и мимо Гарашанина и мимо Мишу прогласити Обреновићи, и то Михаило. За кога би била Русија, а осим Турске и Аустрије, које би мрзеле, све би друге силе равнодушне биле осим Француске, која би га из поштовања према народном гласу примила. Сва

⁸⁴¹ Грујић, 1923, 2. књ., 43–48. стр.

⁸⁴² Грујић, 1923, 2. књ., 47. стр.

учена класа и увиђавни и разборити људи за њега су. Најпосле све би га партаје најлакше примити и трпети могле.”⁸⁴³

Из овог навода видимо јасну пристрасност која указује на то да су либерали здушно подржавали Михаила Обреновића. Упркос томе што је био очигледни руски кандидат, што није био разлог подршке коју су либерали давали њему. То можемо јасно да утврдимо погледом на одељак о рушуклијској партаји и Грујићевом погледу на њих. Грујић и либерали, иако нису били агенти западних сила, ипак су били политичка фракција која заступа тековине правне државе и народног суверенитета, које су долазиле управо са те стране, те у том смислу слободно можемо да закључимо да нису подржавали Михаила због некакве русофилије. Међутим, њиховом национализму је сигурно импоновало то оштро противљење Порте и Аустрије Михаилу. Добро би било овде подсетити да формирање модерне националне свести код либерала и Грујића настаје у контексту отпора туркофилским и аустрофилским политикама уставобранитеља и Александра Карађорђевића. Наша је претпоставка да је то био један од разлога снажне подршке, али и дубоко уверење које су делили да ће Михаило као млади владар и европски човек најпре бити наклоњен реформама које су планирали да спроведу у Србији на путу њеног усвајања европског обрасца политичког живота. Међутим, ту је био проблем у популарној подршци која није била на страни Михаила, већ на страни старог му оца Милоша. Тако Грујић примећује: „али сав народ оће старога господара свог Милоша, оће стабло као што говораху, па онда по наследству да дође му син Михаило. Та жеља утврдити династију, а и надежда да ће књаз Милош по том одма сину предати, опредељује и неке учене људе за старца. Јован Илић [истакнути либерал, прим. Д. Ј.] особито је заступао ту жељу народну. Много су учиниле и речи Михаилова: ко ради за мене, ради против мене, ко ради за мог оца, ради и за мене.”⁸⁴⁴ Са друге стране, популарност Милошева у народу била је у потпуној супротности са ставовима скоро свих сила, па и саме Русије, која није била наклоњена Милошу. Против Милоша су биле Француска, Аустрија и Турска. Једино је Енглеска била благонаклона према Милошу. Грујић се у својим записима присећа да је Портин комесар рекао „како је већ очевидно да књаз Александар не може остати, а како се ни Обреновићи не могу вратити, почем они припадају више туђој сили (разумевао је сигурно Русију) но Србији, то треба народ да изабере за књаза кога од своји познати људи.”⁸⁴⁵

Овде имамо још једну потврду тезе Илије Коларца да је Порта већ била намерила да устоличи неког од кајмакамаца. Иако је са Турцима најбољи био Миша Анастасијевић, подршка Француске коју је имао Гарашанин би сасвим сигурно превагла на ту страну, имајући у виду да би Порта прихватила такву врсту сугестије Француске. У том смислу, Грујић прилаже речи француског конзула које је упутео Димитрију Матићу: „Обреновићи не могу доћи, Кабули-ефендија за то је ту да каже да они не могу бити изабрани.”⁸⁴⁶

Како би додатно показао колико је био јак притисак споља да не дође до избора, пре свега, Милоша Обреновића, Грујић је приложио и поруку коју је Баталака упутео једном од посланика председника суда, као и Андрији Стаменковићу „да ће се пошто се обори Александер привремено правленије, а за Обреновића да нисте споменули. Ако се спомене Обреновић, утврдисте опет Карађорђевића.”⁸⁴⁷

⁸⁴³ Грујић, 1923, 2. књ., 47. стр.

⁸⁴⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 47. стр.

⁸⁴⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 47. стр.

⁸⁴⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 47. стр.

⁸⁴⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 48. стр.

На основу наведеног могу се закључити бар две ствари. Прва је Грујићев закључак који се тичао тежине положаја обреновићевске партаје у двојби између Михаила и Милоша. Иако су оба избора била неповољна, неповољнијим се чинио Михаилов јер је првенствено био против његове личне воље да се прескаче Милош, али и против популарне подршке која се очекивала на Скупштини, а која је била уз Милоша. Тако је дошло до одлуке да сви стану уз Милоша како не би десио унутрашњи расцеп целе фракције.⁸⁴⁸

Друга ствар, коју ми доносимо као закључак, јесте да имамо довољно аргумената да успоставимо тезу по којој обреновићевска партаја добија на потенцијалу за победу на Светоандрејској скупштини тек после формираног савеза са либералима. Ако узмемо у обзир колико је та династија имала противника на унутрашњем плану, а још више на геополитичком, сасвим би било немогуће да се дозволи да она буде устоличена у полузависној Србији тог времена. Наравно, без промене одлуке неке од великих сила. Наиме, када Грујић у претходном делу текста каже да Обреновића не би прихватиле стране силе осим „Француске, која би га из поштовања према народном гласу примила”, можемо да закључимо да у пренесеном значењу ту мисли на легитимитет који би таквом кандидату дали либерали. Из ове хипотезе изводимо додатан аргумент о пресудном значају који су имали Јеврем Грујић и остали либерали на најважнија политичка дешавања која су довела до мирне смене династија на Светоандрејској скупштини. Другим речима, на основу изведених аргумената сматрамо да је све ишло у корист кајамакамцима и Илији Гарашанину, превасходно ставови великих сила. У исто време обреновићевска партаја била је у врло неповољном положају, који је могао значајно да поправи и на спољном и на унутрашњем плану искључиво савез са Грујићем и либералима. То даље значи да су либерали и Јеврем Грујић одиграли пресудну, историјску улогу у важним променама у Србији тог времена, не само, као што им наука већ признаје, на плану скупштинске тактике (која је сама по себи донела пресудан значај) већ и на стратешком плану стратешког позиционирања политичких фракција тадашње Србије. У том смислу прелазимо на следећи део у ком ћемо се бавити анализом стратегије либерала уочи Светоандрејске скупштине.

5.2.9. Стратегија либерала за Скупштину (Грујићева доктрина)

Јован Ристић наводи да је опште расположење младог нараштаја интелектуалаца којем су либерали припадали била огорченост удвориштвом које је кнез Александар, по њиховом мишљењу, заједно са уставобранитељским првацима исказивао према Порти и Турцима. Млади нараштаји нису памтили природу владавине Милоша Обреновића у смислу његових аутократских склоности; они су се само сећали да је српски народ имао више самосталности у односу на Порту. Млади су замерали посотјећим властима то што се незаконити однос Турака према Србима често праштао у име мира са Портом. Младе интелектуалце нису много занимала упозорења старијих политичара у вези са Милошевом политичком нарави, они су хтели да се врате Обреновићи.⁸⁴⁹

⁸⁴⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 43–48. стр.

⁸⁴⁹ Ристић, 2017, 55. стр.

Нове генерације политичара су жељом да се поврати Милош ишли наруку општем народном расположењу, знајући да ће успостављањем наследног права на Милошево место доћи Михаило, којег су многи прижељкивали као владара Србије.⁸⁵⁰

Начелни циљ либерала био је да се обори садашња власт јер су сматрали да је била лоша по Србију и на унутарполитичком, али и на спољнополитичком плану. Општи циљ либерала⁸⁵¹ на Светоандрејској скупштини је, уз обарање тадашње владавине, био и да се искористи та прилика како би се Србија гурнула у даље реформе и модернизацију у погледу успостављања правне државе, начела суверености и институционализације политичких слобода грађана.⁸⁵²

Да би се ови циљеви постигли, непосредно пред Скупштину либерали и обреновићевци формирали су заједничку политичку организацију и ушли у планирање.⁸⁵³

Они имају и заједнички коначни циљ, а то је да се на кнежевски престо врати Милош Обреновић.⁸⁵⁴

Слободан Јовановић ауторство готово целог плана либерала пред Скупштину, са правом, приписује Јеврему Грујићу. Грујић долази на идеју како да се донесе закон о Народној скупштини. Грујић је тај који осмишљава начин да се заобиђе готово неизбежно успостављање кајмакамства кроз претварање Светоандрејске скупштине у конвент. Своју инспирацију црпи из дела које проучава те године – Тјерове „Историје француске револуције”. Али Јован Илић је тај који план допуњава идејом која омогућава да се избегне прављење размака између смене Карађорђевића и избора Обреновића. Слободан Јовановић Илићу приписује ову важну допуну плана, по којој ће се смена и реизбор кнеза практично спојити у исти документ и у исту скупштинску одлуку.⁸⁵⁵

Политичка стратегија Странке Светоандрејске скупштине, како је ми у овом раду зовемо, или просто светоандрејских либерала, имала је свој кадровски део плана и онај део плана који се тиче конкретног политичког планирања корака који ће бити предузимани током заседања Скупштине. Желимо да нагласимо значај прецизног и врло промишљеног планирања, које је било резултат не само талента Грујића и његових колега него и политичке свести настале услед високог образовања, која је била у потпуно новој, модерној равни тадашњих идеја теорије и праксе у европској политици. Одржана су два састанка најужег круга политичке фракције. На састанку у кући Ранка Алимпића на Палилули, у политичкој бази либерала током заседања Светоандрејске скупштине, 2. децембра (стари календар), договорена су кадровска решења за скупштинске функције које ће светоандрејски либерали тражити. На састанку следеће вечери, 3. децембра, водила се готово историјска дебата о политичком плану либерала за кораке деловања током заседања Скупштине, у којој је пресудну улогу имао план Јеврема Грујића. Другог децембра најужи круг је донео одлуку да се ради на томе да за председника Скупштине буде изабран Стевча Михаиловић, те да се за потпредседника изабере Миша Анастасијевић, како би се придобила подршка кајмакамаца, а да за два секретара буду изабрани Јеврем Грујић и Јован Илић. Почетна политичка координација са кајмакамцима ће бити значајна за спровођење плана,

⁸⁵⁰ Ристић, 2017, 57. стр.

⁸⁵¹ Детаљније о програмским циљевима либерала погледати у: Крестић, Љушић, 1991, 17 – 20. стр

⁸⁵² Бешлин, 345. стр.

⁸⁵³ Бешлин, 353. стр.

⁸⁵⁴ Јовановић, 1990, 220. стр.

⁸⁵⁵ Јовановић, 1990, 232. стр.

који ћемо изложити у наставку овог дела. Занимљиво је да је план кајмакамске фракције био сличан – да се за председника Скупштине изабере Миша Анастасијевић, а да потпредседник буде Стевча Михаиловић, као и да се уместо Јована Илића за другог секретара изабере Јован Ристић. Њихов кадровски план је договоран у једном од кајмакамских политичких центара током заседања – у кући Илије Гарашанина. Гарашанин је, као попечитељ унутрашњих дела, окупио све окружне начелнике којима је по функцији био надређен, а који су имали посланички мандат, да почну заговарати њихов кадровски план код свештеника и других својих присталица.⁸⁵⁶

Када говоримо о политичкој стратегији либерала пред Светоандрејску скупштину, одмах на почетку морамо истаћи да је готово у целости, уз један амандман, најужи круг Странке Светоандрејске скупштине усвојио план Јеврема Грујића. У секундарној литератури нисмо нашли ауторе који су, по нашем суду, довољно нагласили значај ове чињенице. Зашто је то, по нашем мишљењу, толико важно? Ако би неко хтео да оспори класично политичко вођство Јеврема Грујића над светоандрејским либералима, онда свакако не би могао због ове чињенице да порекне његову позицију главног политичког стратега. Као што смо показали, наглашавамо да то није само узак круг либерала већ најшира фракција, састављена од обреновићеваца и либерала. То значи да је Јеврем Грујић, по нашем суду, у тренутку планирања конкретних политичких потеза и активности на самој Скупштини по значају био свакако изнад Стевче Михаиловића. Уколико имамо у виду да је Стевча Михаиловић вођа политичког крила обреновићеваца у Србији тог времена, то онда значи да је Јеврем Грујић главни политички стратег целе либерално-обреновићевске фракције, како у овом раду називамо Странку Светоандрејске скупштине, која се састоји од три круга (кола) чланства. Сама чињеница да Јеврем Грујић није формално изабран за политичког вођу ове, условно речено, странке не одузима нам могућност да измеримо његов значај у хијерархији наведене политичке фракције. Као један од важних критеријума, узимамо овде поменути чињеницу да он саставља план деловања странке који конкурише плановима других угледних чланова најужег кола, као што су: Андрија Стаменковић, Милован Јанковић, Ранко Алимпић и Јован Илић. По нама доступним информацијама, Стевча Михаиловић није ни покушао да конкурише у том смислу и сагласио се са планом који је победио прихватањем свих чланова најужег кола. То је био план Јеврема Грујића. Уколико пођемо од става да је тим планом настала Странка Светоандрејске скупштине, онда као једног од оснивача и њеног утемељивача политичког програма можемо сматрати управо Јеврема Грујића. Ту се не бисмо задржали, већ бисмо додали и став да тај тренутак можемо сматрати настанком својеврсне фузије класичног либерализма, национализма и народњаштва као важних идеолошких обележја светоандрејских либерала. У том састављењу идеја Јеврем Грујић има водећу улогу, те га можемо сматрати интелектуалним вођом либерала и главним политичким стратегом.

Идеализам Јеврема Грујића и његова етичност су значајан део његовог политичког профила и те карактеристике стоје у основи његовог политичког циља борбе за национални интерес. У том смислу прилажемо следећи навод како бисмо боље приказали његов лични политички став уочи Светоандрејске скупштине: „Моје положење у време отварања Скупштине Свето-Андрејске било је са свим независно од династички и лични партаја. А то ето беју изгледи тако партаја у то доба, кад примајући се скретарства и излазећи на поље, гди ће партаје за мегдан отимати, имадо се и ја једног посла примити. Син народа, изображени трошком народа, секретар народа, шта ми је памет и срце могло казати друго до у случају бирања династије, примити се тога, што оће цео народи што саветује политика известне будућности, и потреба да

⁸⁵⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 40. стр.

утврдивши династију спасемо отечество од унутрашњи немира и препречимо отимање за престол, прескакавши свакоме, ма како силан био, надежду на то, а опет утврђењем Народне Скупштине, што је још општија народна и сваког народног сина жеља осигурамо народу законит пут, да сам себе брани.”⁸⁵⁷ Поред идеализма и етичности, можемо приметити да је Грујић био и прави заступник концепта правне државе, али и народне суверености засноване на политичкој слободи српског народа.

Овако описујући своје политичке погледе, Грујић нам оставља сведочанство састанка ужег круга Странке Светоандрејске скупштине, на којој се тог 3. децембра, по старом календару, усвојио план деловања. Андрија Стаменковић је изнео предлог да се не иде на смену кнеза, већ да се покуша посредством Скупштине укључити у рад државних органа, који би кнез омогућио својеврсним договором са младим интелектуалцима. Овај предлог није усвојен, а после објашњења осталих колега, која су ишла линијом да кнез није способан за компромис, и сâм предлагач је одустао од тог предлога. Милован Јанковић је имао предлог који је практично подразумевао спровођење преврата државним ударом. Предложио је да наоружани Београђани држе у окружењу Народну скупштину током заседања, а да по доласку кнеза, попечитеља и саветника у салу Скупштине, они споља блокирају излазе и свима забране излаз. Тако би се постигла својеврсна физичка блокада кнеза и осталих функционера у објекту, а Андрија би у том тренутку изашао са унапред припремљеним саопштењем којим се од кнеза и његових присталица тражи да дају оставку и да изврше моментални трансфер власти на Скупштину. У случају да они то одбију, Милован је предложио да потом испред Скупштине наоружаним грађанима прочита друго саопштење, којим се објављује да Скупштина одузима власт кнезу и свим његовим функционерима, те да је пребацује на себе. По том предлогу би се после тога одабрала комисија која би вршила привремену власт и одмах позвала кнеза Милоша да се врати у Србију. Уз проглашење кнеза прогласили би се и сви остали закони о скупштини и политичким слободама, на које би кнез Милош морао да се обавезе својим повратком.⁸⁵⁸

Јеврем Грујић је предложио свој план. Пре свега, сматрао је да либерали и обреновићевци не би требало да иступају први са захтевом за смену кнеза Александра, те да тај посао треба препустити кајмакамцима. А када кајмакамци, уверени у своју победу, почну са сменом кнеза, да те њихове иницијативе све треба подржати. Међутим, оно што је он предлагао да либерали морају да раде активно и одмах на почетку, пре него ли кајмакамци уопште почну са сменом кнеза, јесте да се постарају да се донесе закон о Народној скупштини, са свим пратећим законима о слободи штампе, независном судству, и осталим, који би требало да заштите личне и политичке слободе грађана. То би требало урадити пошто Скупштина усвоји одлуке захвалности гарантним силама за потврђивање неутралног статуса Србије током Кримског рата како би се онда позвала на њихову помоћ у оградавању Скупштине од утицаја из Аустрије током заседања Скупштине, као и превентивном заустављању било каквог мешања турске Порте. Аустријске интервенције, не само обавештајне већ и отворено војне, са правом су се прибојавали јер су постојали ранији планови почетком Кримског рата да Аустрија првом приликом изврши окупацију Србије. Са друге стране, очекивало се да ће Порта бити супротстављена доласку Милоша Обреновића, те је Грујић сматрао да би требало превентивно тражити гаранције великих сила да спрече мешање Турске у унутрашњу независност Србије.⁸⁵⁹

Врло промишљен предлог, са све редоследом корака, био је одмах усвојен од стране свих колега, укључујући и Милована Јанковића. Тај редослед корака био је посебно важан јер је

⁸⁵⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 48. стр.

⁸⁵⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 48–52. стр.

⁸⁵⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 48–52. стр.

доводио на максимум могућу подршку не само савезничких него чак и противничких посланика у сваком тренутку. У томе се огледа таленат за политичко планирање Јеврема Грујића. За тачке о страном немешању правилно је претпостављао да ће гласати не само посланици склони његовој партаји већ и већина посланика који су махом били изразито патриотски настројени. Тачке које се тичу закона о скупштини и политичким слободама би исто тако у том тренутку тока заседања Скупштине имале масовну подршку јер би се и књажевци и кајмакамци утркивали да их прихвате како би обезбедили не само легитимитет у Скупштини него и у јавности, која ће врло заинтересовано пратити цело заседање. У исто време, по Грујићевом плану избегавао би се отворени сукоб са књажевцима до последњег момента, прецизније, чак и пошто га кајмакамци отворе. Овај део плана је пресудно важан не само због излагања противничких фракција трошењу политичких ресурса док светоандрејски либерали чувају своје него и одржавања широке посланичке подршке оног најширег круга подржавалаца фракције. Наиме, Грујић је врло промишљено бринуо о степену страха којем ће њихови посланици и народ (који ће се неминовно окупљати око Скупштине) бити изложени у одређеном временском интервалу. Грујић је овим тактичко-политичким маневром заправо чувао морал својих присталица све до тренутка када кајмакамци, као врло снажна фракција, не ударе на књажевце. Тада би светоандрејски либерали били охрабрени таквим стањем и били у могућности да храбро и јавно иступе у пуном капацитету своје политичке подршке. Другим речима, не би само најужи круг присталица већ сва три круга Странке Светоандрејске скупштине готово истом жестином ушли у ту политичку борбу јер би им се чинила као већ добијена.

То значи да би се светоандрејци користили политичком снагом у првом делу заседања све три доминантне фракције. У другом делу снагом две политичке фракције које побеђују владајућу, а у трећем делу заседања би се приступило политичком обрачуна са конкурентском фракцијом кајмакамаца, која има претензије на упражњено место књажевачке фракције. Уз сву непристрасност, морамо да нагласимо квалитет овог плана који је у целости производ политичког талента Јеврема Грујића. Поготово јер нисмо наишли, у нама доступној литератури, на темељнију анализу значаја овог догађаја.

Све ово било је прихваћено једногласно, као што смо већ напоменули, на састанку најужег круга светоандрејских либерала који је одржан 3. децембра (стари календар). Само је последња тачка Грујићевог плана добила значајну измену, уз његов пристанак. Наиме, његов предлог је био да после смењивања кнеза Скупштина на себе пренесе овлашћења власти и да касније током заседања одлучи о позивању Обреновића. Међутим, усвојен је амандман Јована Илића, који је изнео врло разложно објашњење зашто то ипак не би требало тако урадити. Прилажемо Грујићево објашњење Илићевог амандмана: „Јова Илић предствљаше штету, коју би могли имати, почем би оставивши избор књаза за неко време међутим се могло променити одушевљење Београђана, које је сад велико, а могли би интересирани људи добити прилику да и нама пришивју рђаве намере осим што би с неизвесности, у којој би се народ наодио могли наступити догађаји, који могу све побркати и замешати; а доказиваше Јова и користи које би имали, кад би у исти мах пустили народ да прогласи књаза, почем би то узвисило одушевљење народа, те би онда куражни противници изгубили законит основ каквој себичној радњи и противници страшљиви устукнули би се сасвим, док би напротив одважни Обреновићевци добили законитог повода да се бране, ако би до чега дошло, а и они што су слабији духом а отдани су, оживели би, као што би прегнули и они, што су рвнодушни, осим што би сав народ сазнавши ко му је глава брзо пренуо и одма знао кога се држати ваља. Увидим и сам као и

остали другови умесност такови разлога и пристанемо сви, да се у исти ма прогласи и успостављање династије Обреновића у лицу старог Књаза Милоша.”⁸⁶⁰

На овом примеру можемо да видимо особен начин функционисања најужег круга Странке Светоандрејске скупштине или светоандрејских либерала. Имајући у виду да у то време Србија још увек није имала праве партије са структуром и изабраним носиоцима функција те структуре, видимо већ једно политичко језгро које функционише на принципима политичке солидарности и заједничког политичког циља, који то пренесе на организацију људи у конкретном политичком подухвату. Ту запажамо и профилисано и формализовано вођство које функционише на принципима колегијалног, управљачког тела. А главни допринос на плану политичких идеја и политичке стратегије даје Јеврем Грујић.

Ову тезу заступа и Слободан Јовановић, називајући тактику либерала Грујићевом тактиком за Скупштину. Због те тактике је обарање кнеза одлагано од 3. децембра (када је изабрано председништво и чиновништво Скупштине) све до 10. децембра.⁸⁶¹

Пошто је усвојен амандман на последњу тачку Грујићевог плана, чиме је његов план усвојен у целости, добили смо и конкретан доктринарни документ светоандрејских либерала.

„Сад је дакле странка либерални људи и увиђавнији Обреновићеваца имала већ и план рада на Свето-Андрејској Скупштини, и то:

1. Да се изда изјава захвалности гарантним државама, коју сам спремио [Грујић, прим. Д. Ј.]
2. Да се изда Порти предохрана од мешања њеног у наше унутрашње послове; коју сам такође спремио,
3. Да се предложи, узакони и обнародује сталан закон, који сам такође спремио, о редовном држању Народни Скупштина унапредак; и да се узаконе остала јемства за личну и политичну слободу грађана.
4. Тек онда да се приступи обарању Карађорђевића, и
5. Чим се обори Карађорђевић, да се успостави Књаз Милош Обреновић са правом наследнога реда у његовом племену, што ће се после особеним законом утврдити.
6. У исти ма и истом прокламацијом, којом се прогласи збачење Карађорђевића и успостављање династије Обреновића, да Скупштина узме и да објави, да је узела књажеву власт на себе до постављења привремене владе или до самог повратка у отачаство успостављенога књаза према приликама; и
7. За осигурање Скупштини поред законите и моралне снаге уједно и физичне силе, да Скупштина указом преда команду над Београдом и редовном војском лицу, које ће сама изабрати и које ће непосредно од ње зависити.”⁸⁶²

Из приложеног плана се види да би се прве три тачке спровеле тако што би се рачунало на све посланике свих фракција. Извршење четврте би се препустило кајмакамцима, или бар њено започињање. Код пете тачке би либерали и обреновићевци преузели иницијативу и, уз популарну подршку, спровели план до краја, уз пасивно прихватање кајмакамаца.

Грујић је записао да су се договорили да никако не смеју за план знати сви припадници фракције, а понајмање обични подржаваоци и симпатизери њихове партаје. Међусобним

⁸⁶⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 50–51. стр.

⁸⁶¹ Јовановић, 1990, 233. стр.

⁸⁶² Грујић, 1923, 2. књ., 51. стр.

договором било је дозвољено појединим сарадницима открити одређене тачке плана у датом тренутку ако се укаже потреба за тим, у случају пада морала или појаве дефетизма у преломним тренуцима. План је у целости, поред најужег круга, знао и шири круг фракције поименце: „Тодор Туцаковић из Крагујевца, Јован Дмитрићевић, Јован Марковић, свештеник из Лознице Игњат Васић, Васа Мацаревић, Стеван Лукић.”⁸⁶³ Разлози овакве предострожности били су у вези са безбедношћу информација, које никако нису смеле да доспеју у посед кајмакамаца и књажеваца. Јер како смо већ описали, све је зависило од тајности плана имајући у виду да се он у доброј мери ослањао на снагу ривала и противника да се спроведу сопствени циљеви.

5.2.10. Отварање Скупштине

Отварању Скупштине је претходио готово церемонијални долазак посланика из свих крајева Србије. Сматрамо да је тај догађај, који је трајао неких недељу дана, до 29. новембра (стари календар), врло значајан из бар два разлога. Прво, даје слику једне скупштинске политичке културе у Срба – Српска народна скупштина је свечаност, празник народне воље и омаж старим институцијама српског средњег века. Либерали, а посебно Грујић, позивали су се на старо право Сабора, које су Срби баштинили и у немањићкој држави. Друго, Грујић му је посветио много пажње због свог усхићења тим догађајем и сматрамо да је важан допринос објашњењу његових политичких погледа и ставова у погледу принципа народне суверености и парламентаризма.

Јеврем Грујић нам је оставио врло детаљан, готово епски, опис доласка посланика у Београд, који прилажемо: „Ништа ти није красније било, но гледати, које окружије долази и кад у скупу кроз варош у свој стане иде, а била је за сваку наију по меана одређена. Посланици из окружија краинског дошли су на недељу дана пре рока. Они се сместе на Теразијама. Бијаше међу њима и Влаа, али и ако су више њи и од Срба имали црне шубаре, велику белу влашку шубару не носаше ни један од Влаа. По изгледу то су тихи људи али међу њима има доста, код који се по образу и очима велико у души сакривено лукавство примећава. Смедеревска наија у којој се држало да има највише лармација, кавгација и убоица, смести се на Теразијама.

А крагујевчка, за коју а особито за срез грузански по свој Срији држе да су људи тамо рођени бунтовници, у „Крстиној меани” до Делиске чесме. Крушевљани се наместе код „Поливака” у чаршији. Ваљевској наији, Кнежевој тастбини, спремио се конак на великој пијаци у великом „турском хану.”

Јагодинска, гди, а особито у срезу левачком, рудничка и чачанска, у којима такође држе да су најбољи јунаци, подлазише и сместише се, Јагодинци на малој пијаци, Чачарни и Рудничани до мегдана.

Београдска наија доби конак на Теразијама код земљака Јемерије Венчанца. Особито је одушевљење расло кад се Шабчани извезу с дамшифа на Сави, јер то беју људи сви у лепо руо обучени и прекрасним оружијем накићени. А поред Шабца, која је после Београда прва варош српска и у житељству и у трговини и у просвети, и људи из окружија шабачког и сами се а и

⁸⁶³ Грујић, 1923, 2. књ., 48–52. стр.

други ји држе, да су најоштроумнији и најдосетљивији. И заиста вештина поцменути се у Шабцу прешла је у причу, те чак и Турци Бошњаци кад терају низа Саву лађе много се муче ко ће и како ће да Шабчанима назове „добро јутро”, тако да им се „Шабћани” не могу поцменути. Њина импонирајућа гомила оде у свој стан, а гомиле Београђана пристану за њима. Али кад се Ужичани угледаше испунише се књажевци страом а њиови противници радошћу. На бесном ату јаше напред Миливој Јовановић, началник ужички, сребрне јабуке од пиштоља за појасом и у кубурлуцима беле се као млеко, коњу по сапима бије сабља сребром окована. За њим јури прота Гаврило прекрасног стаса човек, и окружни председатељ Каљевић, крупна и страшна људина, па онда све два и два, посланици људи горостасни, на љутим коњима и лепо као да у сватове иду обучени, а сви као да су на војску пошли оружани. Они одјездише низ Теразију и одјаше према кафаном и мејаном код „Ајдук-Вељка”. До подне у суботу 29. Нојембра сће су сви посланици народни у Београду били.”⁸⁶⁴

Поред тога што на основу овог прилога можемо јасно да закључимо да је изборни систем за Светоандрејску народну скупштину био организован по принципу више изборних јединица које су се поклапале са границама срезова и округа⁸⁶⁵, можемо да приметимо још једну врло важну ствар. Чињеницу да је обичан српски народ у то време организован готово по принципу народног трибунства када је реч о изражавању политичке воље, готово навикнут на институцију скупштине. По овом Грујићевом опису ми јасно видимо да се тај сељачки народ није понашао као да је институцију скупштине преузео из Француске Републике. Напротив, том народу је право на скупштину оспоравано дугих 10 година, али је он првом приликом избор и сазив Српске народне скупштине доживео као свечаност – као свадбу и војну у исто време. Овде можемо да закључимо са сигурношћу да је већина српског народа већ средином 19. века имала политичку културу која је подразумевала постојање народног представништва израженог кроз скупштину, а изабрану по принципу народне суверености, и то у више изборних јединица. Нисмо ми први који су ово приметили у овом раду, већ су то сасвим сигурно либерали, попут Јеврема Грујића, још средином 19. века видели. Чувеним „паризлијама” није требало да тај народ подучавају о потреби за постојањем народног представништва јер је свест о томе већ постојала. Либерали су заиста, без демагошких оцена, заступали право народа на скупштину, подржавајући већ постојећу народну вољу. Овај приказ празновања народне суверености, условно речено демократије, указује нам на истинитост теза српских либерала о постојању свести код обичног народа о његовом природном праву да изрази своју политичку вољу на слободним изборима за Српску народну скупштину.

Милева Алимпић пише да је долазак скупштинара у престоницу био величанствен догађај. Додаје још једну занимљиву информацију – да су се књажевачки и кајмакамски људи разлетели по престоници, по кафанама и гостионицама, да искажу своју срдачност према скупштинарима, вероватно у намери да их приволе за своју фракцију.⁸⁶⁶

Следећег дана, у недељу, 30. новембра 1858, на празник Светог Андрије Првозваног, на дан када је некада Карађорђе са својим устаницима ослободио Београд, организован је свечани дочек посланика из целе Србије испред Саборне цркве у Београду. После литургије, у којој је митрополит Петар благосиљао почетак Скупштине и кнеза, поворка кнеза са пратњом и парадним кораком војника, уз оркестар и скоро све посланике, упутила се ка кнежевом двору. Након тога је била предвиђена гозба у највећој сали у кафани „Српска круна”. На гозбу многи ипак нису отишли, а то смо описали ближе у поглављу о „књажевачкој партаји”. Дан је заиста

⁸⁶⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 23–24. стр.

⁸⁶⁵ Кнежевина је била подељена на округе, а округи на срезове, погледати у: Мркобрада, 2018, 28. стр.

⁸⁶⁶ Алимпић, 1892, 158. стр.

био свечан и цео Београд је имао празничан дан. Посебан програм приредили су ђаци београдског Лицеја. Зграда Лицеја била је украшена, и то о трошку самих ђака. Преко 100 дуката потрошили су на посело у згради Лицеја, а у дворишту су се играла кола и плесови, док је фасада Лицеја била окићена транспарентима на којима су стајале паролe у част Српске народне скупштине, идеала слободе и народне суверености. То вече Лицеј и приредбу обилазили су посланици Скупштине и, по Грујићевом сведочанству, додатно били надахнути да учествују у заиста историјском тренутку.⁸⁶⁷

Желимо да нагласимо да је интелектуална омладина, ђаци, студенти, имала изражен национални романтичарски набој. Кнез Александар Карађорђевић био је исувише туркофил и аустрофил за потребе будуће слободне Србије. То је, по нашем суду, имало велики утицај на опште расположење уочи отварања Светоандрејске скупштине.

Милева Алимпић у биографији Ранка Алимпића забележила је сведочанство о важном догађају. Наиме, пред 30. новембар Гарашанин је јавио Ранку Алимпићу да је кнез отворено пред њим претио како ће се разрачунати са Ранком Алимпићем. Тако да је тај дан, по Гарашаниновом савету, Ранко избегао одлазак у Велику касарну, како би требало по редовној дужности. Изговорио се да је болестан, за шта је прибавио и званични извештај лекара. Стевча је, да би послао поруку књажевцима, на Ранковом коњу одјахао до цркве на литургију, и потрудио се да то књажевци виде.⁸⁶⁸

Следећег дана, 1. децембра 1858, у сали, у којој ће се одржавати заседања Светоандрејске скупштине, обавило се примање пуномоћја, те својеврсна овера посланичких мандата. Јеврем Грујић нам је оставио врло прецизан опис тачног места у Београду где се налазила сала и како је она изгледала. „Сала скупштинска бејаше у зданију, које је поред сокака што води од велике касарне пивари Књаза Михаиловој, која је на раскршћу тога у продужењу Варош капији, названог савамалског сокака пресеченог сокаком, који с Теразија преко абациске чаршије пролазећи поред пиваре паралелно с великим топчидерским друмом к Топчидеру води.”⁸⁶⁹

Да бисмо прецизније одредили место скупштинске сале, потребно је да овај Грујићев опис упоредимо са данашњим стањем тог краја у Београду. Дакле, врло важан објекат, као и његов положај, за нашу анализу политичких прилика током заседања Светоандрејске скупштине, јесте објекат Велике касарне. Велика касарна се налазила негде на месту данашње зграде Привредног суда, која је смештена на углу Масарикове и Кнез Милошеве улице, прекопута Вазнесењске цркве, која ће бити изграђена недуго после ових догађаја, 1863. године. Пивара се налазила у дну данашње Улице адмирала Гепрата. То значи да је сокак у којем се сала скупштине налазила заправо данашња Улица адмирала Гепрата. Он затим каже да је сала на раскрсници тог сокака, који даље иде према Варош капији и који се назива Савамалски сокак јер води до данашње Савамале. Тај наставак је данашња Улица Гаврила Принципа, која и сада води ка Савамали и ка крају где је некада стајала Варош капија. То значи да су данашње улице Адмирала Гепрата и Гаврила Принципа чиниле један сокак, као што и данас чине једну праволинијску комуникацију. Раскршће настаје на месту где тај савамалски сокак сече други који иде низбрдо са Теразија и води ка Топчидеру, а паралелно са Великим топчидерским друмом. То је данашња Балканска улица, која се и данас спушта и прави раскрсницу тиме што раздваја улице Адмирала Гепрата и Гаврила Принципа и наставља се на Сарајевску улицу, која иде у правцу Топчидера и данас, а налази се паралелно са тада Великим топчидерским друмом,

⁸⁶⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 23–33. стр.

⁸⁶⁸ Алимпић, 1892, 161. стр.

⁸⁶⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 52. стр.

што је данас Улица кнеза Милоша. Дакле, крајње прецизно, данас би ходом из Сарајевске улице ка Балканској, те скретањем десно на раскрсници и уласком у Улицу адмирала Гепрата са доње стране посматрач видео салу Светоандрејске скупштине са своје десне стране на почетку улице.

И код Стевче налазимо опис који потврђује положај зграде „Велике пиваре” овако како смо описали. Он додаје да је у Улици босанској (данашња Адмирала Гепрата), која је тако носила назив у тренутку у којем је он писао своје мемоаре, та зграда, и да те године ту још увек није била изграђена Вазнесењска црква.⁸⁷⁰

Код Милеве Алимпић пронашли смо податак да је „Велика пивара” у том тренутку била у власништву кнегиње Љубице, као и да су либерали ти који су издејствовали да се Скупштина одржава, практично, у објекту Обреновића.⁸⁷¹

Никола Христић пивару назива „Великом пиваром књаза Михаила”.⁸⁷²

Грујић даље описује да „то зданије скупштинско саставља са зданијем саме пиваре један зид, на којем је капија, која у заједничку авлију води. Двоја су врата на сали, једна излазе на сам сокак, а друга у авлију. Трећа врата отворена су на зачељу, пред којима је као балкон, до кога су уз мердивене долази, кад се на капију уђе. До ти врата у сали начињен је три стопе од патоса узвишен таван за великаше, и опет на њему средом једну стопу висок а шест широк од врата до на крај пружен је други таван за књаза, док отворе Скупштину а потом све то за званичнике њене. Као што сала иде на дуж, то од овога тавана даље преко целе дужине њене стоје један за другим редови од 20 столица, на којима ће посланици десети, а у дну је галерија. У тој Књаза Михаиловој сали бивали су за његово време балови, а на галерији свиала је музика. Летос је ту био театор, а сад је ето за представништво народно спремљена.”⁸⁷³

У тој сали одмах на улазу, тог 1. децембра, заседала је комисија за оверу мандата. Њу су чинили: Илија Гарашанин⁸⁷⁴, Димитрије Црнобарац⁸⁷⁵, Филип Христић⁸⁷⁶, Добросав Ресавац⁸⁷⁷ и Јеремић⁸⁷⁸. Шести члан комисије био је Јеврем Грујић. Оно што је Грујићу било упечатљиво током те процедуре јесте да су се сви начелници округа и остали чиновници, као и многи посланици, са много пажње обраћали Гарашанину, као да се обраћају свом политичком предводнику. Било је јасно да Гарашанин има велику подршку на тој скупштини и да ужива велики углед.⁸⁷⁹

„Началници окружни стајали су као свећа и на по нека питања његова одговорили су као солдати официру. То држање началника пред њим и његове љубке речи управљене по некоме од посланика уливаше у један ма и стра и љубав према Гарашанину.”⁸⁸⁰

⁸⁷⁰ Михаиловић, 1928, 211. стр.

⁸⁷¹ Алимпић, 1892, 161. стр.

⁸⁷² Христић, 2006, 263. стр.

⁸⁷³ Грујић, 1923, 2. књ., 52. стр.

⁸⁷⁴ Попечитељ унутрашњих дела.

⁸⁷⁵ Попечитељ правосуђа.

⁸⁷⁶ Члан Савета.

⁸⁷⁷ Члан Савета.

⁸⁷⁸ Члан Савета.

⁸⁷⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 33. стр.

⁸⁸⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 34. стр.

На више места Грујић износи своје дивљење Гарашанину, као да жали што нису на истој страни. Либерали су имали одређену бојазан у вези са Гарашаниновим потезима и, по нашем мишљењу имали су доста разлога за то јер је Гарашанин, удружен са осталим кајмакамцима, био политички изузетно доминантна фигура у Србији.

Следећи дан, 2. децембра, десила су се два релевантна догађаја. Савет је на свом главном заседању са министрима одлучивао, између осталог, и о поништавању посланичког мандата Милована Јанковића, када је и одлучено да мора да се поново избори за једно од четири посланичка места из Београдског округа. Детаљније о том догађају писали смо у поглављу о београдским изборима за Скупштину. Увече тог истог дана ужи круг либерала је договарао на састанку, одржаном у кући Ранка Алимпића, кадровски план за водеће функције Скупштине. У исто време сличан састанак се одржавао у кући Илије Гарашанина, где је договорена стратегија кајмакамаца.⁸⁸¹

У среду, 3. децембра, одржали су се поновљени избори у Београдској изборној јединици за једно место, на које је поново изабран Милован Јанковић. И док су Грујић и још неки либерали, чланови изборне комисије, успели да стигну до сале Скупштине, чули су вест да је Гарашанин уз помоћ утицаја начелника, те посланика по функцији, успео да надгласа обреновићевце и да постави Мишу Анастасијевића за председника Светоандрејске скупштине, док је Стевча Михаиловић био изабран за потпредседника.⁸⁸²

Милева Алимпић наводи да се то десило јер је Миша потрошио огромне суме злата како би постигао готово једногласну подршку свих посланика по функцији.⁸⁸³

Пошто Грујића и делегацију за мандат Милована Јанковића нису хтели да приме у Скупштину током гласања, они су кренули на други крај града код Гарашанина како би издејствовали што скорије признавање мандата Милована Јанковића. Тај подухват је трајао цео тај дан. У међувремену, обреновићевци су успели да изгласају за два секретара, како је и планирано, Јеврема Грујића и Јована Илића.⁸⁸⁴

Илија Гарашанин је снажно лобирао да се за једног од секретара изабере Јован Ристић, који је у то време био на начелничкој функцији у Попечитељству унутрашњих дела. На основу тога можемо да видимо да је Гарашанин већ тада изградио однос са Ристићем, на онај начин како је то узалудно покушавао са Грујићем.⁸⁸⁵

Оно што сматрамо важним за опис политичког профила Јеврема Грујића јесте то да је он због мандата Милована Јанковића, за који се борио, запоставио свој избор за секретара. То понашање није инцидентно код Грујића, већ само један у низу примера колико је био спреман да се жртвује за политичку групу којој припада, а посебно за Милована, свог пријатеља и главног политичког савезника још од времена студија. Грујић се у оваквим ситуацијама, без изузетка, понашао врло етично, те закључујемо да је због тога уживао велико поверење својих колега и сарадника. Увек је стављао друге испред својих личних потреба и тиме показивао квалитете за политичко вођство, те није изненађујуће то што су га остали либерали сматрали, ако ништа друго, а оно бар интелектуалним вођом.

⁸⁸¹ Грујић, 1923, 2. књ., 38–42. стр.

⁸⁸² Грујић, 1923, 2. књ., 38–42. стр.

⁸⁸³ Алимпић, 1892, 163. стр.

⁸⁸⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 38–42. стр.

⁸⁸⁵ Јовановић, 1990, 232. стр.

Четвртак, 4. децембра 1858. године, сала Скупштине је отворена рано ујутру, тако да су се посланици окупили већ до 8.00 часова. Гарашанин је, у складу са договором од претходног дана, пустио и Милована Јанковића на заседање у пуном капацитету посланика.⁸⁸⁶

Структура посланика је била следећа:

„Бејаше посланика и то: Председатеља виши судоа 3; председатеља окружни 18; Началника окружни с управитељем београда 18; прота окружни 17; архимандрита 4; свега законом позвани посланика 60.

Посланика пак народом изабрани 377;

Секретара скупштином изабрани 2;

Свега лица 439.”⁸⁸⁷

Из овог списка не би требало да стекнемо погрешан утисак да Гарашанин, сходно броју функционерских посланика, није имао велику моћ. Морамо узети у обзир да су судије и окружни начелници били врло утицајни људи у својим крајевима и да су са собом могли да поведу велики број посланика из својих средина. Када то имамо у виду, онда можемо да разумемо Гарашанинов став да не би требало исхитрено да делује, највероватније због осећаја сигурности у то да ствари држи под контролом.

Када су посланици заузели места, они су управо то урадили у својеврсним, неформалним посланичким групама по окружном критеријуму, па је тако „крагујевачко окружије беше узело место у првом реду, у другом сеђаше смедеревско, у трећем београдско, у четвртном ваљевско, у петом крушевачко, у шестом ужичко итд, на галерији ћуприско и црноречко.”⁸⁸⁸

Ако овако гледамо на ствари, да је окружна припадност донекле сугерисала и лојалност посланика, можемо да разумемо како је кајмакамски савез био апсолутни фаворит на Светоандрејској скупштини. Тома Вучић је свакако могао да обезбеди подршку готово целог Крагујевачког округа, посебно грузански крај. Поред тога, био је врло популаран код сељака и њихових кметова. Миша Анастасијевић је био врло моћан у Београду, те из тога можемо да закључимо зашто су се кајмакамци толико упорно борили да оспоре избор Милована Јанковића, који је упркос тој моћи Гарашанина и Мише у Београду успео да победи на изборима. На основу само те чињенице можемо да видимо да је постојао значајан део грађана у Београду који су прихватили нове националне идеје либерала. Међутим, ако изузмемо то, кајмакамци су могли да буду задовољни подршком у Београду. И када на утицај Мише и Вучића додамо врло моћну позицију попечитеља унутрашњих дела, који по функцији контролише све начелнике округа, па преко њих и њихове људе и посланике, можемо доћи до закључка да је све било спремно да кајмакамци победе кнеза Александра, смене га, али и да могу очекивати, уз сву страну подршку, те подршку Порте, да ће њихово кајмакамство бити озваничено. Врло је вероватно да су сва тројица очекивала да тек у том тренутку уђу у последњу фазу борбе за успостављање кнеза, наравно, свако по својим појединачним, политичким интересима.

Други догађај који сматрамо довољно битним за тај скупштински дан јесте то да су Јеврем Грујић и Јован Илић и фактички преузели вођење секретарских послова, које су претходних дана водили Михаило Барловац и Христић. То значи да су Милован Јанковић, Јован Илић и Јеврем Грујић истог дана ступили на политичко бориште Светоандрејске скупштине. И од овог дана креће динамичан развој догађаја, са пресудном улогом светоандрејских

⁸⁸⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 52. стр.

⁸⁸⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 52–53. стр.

⁸⁸⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 61. стр.

либерала. Гурјић и Илић су били ти на чију сугестију је Стевча Михаиловић прихватио да се потписује као Стевча, а не као Стефан, како би његови потписи и наступи били познатији народу и најширем кругу обреновићеваца.⁸⁸⁹

Стевча је био главна политичка фигура династије Обреновића у Србији у том тренутку. Сви су га познавали по том надимку, који управо под утицајем секретарског умећа Јеврема Грујића од овог дана постоје и званично име. То значи да примери које имамо у данашњем политичком животу Србије да одређени политичари прихватају своје надимке као имена (да би били препознатљивији на бирачком листићу) нису новитети у српској политичкој пракси. Ту праксу је увео управо Јеврем Грујић још давне 1858. године, показавши тиме да је поседовао високоразвијену политичку свест која се тичала перцепције грађана када су у питању политички лидери. То значи да за Грујића народни суверенитет није био само идеја без праксе, већ реални концепт којем се треба прилагодити и дозволити народу да позна и препозна не само политичке идеје које политичари заступају већ и њихова имена у тадашњем тренутку технолошког развоја медија и њихове слободе.

Поред тога, Грујић је тог истог дана увео новитет у протоколну праксу тадашњег политичког говора. Наиме, тадашњи обичај етикеције и протокола био је да се „господином” ословљавају само одређени људи. Господином се нису ословљавали сељаци и трговци, већ само чиновници. Грујић је издејствовао да се у протоколима и записницима Светоандрејске скупштине реч „господин” не додаје никоме од посланика како се не би правила разлика у статусу између њих, јер статус посланика је за све био исти. Иако се на први поглед некоме може учинити да је ова Грујићева корекција безначајна, ми сматрамо сасвим супротно. Начело народног суверенитета и грађанске државе се управо заснива на томе да нема разлике у политичком праву и политичкој слободи сваког пуноправног грађанина. Грујић је својим потезом увео то не само у формалним списима него је утицао да се створи нови наратив изономије или једнакоправности српског грађанског друштва. Тако су протоколи Светоандрејске скупштине били попуњени само именом и презименом посланика, те његовим занимањем, које се додавало имену. То је пракса коју и данас можемо да видимо на списковима посланика Народне скупштине Републике Србије. Та пракса је у српску демократску културу уведена на Светоандрејској скупштини, и то директном заслугом Јеврема Грујића, као првог секретара те Српске народне скупштине.⁸⁹⁰

На основу само ових прилога можемо да разаберемо темељне разлике у погледу на политику између Гарашанина и Грујића. У недостатку аристократије, у Србији тог времена са профилисала бирократија која ју је замењивала, у смислу елитног положаја у друштвеној стратификацији. Није то било ништа атипично за Европу, јер се у другим државама са јаким грађанским слојем слично дешавало, поготово у државама попут Француске, која је у револуцијама готово избрисала аристократију не само као сталеж него и као било какву политичку чињеницу. Тај слој државних функционера и политичара представљао је Илија Гарашанин и, као такав, заступао конзервативне ставове у том периоду, а који су стајали насупрот ономе што су светоандрејски либерали заступали у погледу даље пролиферације политичких права и ширењу концепта народне суверености. То нам се чини логичним јер се Гарашанинова политичка моћ заснивала, између осталог, на привилегијама биоркатског слоја. То значи да су први парapolитички удари на кајмакамце од стране светоандрејских либерала

⁸⁸⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 52–65. стр.

⁸⁹⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 52–53. стр.

кренули већ тог 4. децембра, када су начелници били у етикецији изједначени са осталим посланицима, сељцима и трговцима.

Међутим, најважнији догађај на заседању Скупштине 4. децембра био је долазак кнеза Александра Карађорђевића са својом пратњом у салу Скупштине, где је одржао поздравни говор. Грујић нам је оставио детаљно описан цео процес. То сведочанство прилажемо јер ће нам бити врло важно за анализу политичких последица овог скупштинског дана. Показаће се да је кнежев наступ додатно ослабио његове позиције, те допринео да колебљивци у својим срцима превагну на страну опозиције. Наиме, пошто је скупштинска сала освештана и након што су се посланици са три протојереја помолили Богу, негде око 10.30 ч. почели су да стижу и највиши функционери државе и цркве. Митрополит Петар је дошао у пратњи три епископа, а одмах за њима и Тома Вучић Перишић, који је, поздравивши окупљене посланике, добио отпоздрав, а најгласнији од дела сале где су седели посланици Крагујевачког округа. Кнез Александар се двоумио да ли уопште да долази да одржи поздравни говор, а када је одлучио да ће то урадити, онда се питао да ли да поведе гарду као пратњу. Гарашанин га је одвратио од такве замисли уз објашњење да то може произвести само негативан утисак у очима народа и народних посланика. Како наводи Грујић, кнез је ушао у салу Скупштине око 11 часова, у пратњи само својих ађутаната. Миша Анастасијевић, као председник, није изашао испред сале да дочека кнеза, па ни било ко други.⁸⁹¹

„Књаз беше у пуној униформи с мајорским палетама, руском лентом преко прсију и свима орденима, и препасаном сабљом. Кад стаде на своје место, рече народу: Помози Бог браћо! И сва Скупштина одговори: Бог ти помогао Господару! А после као и пре владаше мртва тишина. Ово ужасно ћутање прекиде опет Књаз рекавши: Саставши се овако с вама, ја сам управио један поздрав на вас, који ће вам прочитати мој началник. Саслушајте га, дакле, внимателно.”⁸⁹²

По Грујићевим наводима, до кнеза су долазиле различите информације да се групе наоружаних људи налазе у граду, а да су неки наводно смештени и близу сале Скупштине. Ако до тог тренутка није било очигледно да је кнез значајно уплашен, постало је врло јасно у тренутку када су сви са јаснијим погледом на њега видели да су му колена неколико пута клецнула док је стојећи слушао читање свог поздравног говора посланицима. Грујић наводи да му је у том тренутку Гарашанин нешто шапнуо на ухо и примакао једну од већих столица на којој је кнез, седећи, одслушао говор до краја. Да ствари додатно буду лоше по кнеза, он је при изласку, по свему судећи, заборавио да поздрави посланике, на шта је Гарашанин поново пред свима шапнувши кнезу нешто на ухо постигао да се кнез заустави и ипак посланицима каже: „С Богом остајте, браћо!”⁸⁹³ Како Грујић истиче, „после се одма беше разнео глас по вароши, да се Књаз уплашио, па пошао и заборавио да рекне с Богом.”⁸⁹⁴

Никола Христић сведочи да су кнеза при доласку окупљени грађани испред Скупштине дочекали са узвицима „ура”, а да је после одржаног говора у Скупштини свега неколико посланика узвикнуло „живео”.⁸⁹⁵

⁸⁹¹ Грујић, 1923, 2. књ., 52–65. стр.

⁸⁹² Грујић, 1923, 2. књ., 62–63. стр.

⁸⁹³ Грујић, 1923, 2. књ., 52–65. стр.

⁸⁹⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 63. стр.

⁸⁹⁵ Христић, 2006, 266. стр.

Сматрамо да је овај догађај и неколико Гарашанинових, наизглед добронамерних, интервенција показао да је кнез уплашен и нејак, а да се притом ослања на некога ко му је један од највећих ривала. Несумњиво је после овог дана перцепција о Гарашаниновој моћи у очима посланика и упућених грађана додатно порасла. Са друге стране, књажевци оваквим игроказом нису могли бити задовољни. Кајмакамска фракција је, чинило се, из дана у дан бивала све јача. Не само да Миша Анастасијевић, као председник Скупштине, није хтео да дочекује кнеза него је учинио тако као да кнез њему прилази, те је и Гарашанин својим понашањем допринео умањењу утиска да кнез држи ствари под својом контролом. А цео утисак употпунио је Вучић, који је из сале излазио после кнеза и изговорио: „С Богом, браћо, отворите добро очи, једанпут је у години Божић.“⁸⁹⁶

Кајмакамци су овом, по свему судећи, координираном политичком представом направили увод у свој план да смене кнеза Александра. Странка Светоандрејске скупштине и Грујић су на крају овог дана могли да буду задовољни јер се све одвијало и по њиховом плану.

5.2.11. Јеврем Грујић као секретар Светоандрејске скупштине

Зенит политичке каријере Јеврема Грујића била је Светоандрејска скупштина и његова секретарска позиција. Гледајући хијерархијски, он је држао и више функције у државном систему, међутим, његова улога у Светоандрејској скупштини, и појединачно и као припадника групе светоандрејских либерала, пресудно је важна. Јеврем Грујић није био само неко ко је утицао на догађаје током заседања те скупштине – он је био стратег и планер догађаја, извршилац тих планова и неко ко је својим активностима стварао нове ситуације и покретао процесе, који се без његове директне акције не би ни десили. Почело је одмах при изласку кнеза Александра после поздравног говора који је дао 4. децембра. Грујић и Илић су искористили тренутак свечаности и, док су сви посланици били под утиском недовољно доброг наступа кнеза, они су кнежеву велику столицу на централној позицији сале склонили и одмах на то место поставили две нове столице за председника и потпредседника Скупштине. Одмах су позвали Мишу и Стевчу и поставили их у те столице, створивши морфологију председништва Светоандрејске скупштине на основу формалних одлука. „Одма ја и Јова Илић притрчимо те уклонимо ону велику столицу и метнемо две мале, па кад Миша пође, а ми повичемо и Стевчи: ајдте вас двојица на ваша места. На тај начин за председатељским асталом седио је поред кајмакамца и Обреновићевац најжешћи.“⁸⁹⁷ Ово је један од првих примера како су либерали користили секретарска места у постепеном грађењу политичке позиције, са које ће касније потпуно надиграти кајмакамце.

Као што смо већ описали, Јеврем Грујић и Јован Илић су по предлогу либерала изабрани на функције првог и другог секретара Скупштине, претходног дана, 3. децембра. Кајмакамски план је био да на та места буду изабрани Јеврем Грујић и Јован Ристић.⁸⁹⁸

⁸⁹⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 63. стр.

⁸⁹⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 63–65. стр.

⁸⁹⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 40. стр.

Живан Живановић наводи за нас веома важну ствар, а то је да је Владимир Јовановић био помоћник двојице секретара.⁸⁹⁹

Грујићев план је пак био да користећи надлежности секретарске позиције уради све што је законом дозвољено да умањи значај Мише Анастасијевића као председника Скупштине, а да у исто време увећа значај потпредседника Стевче Михаиловића. Поред тога, настао је прећутни договор између Грујића, Илића и осталих либерала да Грујић буде тај који ће говорити током заседања како би његова реч што више добила на значају и како се утисак посматрача не би делио на два секретара. Јован Илић је све што би имао да каже и дода прво говорио Грујићу, како би он касније то наглас изговарао на заседању.⁹⁰⁰

На овом примеру можемо видети да су се либерали, пре свега, међу собоом, приклањали идеји да Грујић буде њихов гласноговорник. Сматрамо да није случајно баш Јеврем био тај који ће од два секретара бити први, те да се незванична хијерархија, која је владала међу либералима, пренела и на начин који су изабрали за коришћење функција секретара на самом заседању. Ово је само један у низу примера које ћемо приказати како бисмо аргументовали тезу да је Грујић уживао улогу интелектуалног вође и политичког стратега светоандрејских либерала.

Живан Живановић Светоандрејску скупштину ставља на врло високо место, као једно од преломних за политичку историју Србије, а оно што је за нас најважније Јеврема Грујића, секретара, оцењује као „духовног вођу“ Светоандрејске скупштине.⁹⁰¹

Одмах пошто је председништво Скупштине устоличено, Грујић је, сходно претходном плану да се на сваком кораку умањује значај председника Анастасијевића, узео реч и почео да објашњава како ће се записници са сваког заседања читати на следећем и давати на потпис председништву. Сасвим је било очигледно да би такву информацију могао да да председник Скупштине, а и да ствар око записника само у техничком делу преда секретарима. И ту прилику је одмах искористио један од председника окружних судова, извесни Сима Анастасијевић, по Грујићевом сведочанству врло загрижени припадник књажевачке фракције. Његов протест Јеврем је искористио за свој први говор на Светоандрејској скупштини, када се обратио у пленуму целом сазиву. Тај први говор прилажемо:

„Ја сам браћо, одавно секретар у Совету, тамо сам увек могао говорити, а никад ми такво што није речено. Ја сам написао и скупштински закон, на основу кога ради ова Скупштина, и њму није противно, што ће секретари запитати или објаснити штогод. Ето видите и сами. Члан 4 вели најпре „Народна Скупштина има – и два секретара“, а затим каже „Но Скупштина ће моћи за секретаре изабрати и чиновнике, који нису посланици, и правителство ће јој тако изабрана лица дати. Но ови изван Скупштине изабрани секретари при скупљању мњенија неће давати гласа.“ Разлика је, дакле, по закону између гласа пресудног или решавјаућега, који се при скупљању мњенија узима у рачун, да се види за шта има више гласова, и гласа илити говора објасњавајућега. Прво забрањује закон изреком, и зацело нећу ја тај бити, који ће га погазити. И баш из начина, којим то забрањује, мора се узети, да оно друго не брани, које извођење подкрепљује и сам посао звања секретарског. Ја знам ,браћо, тај посао, није могуће написати оно што треба, ако секретар не сме отворити уста у Скупштини, да запита или да објасни што. Најпосле, ја вам се силом наметнуо нисам, него сте ме ви узели, па ја или ћу радити као што ваља, или нећу ни бити овде; а слободно нико нек се не нада, да ћу ја по ћуди овога или онога

⁸⁹⁹ Живановић, 1923, 29. стр

⁹⁰⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 63–65. стр.

⁹⁰¹ Живановић, 1923, 29. стр

радити, писати или говорити, но онако како сва Скупштина закључи и како је народна воља. И зато молим сву Скупштину да реши ствар, јер ја оћу да знам на чему сам. А при решавању имајте, браћо, то на уму, да са мојим гласом који нећу давати при скупљању мњенија, неће крњити закон; и знајте, да од мог учествовања у претресању питања земаљски, од мог објасњавајућег гласа, који тражим, неће бити штете народу!”⁹⁰²

Значај овог говора, пре свега, налазимо у лингвистичкој и терминолошкој вредности за српски језик и демократски речник. У савременом свету када употребимо реч *глас*, ми га по инерцији користимо у складу са наративом који смо затекли. Са друге стране, Грујић је био у ситуацији да мора да ствара нови наратив у Србији 1858. године. Без претходног знања о скупштинској процедури, и ми бисмо се данас чудили томе да постоји *глас решавајући* и *глас објашњавајући*. Ми то данас у парламентарном животу Србије разликујемо као *право гласа* и *право на реч*. Међутим, из приложеног примера можемо да видимо како су другачија тумачења правних аката могла да буду окренута против народне воље. Не само због необразованости становништа у то време него и због новине демократског наратива. Када се поставимо у позицију особе који први пут улази у процедуре скупштинског рада, очекивано је да реч *глас* може да се тумачи и на један и на други начин. Другим речима, да ли *глас* значи свако оглашавање појединца на заседању, или се односи само на право гласа у решавању, у доношењу коначне одлуке. Нисмо наишли у анализи секундарне литературе других аутора да су нагласили значај овог говора Јеврема Грујића, бар не на овај начин, а притом сматрамо да је врло важно за политиколошка истраживања политичког наратива у српском језику. Значај овог говора који је Грујић одржао није само у дефинисању термина и појма *глас*, већ и у одбрани секретарске улоге уопште. Још важнија је и практично-политичка корист коју је Грујић обезбедио својој фракцији, притом не кршећи закон и политичку праксу народног представништва. Као што ће се показати, секретар Светоандрејске скупштине Јеврем Грујић утицао је на најважније фазе заседања и њене одлуке.

После говора који је одржао по овом питању, Грујића су подржали Миша Анастасијевић и Стевча Михаиловић, те је Скупштина донела једногласну одлуку да секретари имају право *објашњавајућег гласа*, без права *решавајућег гласа*. Одмах потом Скупштина је одредила да друга два либерала Андрија Стаменковић и Милован Јанковић буду задужени за бројање гласова. Поред тога, направљен је још један административно-правни маневар: Грујић и Илић су одлучили да, како би потврдили своју посвећеност неутралности, у записнике не уносе Грујићева објашњења посланицима. Међутим, његове аргументе који су изречени понављали су либерали са посланичким мандатом Милован Јанковић и Андрија Стаменковић, па је на тај начин све ипак улазило у записник сваке седнице.⁹⁰³

Када узмемо у обзир све административне позиције које су либерали преузели на себе, из данашње перспективе оне се не чине значајним колико су тада биле. Разлог тога је што ми данас знамо која ограничења имају такве позиције и да су, превасходно, техничко-административне природе. Међутим, у очима тадашњих посланика, или бар већине, који су били обични људи из народа, дакле у њиховој перцепцији се ови млади и образовани људи који раде као делатници народног интереса, који помажу рад народне ствари кроз помагање рада Народне скупштине – у очима већине: либерали са скупштинским функцијама Јеврем Грујић, Јован Илић, Андрија Стаменковић и Милован Јанковић постајали су омиљени. Не само да су као међу најмлађима

⁹⁰² Грујић, 1923, 2. књ., 63–64. стр.

⁹⁰³ Грујић, 1923, 2. књ., 63–64. стр.

били омиљени већ су почели да добијају и значајан политички ауторитет код посланика. То је давало велику политичку снагу либералима.

Међутим, управо тог 4. децембра, скупштинског дана, у којем су либерали многе ствари поставили онако како им је било потребно да би спровели свој план, и за то добили чак и једногласне одлуке Скупштине, дошли су у посед информације врло агресивног плана који су за следећи дан имали кајмакамци. Правовремено добијање информација из супротног тора свакако не би било могуће да није доктринарног Грујићевог плана, који им је омогућио да кајмакамци задрже, бар делимично, уверење да се могу окористити подршком либерала и обеновићеваца.⁹⁰⁴

План кајмакамаца је био да се одмах, без одлагања, у следећем скупштинском дану, 5. децембра, направи повољна ситуација да се отворено покрене поступак смене кнеза Александра Карађорђевића. Имајући у виду стратегију кајмакамаца, коју смо раније већ изложили, да се Светоандрејска скупштина искористи за смену кнеза и постављање трочланог Намесништва, које ће одмах бити подржано од стране Порте, било је логично да се не губи време, те да се од Светоандрејске скупштине направи инструмент који ће сменити кнеза и недуго затим закључити свој рад. Вучић, Миша и Гарашанин имали су различите предлоге. Идеја је била да се покрене неко важно финансијско питање, као што је уређење водотока Мораве. Разматрали су да заправо неко од министарства покрене предлог смене, али су ипак одустали јер је Гарашанин оклевао да се тако брзо у потпуности открије. Али остала је идеја да попечитељи дођу на заседање, покрену неко важно питање, попут поменутог, и да затраже подршку Скупштине како би се определила финансијска средства. Очекивало се да за недостатак финансија и лоше управљање неки од посланика оптужи кнежевску власт и да се тако уђе у процес смене.⁹⁰⁵

Чим су за ово сазнали, то исто вече либерали су сазвали састанак најширег круга Странке Светоандрејске скупштине, где су, окупивши све своје посланике, утврдили да се креће са активирањем плана либерала за Скупштину. Тај план смо претходно изложили; он се односио на то да се покрене изгласавање изјава гарантним силама и турској Порти, па да се крене са усвајањем предлога закона о Српској народној скупштини, који би утемељио скупштину као сталан орган власти, који се има састајати у редовним интервалима. После састанка најширег круга одржан је састанак најужег круга, на којем су се појединости текстова утврдиле и усагласиле.⁹⁰⁶

Како би предупредили збацивање кнеза већ 5. децембра, што би институцију Скупштине у потпуности не само инструментализовало него учинило и да се не донесе нови закон о Српској народној скупштини, либерали су послали Ранка Алимпића рано ујутру код Гарашанина. Алимпић је то јутро убеђивао Гарашанина да тај потез није добар, пре свега, из перспективе интереса самих попечитеља. Јер по плану кајмакамаца требало је да министри дођу и покрену расправу која би довела до покретања иницијативе за смену. Гарашанин је свакако оклевао да он буде први који ће преузети ту одговорност, а либерали су то знали. Због тога је Алимпић, играјући на ту карту, упозорио Гарашанина како ће сва одговорност у таквој акцији пасти искључиво на попечитеље, а највише на Гарашанина лично. Пошто му је то изложио, онда је понудио одлагање смене кнеза, рекавши да свакако Скупштина има посла на дневном реду, те да би било корисније пустити је да се бави тим стварима док се не осмисли суптилнији начин за покретање расправе о смени. Гарашанин је ову аргументацију прихватио, не само на основу

⁹⁰⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 62–65. стр.

⁹⁰⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 62–65. стр.

⁹⁰⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 65. стр.

њене убедљивости већ и због чињенице и њему није одговарало да буде тај који ће покренути смену кнеза.⁹⁰⁷

Ово је очистило пут спровођењу скупштинског плана либерала. Остало је да се изгласају акти изјаве гарантним силама и Порти, те закон о Народној скупштини. Најужи круг Странке Светоандрејске скупштине је одлучио да због деликатности аката који се тичу гарантних сила, они не буду први на дневном реду. Мишљења смо да је то био добар потез, јер би такви акти одмах на почетку врло вероватно изазвали дозу страха код значајног дела посланика, који још увек нису имали перцепцију степена јединства скупштинске већине. Због тога су либерали правилно проценили да би корисније било да се прво на дневни ред стави закон о Народној скупштини како би се постигло јединство народних посланика око једне заједничке ствари која је недвосмислено у националном интересу. Сматрали су да ће после успешно спроведене расправе о новом закону о Народној скупштини бити много лакше тако охрабрене посланике, после тога свесне свог јединства, увести у акте о изјавама гарантним силама и турској Порти.⁹⁰⁸

Либерали су одлучили да расправу о закону о Народној скупштини отвори Андрија Стаменковић говором који је ушао у анале српског парламентаризма и српског националног покрета, а који смо приложили већ у претходном делу рада, у којем описујемо настанак Странке Светоандрејске скупштине уједињењем либерала и обрановићеваца. После одржане беседе, Андрија Стаменковић је узео реч и образложио став да је време да Србија добије закон о Народној скупштини који ће заштитити право народа да има своје представништво, које ће бити институционализовано и унапред имати одређене термине, као и број годишњих сазивања и заседања. Завршивши говор, Андрија је председништву предао нацрт закона од 33 члана, које су либреали унапред припремили. Миша Анастасијевић се у опширном похвалном говору захвалио на предлогу и дао секретарима да га прочитају пленуму. Оно што сматрамо да је важно подвући јесте то да је кајмакамска група прихватила ову иницијативу али, као што ће се испоставити, не да би Скупштина донела тај закон, већ да би донела изјаву сличну оној која је 10 година раније донета на Петровској скупштини. Са друге стране, циљ либерала је био да се закон усвоји на Скупштини, као и да се током заседања издејствује да Савет и кнез одобре тај закон својим потписом. Кајмакамцима то не би ишло у прилог јер он нису желели промену система, већ само промену владајућег режима. Либерали су пловили на тој жељи других за променом режима, са намером да уметну у Светоандрејску скупштину клице промене целог политичког система.

Грујић напомиње да кајмакамци, истини за вољу, нису били јединствени у овом ставу. Гарашанин и Анастасијевић су хтели то да се Скупштина огласи формално изгласаном изјавом и да се донесе одлука да ће се та ствар решавати посебним законом о томе, који ће касније донети Савет. Тај потез би удовољио народу, Скупштини, Савету, а будућем Намесништву би дало одрешене руке да одуговлачи са том ствари у савезу са Државним саветом. Са друге стране, Тома Вучић Перишић се увек залагао за закон који би уредио да се Скупштина састаје по правилу сваке године и да се од тога не може одступати. То је заговарао још од Петровске скупштине, али и на заседањима Савета, када се доносио закон о Светоандрејској скупштини.⁹⁰⁹

У том моменту када је после Андрије Стаменковића реч узео председник Скупштине Анастасијевић, покушао је да у што већој мери искористи тему о Скупштини како би окривио

⁹⁰⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 62–65. стр.

⁹⁰⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 65–86. стр.

⁹⁰⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 65–86. стр.

досадашњу власт, књажевачки део, због тога што Скупштина није сазивана толико дуго. Поред тога, покушавао је да законодавну иницијативу представи као кајмакамски предлог увидевши да либерали агресивно наступају и тиме успевају да придобију симпатије пленума. И ту долазимо до још једне веома важне ситуације у којој се огледа пресудан утицај Јеврема Грујића у дешавањима на Светоандрејској скупштини. И то посматрајући са два аспекта. Прво, Грујић је у свакој новонасталој политичкој ситуацији у живом пленуму користио све мгоућности које су му се указивале. Дакле, показивао је изузетну умешност у брзом реаговању на правилан начин у тренуцима када су се дешавале појаве и процеси који нису могли бити предвиђени. Друго, Грујићева стратегија деловања либерала је по тачкама, уколико успешно спровођена, стварала нове ситуације за поентирање. То значи да је Грујић у исто време стварао прилике које либералима иду наруку, које је потом максимално користио за пуни политички ефекат, а поред тога, и све непредвиђене околности решавао тако да користе основној агенди. Тако долазимо до ситуације о којој сада говоримо. Правилно изведене припремне радње око редоследа тачака дневног реда у комбинацији са почетном победом када је Грујићу пленум једногласно потврдио право објашњавајућег гласа, довели су до тога да Јеврем уђе у својеврсни отворени политички дуел са Мишом Анастасијевићем и његовим послаником Михаилом Барловцем. Победа у овом дуелу Грујића је винула на сâм врх политичког значаја у оквирима дешавања у сали Светоандрејске скупштине. Говоримо о случају читања нацрта предлога закона о Народној скупштини који су сачинили либерали. Грујић је читајући тај текст користио своје право објашњавајућег гласа тако што је сваки члан закона посебно образлагао како би посланици, од којих многи без образовања, могли у потпуности да разумеју оно што доноси тај закон. Тиме је не само добио све симпатије пленума већ је и одолео кајмакамским инсистирањима да се претрес закона одложи, те да се питање Скупштине редукује на ниво инструмента у смени кнеза. Либерали нису хтели само то – смену кнеза. Либерали у хтели промену система у смислу увођења народне скупштине као сталног органа власти, увођење политичких слобода и слободе штампе. Одбрана суштине закона пред посланицима донела је једну од значајнијих либералних победа на заседањима Светоандрејске скупштине.⁹¹⁰

У тренутку када је Миша Анастасијевић покушао да својим, објективно врло вештим, говором поништи позитивне ефекте беседе Андрије Стаменковића, у пленуму се створила општа бука посланика који су захтевали да се предлог закона прочита. То је оно што су кајмакамаци и Миша хтели да избегну, не само читање него и претрес тог закона. И то из најмање два разлога: прво, хтели су да се одложи доношење тог закона после Скупштине, као што смо рекли; а друго, успешно заговарање закона би однело политичке поене Странци Светоандрејске скупштине и, као што се већ тада видело, агилним либералима који су комбиновали моћ секретарских и посланичких позиција које су имали.⁹¹¹

Прво да објаснимо како су либерали уопште направили тај, за кајмакамце, врло опасан документ. Први нацрт закона је направио Јеврем Грујић; садржао је 15 чланова са преамбулом, у којој се, позивајући се на сагласност кнеза и Савета, доноси закон о Народној скупштини, а по угледу на обичајна права која међу Србима постоје још од старих времена, те да се сада тражи кодификација у писаној форми онога што као институција обичајног права већ постоји. Тај први нацрт је Грујић дао Јовану Илићу, који је после тога унео своје неке измене и допуне. Треће преправљање текста нацрта заједнички су извршили: Јеврем Грујић, Андрија Стаменковић, Милован Јанковић и Јован Илић. Тако припремљен нацрт усвојило је шесточлано „најуже коло”, којем су још припадали Ранко Алимпић и Стевча Михаиловић. На крају је коначни нацрт

⁹¹⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 65–86. стр.

⁹¹¹ Грујић, 1923, 2. књ., 65–86. стр.

предлога закона о Народној скупштини, иза којег је стала Странка Светоандрејске скупштине, садржао 33 члана.⁹¹²

Дакле, када је Мишу Анастасијевића у излагању прекинула вика посланика који су захтевали да се предлог прочита, то би одобрено од стране председништва. Јеврем Грујић је преузео улогу не само секретара који чита предлог закона већ и улогу тумача који своје образовање користи како би посланицима објаснио шта народ заправо добија уколико се тај закон усвоји. Упркос настојањима председника Мише и посланика Михаила Барловца да поремете и прекину Грујићево излагање, он је успео да изведе до краја врло важан потез тог дана. Он је читајући чланове закона одмах користио и своје право објашњавајућег гласа и посланицима тумачио правне последице одредби предлога закона. „Тако код увода да народ представља закон о Скупштини, брзо приметим: разумите браћо, пројект гласи, не да предлагете, но да поставите закон. А кад народ може поставити Књаза, ваљда може поставити и закон. Уосталом, то је старинско право нашег народа...”⁹¹³ Другим речима, Грујић је искористио прилику да читајући уводни део нацрта предлога закона посланицима уједно објасни начела народног суверенитета, која је повезивао са њиховим постојећим искуством из политичког живота Србије. Указујући на њихово већ постојеће знање да је кнез изабран на скупштини, он је објашњавао како онда народ преко скупштине може и да доноси закон, бира судије, одлучује о начину владања у држави. На том праву утемељена стоји и законодавна функција Народне скупштине. Већина посланика са овим није била упозната, те им је у тим тренуцима Грујић изгледао као неко ко им открива права и слободе којих ни сами нису били свесни.⁹¹⁴

Грујић је наставио да објашњава сваки члан појединачно пошто би га прочитао. За први члан који гласи: „Да је Народна Скупштина једна од најстарији и најсветији установа у Књажевству Српском, и да је она законита воља свега народа српског”⁹¹⁵, нагласио је да скупштина није само обичајно право него и по преседану Сретењског устава из 1835. године и законско право Срба. Аргументацију да је, поред институција кнеза и Савета, Скупштина та која је посебна грана власти, те да је на том темељу овај први члан уздигао на ниво сталне институције власти у Србији. Грујић се позивао и на случајеве од пре Сретењског устава током српских устанака, али и раније да је српска власт независна од туђинске увек имала и скупштину.⁹¹⁶

Други члан „да је издајник, ко се противи држању и радњи Скупштине”⁹¹⁷ објаснио је довођењем у исту раван институција Скупштине и кнеза. Уколико је Скупштина још једна од народних институција, попут кнеза и Савета, а пошто знамо да је удар на кнеза издаја – из тога онда следи да је удар на Народну скупштину издаја.⁹¹⁸

За четврти члан у којем стоји „да се Скупштина може старати о свему, што се народа тиче”⁹¹⁹ објаснио је посланицима да би без ове тачке нека од других грана власти могла да

⁹¹² Грујић, 1923, 2. књ., 65–86. стр.

⁹¹³ Грујић, 1923, 2. књ., 78. стр.

⁹¹⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 65–86. стр.

⁹¹⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 79. стр.

⁹¹⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 79. стр.

⁹¹⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 79. стр.

⁹¹⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 79. стр.

⁹¹⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 79. стр.

оспори надлежност Скупштине у вези са некмх питањима која се тичу народа. Овај члан је недвосмислено бранио сувереност народа да се бави питањима за која сматра да га се тичу.⁹²⁰

Пети члан „да се главни закони као о Књазу, Совету, попечитељима, највећем суду и Народној Скупштини не могу издавати ни мењати одобрења Скупштине”⁹²¹ Грујић је посебно нагласио као важан. Посланицима је рекао да ако ове тачке нема, уколико дозволе да се уклони из нацрта, доћи ће у ситуацију да је друге гране власти преиначе или пониште. Наглашавао им је да без ове тачке одлука коју донесе Скупштина може бити преиначена или оспорена, те да се поново може десити да 10 година нико не сазове скуштину.⁹²²

Шести члан „да се народ не може ни на какво давање натерати док то најпре Народна Скупштина не одобри”⁹²³ Код овог члана Грујић је врло једноставним језиком објаснио да сви у сали знају да нема ниједног човека у Србији који би прихватио да се било какви намети разрезају у име народа, а за народ. Овде је суштински Грујић објашњавао основне елементе тековине Америчке револуције, која је настала на вредности да нема опорезивања без народног заступништва. Српском народу је то било у пракси врло познато имајући у виду да је Вучићева буна, пре свега, као главни разлог користила питање висине пореза.⁹²⁴

Седми члан „да се држава Српска не може задужити ни обвезати без одобрења Народне Скупштине”⁹²⁵ За ову тачку Грујић је рекао да је такво мишљење већ уврежено и да је ствар зрела и да се озакони. Ова тачка је важна у смислу финансијске контроле коју би народно представништво имало над пословима кнеза и Савета.⁹²⁶

Осми члан предлога закона „да годишњи буџет државни прихода и расхода не вреди док га не одобри Народна Скупштина”⁹²⁷ Народним говором Грујић је објашњавао посланицима, полазећи од њиховог домаћинског искуства, да овај члан уређује ко контролише токове новца. Подсетио их је да онај ко контролише расходе и приходе контролише и делање државних институција. Грујић се заправо овде залагао за увођење институције Скупштине у буџетску контролу.⁹²⁸

Десети члан „да Народна Скупштина може уништити сваки закон, који није са њеним одобрењем издат”⁹²⁹ Грујић је овде посланицима објаснио да је нормално по садашњем законодавству да између два заседања Скупштине Савет доноси законе због нормалног функционисања државе. Међутим, како је искуство показало, постоји потреба да народни представници пониште оне законе које је држава донела а који су се показали као изразито штетни за народ. Објаснио је да би то било прелазно решење све док се у будућности не утврди да законодавну делатност деле Скупштина, Савет и кнез. Уверавао је посланике да никаквих сукоба надлежности не може бити, већ да ће само народ имати право да у сазивима Скупштине преиспита оне законе који су донесени између два заседања. Онда им је објаснио да овом тачком у закону држава долази у стање у којем ће Савет морати да се договара са свим инстанцама

⁹²⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 79. стр.

⁹²¹ Грујић, 1923, 2. књ., 79. стр.

⁹²² Грујић, 1923, 2. књ., 79. стр.

⁹²³ Грујић, 1923, 2. књ., 79. стр.

⁹²⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 79. стр.

⁹²⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 79. стр.

⁹²⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 79. стр.

⁹²⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 79. стр.

⁹²⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 80. стр.

⁹²⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 80. стр.

политичке власти у држави како његови закони не би били опозвани. Другим речима, ова тачка у закону ће деловати одвраћајуће за Савет да доноси законе који изразито могу да наштете већини народа.⁹³⁰

Једанаести члан „да Скупштина може уништити сваку противзакону или нецјелисходну и штетну наредбу управне власти”.⁹³¹ Грујић је објаснио да је овај члан природни наставак претходног и да зна да ће многи устати да га оспоравају различитим аргументима. Он их је чак и навео; да би такво стање где народ има толику власт преко скупштине довело до анархије и безвлашћа, или пак да би се гарантне силе томе противиле. Тврдио је сасвим супротно. Прво, да се гарантне силе неће бунити јер свкако признају Србији право на унутрашњу независност у вођењу својих ствари. Друго, да никакве шансе не постоје за наставак анархичног стања. Навео је да многе државе имају систем у којем већински скупштина утиче на избор министара и да се они морају управљати према вољи народа, док, међутим, то стање у Србији није сада могуће. Због тога он предлаже овакав закон као прелазно решење ка будућим реформама политичког система. На оваквим примерима можемо да видимо смер либерала и њихову дугорочну политичку стратегију за државне реформе. Они су очигледно заступали став да Србија треба да буде кнежевина са парламентарним системом власти у којој би сувереност била подељена између кнеза, скупштине и некакве врсте владе, која би настала реформом савета.⁹³²

Члан 12 „да народна Скупштина може дати под суд попечитеља а и сваког другог чиновника”.⁹³³ Ову тачку је објаснио као увиђену потребу да постоји контрола над радом попечитеља и да као што кнез има право да формира своју владу, тако и Народна скупштина мора да има право да пошаље на суд оне попечитеље који су прекршили закон. На овај начин, уверавао је посланике, народ ће се укључити у контролу рада попечитеља за које се показало да често могу чинити преступе, па чак и кршења законских процедура. Објаснио им је да ће изгласавање ове тачке обезбедити одговорност попечитеља пред народом. Као што можемо да видимо и на овом примеру, Грујић и либерали су покушали да уведу што више скупштинске контроле над извршном, судском и законодавном влашћу, колико је то било могуће у оквиру постојећег уставног поретка.⁹³⁴

„За члан 13, да ће се Скупштина држати редовно сваке године о Малој Госпођи (8. септембра); члан 14 да ће се Скупштина састојати из посланика народом изабрани; члан 15 да ће се попечитељи, под којима се пропусти сазвати и држати Скупштина уреченог дана, сматрати и казнити као издајници Отечества; члан 16 да се избор посланика има свршити до Велике Госпође (15 августа); члан 17, ако се дотле не изаберу нови, да ће се посланици последње Скупштине сматрати као да су наново изабрати, и да се имају одређеног дана и у одређеном месту састати и Скупштину отворити.”⁹³⁵

Живојин Ђурић издваја Грујићеву аргументацију која се ослања на позивање на Петровску скупштину из 1848. године као карактеристичну и значајну.⁹³⁶

⁹³⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 80. стр.

⁹³¹ Грујић, 1923, 2. књ., 80. стр.

⁹³² Грујић, 1923, 2. књ., 81. стр.

⁹³³ Грујић, 1923, 2. књ., 81. стр.

⁹³⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 81. стр.

⁹³⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 81–82. стр.

⁹³⁶ Ђурић, 1999, 101. стр

Сматрамо да је Грујићево обазложење ове групе чланова важно за нашу тезу, те прилажемо текст објашњења: „Који су од вас били на Петровској Скупштини 1848 у Крагујевцу, знаду, који нису били, чули су, како је сав народ и онда тражио да се унапредак Скупштина редовно држи. Ја сам тамо био као ђак, и са осталим друштвом послужио сам као добровољни писар многим окружијама, кад власт нареди, да народне тегобе поднесе свако окружије за себе, па могу отдти славу и хвалу за ревност и одважност, с којом су ондашњи народни посланици настали били, да се још онде и још онда законом утврди редовно држање Скупштине. И њима је онда дато обећање, а после је изашло и законодавно закључење од 26. Септ. 1848, које се налази на страни 175, у IV части Зборника закона и уредба, и кога друга точка гласи: да ће унапредак бивати Скупштине. И опет прође десет година а не би је, јер се не успе онда утврдити друга правила, која властници без личне опасности не би смели погазити. Ако оћете да обећања и закључења законодавна о Скупштини, која ћемо и сад добити, не остану празна, као онда од пре десет година, а оно одржите и уведите у закон све ове тачке 13, 14, 15, 16 и 17 што вам ји прочита. Многи који смо се сложили, да народу послужимо, користећи се искуством од 1848 године, постарали смо се, те су ова правила удешена тако, да чим једанпут пређу у закон, неће ји смети и неће ји моћи погазити никоји властник. Ако ји одржите, утврдили сте за унапредак Скупштину. Ваљане уставне установе само се удесним склопом јемстава узајамно подпомажући се успешно одржати и користно развијати могу.”⁹³⁷

Код Грујићевог објашњења ове тачке желели бисмо да нагласимо то са којом дозом андрагошке мудрости он приступа необразованим посланицима српског сељаштва. Наиме, он појам који ми данас изучавамо као „checks and balances” објашњава народним говором на примерима које његови слушаоци могу да разумеју. Ослањајући се на њихову природну разборитост и памет, он са лакоћом премошћава њихов недостатак образовања, указујући им на уређивање система у којем мора да постоји балансирана подела политичке моћи између различитих институција. Грујић овде не само да показује свој висок ниво етичности и патриотизма тиме што своје образовање не користи као средство обмане необразованих већ напротив – користи своју образованост да би у знању уздигао што шири круг људи без обзира на њихова појединачна политичка убеђења. Поред тога, оваквим односом према посланицима који су политички представници из својих крајева Србије образује их у демократском духу. Из тога се види да је Грујићев циљ, као и његових либерала, увођење савремене деомкратске политичке културе и свести у народ. Либерали се у својим позивањима на саборске српске традиције из средњег века, па и из револуционарног периода с почетка 19. века, ослањају на вредности политичког представљања које већ постоје у српском народу. Указујући на те вредности српске политичке културе, они покушавају, на овакав начин који смо описали, да подигну те вредности на разине домета демократских политичких институција тога доба, какве можемо видети у Француској и САД. Ову врсту доказаног доприноса теорији и пракси либерализма у Србији налазимо готово у свакој појединачној политичкој активности Јеврема Грујића. Дакле, не само на плану стратешких планова и јавног заступања политичких идеја.

Члан 19 „да ће народ посланика онолико бирати, колико је на прошлој Скупштини било”, Грујић је објаснио на конкретном примеру Светоандрејске скупштине. Како је навео, Светоандрејска скупштина је имала 60 посланика по функцији, а тачно 377 од народа изабраних у својим окрузима. Када би се овај члан усвојио, то би значило да би свака следећа Скупштина имала 377 од народа изабраних посланика. Нагласио им је, сходно претходним тачкама, да би се

⁹³⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 82. стр.

то могло променити само у оквиру промена закона које би биле могуће уз сагласност Народне скупштине, кнеза и Савета.⁹³⁸

Члан 23 „да ће се Скупштина држати у Београду, као престолном месту Србије”⁹³⁹ кратко је образложио попут још једне бране од евентуалног несазивања Скупштине. Као што је у претходним члановима морао да се одреди тачан датум, како би се тиме спречила избегавања сазивања Скупштине, тако је сада било неопходно да се овим чланом осигура и унапред одређено место одржавања Скупштине. Из истог разлога – како се због евентуалне недоречености не би у потпуности избегло сазивање Скупштине.⁹⁴⁰

Члан 24 „да Скупштина бира председника, потпредседника и секретаре; само сам споменуо: Ево тачке у којој смо, хвала Богу, данас у нашој земљи сви сагласни; можда ће дати Бог, те ћемо тако некад бити сложни и о другима, које се неким сад чине да су претеране, али без којих као ни без ове народ нема сигурности”.⁹⁴¹

Члан 26 „да Скупштина сама решава о уредности и законитости избора посланички”.⁹⁴² За овај члан Грујић је, поведен поништавањем мандата Милована Јанковића, као и сличних случајева, објаснио посланицима да је само суверена контрола Народне скупштине над провером и овером мандата гарант регуларности. Да је само са овим усвојеним чланом гарантовано да се извршна власт неће мешати у народну вољу и да је на Скупштини да брани легитимно изабране посланичке мандате.⁹⁴³

Члан 32 „да посланици народни ником не одговарају за оно што су на Скупштини говорили и гласали”.⁹⁴⁴ За овај члан Грујић је посланицима дао овакво објашњење: „Ви знате, да народ кад вас бира и шиље на Скупштину тражи од вас, да кажете све шта, од кога или због кога народ трпи, па било то мило или немило власницима; сад узмите на ум, да ће властници чешће волети кад говорите што им иде у рачун, и чешће мрзити кад казујете што им квари рачун, и онда ако оћете да ослободите народног посланика да сме рећи, штоп год треба, да га осигурате од последица замерке код властника, а оно не дајте ником да може повлачити посланика на одговор за говор или глас на Скупштини. Без савршене посланичке неодговорности за речи и глас у Скупштини, нема подпуне посланичке слободе говора и гласа, без подпуне посланичке слободе говора и гласа нема верног представништва народног. Запамтите и не упушћајте ову 32 тачку, ако оћете и себи и народу добра. Само њом закратићете, да вас не прати властничка или ма чија освета и на дому и на путу, а за речи и глас, што сте у Скупштини због народа и за народ казали.”⁹⁴⁵

Као што се види из приложеног навода, Јеврем Грујић се залагао за посланички имунитет за изговорену реч. Он је то радио као представник либералног круга у Србији тог времена. Начин на који је то посланицима сељачког порекла објашњавао сматрамо изненађујуће језгровитим објашњењем институције демократије какву и данас негујемо у савременом добу. И на овом примеру упечатљива је андрагошка мудрост којом располаже Грујић, као и изванредна авангардност идеја. Залагати се у практичној политици, спроводити идеје демократије које су у

⁹³⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 82. стр.

⁹³⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 82. стр.

⁹⁴⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 82. стр.

⁹⁴¹ Грујић, 1923, 2. књ., 83. стр.

⁹⁴² Грујић, 1923, 2. књ., 83. стр.

⁹⁴³ Грујић, 1923, 2. књ., 83. стр.

⁹⁴⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 83. стр.

⁹⁴⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 83. стр.

рангу данашњих из 21. века у 1858. години у Србији зависној од једне османске империје представља пример авангардне политичке делатности, не само у српским већ и у европским оквирима.

Члан 33, који је уједно и последњи члан овог нацрта, гласио је „да народни посланик не може ни за шта бити затворен за време Скупштине док она најпре не одобри”.⁹⁴⁶ Појашњење овог члана се наставило на објашњење претходног. У питању је заштита тела и личне слободне посланика. Јеврем је народним језиком објаснио да посланика злонамерни властодршци на превару могу извести из сале Скупштине и онда га лишити слободе. Овај члан је требало да потврди неприкосновену слободу посланика у вршењу народног посла, а без страха због своје политичке активности, датог гласа или изговорене речи.⁹⁴⁷

Све време док је Грујић читао наведене чланове нацрта закона и објашњавао их пленуму, Миша Анастасијевић и Михаило Барловац су покушавали да га прекину и оспоре. То су радили под изговором да је потребно само прочитати нацрт, без претреса. Међутим, Грујић се бранио да има скупштинском одлуком одобрено право објашњавајућег говора, за шта је поново у том тренутку у више наврата плебисцитарно добијао подршку посланика. „А народ је викао: нека га и нек чита и нек толкује, да знамо шта је. А на свако толковање обично је говорио: то је баш оно, што народ оће, тако треба њи везати и народ осигурати, да га не варају и не вортају више као досад.”⁹⁴⁸

Грујић је своје излагање завршио речима: „Са овом точком, која осигурава личну слободу посланика, завршен је ето пројект закона, какав би требао, па да се утврди Скупштина. Нас више пријатеља учинисмо колико смо умели и могли, да спремимо шта треба за добар народни закон, Стаменковић га ето као посланик предложи, ја га као секретар прочита и по дужности, коју ми у почетку наложисте, објасни укратко. Сад је до вас, да га, ако вам је повољан, одржите и узаконите, и ако да осигурате установу скупштинску, која је данас прва потреба народна, и најпреча, да је ова Скупштина утврди.”⁹⁴⁹

У том тренутку је Миша поново узео реч заступајући став да је то довољно и да нема потребе даље закон узимати у претрес јер за то нема ни времена ни потребе. Свестан нарастајуће потребе да се са законом иде даље на истом заседању јер је расположење посланика све више било окренуло на ту страну, Миша је вешто попустио и преиначио свој став предложивши да се усвоји овај нацрт као предлог закона који ће се проследити Државном савету на даље одлучивање, уз одлуку Скупштине која изражава жељу да се Скупштина устроји као стална институција која ће се редовно сазивати. Главни аргумент је био да би Савет морао да расправља и одлучује о праву да се укључи у правни систем редовно заседање Скупштине.⁹⁵⁰

Пошто је овакав предлог могао да завара већину у Скупштини, са нама сада очигледним истим исходом који су кајмакамци свакако прижељкивали, то је пресекао Милован Јанковић поново се јавивши за реч, где је у свом говору заступао аргумент против Мишиног предлога, подсећајући посланике да није неопходно да Савет одобрава редовно одржавање Скупштине у форми нацрта предлога, јер право на Скупштину већ постоји, па и на њено редовно сазивање, како је то одувек и било, а последњи пут 1848, када је била сазвана Петровска скупштина, која је

⁹⁴⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 83. стр.

⁹⁴⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 83. стр.

⁹⁴⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 84. стр.

⁹⁴⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 83. стр.

⁹⁵⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 65–86. стр.

донела исту такву одлуку каква се поново предлаже од стране Мише Анастасијевића. Скупштине су, по речима Милована Јанковића, биле сазиване и пре и после постојећег Устава и увек никако мимо уставног и законског поретка. То значи да разлог десетогодишњег несазивања скупштине није уставно питање или питања права постојања редовних сазива, већ управо то што недостатком политичке воље никада није донесен кодификовани закон који је уређивао појединости редовног сазивања и редовних заседања скупштине, те да ако се то сада одмах на ово заседању не реши, да ће резултати бити исти као после Петровске скупштине. Милован је инсистирао на тези коју су сви либерали заступали, а то је да није потребно уставно одобравање Скупштине, нити законско увођење у правно-политички поредак државе, јер скупштина по обичајном праву већ постоји, те да се то право увелико упражњавало током целе прве половине 19. века. Уколико се пође од те тезе, онда је било само неопходно да се законом уреди механизам по којем ће се легално сазивати и одржавати Народна скупштина, мимо политичке воље кнеза и Савета.⁹⁵¹

Ово излагање Милована Јанковића је у потпуности убедило велику већину посланика, те је одмах после тога Светоандрејска скупштина, након низа мањих расправа, усвојила одлуку „да се начини један целокупан пројекат закона о држању Скупштине унапредак и тај пројект да се по том предлози Совету с молбом, да би га са светлим Књазем примити и узаконити изволео”.⁹⁵²

Када су либерали однели ову победу добивши одлуку Скупштине која им је омогућавала даље поступање по свом плану, председник Скупштине Миша Анастасијевић је покренуо питање будућег поступања са расправом. Наиме, он је изјавио да се даље претресање закона одложи, уз објашњење да је такав закон врло важна ствар и да је потребно време да се сви посланици упознају са садржајем. Као и да нема потребе да се цео закон претреса одмах и усваја у појединостима, већ да је довољна начелна одлука Скупштине, а да се утврђивање коначног нацрта накнадно уради, па да се као предлог пошаље Савету на одлучивање.⁹⁵³

Јеврем Грујић, Милован Јанковић и Андрија Стаменковић су одмах потом узели реч и захтевали да се претрес изведе сада и да се сваки члан један по један расправи и изгласа, како би Скупштина заузела јединствен став по том питању. Када су посланици почели да подржавају овај предлог, Миша, као председник Скупштине, оклевао је са изношењем тог предлога на гласање, што је изазвало велику препирку посланика. У тој галами потпредседник Стевча Михаиловић узвикнуо је да пита посланике да ли желе да се одмах изјашњавају, где је већина гласно узвикујући потврђивала. Ту је настао сукоб између Мише и Стевче око тога ко има право да износи предлоге на гласање. Услед великог притиска, Миша се прибрао и звоном наложио тишину у сали, питавши да ли су за то да се гласа сада о предлогу. Пошто су се посланици, готово плебисцитарно, виком изјаснили за моментално гласање, Миша је био принуђен да предлог стави на гласање. Тако је донесена одлука да се направи свеобухватан нацрт закона одмах и да се пошаље Савету на усвајање. Не губећи време, Миша је предложио да се тај нацрт умножи и подели свима на увид, као и да се допусти неко време како би се сви упознали са тим предлогом, а да Скупштина настави са даљим радом. Либерали и обреновићевци, плашећи се подвале, поново упадоше у жустри вербални сукоб са кајмакамским посланицима. Настала је општа галама свих против свих и скупштинска сала је поново запала у хаотично стање. У једном тренутку, услед све опаснијег стања, неколико посланика се приближило Миши и Стевчи, молећи их да обуставе нарастајући сукоб, јер такав иде наруку само књажевцима. Ова двојица се

⁹⁵¹ Грујић, 1923, 2. књ., 65–86. стр.

⁹⁵² Грујић, 1923, 2. књ., 76. стр.

⁹⁵³ Грујић, 1923, 2. књ., 65–86. стр.

умирише и вративши се рационалном посматрању ствари, Миша поново узео реч и смири ситуацију, те умири посланике и изнесе компромисни предлог. Предлог је био да се формира посебна скупштинска комисија која ће у наредна два празнична дана (нерадни дани током славе Св. Никола) да утврди коначан предлог закона и да га после тога дâ Скупштини на усвајање. По Грујићевом сведочењу, тај компромис је морао бити прихваћен јер је постојала опасност да услед наставка расправе, Миша ипак однесе победу и прибави себи већину посланика. Њему је овакав предлог одговарао јер је очекивао да ће уз помоћ комисије додатно одложити расправу о закону, док либерали нису имали избора него да прихвате, са добрим изгледима, имајући у виду да су чланови комисије, поред осталих, били и сви скупштинари из најужег круга Странке Светоандрејске скупштине (Грујић, Стевча, Милован Јанковић, Андрија Стаменковић, Јован Илић).⁹⁵⁴

Пошто се први отворени политички сукоб и одмеравање политичких снага између фракција кајмакамаца и светоандрејаца завршио компромисом који је добио плебисцитарну подршку, повратило се поверење посланика у младе либерале. То је био тренутак у којем је Милован Јанковић, у складу са планом либерала, изашао пред посланике и изненађеног Мишу Анастасијевића са предлогом о два дописа: гарантним силама и Порти. Прва одлука Скупштине у форми изјаве гарантним силама гласила је: „Народ Србски добивши прилику овако у скупу састати се сад први пут од времена како су се они важни источни догађаји близу Србије збијали, но од који она поштовањем неутралности њене поштеђена би, и од времена како су, праизким уговором, задобивена права србска наново утврђена и јемствована, долази чрез своју Народну Скупштину изјавити најусрднију признателност своју како сузерену своме тако и свима дворовима, кои јемствују за права Србије.”⁹⁵⁵

Друга одлука о изјави турској Порти гласила је овако: „Летос је био допро до народа глас, да је Блистателна Порта писала у Беорад да она не допушта народу скупљати се на Скупштину. Тим гласом био је сав народ врло ожалостићен, јер није могао разумети, како би то и бити могло, да Блистателна Порта код познате њене правдољубивости зажели мешати се у унутрашња питања дела Србије и крњити права народна, како је могућно, да она код њене прослављене мудрости дирне у живац народа, у обичаје његове, које он као и веру поштује и чува. И заиста народ је дуго о томе смишљао и премишљао, па је најпосле дошао до тог убеђења да је когод морао опаднути народ србски код високе Порте и да је тежио омразом народа са његовим сузереном одвратити благоволење пресветлог Султана од народа србског и умалити оданост народну к своме сузерену, па тиме произвести сукоб, коим би се наш мирољубиви народ потресао а премилостивши Султан обезпокојио.

Но тек што се народ делом уверио, да је све то обмана била, наново се разпросте глас, да долази у Србију Царев човек но не само да буде у Београду, но да буде и у Скупштини међу народом... као да ни би Султан имао поверења у благоразумност народа србског и као да би Блистателна Порта тела да буди коим начином умеша се у унутрашња дела отечества нашег.

Но поред свега тога здрави разум народа нашег не да се поколебати, и народ се опте брзо успокојио чувајући се веровати гласовима, кои високу Порту опадају код њега, као што су летос народ србски код високе Порте опадали; а јавно је и свакоме је ко је тео за истину разбрати, познато, да је народ овога књажевства онако исто мирољубив, као што је висока Порта тврда у

⁹⁵⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 65–86. стр.

⁹⁵⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 87. стр.

тој политици да ни у форми не учини што би наличило на поступке, којима би се вређала чувствителност вернога народа србског, за који се зна, да оће да се у својој кући, а о својим потребама и земаљском добру, сам и слободно договара и брине.

Народна Скупштина, која између осталог има бити и веран изјав народни осећања пред правителством земље, сматра за целиходно предизложено осећање народа србског јавно прогласити и Светломе Књазу и високославном Совету представити на њино знање и на достављење Блистателној Порти, како би и Султан знао за мисли и чувства вернога народа србског.”⁹⁵⁶

После жестоке борбе коју није могао у потпуности да добије, Миша Анастасијевић као да није могао да прикупи снаге за ново изненађење којем су га либерали изложили. Он је покушао да заустави обе ове одлуке под изговором да је потребно да се он као председник Скупштине о томе консултује са Гарашанином и Вучићем, међутим, либерали су били неумољиви. Они су својим новим таласом заговарања ових одлука готово у потпуности преузели симпатије посланика, махом сељачких трибуна. Успех либерала са Законом о Народној скупштини, који нико није очекивао, дао им је одређен степен кредибилитета код осталих посланика, који никада до тада нису видели, да млади образовани људи тако критички преиспитују сваки корак искусних кајмакаца, који су се до тада јако дуго за све питали у Србији. Тако су, тог 5. децембра, изгласане и изјаве Скупштине страним дворovima, поред већ изгласаног Закона о Народној скупштини. Осим Странке Светоандрејске скупштине, скоро сви су били незадовољни, ако изузмемо књажевце који су у овом следу догађаја развили наду да ће доћи до коначног расцепа између кајмакаца и либерала. Кајмакамци су имали разлога да не буду задовољни јер њихови планови беху осујећени у том тренутку, а били су принуђени да пођу путем којим нису желели. Миша је својом вештином једино успео да обезбеди формирање комисије за закон којом се надао одлагању те ствари док не падне у заборав услед других скупштинских дешавања. Кајмакамци никако нису могли бити задовољни изјавом Скупштине која је отишла пред Порту јер су они, како ће се испоставити, велике наде полагали у подршку Порте за стварање кајмакамства. Руски конзул у Србији Милошевић није био задовољан првом скупштинском изјавом гарантним дворovima јер је испало као да је српски народ једва дочекао да буде искључен из нарочитог покровитељства Русије. Порта сасвим сигурно није могла бити задовољна изјавом Скупштине коју је добила. То се ни Француској није могло свидети, имајући у виду да је она у сталним покушајима да балансира утицај Аустрије и Русије морала имати тукрофилску политику у Србији. Упркос свему овоме, остаје значајно да је Српска народна скупштина као представник српског народа тада изјавила да се не слаже са било каквим страним интервенцијама, па чак ни свог сизарена, те да високо цени своју неутралност, на чијем се поштовању захвљује гарантним дворovima, са посебним освртом на искуства из Кримског рата, у којем је Србија била поштеђена ратних разарања за рат у којем није хтела да учествује ни на једној страни. Таква изјава је обавезивала у мањој мери, али много више давала за право свим силама да траже свој део утицаја у Србији, те тако контрирајући утицају других у исто време, како би се одржао статус кво. Мишљења смо да су млади либерали управо то имали на уму. Другом изјавом су практично упозорили Порту, којој се, по нашој процени, претило политичком интервенцијом гарантних сила ако прекрши унутрашњу независност Србије, чији је вазални статус јасно дефинисан Париским мировним уговором, којим је завршен Кримски рат. Овај пример је, по нашем суду, можда најважнији пример када институција са толиким народним легитимитетом улази у воде међународних односа, и то са директно израженом народном жељом за неутралношћу и жељом да своју слободу утврди кроз успостављање Народне

⁹⁵⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 88. стр.

скупштине као сталне институције демократске воље српског народа. Пошто су уследили још већи и важнији догађаји потоњих дана заседања Светоандрејске скупштине, верујемо да због тога није довољно значаја дато овом 5. децембру, који је ушао у анале српског парламентаризма и међународних односа. У основи свега тога, поступком одлучивања који смо већ објаснили, стајао је Јеврем Грујић – један од главних политичких стратега дешавања на Светоандрејској скупштини.⁹⁵⁷

5.2.12. Комисија за Закон о Скупштини, Грујић и Гарашанин на Светог Николу

Овај догађај издвојили смо по критеријуму релевантности улоге Јеврема Грујића у процесу доношења предлога закона о Народној скупштини. Имајући у виду да је због тог закона одложена чак и смена кнеза Александра, можемо да закључимо да је онај који је имао ту моћ у процесу заседања Скупштине био учесник од особитог значаја не само за доношење тог предлога закона, него и за целу Светоандрејску скупштину, па самим тим, и за смену кнеза Александра Карађорђевића. Када овоме додамо чињеницу да је управо Јеврем Грујић био заступник целе Странке Светоандрејске скупштине у директним преговорима са Илијом Гарашанином, као предводником кајмакамске партаје – онда имамо још један у низу прилога који указују на готово централни значај Јеврема Грујића у Србији тог времена.

Поред тога, кроз врло детаљне записе тог разговора које нам је оставио управо Грујић, можемо да видимо још једну ствар – суштину политичких разлика између Јеврема Грујића и Илије Гарашанина. А пошто су они у овом разговору били представници највећих политичких фракција, поред књажевачке, онда можемо да закључимо да су те политичке разлике концептуалне и да се односе на целе политичке фракције које су њих двојица заступали.

То значи да овај приказ њиховог састанка који је организован поводом врло важног историјског догађаја, пре свега у правно-политичком смислу, јер се на њему кројила судбина Закона о Народној скупштини, није значајн само по томе. Овај састанак је битан за наш хипотетички оквир јер нам даје врло темељан увид у ставове оба актера у тој мери да можемо да изведемо закључке о томе: 1) ко је носио фактичко политичко вођство две опозиционе политичке фракције; 2) какве су политичке идеје заступале те политичке фракције и које су им тачке сукобљавања, а које су тачке сарадње; 3) да на основу тога утврдимо значај тих актера по државотворност тадашње Србије; и што је најважније 4) да изнесемо закључке о значају концепта народне суверености и Народне скупштине као институције у политичкој идеологији либерала Србије тог времена.

Пошто је, као што смо у претходном делу описали, на крају Скупштина дошла до одлуке која је подржала Мишин предлог да се формира посебна скупштинска комисија која ће као својеврсни законодавни одбор Скупштине да утврди коначан текст предлога закона о Народној скупштини, први састанак комисије био је одржан на први дан Светог Николе, у суботу, 6.

⁹⁵⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 86–88. стр.

децембра (по старом календару). Директно учешће су, поред око 40 посланика, узели Јеврем Грујић и Андрија Стаменковић.⁹⁵⁸

Намерно или не, Миша није дао налог да се скупштинска сала загреје, па је она остала готово ледена јер је био нерадан дан. Пошто нису успели да је загреју, имајући у виду њену површину, одборници су се преместили у помоћну собу поред сале. По Грујићевом опису, та соба је била мала и неусловна, па чак није била ни очишћена како треба. Потом се десила ствар која односи и последњи трачак сумње у то да ли је све случајност. Наиме, Миша Анастасијевић, видевши да је одборницима непријатно и хладно, нуди им да иду у његову раскошну кућу у којој постоји сала довољно велика да се комотно сместе сви у топлоту.⁹⁵⁹

Пошто је већина посланика, укључујући и Грујића по сопственом признању, почела да показује знаке пристанка, све је прекинуо Андрија Стаменковић. Он је, у врло строгом и озбиљном говору који је одржао пред свима, чврсто држао став да јавна ствар не сме да се води у просторима који су приватни. Подсетио је окупљене одборнике да је одлуком Скупштине, поред чланства комисије, одређено и место где ће се седница одржавати, а то је била сала Скупштине. Наизглед безазлен догађај заправо је крио намере Мише Анастасијевића да посланике комисије дочека у својој кући, у којој је боравио његов зет Ђорђе Карађорђевић. Као што смо већ поменули у ранијим деловима текста, Миша Анастасијевић је имао свој план у оквиру кајмакамског плана да на престо доведе свог зета Ђорђа, те је у том контексту сваку прилику користио да што већи број посланика упозна са њим. Поред тога, да су посланици, чланови комисије, прихватили Мишин позив, он би добио значајну предност над либералима у контексту ауторитета који би још више увећао ако би као домаћин председавао комисији у својој кући. Либерали никако нису могли да прихвате то, те је инсистирање на светости скупштинске сале у смислу обављања јавне ствари био аргумент либерала да не дозволе да Миши то пође за руком. Толико је Андрија био упоран да је на крају већина посланика ипак подржала рад у тој малој соби поред скупштинске сале.⁹⁶⁰

По Грујићевом сведочењу, комисија је била подељена између посланика по сили закона – начелника и свештеника, уз које су били и неки изабрани посланици, док су са друге стране били посланици обреновићеваца и либерала. Кајмакамци су тражили ревизију чланова 2, 5, 8, 10, 11, 12, 13 и 15. Тражено је да се преквалификује одговорност онога ко кршећи закон спречава одржавање Скупштине, те да у том смислу не буде коришћена реч „издајник” већ „преступник закона”. Скоро сви остали захтеви да се мења нацрт били су у вези са надложеношћу Скупштине у односу на Савет и кнеза. Тражено је да се избришу или преиначе ставови чланова у којима се Скупштини даје надлежност поништавања закона или где Скупштина може директно да покрене процес пред судом против попечитеља. Један од кључних захтева био је да се Скупштина не сазива редовно једном годишње него на сваке две године.⁹⁶¹

Либерали нису били вољни да прихвате ниједан од предлога, а кајмакамци нису хтели да одступе од својих захтева за ревизијом нацрта. Тако се састанак комисије завршио, али уз сада већ отворене оптужбе кајмакамаца на рачун либерала да спорењем око предлога закона заправо желе да одложе смењивање кнеза. То није била истина, али је оптужба тог типа падала на плодно тле таквих дешавања, чак у толикој мери да су се многи посланици обреновићеваца почели питати да ли је то истина. Ту врсту промене наратива либерали себи нису могли да

⁹⁵⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 89–99. стр.

⁹⁵⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 89–99. стр.

⁹⁶⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 89–99. стр.

⁹⁶¹ Грујић, 1923, 2. књ., 89–99. стр.

дозволе, те је најуже коло одлучило да Јеврем Грујић иде на директне преговоре са Илијом Гарашанином то исто вече.⁹⁶²

Живојин Ђурић наглашава да је спор Јеврема Грујића и Илија Гарашанина заправо спор између две различите концепције скупштинског представништва. Наиме, либерали су у скупштини видели институцију народне суверености, а Гарашанин и кајмакамци обично саветодавно тело.⁹⁶³

Желимо да подвучемо овај догађај као један од важних индикатора за наш хипотетички оквир. Као што се из приложеног може видети, најужи круг вођства великог политичког савеза обреновићеваца и либерала, тзв. Странке Светоандрејске скупштине, као свог главног преговарача на највишем нивоу бира Јеврема Грујића. Додали бисмо то да се предмет преговора води не само око предлога закона о Скупштини, који је сам по себи од изузетне важности, већ практично политички о насталој блокади у смени кнеза Александра Карађорђевића. Кроз то видимо позицију главног стратега целе политичке фракције, преговарача и неформалног вође Јеврема Грујића, али и више – он је тај који пресудно утиче на историјске процесе у погледу династичке смене у Србији. Када томе додамо и чињеницу да у преговоре улази са једном од главних личности Србије тог времена – Илијом Гарашанином, тек онда добијамо праву слику о улози и доприносу Јеврема Грујића. Та улога је много већа од оне које му се у науци углавном додељује као значајном првом секретару Светоандрејске скупштине.

Милева Алимпић у биографији Ранка Алимпића потврђује да је најуже коло либерала Грујићу дало одрешене руке за преговоре са Гарашанином. Ти преговори су били толико тешки да је Гарашанин у једном тренутку претио Грујићу да ће својим инсистирањем на закону и условљавањем обарања кнеза изазвати реакцију гарантних сила, које могу послати међународну комисију да уреди ствари у Србији.⁹⁶⁴

Овде долазимо до једног од историјских тренутака када се неформалне вође две антикњажевске политичке фракције састају, и то на дан Светог Николе, да договоре не само један нацрт закона већ суштинску улогу Скупштине у будућем политичком систему Србије, онако како су је обојица видели. Овде можемо да уочимо на делу компромис између, по нашем суду, вођа конзервативаца и либерала, који договарају платоформу на којој ће се ући у промену режима, за који су обе стране мислиле да је исувише ауторитаран.

По Грујићевим речима, састанак је био договорен уз посредство Ранка Алимпића. При доласку у Гарашанинову кућу, Грујић је могао да види стандардно политичко посело кајмакамаца – чиновници, начелници округа и срезова, свештеници и протојереји-ставрофори.⁹⁶⁵

Прилажемо Грујићево сведочанство тог тренутка: „Док сам у соби где беше и Госпођа Гарашанка с једнима седио и чекао, док Гарашанин с некима у другој соби сврши неки посао, љуто ме заједу гдекоји началници. Перуничих, началник чачански, говораше: Ова млада господа читали како је у Французкој некад било, па им се угрејале главе, те оће сад и код нас по некаким теоријама да раде и с нама бруку чине. Они баш ни мукајет што су ту толики началници с

⁹⁶² Грујић, 1923, 2. књ., 89–99. стр.

⁹⁶³ Ђурић, 1999, 105. стр.

⁹⁶⁴ Алимпић, 1892, 167. стр.

⁹⁶⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 91. стр.

народом, но оће да овај њи слуша, па неће ни да се договарају с господином Гарашанином, оће којекакве утопије републиканске да уводе.”⁹⁶⁶

Перуничих је овде говорио са позиције те 1858. године, у којој је Наполеон III увелико као цар владао Другим француским царством, које је постојало од краја 1852. године. У том смислу не бисмо рекли да је Гарашанинов део кајмакамске струје био реакционаран у смислу рестаурације апослутизма, већ као одбрана монархије у односу на републику. Такође, не бисмо Гарашанинову фракцију називали ретроградном јер је у европском контексту Француска Наполеона III била утицајна држава у смислу политичког наратива који је заступала. Тако се из ове опаске коју је Перуничих упутио Грујићу види да се доследна републиканска, либерална идеологија у то време сматрала као ствар прошлости и поражене идеје. Зато није неразумљиво зашто су Гарашанин и његови, условно речено, конзервативци, иако профранцуске оријентације, заступање француских републиканских идеја видели не само као непогодне за увођење на унутрашњем плану него и у том међународном политичком контексту, где је једини извор прогресивних идеја у Европи – Француска – сада царство.

Овде не желимо да на основу ове изјаве припишемо Грујићу републиканизам, већ залагање за сувереност Народне скупштине као идеје, а то је оно што су припадници Гарашанинове фракције замерали либералима тог времена и око чега је и настао главни спор током Светоандрејске скупштине између ове две партаје.

Када смо ово објаснили, онда прва Гарашанинова реченица разговора те вечери са Грујићем постаје јаснија, чак и када је посматрамо са позиције данашњег доба. Наиме, Гарашанин започиње разговор са: „Ама, шта оћеш ти са таким пројектом, ваљда да доведемо комисију страну, повредивши с таквим скупштинским законом Устав, за који гарантира Европа.”⁹⁶⁷

На то му је Грујић одговорио: „Ми без претходног тврђења Скупштине нећемо промену Књаза.”⁹⁶⁸

Овде нам је лако дати објашњење на питање: Како то да су два франкофила у том тренутку Гарашанин и Грујић дошли у позицију идеолошког, па следствено томе и политичког сукоба? И један и други су били за обарање ауторитаризма, и то обојица са позиција француских политичких идеја тог времена. Међутим, либерали и Грујић су били ближи тековинама Друге француске републике⁹⁶⁹ из 1848. Што је потпуно разумљиво јер је Грујић 1850. на студијама у Паризу у време најживљих политичких дешавања у Француској Републици. Са друге стране, као што смо већ приказали, Гарашанинови одласци у Француску су били 1852. (код Наполеона III) и 1855. године. Гарашанин се везује за тековине Другог француског царства.⁹⁷⁰ И ту долази до различитих визија будућности Србије. То значи да постоји консензус око тога да нема враћања на старо или одржавања постојећег стања, али постоји размимоилажење у ком смеру ићи даље у развоју политичког система у Србији.

⁹⁶⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 91. стр.

⁹⁶⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 91. стр.

⁹⁶⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 91. стр.

⁹⁶⁹ Више о Другој француској републици погледати у: 1) Guyver Christopher, *The Second French Republic 1848-1852: A Political Reinterpretation*, 2016.

⁹⁷⁰ Више о Другом француском царству погледати у: 1) Price Roger, „Documents on the Second French Empire, 1852-1870“, 2015; 2) Price Roger, „The French Second Empire: An Anatomy of Political Power“, 2001; 3) Quintin Barry, *The Campaign Of Sedan. Helmuth Von Moltke And The Overthrow Of The Second Empire*, 2006; 4) Miller Stuart, *The Second French Empire 1852–70*, 1988; 5) Price Roger, *People and Politics in France, 1848-1870*, 2004.

Сагледавајући речено, онда можемо да разумемо зашто Гарашанин, па ни кајмакамци, нису очекивали тај неприродан савез либерала и обреновићеваца, али као што смо већ објаснили, Грујић и либерали су се надали брзом доласку на власт кнеза Михаила, којег су сматрали као некога ко има прогресивније политичке идеје чак и од Гарашанина. Касније ћемо видети да је та политичка претпоставка либерала била погрешна. Либерална политика је била максималистичка одбијајући да са конзервативцем Гарашанином прави компромис, очекујући још веће прогресивне промене пошто кнез Михаило Обреновић буде поново на престолу. Касније ће се испоставити да је то била погрешна процена.

Као што смо рекли њихов договор око нацрта закона био је састанак у име две највеће опозиционе политичке фракције. Да то не би била наша тврдња без покрића, прилажемо Грујићеве речи: „Ја сам био опуномоћен од наши да могу пристати на све, што за добро нађем. А Гарашанина опет послушаће и Миша и Вучић и Совет.”⁹⁷¹ Поред тога, сматрамо да је важно сведочанство то што је Грујић записао шта је приметио током састанка са Гарашанином. Наиме, препознао је рукопис члана Савета Филипа Христића на белешкама Гарашанинове верзије нацрта закона који је користио.⁹⁷²

Већ око увода нацрта нису се могли усагласити. Прецизније, око тога да ли Скупштина може да предлаже или да успоставља закон о Скупштини. У члану 2 су се спорили око тога да ли је Скупштина законити представник народне воље. Гарашанин је то тумачио као да је воља Скупштине закон, а Грујић објашњавао да се односи на то да је само она скупштина која се сазове по слову закона та скупштина која се може сматрати стварним представником воље народа. То тумачење је Гарашанин прихватио и тај део члана 2 остао је у предлогу.⁹⁷³

Код другог става истог члана 2 имали су два спора. Став је према предлогу либерала гласио: „И ко се држању слободној радњи Скупштине противи, издајник је отечества.”⁹⁷⁴

Први спор је био око речи „слободна радња”. Гарашанин је заступао став да се не може дати Скупштини толика моћ да по начелу слободе ради, уместо по начелу законитости. Грујић је покушавао да објасни да се то подразумева, али је Гарашанин инсистирао. Компромис је направљен да се поред речи „слобода” дода и реч „законита”.

Други спор нису могли да разреше, а тицао се речи „издајник”. Грујић, иако није обзнанио своје намере Гарашанину у том разговору, записао је то у својим мемоарима. Наиме, Грујић је овим ставом хтео да застраши све оне политичаре који би покушали да оспоре одлуке Скупштине јер је реч „издајник” тада у народу била крајње компромитујућа. Поред јавне осуде коју би евентуални прекршилац овог става доживео, Грујић нам открива да је у Казненом закону Кнежевине Србије он лично уградио смртну казну за деликт издаје. Сматрао је да би таква заштита скупштинских одлука имала велики одвраћајући ефекат од удара на њу од стране других представника државе. Гарашанину није одговарала толико снажна Скупштина, поготово ју је није видео као део система поделе суверене власти. Сматрао је да кнез и Савет треба да деле законодавну власт. А по свему судећи, био је става да Скупштина треба да има улогу допуне и предлагача, са капацитетом узаконене и проверљиве легитимности. На крају се нису могли договорити око речи „издајник”, нико није попустио.⁹⁷⁵

⁹⁷¹ Грујић, 1923, 2. књ., 91. стр.

⁹⁷² Грујић, 1923, 2. књ., 89–99. стр.

⁹⁷³ Грујић, 1923, 2. књ., 89–92. стр.

⁹⁷⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 92. стр.

⁹⁷⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 89–92. стр.

У члану 4 дошло је до спора око става: „Народна скупштина по свом старинском обичају стараће се о свему што користе отечества изискује.”⁹⁷⁶

Гарашанин је тражио да се избришу речи „старински обичај”, док је Грујић објашњавао да оне указују на традицију српске скупштине, да то није нека новотарија. Гарашанин је инсистирао да би се могла увести различита тумачења тога шта је то „старински обичај”, те да би то опет била тачка сукоба око тога која власт је старија, тј. виша у држави. Грујић је на крају одустао од тих речи и оне су биле избрисане.⁹⁷⁷

Оно што смо навели као суштинско разликовање између Гарашанина и Грујића можда се најбоље види кроз њихову расправу око члана 5, који гласи: „Никакви закони о Књазу, Совету, попечитељима и Народној Скупштини не могу се издати ни променити без одобрења Народне Скупштине.”⁹⁷⁸

Гарашанин је хтео да се реч „одобрење” замени речју „саслушање”. Из овога се види да је Гарашанин, вероватно надајући се озбиљној политичкој позицији, хтео да уреди будући политички систем тако да га касније може држати под контролом. Овде бисмо нагласили да то не сматрамо малициозним плановима Гарашанина, поготово имајући у виду да је његов политички став оно што је доминантан политички тренд у Европи тог добра. Штавише, Гарашанинови ставови су у доброј мери у корелацији са актуелним дешавањима чак и у Француској, имајући у виду да је Наполеон III увелико цар.

Главни Грујићев аргумент за одбрану овог става био је заправо спољнополитичког карактера. Грујић је врло горљиво заступао став да је увршћивање Народне скупштине у поделу власти заједно са Саветом и кнезом у државном интересу Србије. Наиме, он је споменуо пример Етем-пашине мисије, у којој је Порта, али и страни конзули у Београду, утицала на политичка дешавања у Србији политичком игром између кнеза и Савета. Другим речима, тако ојачана два органа која се међусобно боре за власт праве повољне услове за стране интервенције, а пре свега интервенције Порте. Гарашанин је објашњавао да би увођење Скупштине као равноправног органа власти са кнезом и Саветом било против Устава и да би та повреда Устава заправо био повод за још дубље мешање гарантних сила и Порте.⁹⁷⁹

У том смислу прилажемо Грујићево објашњење: „Ја сам му доказивао да би поред свега тога ми могли, ако би потребно било и пред Портом и пред гарантима оправдати ово узаконење са целим његовом, почем се не иде на ограничење, но на утврђење власти коју већ има Совет и Књаз, и по којој власти они могу све остале законе издавати. У осталом реко му, да је и он сам толико пута говорио, а и ја држим, да смо ми само што сложено и крепко оћемо, то ће проћи, и Порта ће ућутати. Најпосле реко му, то је известно да сталности у тим основним законима нема, нити може бити, ако ји, по досадашњем обичају, Совет и Књаз могу мењати кад им је како воља. Треба дакле још неко трећи у томе да учествује. Тај трећи не може нико други бити но или Порта или народ; а ваљда нема Србина, који ће прво тети.”⁹⁸⁰

⁹⁷⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 89–92. стр.

⁹⁷⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 89–93. стр.

⁹⁷⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 89–93. стр.

⁹⁷⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 89–93. стр.

⁹⁸⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 93. стр.

На ово објашњење Гарашанин није имао двојбе, и он је био за народ, али никако није могао да прихвати одредницу „без одобрења”, он је тражио речи „без саслушања”.⁹⁸¹

Грујић је оштро био против овога јер је знао да би то Скупштину претворило у обичан саветодавни орган чије би одлуке биле у потпуности правно необавезујуће. Не само да би то ослабило Скупштину, већ би по Грујићевом суду то била обмана народа и народних посланика, којима би се пружила илузија да учествују у одлучивању о сопственој судбини. На овом примеру видимо како је Грујић, иако објективно припадник елите тадашње Србије, ванредног образовања, по много чему авангардан у својим визијама политике и друштва Србије, ипак остао доследан својој дечачкој љубави према свом народу и обичном српском сељаку. Другачије речено, Јеврем Грујић је упркос моћи манипулације коју је могао да поседује на основу свог образовања и политичке разборитости, ипак изабрао да ради у народном интересу. Отуда је та идеја народног суверенитета која би била изражена кроз неповредивост институције Народне скупштине њему била тако дубоко укореењена.

По нашем суду, због обостране посвећености националној ствари, Гарашанин и Грујић су постигли компромис да уместо речи „без одобрења” стоје речи „без споразумлења”. Ни један ни други нису били задовољни до краја том формулацијом, али је она била обострано прихваћена.⁹⁸²

Код чланова 6 и 8 било је спора око надлежности Скупштине да одобрава нова увођења пореза. Став је либерала ту био ригидан да по начелу народне суверености о питањима пореза и буџета Скупштина мора да има своју улогу. Гарашанин је, одустајући од своје почетне, либералима супротне, поставке да Скупштина има само консултативну улогу, на крају попустио, те су дошли до одредбе по којој ће се пред Скупштином образлагати потреба за новим наметима. Слично је било и са ставом у члану 7, у којем су се прописивали услови по којима се држава могла задуживати, где је одобравање Скупштине замењено формулацијом да се тражи њен пристанак.⁹⁸³

У члану 9, по предлогу либерала, став је гласио: „Скупштина је народна највиша контрола у земљи. Она може прегледати све послове државне и о њима суд свој изрицати.”⁹⁸⁴

Гарашанин је тражио да се први став у потпуности обрише, а да се други члан преформулише у значајној мери како би му се променио смисао и како би се дозволило само да Скупштина формира комисију која може да изврши проверу стања државних финансија. Грујић је прихватио да се први став обрише, али је инсистирао да се други став остави. Гарашанин је онда предложио да се други став преформулише тако да не буде да Скупштина даје свој суд, већ своје мишљење. Грујић се на крају сложио са овим предлогом.⁹⁸⁵

Овде можемо да видимо да је, по свему судећи, нацрт закона о Скупштини, који су либерали припремили са намером, био доведен до готово крајњих захтева, толико радикалних да је сасвим сигурно да су и они били свесни да ће тешко проћи. Међутим, извесно је да су очекивали преговоре у којима ће морати да попуштају, те да ће и после различитих попуштања тај законски предлог и даље бити изнад свих реалних очекивања народних суверениста и либерала.

⁹⁸¹ Грујић, 1923, 2. књ., 89–93. стр.

⁹⁸² Грујић, 1923, 2. књ., 89–94. стр.

⁹⁸³ Грујић, 1923, 2. књ., 89–95. стр.

⁹⁸⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 94. стр.

⁹⁸⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 89–94. стр.

Код чланова 10 и 11 настао је озбиљан спор који је могао да у потпуности остави преговоре Грујићевих либерала и Гарашанинових конзервативаца. Члан 10: „Народна Скупштина може уништити сваки закон и свако поједино расположење у закону ком, осим они, који су са њеним одобрењем издати.”⁹⁸⁶ Члан 11: „Народна Скупштина може уништити сваку противзакониту или нецелисходну административну наредбу или решење ма које власти земаљске.”⁹⁸⁷

Гарашанин није хтео ни да чује за формулацију по којој би Скупштина имала право да поништава законе и подзаконске акте. Грујић и либерали су хтели да овим одредбама обезбеде моћ Скупштини да у свом једном заседању у години може преиначити или поништити одлуке које су у међувремену противправно донесене. Гарашанин је спочитавао да тиме желе унизити политичку моћ Савета и кнеза, али се Грујић залагао за те одредбе јер је својим очима гледао колико се противзаконитих одлука доносило за места секретара Савета, без шансе да се то икада поништи. Са друге стране, Гарашанин је подсећао на своју тезу да би таква надлежност Скупштине била у колизији са актуелним Уставом. Гарашанин је око овога био неумољив и пристајао је само на то да Скупштина може да предлаже Савету и кнезу да они укину законе својом одлуком.⁹⁸⁸

Грујић је записао: „Ја сам му доказивао, и он је и сам увиђао, да од овога народног „вето” колико је за земљу важно не може никакве опасности бити за правителство ни за мир земаљски; јер нигде се у нашем пројекту не даје народу право, да сам какав закон, наредбу, изда, но само да укине оно, што нађе да није пробитачно за народ; а правителству остаје да се договара са Скупштином или да само размишља, па изда други закон или наредбу користнију за земљу.”⁹⁸⁹

Као што се види из овог важног прилога, Грујић није ишао толико радикално са захтевима па да од Народне скупштине направи једину институцију законодавне власти. Не. Он је заправо Скупштини хтео да додели, како је и сâм рекао, право на вето закона, који би фактички могао да траје само онолико дуго колико је Скупштина заседала у тој години. После тога би кнез и Савет наставили да се баве легислативом као и пре заседања Скупштине. Другим речима, Грујић и либерали су желели већу контролу народа над процедуром доношења закона, као и да у посустајућу улогу Порте у том процесу уметну вољу народа кроз јачање институције Народне скупштине.

Овде најјасније можемо да видимо спој националног интереса и борбе за народну сувереност у политичкој идеологији Грујићевих либерала тог доба, коју можемо назвати *идеологијом светоандрејског либерализма*. Као што смо показали, за либерале је борба против турског утицаја у Србији ишла руку под руку са борбом за демократију. Полуге политичке власти које је Порта полако попуштала либерали су имали за наум да предају у руке народа. И то не на било који начин, него кроз законом утврђену процедуру за демократски избор посланика по већинском систему за редовне годишње сазиве Народне скупштине.

Слободан Јовановић оцењује да, са једне стране, Гарашанин није хтео да одбија од себе либерале јер су му били потребни за смену кнеза, али није хтео ни да попусти око кључних ствари, са друге стране. Тако Јовановић каже да су либерали ти који су одступили и попустили

⁹⁸⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 94–95. стр.

⁹⁸⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 95. стр.

⁹⁸⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 89–95. стр.

⁹⁸⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 95. стр.

око главних тачака јер је притисак не само кајмакамаца него свих противника кнеза одвећ био превелик за даља одуговлачења.⁹⁹⁰

Упркос свему овоме, Гарашанин није прихватио изворни предлог либерала. Када је изгледало да две стране никако неће моћи да се договоре, Грујић је попустио. Он је мислио овако: „Ваљало ми се дакле довијати што боље могу, да то протуримо. Али бадава. И они су тако исто познавали силу, коју би Народна скупштина са таким правом задобила. Они јој га, дакле, нипошто уступити не хтедохе. И тако да би се барем са осталим продрло и да би једанпут видели Скупштину сталним законом за унапредак утврђену, ја пристанем на реч „захтевати” као нешто јачу од оне „предлагати” [коју је Гарашанин тражио као контрапонуду, прим. Д. Ј.].”⁹⁹¹

Грујић је ипак као примарни циљ имао да закон у што интергралнијем његовом предлогу буде прихваћен од стране Гарашанина. Никако није смео да ризикује да до усвајања закона не дође, поготово што он ништа мање од Гарашанина није прижељкивао смену кнеза Александра. Она не би била могућа без компромиса који су њих двојица то вече правили.

Можда најважнији спор био је око члана 12: „Народна Скупштина има пуну власт у име народа попечитеље дати под суд”⁹⁹²; „Народна Скупштина може дати под суд сваког чиновника или служитеља народног без разлике реда и струке”.⁹⁹³

Гарашанин је одбијао овакву формулацију јер би то дало простора за личне прогоне којима никада краја не би било и да би такво стање државу могло да доведе у тешку ситуацију. Понудио је да се први став преформулише тако да Скупштина може да предложи Савету да попечитеље могу извести пред суд, док је за други тражио да се у целости избрише. На крају је формулација опет била таква да Скупштина може директно тужити суду и попечитеље и чиновнике.⁹⁹⁴

Грујић је признао своју стварну намеру код овог члана записавши: „Ја сам увиђао уместност његови разлога, али ми смо тели да осигурамо Скупштини право, да се може у случају, ако Порта с кајмакамством успе па оно и дуже узтраје, згодном приликом један мац курталисати и олигархије великаша и његови помоћника, нижи чиновника.”⁹⁹⁵

По овоме можемо да проценимо колика је заправо била снага кајмакамаца. Гарашанин и Миша, па и Вучић уз њих, имали су велика очекивања на основу политичке снаге којом су располагали уочи Светоандрејске скупштине. Видимо из претходног прилога да Грујић није толико размишљао о извесности смене кнеза Александра колико о будућој политичкој позицији после те смене. Овде можемо да видимо да су се либерали трудили да створе институционалну основу, пре свега, кроз Народну скупштину како би могли да парирају будућој власти кајмакамаца, која не би имала подршку само од Порте него, сасвим сигурно, и од Француске. Ако су либерали имали такву перцепцију ствари, онда не чуди њихова наизглед нелогична одлука да подрже повратак Милоша Обреновића.

⁹⁹⁰ Јовановић, 1990, 234. стр.

⁹⁹¹ Грујић, 1923, 2. књ., 95. стр.

⁹⁹² Грујић, 1923, 2. књ., 96. стр.

⁹⁹³ Грујић, 1923, 2. књ., 96. стр.

⁹⁹⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 96. стр.

⁹⁹⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 96. стр.

Члан 13 нацрта либерала односио се на уређивање редовности будућих заседања Народне скупштине. Предлог либерала је био да то буде сваке године на празник Малу Госпојину, али је Гарашанин инсистирао да редовни сазив буде на сваке две године. Грујић је потом тражио да се та ствар препусти већинском гласању комисије и пленума, па како посланици буду одлучили. Једини услов му је био да уколико буде изгласано да се Скупштина сазива сваке друге године, прва следећа буде на Малу Госпојину следеће, 1859. године.

Код члана 15, који је по нацрту предлога гласио: „Попечитељи под којима се пропусти сазвати и држати редовну Скупштину до уреченог дана, сматраће се и казнити као издајници отечества”⁹⁹⁶, Гарашанин је тражио да се став преформулише тако да се изостави експлицитно помињање кажњавања и да се уместо „издајника” они сматрају „преступницима закона”⁹⁹⁷, што је Грујић и прихватио.⁹⁹⁸

Оно што бисмо подвукли као, за наш хипотетички оквир, важан идеолошки став Јеврема Грујића јесте његов поглед да је нарушавање Народне скупштине као институционализоване и законите народне воље не само правни деликт него и деликт против патриотизма. Он сматра да је издаја Народне скупштине исто што и издаја народа, са чим се можемо сагласити у контексту проматрања народног суверенитета. Из тога следи да за Грујића и његове либерале државног интереса нема без народне воље и да сваки покушај да се прекине веза између државе и народа представља акт издаје и државе и народа.

Овим договором Гарашанин и Грујић су завршили састанак то вече. Чланови комисије Народне скупштине обеју фракција добили су поруку о томе да су основне ствари договорене и да се треба ићи ка заједничком предлогу закона како би се што пре наставило са важном ствари смене кнеза Александра Карађорђевића.

Следећег дана, 7. децембра (по старом), у недељу, комисија се састала и спровела све договоре усвојивши амандмане и додавши нове чланове, тако да је коначни предлог закона имао 40 чланова. Тај предлог је прослеђен назад у пленум Скупштине као званичан предлог закона о Народној скупштини.

Следећег дана, 8. децембра, одржана је седница Скупштине која је на дневном реду имала усвајање предлога закона о Народној скупштини, који је претходно комисија утврдила на основу договора Грујића и Гарашанина. Занимљиво је напоменути да Миша Анастасијевић није дошао да председава том заседању. По Грујићевом сведочанству, званично објашњење је било да се није здравствено осећао добро тог дана. Међутим, испоставило се да је Кабули-паша био згрожен предлогом закона и да га никако није одобравао. Миша Анастасијевић је једино својим одсуством са седнице могао да демонстративно покаже посвећеност Порти и одржавању постојећег стања у Србији. Изненађење предлогом закона код Кабули-паше и неких конзула гарантних сила било је утолико веће јер су кајмакамци држали у уверењу све њих да потпуно држе под контролом дешавања на Светоандрејској скупштини.⁹⁹⁹

Овде бисмо додали да изненађење не произилази из некаквих нереалних обећања Гарашанина, Мише и Вучића. Напротив. Објективна политичка моћ кајмакамаца, који су заправо били заступници већине оне политичке струје називане уставобранитељима. Кајмакамци и њихова политичка фракција били су доминантни у односу на књажевце,

⁹⁹⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 96. стр.

⁹⁹⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 96. стр.

⁹⁹⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 96. стр.

⁹⁹⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 98. стр.

обреновићевце, а свакако у односу на групу либерала, који су имали подршку у Београду и међу образованим људима, омладином, али ни близу као остале политичке фракције. Било је потпуно невероватно да једна мала група, као што су либерали били, да нову животну снагу обреновићевској фракцији, и то баш у оном делу где је највише оскудевала – у политичком вођству. Због тога нису били изненађени само страни представници у Београду, већ и сами унутарполитички актери.

Како је и Грујић сам приметио, чак је и искусни Гарашанин изгледа био потценио потенцијал либерала и Грујића да направе план и на тај начин спроведу да он битно утиче на ток Скупштине. Подсећамо на почетак разговора Гарашанина и Грујића, када је и сам Грујић оставио запис да је Гарашанин био зачуђен начином на који Гарашанин са њим преговара. „Ја му кажем одсечно: ми без претходног утврђења Скупштине нећемо промену Књаза. То га мало зачуди.“¹⁰⁰⁰

Упркос томе и свим могућим политичким последицама, предлог закона био је усвојен на пленарној седници Светоандрејске скупштине, која је одржана 8. децембра (по старом) 1858. године. Оно што је, по нашем мишљењу, врло важно, јесте да су сви чланови предлога закона усвајани један по један. Уз одређене измене током расправа, по сваком члану били су усвајани једногласно. Једини члан који је био усвојен већином гласова био је члан 24.¹⁰⁰¹

У даљем тексту овог рада прилажемо коначни текст Закона о Народној скупштини који је Светоандрејска скупштина усвојила и проследила на потврду Савету. Тај закон и процедура његовог доношења на Светоандрејској скупштини је од високе важности за наш хипотетички оквир јер је управо Јеврем Грујић један од најзаслужнијих људи за израду текста нацрта закона, па потом утврђивања коначног предлога, те и лобирања за готово једногласно изгласавање тог предлога закона. Народна скупштина је на крају донела закључак којим је изразила вољу да Савет у најкраћем року овај предлог закона узме у решавање и да о томе извести Народну скупштину.¹⁰⁰²

5.2.13. ЗАКОН О НАРОДНОЈ СКУПШТИНИ

„Народ Србски чрез своју Свето-Андрејску Скупштину, скупљену у Београду год. 1858,
предлаже

ЗАКОН О НАРОДНОЈ СКУПШТИНИ

1. Народна Скупштина једна од најстарији и најсветији установа у Књажевству Србском. Она је законита воља Народа Србског.
2. Ко се држању и слободној законитој радњи Народне Скупштине противи, издајник је Народа.

¹⁰⁰⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 91. стр.

¹⁰⁰¹ Грујић, 1923, 2. књ., 99. стр.

¹⁰⁰² Грујић, 1923, 2. књ., 99–103. стр.

3. Скупштину Народну нити ко може уништити, нити је у праву њеном ограничити.
4. Народна Скупштина стараће се о свему што корист земаљска изискује.
5. Никакви закони о Књазу, Совету, Попечитељима и Народној Скупштини не могу се издати ни променити без претходног споразумлења са Народном Скупштином.
6. Народна Скупштина има власт у име Народа захтевати да се сваки нецелисходан закон и свака административна, интересима Народа противна, наредба уништи.
7. Србија се не може нити задужити нити нашто обавезати, док на то Народна Скупштина не пристане.
8. Никакав приход за државну касу, кои би на терет Народу посредно или непосредно пао, не може установити, нити икакав издатак из народне касе учинити, док се најпре потреба тога било особено, било у главном годишњем буџету државном пред Народном Скупштином не докаже.
9. Народна Скупштина може прегледати све послове државне и о њима мненије своје изрећи.
10. Народна Скупштина може у име Народа попечитеље, чиновнике и званичнике народне без разлике реда и струке за њихова противу закона доказана дела оптужити суду, и суд је дужан тужбу примити и иследовање и суђење предузети.
11. Народна је Скупштина састављена из лица која народ изабере.
12. Народна Скупштина држаће се сваке године у престолном месту Србије о Малој Госпођи.
13. Правителство ће наредити да се до Велике Госпође избор посланика сврши.
14. Ако се нови посланици до Велике Госпође не изаберу, онда ће се посланици последње Скупштине сматрати као да су на ново изабрати, и дужни су, не чекајући на позив власти, сами на одређено место доћи и Скупштину о Малој Госпођи отворити.
15. Попечитељи, под којима се пропусти сазвати и држати редовну Скупштину до уреченога дана, сматраће се и казнити као највећи преступници закона.
16. Сваки пунолетан грађанин србски, био он кога му драго стања, реда или званија и заниманија, кои није за злочинство, из лакомства или користољубија учињено, осуђен, може бирати посланика у месту где станује, или где има непокретни добара, или начин живљења.
17. Ко може бирати посланика, може свуда и изабран бити за посланика, ако има 30 година, без сматрања, је ли он ту где се бира или није.
18. Избор посланика за народну Скупштину биће савршено слободан, без икаквог мешања власти.
19. Који би претњом, поклоном или ма којим недозвољеним начином радио за себе или за другога да изабран буде за народног посланика, тога ће судови казнити затвором од једног месеца до годину дана.
20. Сваки срез и свака окружна варош бира за себе посланика. Тако и свака варош у срезу која има 500 порезки глава бира за себе посланике.
21. По срезовима бира изборна скупштина, коју састављају избирачи из свакога села или вароши у срезу. Свако село или варош која не бира за себе, а има мање од 50 порезки глава, изабраће на сеоском састанку два човека, а села преко 50 порезки глава изабраће на свкаи 50 порезки глава по два човека. Ови изабрани људи састаће се одређеног дана у означено место на срезску изборну скупштину која ће изабрати посланике за Народну Скупштину.
22. У окружним варошима и у вароши Београду, као и у варошима које нису окружне, а по члану 21 могу за себе изабрати посланика, бира изборна скупштина коју састављају сви, који имају право бирати.

23. На изборној скупштини председава председатељ оног примиртелног суда где се скупштина држи.
Ко има највише гласова, онај ће се прогласити за посланика.
24. Сваки срез и свака окружна варош у срезу која по члану 21 за себе бира, изабраће на сваки 500 порезки глава једног посланика.
И оне окружне вароши које имају мање од 500 порезки глава, бирају једног посланика.
Ако би оно, што у коме срезу или вароши прелази преко 500 порезки глава, износило више од 250 порезки глава, то ће се тамо изабрати још један посланик; ако ли онај вишак не прелази 250 порезки глава: то се неће рачунати.
Попечитељство Внутрењи Дела обнародоваће таблицу, у којој ће стајати, колико која окружна варош, срез или варош која није окружна, а може изабрати посланика, има порезки глава, и колико ће изабрати посланика.
25. Скупштина ће под управом најстаријег посланика по годинама из своје средине изабрати себи председатеља, подпредседатеља и два секретара. Но Скупштина секретаре може изабрати и са стране.
26. Пуномоћија посланика, која ће бити снадбевана печатом обштине и подписана од председатеља и деловодитеља изборне скупштине, у варошима од обштинара, а у срезу од по једног избирача из сваког села, прима и прегледа једна комисија скупштинска састављена из 18 посланика, а Скупштина сама решава, јесу ли пуномоћија и избори законити.
27. Пошто су званичници скупштине изабрати, и пошто је Скупштина пуномоћија прегледала, она ће известити Совет, а овај Књаза, који ће сам собом или чрез свога представника Скупштину отворити.
28. Скупштина траје највише месец дана. Но у случају изванредне потребе, може се Скупштина и на даље продужити.
29. Заседанија Скупштине могу се почети, кад има две трећине посланика.
30. Свако закључење Скупштине биће законито кад за њега да глас половина посланика који се у заседанију налазе, и један више.
31. Закључења Народне Скупштине подписује председатељ, подпредседатељ, по један посланик из свакога окружија и секретари.
32. Предлоге своје за издање каквога закона подносиће Скупштина Совету.
33. На поднешена закључења Скупштине, имаће јој се благовремено одговорити.
34. Протокол заседанија Народне Скупштине штампаће се у званичним и другим новинама земаљским.
35. У случају велике какве потребе, може Књаз у договору са Советом и ванредну Скупштину сазвати, на броју колика је и редовна, но ово сазивање ванредне Скупштине неће смети ни у чему на пут стати сазивању и држању редовне Скупштине Народне.
36. Народни посланици нису дужни никоме и никада одговарати за оно, што на Скупштини буду говорили.
37. Народни посланик не може ни зашта затворен бити за време Скупштине, док она најпре не одобри. Но кад би га та власт на смоам делу злочинства уватила, може га затворити, али је дужна одма од Скупштине одобрење искати, да га у затвору задржи.
38. На печату Народне Скупштине стајаће грб србски са надписом унаоколо: „Србска Народна Скупштина.”
39. Под старанијем председатеља и секретара Скупштине водиће се један достаточан извод свију дела Скупштине, који ће се с концем последњег заседанија, обичним подписом Скупштине (члан 31) снадбевен, дати печатати тако, да се сваком посланику даде по један екземпляр од истога, а и свима земаљским властима и обштинама доставити.

Срезке и окружне власти сазваће срезке и варошке скупштине и ту ће им овај избор делања Народне Скупштине прочитати, да тако цео народ добије верно и точно известије о свему, што је на скупштини рађено.

40. По саслушанију предложења којима се Народна Скупштина занимала, Књаз у сагласију са Советом, саслушавши предходно о томе мненије Скупштине, издаће указ да делања Скупштине престану. Указ овај Совет ће Скупштини доставити, и потом ће Књаз или сам собом или средством представника свог Скупштину једним говором закључити.”¹⁰⁰³

5.2.14. Страх од репресалија кнеза и буре барута у подруму Скупштине

Током ових дешавања у вези са законским предлогом и радом скупштинске комисије, у Београду су почели да се одвијају процеси који су били забрињавајући са аспекта интереса либерала. Једна од ствари била је та да су чланови Савета Антоније Мајсторовић и Ранко Матејић, као најзагриженији књажевци у Савету, виђени како често одлазе код Томе Вучића у његову кућу. По свему судећи, књажевачка стратегија имала је ослонац на идеји да ће се кајмакамци и либерали сукобити до те мере да ће цела Скупштина да пропадне. У склопу те стратегије радили су све што су могли да до тога дође. Сви су добро били свесни Вучићеве жеље да се појави на Скупштини и учини је својим политичким полигоном, као што је то урадио 10 година раније на Петровској скупштини. Међутим, осим књажевцима који су таквим Вучићевим потезом очекивали да ће доћи до сукоба међу опозиционим фракцијама, Вучићев долазак у Скупштину никоме није одговарао, па чак ни Гарашанину. Притом, Вучићева лична стратегија подразумевала је и пуну подршку либералима у њиховим захтевима за Закон о Скупштини. Вучић је на тај начин покушавао да обезбеди подршку свих оних који су за институционализацију Скупштине, а све у припремама да се у једном тренутку појави на Скупштини.¹⁰⁰⁴

Тога се и Грујић бојао. У понедељак, 8. децембра, после донетог Закона у Скупштини, Савет је заседао и, по повратку са седнице, Вучић је кочијом, први пут, по Грујићевом запису, прошао поред Грујићеве куће и позвао га на састанак у своју кућу касније тог дана. На том састанку га је подржао у вези са законом, али и својој подршци додао предлог да се либерали прикључе групи посланика који би му упутили позив да дође на заседање и да се обрати пленуму.¹⁰⁰⁵

Грујић нам је оставио увид о томе: „Тад ми каза, како су неки депутирци долазили и звали га у Скупштину, па ми рече: „кажи ти тамо, нек они мене зову, нек само пошаљу за мене, ја ћу доћи, ја се не бојим никога, ја Бога ми, само ако дођем у народ оћу да му кажем, нек слободно тражи његово, и нек се баш никога не боји.” Ово ме упрепасти. Јер смо сви знали, да ће све бити како Вучић оће, ако само у Скупштину дође.”¹⁰⁰⁶

Као што можемо да видимо, Грујић је био веома забринут могућношћу да се Вучић по позиву појави и узме реч на Скупштини јер је Вучићева популарност у народу, али и његова

¹⁰⁰³ Грујић, 1923, књ. 2, стр. 99–102.

¹⁰⁰⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 102–110. стр.

¹⁰⁰⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 102–110. стр.

¹⁰⁰⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 103–104. стр.

вештина реторства, која је била усмерена на обичног човека тог доба, очигледно била превелика за способност кајмакамаца и либерала да је обуздају.

И Гарашанин је био забринут. Чим је чуо да је Грујић био код Вучића, тражио је састанак са Грујићем. Истог дана су се видели код Гарашанина у кући. Тада је саопштио Грујићу да он није једини са којим је Вучић разговарао на ту тему, те да последњих дана, док су се они бавили предлогом закона током празника, он разговара са многим посланицима, предлажући им да га позову да дође на Скупштину.¹⁰⁰⁷

„Он ми каза [Гаршанин, прим. Д. Ј.] да је чуо да је Вучић неке депутирце прошле ноћи звао и рекао им да га зову у Скупштину, па пита да не буде и мене за то звао. Забрину се врло, кад му је реко да је за то. Гарашанин ми рече, да су код Вучића учестали Мајсторовић и Ранко Матејић, најжешћи књажевци. Управо ми каза, да се боји да Вучић наједанпут не пређе опет Књазу.“¹⁰⁰⁸

Наш суд је да је Гарашанин био у праву што страхује од те опције упркос чињеници да је Вучић био виђен за члана будућег кајмакамског намесништва, што је и била стратегија кајмакамаца, као што смо већ објаснили. Међутим, што су либерали са обреновићевцима придобијали све већу подршку за повратак Обреновића, а Гарашанин и Миша Анастасијевић били ближи својим личним стратегијама, то је било логично да се Вучић враћа својој, већ опробаној, тактици. Он је могао паралелно да ради на два колосека. Први је био да, како су се Грујић и Гарашанин прибојавали, практично преузме већинску подршку Скупштине једним својим популистичким говором и да цела ствар заузме неки потпуно нови и непредвиђени смер развоја догађаја. Други пак да направи савез са књажевцима исто као што је и на почетку владавине кнеза Александра Карађорђевића. Другим речима, ствари су почетком те недеље почеле да изгледају све неизвесније.

Већ следећег дана, 9. децембра, у уторак, док се у Скупштини расправљало о предлозима посланика за доношење закона о слободи штампе, испред зграде у којој се одржавала Скупштина групе посланика заговарале су позивање Вучића на заседање.¹⁰⁰⁹

Неки од кајмакамских посланика, који су били Вучићеви људи, говорили су да: „треба господара Вучића зовнути у Скупштину, да овај народ није досад, па не треба ни сад да се доваја од Вучића и да без њега ради, а он оће с народом и доћи ће у Скупштину, ако га само зовне и биће с народом.“¹⁰¹⁰ Имајући у виду да су Грујић и Гарашанин претходно договорили да се супротставе таквим захтевима и да је Грујић у свом најужем либералном колу исту одлуку донео, он је одмах реаговао на те покушаје. Истог тренутка се обратио окупљеним групама посланика: „Не варајте се браћо, по закону Вучић не може у скупштини радити, и посланици га не могу у Скупштину звати; и који би предложио да се зове, онај би радио мимо закон, и он је противу нас и ми смо противу њега. А с нама је закон, сви остали посланици и сав Београд. И сви нећемо и не дамо, да се Вучић зове у Скупштину.“¹⁰¹¹ Грујић је овим отвореним супротстављањем успео да Вучићеве посланике одврати од предлагања такве ствари у самом пленуму јер их је био прекинуо у сакупљању подршке осталих посланика који су им били неопходни да створе критичан број гласова који би такав предлог довели до усвајајуће одлуке.

¹⁰⁰⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 102–110. стр.

¹⁰⁰⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 104. стр.

¹⁰⁰⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 106. стр.

¹⁰¹⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 106. стр.

¹⁰¹¹ Грујић, 1923, 2. књ., 106. стр.

Као што можемо да видимо на примеру Вучићеве индивидуалне стратегије, опште расположење у граду тих дана било је проткано нестрпљењем које рађа неизвесност, а онда и страх. То стање настало је због перцепције коју су људи имали, а то је да се смена кнеза, која је очекивана одмах на почетку, одлаже. Такав вакуум који су либерали, својим тврдим ставом у политичком плану своје фракције, нехотице створили био је погодан за бројне друге политичке играче да покушају попунити тај празан простор својим активностима, као што је то и Вучић покушавао. Са друге стране, књажевци су таквом ситуацијом сигурно били охрабрени да предузму кораке против светоандрејаца и Скупштине.¹⁰¹²

У Београду су се тих дана развијале различите форме критичких прича на рачун Скупштине и Странке Светоандрејске скупштине. Можемо их поделити у четири групе. Прва група критика ишла је линијом да либерали намерно коче процес смене кнеза и да потајно и посредно раде за књажевце. Наводно, по тој тези, њихово залагање за закон и дипломатске ноте које су послате Порти и гарантним силама биле су ту да дискредитују Скупштину и њен рад. Друга група критика заснивала се на критици интелигенције Београда, која је, пре свега, била усмерена на то да је Скупштина почела да задире у Устав својом законодавном делатношћу, али и да преузима на себе дипломатско општење, што није у њеној надлежности.¹⁰¹³

Трећа група критика била је темељно идеолошка и врло вероватно је долазила из табора кајмакамаца, иако за то немамо доказе да потврдимо. Наиме, цела ова група критика може се свести на следећи Грујићев запис: „Ни за адресе [дипломатске ноте, прим. Д. Ј.] не бесмо бољим гласом обрадовани; јер ученост наша измејаваше и нас и што предлажемо и Скупштину што нас слуша, те срамотимо народ не гледајући свој посао и оно зашто је позвата, но бацајући се у политику и мешајући се у ствари, које не зна и које не припадају њој но правителству.”¹⁰¹⁴

Овде можемо да препознамо сукоб на линији либерали – конзервативци, о којем смо већ говорили у претходном делу текста. Он није само заснован на различитим концепцијама француске државотворне идеје бонапартистичког царства, са једне стране, и Француске Републике, са друге стране. Овде на делу имамо још један темељни сукоб који има своје шире европке корене у смислу сукоба две концепције суверенитета. Посебно то препознајемо у последњем делу приложеног текста, где се говори о томе како Народна скупштина као институција заснована на начелу народне суверености нема шта да тражи у пословима „правитељства”. Тиме је део тадашње београдске интелигенције, највероватније потакнути Гарашаниновим круговима, хтео да каже да сувереност не припада народу већ држави – правитељству. Ту можемо да препознамо сукоб француске, републиканске и немачке државотворне правне традиције.¹⁰¹⁵ То значи да је тај идеолошки сукоб, на линији онога што можемо назвати зачетком конзервативног и либералног покрета у Србији тог времена, допуњен и супротстављеним схватањима концепта суверености ка којем се може ићи у будућем развоју Србије.

Слободни смо и да направимо условно поређење са енглеским искуством подела на виговце и торијевце¹⁰¹⁶, само овог пута у једној закаснелој српској верзији. Тако бисмо онда као зачетнике те идеолошке дихотомије модерности у Србији означили Грујића и Гарашанина.

¹⁰¹² Грујић, 1923, 2. књ., 102–110. стр.

¹⁰¹³ Грујић, 1923, 2. књ., 102–110. стр.

¹⁰¹⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 105. стр.

¹⁰¹⁵ Ближе погледати у: Симеуновић, 2002, 101–107. стр.

¹⁰¹⁶ Опширније о виговцима, торијевцима и Енглеској шире, погледати у: 1) Evans J. Eric, *Political Parties in Britain 1783-1867*, 1985; 2) May Thomas Erskine, *The Constitutional History of England since the Accession of George Third*

Четврта група критика заснивала се не на заједничкој теми или предмету критике него на заједничкој мотивацији виђенијих али завидних људи, који су били фрустрирани чињеницом да и сами не учествују у таквом историјском процесу какав је Светоандрејска скупштина.¹⁰¹⁷

Имајући у виду да је ова четврта група феномен врло познат у савременом политичком понашању политичког живота Србије, сматрамо да је друштвено релевантно да пренесемо Грујићево пророчко тумачење таквог критизерског понашања у јавном животу: „Разуме се да су од наши учени људи, осуђујући тако ту прву радњу скупштинску, неки то чинили доиста по убеђењу, неки с несазнавања свију узрока које нисмо могли обелодањивати, неки по саревновању, што нису и сами у Скупштини, или што се налазили увређени, што ми излазимо с предлозима, о којима се имало са њима споразумели нисмо, а неки зар и по обштности природе људске наилазити ману онеме, што други раде, за показивати да би сам боље радио, кад би у том послу био.”¹⁰¹⁸

Када све ове факторе узмемо у обзир, па томе прикључимо и чињеницу да Миша Анастасијевић тог дана, 9. децембра, у уторак, није дошао на заседање, највероватније по наговору управо Томе Вучића, можемо тиме да објаснимо нарастајући страх у Београду. Страх од неизвесности која је настала због одуговлачења започињања смене кнеза Александра. По Грујићевој претпоставци, Мишино одсуство тога дана било је узроковано Вучићевим наговором који је требало да му отвори пут ка доласку у Скупштину, а који је осујетио управо Грујић. Тако је дошло до тога да још један дан буде одложена смена кнеза, што је још више створило нервозу код посланика и јавности у Београду.¹⁰¹⁹

Када се по граду прочуло каснијег поподнева да ни тог дана, у уторак, није покренута смена кнеза, узнемирење међу посланицима и ширим политичким фракцијама почело је да расте. Кајмакамски посланици ургирали су код Гарашанина да се што пре нешто предузме, жалећи се да постоји опасност по њихову безбедност. Исто тако су врло оштро протестовали обреновићевски посланици код најужег кола либерала. Сви су били у страху да ће кнез кренути силом на њих. Што се више одуговлачило, то су људи имали више бојазни и били спремнији да се повуку из целе ствари.¹⁰²⁰

Да уплашеност буде већа, почеле су да круже разне приче о могућем нападу на Скупштину, али и на посланике. Колико је страх био утемељен, указује и чињеница да је у граду била смештена тзв. чета књажеваца коју је предводио извесни Љотић. Поред Љотића, наоружане момке који су коначили у његовој кући имао је и Антоније Мајсторовић, члан Савета и један од најоданијих књажеваца.¹⁰²¹

„А по свој вароши разпросто се беше стра од Љотићеве чете, за коју се држало да је врло велика, а управо није више од десетину друга имала и ноћивала је у конаку. А и од Мајсторовићеви момака беше свет уватио стра, а њи је било само 7 и ноћивали су у кући његовој. По вароши се говораше, да једне ноћи Књаз пустити Љотићеву чету и Мајсторовића с

1760-1860, 1874; 3) Conway Stephen, *War, State, and Society in Mid-Eighteenth-Century Britain and Ireland*, 2006; 4) Clark Jonathan C.D., *The Dynamics of Change, The Crisis of the 1750s and English Party Systems*, 1982.

¹⁰¹⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 102-110. стр.

¹⁰¹⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 105. стр.

¹⁰¹⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 102-110. стр.

¹⁰²⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 102-110. стр.

¹⁰²¹ Грујић, 1923, 2. књ., 102-110. стр.

момцима његовим да изсеку све знатније противнике, а после да ће прости народ лако зауздати.”¹⁰²²

Да не би било да се страх ширио само гласинама, напоменућемо чињеницу да су и куће либерала биле опседане тих ноћи. Наиме, непозната лица су долазила на прозор Јове Илића две ноћи заредом, а у базу либерала, кућу Ранка Алимпића, претходне ноћи упала су три нападача. Пошто је кућа била добро обезбеђена, либерали су се одбранили и притом успели да ухвате једног нападача, те су могли утврдити његов идентитет. Био је то извесни Танасије, берберин из Београда. Он је био у алкохолисаном стању, па није успео да побегне као остала двојица, који су били наоружани.¹⁰²³

Ситуацију је између 9. и 10. децембра (по старом) до ивице пуцања довела вест која се проширила улицама Београда. По информацији која је кружила, књажевци су у пивски подрум испод сале у којој су се одржавала заседања Скупштине поставили буре барута. По тој вести, књажевци су само чекали да се у Скупштини покрене поступак смене кнеза Александра како би активирали експлозив и уништили Скупштину током пленарног заседања.¹⁰²⁴

Тако је Светоандрејска скупштина, као по угледу на Енглеску више од два века раније, добила своју „барутну заверу”.

Страх од масовног убиства експлозивном направом није био у потпуности нестао све до следећег дана када је, пре заседања, управник града и полиције Никола Христић са неколико својих полицајаца и посланика обишао подрум и проверио сву бурад која се тамо налазила. Није нађено ништа осим пива. После инспекције, постављена је полицијска стража у подруму како би се умирили посланици.¹⁰²⁵

Иако полиција није веровала у веродостојност гласине о „барутној завери”, она је, поучена једном веродостојном дојавом, морала да провери и ову другу. Друга дојава, за коју се сазнало 9. децембра, односила се на то да на тавану изнад сале кроз мали отвор таванице аустријски шпијун прати заседања. На ту дојаву полиција је реаговала и заиста ухватила аустријског агента који се ту нашао.¹⁰²⁶

У светлу целе ове ситуације, либерали и Грујић су одлучили да морају одустати од даљих притисака на Савет из Скупштине. Стање ствари је било толико опасно да се могло отргнути контроли тако да се потпуно пропусти прилика да се смени кнез Александар Карађорђевић. Подвлачимо чињеницу да су либерали одустали од потпуне посвећености свом плану у крајњој нужди – услед угрожености главног циља Светоандрејске скупштине. Они нису дигли руке од Закона о Народној скупштини, али су били принуђени да се повуку како би притисцима приволели Савет да га званично потврди. Времена није било довољно и морало се ући у процес смене кнеза Александра.¹⁰²⁷

¹⁰²² Грујић, 1923, 2. књ., 107. стр.

¹⁰²³ Грујић, 1923, 2. књ., 106. стр.

¹⁰²⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 102–110. стр.

¹⁰²⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 102–114. стр.

¹⁰²⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 102–110. стр.

¹⁰²⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 102–110. стр.

Због тога су кајмакамци увече тог дана, 9. децембра, сазвали састанак код Гарашанина у кући. Тамо су се окупили најважнији начелници, кајмакамски посланици, Миша Анастасијевић и, наравно, Гарашанин. Тома Вучић није присуствовао састанку, али је било извесно да су њих тројица постигли договор и сада су хтели да утврде даље кораке са либералима и обеновићевцима. На састанак су позвали Јеврема Грујића, Стевчу Михаиловића и Ранка Алимпића. Пошто су се одвојили у посебан салон, њих тројица са Мишом и Гарашанином, повело се питање одговорности зашто смена није започета тог дана. Стевча се позвао на одсуство председника Скупштине Мише Анастасијевића, а Миша се позвао на Вучићев утицај. Гарашанин је ту расправу пресекао и покренуо разговор на тему смене кнеза Александра. Нико није говорио о томе шта ће бити после смене, о њеном циљу, већ се говорило само о методама смене. Грујић се, увидевши то, повукао у другу собу, где су седели остали кајмакамци како не би својим негодовањем угрозио преговоре. У салону је оставио Стевчу, Ранка, Мишу и Гарашанина да се договоре.¹⁰²⁸

Стевча је прихватио понуду кајмакамаца да се иде на обарање кнеза. Ту је и договорено да са обарањем крену кајмакамски посланици, а да се либерали придруже.¹⁰²⁹

Овде можемо да видимо на делу практичну примену Грујићевих идеала. Бескомпромисни борац за начело народног суверенитета, борац за интересе народа и типичан припадник српске интелектуалне елите, са једне стране, он је и политички стратег који поседује разборитост и осећај за реалполитику. Иако врло строго профилисана личност, са субјективним осећајем дужности и одговорности, он увек, као и у овом случају, налази начин да не угрози колективни интерес народа за који се бори.

Грујић, заправо, никако није могао да прихвати могућност да кајмакамци успоставе своју власт после смене јер је сматрао да са њима неће моћи да се спроведу све либералне реформе, поготово под јаким утицајем турске Порте, који исто тако није могао да прихвати. Поред тога, он није могао да прихвати да у пленуму Скупштине говори посланицима да треба да уђу у смену кнеза из њима познатих идеала, а да притом зна за потенцијални договор са кајмакамцима који би подразумевао њихову власт. Другим речима, није хтео да лаже народне посланике. Поред тога, осећао је обавезу према свом ширем колу светоандрејаца, са којима је договорено да у преговорима са кајмакамцима то вече имају мандат не да погађају какав ће систем бити после смене кнеза већ да само говоре о методама смене кнеза. Није хтео ни да се огреши о реч дату својим политичким сарадницима и саборцима. Међутим, знао је да без кајмакамаца нема смене кнеза Александра.¹⁰³⁰

Слободан Јовановић наглашава да се у смену кнеза ушло по плану Јеврема Грујића, а да је увече, 9. децембра (по старом), договор постигнут са кајмакамцима да они буду ти који ће први покренути иницијативу којој ће се придружити либерали. Наводи се и да се те вечери постигао договор између Стевче и кајмакамаца у смени, али не о детаљима шта ће се после смене, осим тога да је Миша саветовао Стевчи да се држи њега и Гарашанина и да ће бити „сретан човек”.¹⁰³¹

Овај догађај нам је значајан због доказивања свог хипотетичког оквира јер показује практично политичку природу Јеврема Грујића. У том смислу, дајемо следећи прилог из

¹⁰²⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 108–110. стр.

¹⁰²⁹ Алимпић, 1892, 172. стр.

¹⁰³⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 108–110. стр.

¹⁰³¹ Јовановић, 1990, 237. стр.

његовог записа: „Но ја се побоја да не буде и о томе разговора, те изађо у собу де су началници, јер нити би ми образ подносио да пристанем што би они тели, а мислио сам да ће тети одма привремено Правителство, а овамо да сутра друго чинимо, ниби би ми памет допуштала излазити на среду са немареама нашим у друштву, које се није састало за узајамно обавешћење о цељима, но само за споразумљење о средствима, уколико се ова угодити, да се сложки употребе и да донекле послуже уговарачима једнако, и ако ји они у разним цељима желе.”¹⁰³²

За то време су се преговарачи две стране договорили око начина смене кнеза са којим ће се отпочети следећег дана, у среду, 10. децембра. Првог дана од тзв. три знаменита дана Светоандрејске скупштине. По Грујићевом сведочењу, нико од њих није спомињао било какав договор око тога шта ће бити после смене.¹⁰³³

Постигнут је договор да се крене у смену кнеза тако што ће Скупштина донети одлуку у којој се тражи да кнез поднесе оставку, да абдицира. У случају да кнез то одбије и да као реакцију пошаље војску на Скупштину, план је био да се она премести у београдску варош.¹⁰³⁴

Када су напустили Гарашанинову кућу, отишли су право у стан Ранка Алимпића, у базу либерала. Тамо су одржали састанак најужег кола и договорили се да морају да предухитре кајмакамце како не би присвојили власт за кајмакамство. Идеја је била да се припреми текст оставке тако да у њој пише да се кнез одриче власти у корист Скупштине. Припремили су два акта: 1) текст оставке који ће се прочитати на отвореном пленуму чим се покрене тема о томе; 2) акт о скупштинском упућивању захтева за ставком кнезу који ће се исто тако одмах потом прочитати. Циљ овог малог плана је био да Скупштина присвоји власт за себе од кнеза и да предупреди евентуално увођење намесништва које би добили кајмакамци.¹⁰³⁵

Када су то договорили и припремили текстове акта, либерали наујжег кола су одлучили да сви заједно преноће у кући Ранка Алимпића како би повећали своје шансе да се успешно одбране од очекиваног напада те ноћи. На њихову срећу, до тог напада није дошло, а пред њима је био историјски дан – 10. децембар.¹⁰³⁶

5.2.15. Десети децембар – Скупштина тражи оставку кнеза

Полазећи од чињенице да су „три знаменита дана” била испуњена великим бројем врло важних догађаја за историју Србије, напомињемо да нећемо правити приказ и објашњење свих догађаја. Бавићемо се анализом садржаја превасходно по критеријуму корисности за свој хипотетички оквир. Другим речима, за потребе овог текста основни критеријум по којем ћемо вршити селекцију садржаја за приказ и анализу биће догађаји и процеси који су директно у вези са учешћем Јеврема Грујића или пак околностима и личностима који су повезани са Грујићем у оном смислу у којем нам то користи за доказивање нашег хипотетичког оквира.

¹⁰³² Грујић, 1923, 2. књ., 108. стр.

¹⁰³³ Грујић, 1923, 2. књ., 108. стр.

¹⁰³⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 108. стр.

¹⁰³⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 109. стр.

¹⁰³⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 109. стр.

Наш суд је да су се обе стране надале мирном разрешењу политичких исхода Светоандрејске скупштине. Међутим, то су радили са великом предострожношћу, увећавајући своје борбене капацитете ако буде било потребе за употребом силе. Ујутру 10. децембра Београдски војни гарнизон имао је организоване маневре на Врачару, са којих се вратио Топчидерским друмом (данашња Улица кнеза Милоша) стројевим кораком са пратећим војним оркестром, који је свирајући марш привлачио пажњу Београђана. Војска се вратила у Велику касарну, која се налазила негде на простору између данашњих зграда Привредног суда и Војнообавештајне агенције у Улици кнеза Милоша, а прекопута данашње Вазнесењске цркве (које ће почети да се гради негде око годину дана после Светоандрејске скупштине). То значи да је Велика касарна била на узвишењу које има чист правац низ данашњу Улицу адмирала Гепрата, где се налазила сала „Велике пиваре”, у којој је била смештена Скупштина. Оно што је од важности за нас јесте да је раздаљина (по Грујићевим записима око 100 корака)¹⁰³⁷ од Велике касарне до „Велике пиваре” била већа од домета пушчане ватре, али је била у оквиру домета топовске ватре са чистом линијом могуће ватре. Парадни долазак војске са маневара, са свим њеним официрима, по записима је уплашио посланике, али и грађанство које се ту затекло да сведочи. Сматрамо да је то и била намера кнеза Александра и његових војних саветника.¹⁰³⁸

Кнез је располагао регуларном војском бројног стања од тачно 2.529 људи, укључујући официрски кадар, пешадију, коњицу и артиљерију.¹⁰³⁹ У нормалним околностима половина укупног људства била је активна, а друга половина на отпусту. Део војске био је смештен у Београдски гарнизон, а други део у Крагујевачки гарнизон (у Крагујевцу је био смештен и Главни штаб војске). Међутим, те 1858. године обе смене су биле у стајаћем саставу. То значи да је целокупна регуларна војска била под оружјем. Београдски гарнизон био је смештен у две касарне: 1) касарна на Палилули и 2) Велика касарна на Топчидерском друму (данашња Улица кнеза Милоша).¹⁰⁴⁰

Јован Лукавчевић, начелник Главног штаба војске, био је наклоњен кнезу. Он је током заседања Светоандрејске скупштине био прекомандован у Београд, и то у Велику касарну. Лукавчевић је, иначе, био кнежев пашеног.¹⁰⁴¹

Оно што је од посебне важности су чињенице да је командир коњичке јединице био Тодор, исти онај официр који је остао познат по суровости над учесницима Тенкине завере у Гургусовачкој кули. Поред тога, командир артиљеријске јединице био је Константин Коста Ненадовић, рођак кнегиње Персиде Карађорђевић (девојачко Ненадовић). Ненадовић је био још загриженији књажевац од Тодора, уколико је то уопште било могуће. Касније ће се показати да је кнегиња Персида можда највише рачунала на Ненадовића када је у питању борба против Светоандрејске скупштине.¹⁰⁴²

Као што можемо да видимо, кнез Александар је предузео опсежне предострожности у безбедносном смислу. Међутим, добио је јасне сигнале од одређених конзулата да војни напад на Скупштину не би донео добро ни Србији, али што је још важније, ни кнезу. Осим Аустрије,

¹⁰³⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 113. стр.

¹⁰³⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 111–128. стр.

¹⁰³⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 113. стр.

¹⁰⁴⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 113. стр.

¹⁰⁴¹ Грујић, 1923, 2. књ., 113. стр.

¹⁰⁴² Грујић, 1923, 2. књ., 113. стр.

која је имала интерес да дође до политичког насиља, остале силе гаранте на то нису гледале благонаклоно.¹⁰⁴³

„Тако је стајао Књаз са својом силом, за ког се истина мишљаше да неће смети ништа почети, али опет ни сам Гарашанин не бијаше сигуран у томе, јер у томе не могаше никако прозрети мисли Књажеве и његови највернији људи, особито што ји је Аустрија наговарати могла, премда се мислило, да би је конзули руски и француски од нападни мера одвраћали, као што му је, тако сам доцније разумео, још данас г. Даил (енглески), чувши за ту демонстрацију, поручио по Димитрију Матићу, тадашњем члену касационог суда а пређашњем начелнику књажевске канцеларије, Књаз неће добро учинити ако ишта силом покуша: народ је сабрат законито и он треба да се уздржи од сваке насилне мере према представничеству народном; он му као пријатељ то саветује и држи, да и ако би у почетку неку корист одтуд имао, опет пре или после кајао би се, јер некако увек освета и пропаст прати нападања на представничество народа.”¹⁰⁴⁴

Иако су кнезу Александру у одређеној мери руке биле везане за хладнокрвни и ничим неизазвани напад на Скупштину, остајао је велики потенцијал да дође до употребе силе услед одређених околности током заседања Скупштине. У том смислу, војна демонстрација недалеко од сале Скупштине имала је улогу одвраћања посланика, која је у доброј мери била делотворна.

Са друге стране, скупштинари, пре свега кајмакамци, нису били без адута силе. Кајмакамци су, превасходно, располагали полицијско-жандармеријским јединицама, док су либерали и обреновићевци окупљали неформалне грађанске чете, које су биле у приправности у различитим објектима и кућама, али и на улицама.¹⁰⁴⁵

Полицајаца и жандарма је било укупно око 270, и то легално регрутованих за те прилике преко управе Града Београда. Званично су те јединице биле активирани за одржавање реда и закона док траје заседање Скупштине. Међутим, у случају потребе, светоандрејци су очекивали да би уз помоћ Гарашанина као попечитеља унутрашних послова они деловали онако како им он нареди.¹⁰⁴⁶

„Полиција београдска имала је 50 момака оружани. На захтевање Гарашаниново одобрила је законодавна власт, да је за ово време узето још 50. Упливом Мише и Барловца обштина београдска узме такође 50 момака и стави ји на расположење полиције. Патролција, што варош плаћа те само ноћу чувају, било је ваљда до 50. Од ти 200 оружани момака стајала је то јутро једна част у полицији, да у случају повлачења Скупштине у варош заклони је. Близу касарне и око Скупштине било је неколико жандара разређено, у једној соби пак пиварској било је до 70 жандара, а у једној оближњој мејани прикривено је неколико коњаника. Све је то по упутству Гарашанина разредио управитељ вароши Београда Никола Христић.”¹⁰⁴⁷

Поред званичних полицијских снага, Миша Анастасијевић и Илија Гарашанин имали су на десетине момака унајмљених као испомоћ, који би могли бити уврштени у евентуалну одбрану Скупштине. Многи грађани Београда направили су своје неформалне групе за могућу потребу уличне одбране Скупштине. Истиче се пример професора Лицеја Владимира Јакшића, који је у својој кући имао стално у приправности до петоро људи из сопствене кућне испомоћи,

¹⁰⁴³ Грујић, 1923, 2. књ., 111–128. стр.

¹⁰⁴⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 113–114. стр.

¹⁰⁴⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 111–128. стр.

¹⁰⁴⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 111–128. стр.

¹⁰⁴⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 112. стр.

који су имали искуства у руковању оружјем, а од којих је један увек био близу Скупштине и под обавезом да узбуни остале у случају потребе. Већ смо спомињали Филипа Станковића из Смедерева, који је ту био са својим људима. Столоначелник Савета Јован Бабовић, као и Васа Маџаревић из Чачка, имали су пратњу која је била приправна.¹⁰⁴⁸

„При томе грађани: Штерија Наумовић, терзија, Гуша Николић, трговац, Јован Стојановић терзија, Мирко бакалин, Павле Башкалфић, трговац, и многи други у свези са чиновницима: Ранком Алимпићем [члан најужег круга либерала и официр, прим. Д. Ј.], Јоцом Марковићем, Јовом Димитријевићем, Стевом Лукићем, Стевом Тирићем, Пером Голубовићем и многим другим беху готови, да се по вароши разпрште и већ спремне грађане позову пред Скупштину, како би се потреба указала.”¹⁰⁴⁹

Као што се види из приложеног, светоандрејци су се ослањали на цивилне снаге безбедности као језгра око којег би се могао брзо окупити велики број грађана спремних и наоружаних, који би далеко надмашили бројно стање регуларне војске Београдског гарнизона.

У овим условима је кренуло заседање Скупштине у среду, 10. децембра (по старом календару). Упоредо је и Савет заседао како би био у могућности да одлучује уколико се укаже потреба, али су и у двору код кнеза сви попечитељи били на окупу. Гарашанин је својим сталним присуством на тим местима покушавао да буде у позицији да својим утицајем и залагањем спречи покретање војске из Велике касарне.¹⁰⁵⁰

Ранко Алимпић је тог јутра добио своје задатке у погледу обезбеђивања Скупштине. Пошто је у свом стану написао нека наређења и однео их у суседан стан код Милована Јанковића, где су његов синовац и Владимир Јовановић вршили преписе поверљивих депеша, оставивши шта је требало, изашао је из куће очекујући да га ту чека његов коњ, за којег је још синоћ наредио да се доведе из војних штала Велике касарне. Пошто коња није било, послао је момка од куће да га доведе. Када се он вратио без коња, донео је поруку из касарне да је војним лицима забрањен излазак из ње, те да ниједан војник није могао да доведе коња, али је зато дежурни официр звао Ранка да сâм дође по свог коња. У том тренутку Ранку је стигла тајна порука од кнежевог ађутанта из двора Милана Даниловића да никако не иде у касарну јер му је направљена заседа. Ово је био други пут да Ранко избегне замку захваљујући својим везама у војсци.¹⁰⁵¹

Миша Анастасијевић је припремио говор којим је желео да се обрати посланицима. Говор је спремио у писаној форми и, уместо да га сам прочита, иако је по Грујићевом суду био врло речит, он је Грујићу, као секретару, дао да прочита тај говор. Грујић је био свестан да се одређени делови говора односе на либерале и њега, као и да је ти делови требало да послуже намери да Миша поврати пољуљани ауторитет, који му је Грујић кроз своју врло активну улогу до тада уздрмао у очима посланика. Међутим, по нашем суду, Грујић је погрешно у својој процени мотивације о томе зашто је Миша дао баш њему да чита тај говор.¹⁰⁵²

Грујић је био овог мишљења: „Миша је речит, и не знам зашто је ако не из подражанија Књазу, не изговори сам, но пружи мени артију, из које ја прочитам ову беседу његову, која

¹⁰⁴⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 112. стр.

¹⁰⁴⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 112–113. стр.

¹⁰⁵⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 111–128. стр.

¹⁰⁵¹ Алимпић, 1892, 173. стр.

¹⁰⁵² Грујић, 1923, 2. књ., 114. стр.

подиже велику кураж у народу.”¹⁰⁵³ Другим речима, Грујић је сматрао да Миша није хтео да се отвори у потпуности као кнежев противник све до последњег тренутка, као што је и Гарашанин радио. И ми не споримо да ту има истине. Међутим, сматрамо да је овај акт имао још једну функцију, а то је да управо Грујић као секретар буде тај који ће пред свима да прочита и оне делове Мишине беседе који се односе на његову групу либерала. По нашем суду, Миша је додатно тим потезом хтео да покаже како је секретар ипак испод председника Скупштине.

Прилажемо само оне делове беседе који се могу довести у везу са критиком која је упућена према Грујићу и либералима: „... Ова моја чувства, која су ми искрена, јер нит од вас што желим, нити се чему надам да би ми нужда била пред вама се претварати, ова реко, моја искрена чувства и зрелост моји година, која не да човеку заносити се ни обманути сањаријама неискусне младости, могу Вам, браћо дати уверење, да штогод будем подржавао или одбацао, подржаваћу или одбациваћу зато, што ћу бити убеђен, да је то нашем народу корисно или шкодљиво.”¹⁰⁵⁴

Исто тако, и део у којем се каже следеће: „... Саветујемо се тихо, паметно и озбиљно, као што приличи посланицима тихог, паметног и озбиљног народа србског; поштујмо се међу собом, ако хоћемо да нас свет поштује; поштујмо свачије мишљење, а ако нам се не види уместно, одбимо га основаним разлозима е не виком. Нико нема титати Скупштину, да ли његове мисли одобрава; то је право самога председатеља, то ће се показати и при собирању гласова. На овај само начин ми ћемо моћи и срећно и поштено свршити свој посао; те ће народ наш рећи с поносом и благодарношћу: ми смо били честито представљени са Свето-Андрејској скупштини; хвала и слава нашим посланицима!”¹⁰⁵⁵

По овим прилозима видимо да је Миша Анастасијевић дубоко био незадовољан досадашњим токовима ствари на Скупштини када је реч о његовој контроли ситуације и целог процеса. Дане (понедељак и уторак, 8. и 9) у којима је одсуствовао са заседања искористио је да припреми овај говор и да њим покуша сузбити организоване активности либерала и по питању објашњавајућег гласа, по питању бројања гласова, али и генералног утицаја на посланике, јер, испоставиће се, многи су очекивали да Миша држи дешавања у Скупштини под много већом контролом него што се то до тог тренутка показало. Наиме, по Грујићевом сведочењу, Кабули-паша и француски конзул у Београду Дезесар су обећањима кајмакамаца били убеђени да се на Скупштини не може десити ништа што није под контролом Мише Анастасијевића, Илије Гарашанина и Томе Вучића Перишића. Међутим, догађаји на Скупштини у претходној радној недељи показали су да Миша није могао да држи под контролом и сузбије либерале у њиховим намерама у доношењу Закона о Народној скупштини. Врло је вероватно да се због тога није појавио у понедељак како пред Кабули-пашом и Портом не би испало да и он учествује у изгласавању тог закона. Имајући то у виду, могуће је да је и у уторак зато изостао, уз Вучићеву наду да може повратити контролу. Ако ништа друго, сасвим је сигурно да је та два дана планирао како да заустави либерале и Грујића да не понове такве потезе, који су га, очигледно, дубоко дискредитовали у очима, пре свега, Порте. Сасвим је извесно да је због тога, по Грујићевом сведочанству, дао да се предлог закона о Скупштини преведе на француски и хитно достави Кабули-паши.¹⁰⁵⁶

¹⁰⁵³ Грујић, 1923, 2. књ., 114. стр.

¹⁰⁵⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 115. стр.

¹⁰⁵⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 115–117. стр.

¹⁰⁵⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 98–128. стр.

Због свега наведеног, овом беседом не само да је хтео да пошаље поруку либералима пред свима о њиховој младости и неискуству већ и у вези са њиховим преузимањем функција, које, по његовом суду, нису биле у њиховој надлежности. Верујемо да је у овој ситуацији очекивао и неку отворену реакцију либерала како би их ухватио у клопку пред посланицима да су се сами препознали у његовим речима, те сматрамо да се надао како ће на тај начин они изгубити бар мало угледа који су уживали међу посланицима. На Мишину жалост, овај други део претпостављеног плана се није десио.¹⁰⁵⁷

У том смислу, и Грујић даје своје запажање око замке коју су избегли у кључном тренутку: „И ако се нека места [у тексту беседе, прим. Д. Ј.] особито о сањаријама младости, о немешању у председатељску власт и у посланичко право говора, ове вешто начињене беседе нама не допаду, што врло на нас нишањаху, опет и ми сложимо наш глас са обштим гласом који у изразима захвалности преузносаше мудрост председатељеву. Тако одузевши јој пред народом изглед, да се нас тиче, осујетили смо јој успех код народа противу нас.”¹⁰⁵⁸ Миша је овим постигао делимичан тренутни успех, надајући се да ће то смирити либерале, али без конкретног удара на њих јер је све прошло, баш како је Грујић записао, без перцепције код посланика да се та беседа односила конкретно на њих, бар не код значајног броја посланика.

Међутим Мишина беседа, иако јесте била у овим својим деловима опомена либералима, много више је била усмерена на припрему посланика на почетак историјских догађаја. Миша је, у складу са договором од претходне ноћи, овога пута без задршке ушао у процес смене кнеза. Због тога му је било потребно да све посланике доведе у исто расположење, пажњу и озбиљност, те да га усмери на себе као председника Скупштине, како би што ефикасније ушао у унапред договорен процес са посланицима Михаилом Барловцем и Симом Протићем.

После прочитане беседе, за реч се јавио београдски посланик Михаило Барловац. Он је исто имао припремљену беседу и почео је да набраја све лоше ствари које су се тичале ове власти, а за последњих 10 година од како је одржана Петровска скупштина. Неретко би узвикнуо: „Је ли тако, браћо?“, на шта би му, све срчаније, сви посланици углас потврдно одговарали. Потом је реч узео посланик Сима Протић, који је говорио о томе како је народ тај који је изборио да има своју државност кроз институције Савета и кнеза, те да по том основу суверенитет не произилази из државне власти, већ из народа. Објашњавао је посланицима да на том темељу Народна скупштина, као институција која заступа вољу народа, може да преиспита и позове на одговорност и кнеза и Савет. На ово је председник Миша узвикнуо: „Је ли тако, браћо?“, на шта је добио акламацију од посланика.¹⁰⁵⁹

Ово излагање Симе Протића на скупштини је по мишљењу Живана Живановића акт који је означио почетак ланчане реакције која ће довести до кнежевог бекства у београдску тврђаву код Турака. Он сматра да је од великог значаја за српску политичку историју аргументација којом је бранио основе народне суверености.¹⁰⁶⁰

Потом је Барловац поново стао за говорницу и почео да набраја непочинства државних власти, користећи управо Акт оптужбе који је Грујић написао претходне године за Гарашанина.¹⁰⁶¹

¹⁰⁵⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 111–128. стр.

¹⁰⁵⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 117. стр.

¹⁰⁵⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 111–128. стр.

¹⁰⁶⁰ Живановић, 1923, 23. стр.

¹⁰⁶¹ Грујић, 1923, 2. књ., 118. стр.

Да ово није случајно, указаћемо на занимљив догађај који се десио у понедељак увече после усвојеног Закона. „Барловца је пред вече послао Гарашанин мени и искао оно зимушње описаније зала књажевски, па да то Барловац чита у Скупштини. Ја се одговорим да се то стопило; јер, сходно закљученом плану, уздржавали смо се од сваке мере противу Књаза. Гарашанин му је послео дао оно, што је сам из онога преписао, а да ли је то стајало код њега или код енглеског конзула на остави не знам.”¹⁰⁶² То исто вече у понедељак Миша је потом звао Стевчу и Ранка Алимпића на договор око почетка смене, али је Стевча избегао одлазак, под изговором да кајмакамци то треба да организују, после чега су Миша и Гарашанин првобитно донели одлуку да се са сменом крене у уторак. Међутим, када је Вучић требало да потврди ту одлуку, пошто је код њега, највероватније, отишао Миша, Вучић је тада инсистирао да се још увек не почиње ништа. Тако је дошло до тога да ни у уторак не буде седнице на којој би се започела смена, јер се Миша, како смо већ раније у тексту рекли, није појавио, а на наговор Вучића.

Слободан Јовановић потврђује да се Гарашанин побринуо и да нађе човека који ће да напише акт оптужбе, али и оног који ће га на Скупштини читати, или бар неке његове изводе. Оригинални Акт оптужбе је пред Етем-пашину мисију био намењен превасходно конзулима гарантних сила у Београду.¹⁰⁶³

Оно што је сигурно јесте да су кајмакамци почели своје говоре користећи Акт оптужбе против кнеза Александра, који је управо Јеврем Грујић написао. Наша теза је да Грујић није хтео да им уступи оригинал списка надајући се да они више немају копију коју је Гарашанин, сада се види, са разлогом сачувао и лично својом руком преписивао. Разлог за то је вероватно у нади да ће онда кајмакамци тражити неког од посланика либерала да започне тај говор, који је отпочео Барловац.

Илија Гарашанин у својим мемоарима тврди да је припремио документ који ће Барловац користити на овој седници Скупштине.¹⁰⁶⁴

У свом другом настављеном наступу за говорницом, Барловац је из поменутог Акта набрајао сва најгора непочинства власти према народу. Тиме је све више посланике доводио у емотивно стање пркоса и праведног беса против узурпације уставних и законских надлежности.¹⁰⁶⁵

„Тад неки посланици, које нисам запамтио, викнуше: Па ко је томе узорк. А кад Барловац продужујући беседу и сам викну: Ко је томе крив? Па брзо и одговори: ја држим браћо да је Књаз узрок, што народ оволика зла трпи. Тад цео народ у глас одговори: он је, он је крив. Овај страовити глас народни чисто ме и сад потреса. Председатељ трипут рече; велите ли сви браћо да је он крив? И у три ма проламаше се ваздух од ужасне вике: сви велимо он је крив. Тада повика Барловац: па оћемо ли и даље трпити та зла и безаконија његова; и народ опет у глас одговори: нећемо. А председатељ и овде трипут запита: Оћемо ли то и даље трпити? И у три ма Скупштина одговори: нећемо.

¹⁰⁶² Грујић, 1923, 2. књ., 104. стр.

¹⁰⁶³ Јовановић, 1990, 238. стр.

¹⁰⁶⁴ Гарашанин, у: „Споменик, Светоандрејска скупштина”, Раденић, 1964, 184–200. стр.

¹⁰⁶⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 118. стр.

Затим рече Барловац па шта треба да радимо, шта да иштемо од њега? Тад се започе ужасна вика разлегати: оставку, оставку.”¹⁰⁶⁶

Тада је Миша устао са столице и затражио од секретара да сачине текст оставке и одлуку Скупштине по којој Скупштина тражи од кнеза да поднесе оставку. На те речи одмах се јавио Милован Јанковић за реч и ишчитао предлог оставке, понудивши је посланицима, после чега секретари прочиташе одлуку Скупштине. Оба акта Скупштина је усвојила.¹⁰⁶⁷

Будући да ју је написао Јеврем Грујић, одлуку Скупштине којом се тражи од кнеза да поднесе оставку прилажемо у целости:

„Светли Књаже Србски Александре Карађођевићу!

Народна Скупштина у име народа Србског у данашњем заседанију своме изјавила је једногласно једнодушну жељу целога народа Србског, да би Ваша Светлост дала оставку на достојанство Књаза Србског, и да би власт своју предала Народној Скупштини. Народна Скупштина шиле вам депутацију једну из средине своје и предаје јој акт, да га Вашој Светлости преда заједно са оставком, коју нека Ваша Светлост изволи подписати. Народна се Скупштина нада, да ће Ваша светлост уважити овај глас народа свог и за љубав среће, мира и спокојства отечества нашег и Вашег својевољно се одрећи владе, па као што Вам је 1842 год. Скупштина Народна владу предала, тако да је и Ви сад, Светли Књаже, Скупштини и чрез њу народу повратите.

Тако проглашено у заседанију Скупштине Народне у среду дана 10 Децембра 1858 у Београду.”¹⁰⁶⁸

Текст оставке за кнеза написао је Милован Јанковић, па и њега прилажемо: „Оставка Књажева. Коа што ми је народ Србски избравши ме за свог Књаза 1842 године власт и достојанство књажеско поверио: тако ја сад на свеобште захтевање његово предајем данас Народној Свето-Андрејској Скупштини сву власт и књажеско достојанство, просећи народу моме срећу и благослов Божиј. А све моје чиновнике разрешавам од заклетве положене ми.”¹⁰⁶⁹

Такође, прилажемо Грујићеву оцену овог догађаја, коју сматрамо важном за потребе свог хипотетичког оквира: „Тако предлози, усвојења, и дела у овом знаменитом заседанију од 10 дек. освешташе принципе; да је народ извор сваке власти или европским језиком казујући да у њему лежи суверенство; да су њему врховне старешине одговорне и да он може испитати њина дела и окривити ји или оправдати.”¹⁰⁷⁰

Још претходне ноћи кајмакамци и либерали су се договорили да на челу делегације буде Стевча Михаиловић, а не Миша Анастасијевић, иако би по функцији требало да је он. Наиме, објашњење је било да су Миша и кнез у толико лошим личним односима да неће моћи ни да разговарају. Тако је на челу делгације био Стевча, као потпредседник Скупштине. Делегација је у свом саставу имала посланике, начелника округа, проте, председнике судова и архимандрита. Од значајнијих чланова делегације ту су били члан најужег круга либерала Андрија

¹⁰⁶⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 118–119. стр.

¹⁰⁶⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 119. стр.

¹⁰⁶⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 119. стр.

¹⁰⁶⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 120. стр.

¹⁰⁷⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 120. стр.

Стаменковић, београдски протоставрофор Илија, ужички протоставрофор Гаврило и архимандрит Сава.¹⁰⁷¹

Стевча Михаиловић сведочи да је лично са Гарашанином и Мишом претходне вечери направио договор да се тог дана покрене смена кнеза побројавањем његових престапа. Том приликом су му поручили да се само држи њих и да ће добро проћи. Део договора је био и то ко ће предводити делегацију која ће писмо са молбом за оставку носити кнезу. Стевча је записао да се Миша, као председник Скупштине, измакао уз изговор да је ипак његова ћерка удата за једног Карађорђевића и да не пристаје њему да носи акт оставке. Стевча је овом сведочанству додао и информацију по којој је Миша понудио Стевчи 200 дуката као награду када се врати са обављеним послом, али уз напомену да је Миша вероватно мислио како се Стевча жив из двора неће вратити. А пошто се вратио, обећање свакако није било испуњено када је реч о новчаној награди.¹⁰⁷²

Што је најважније, донесена је одлука да се заседање Скупштине не затвара и да се никакве нове одлуке не доносе док се делегација која је отишла код кнеза не врати. Паралелно су послате још две делегације: једна у седиште заседања Савета, а друга у Велику касарну.¹⁰⁷³

Делегација се упутила ка двору, те би дочекана од кнеза у главној сали по уласку. Кнез је био изненађен и, по сведочанствима, затечен у непријатности коју као да није очекивао. Прво није хтео да прими документа која му је делегација врло понизно понудила да преузме. Потом су Стевча и чланови делегације усмено пренели оно што у документима, које су оставили на столу пред кнеза, пише. Подвлачимо да је делегација пренела да Народна скупштина моли кнеза да да оставку. Посебно је важно то нагласити јер би евентуална одлука о смени кнеза изазвала потпуно другачије реакције јавности и, пре свега, гарантних сила. Скупштина је овом мудро одлуком, да за почетак моли кнеза да се одрекне трона и власт врати назад народу, била у оквиру уставних граница. Нико је није могао оптужити, бар не у овом тренутку, да нарушава уставни поредак, јер законито сазвана Скупштина има право да шаље молбе и Савету и кнезу, а на њима остаје да ли ће их усвојити или не. Са једне стране, светоандрејци су били свесни тежине таквог израза мишљења инситуције која има легитимитет целог народа, без обзира на то што та скупштинска одлука није била у експлицитној форми смене. Са друге стране, форма одлуке је пружала правно уточиште у очима свих заинтересованих, бар током тог дана, 10. децембра.¹⁰⁷⁴

„Депутација каже му тад да га је Скупштина поздравила и да га је сав народ молио да да оставку.”¹⁰⁷⁵

Кнез је, бранећи се од тих љубазних захтева, покушавао на различите начине да далагацију одврати од свог посла. Прво их је упућивао да се обрате Савету, на шта су они поновили да их народ шаље њему. Потом је покушао да тактичком понудом подели своје противнике. Рекао је да ако уместо њега хоће Милоша Обреновића, он ће да абдицира, али да неће да абдицира уколико желе да доведу неког другог. Ту понуду је изнео понављајући да

¹⁰⁷¹ Грујић, 1923, 2. књ., 120. стр.

¹⁰⁷² Михаиловић, 1928, 207. стр.

¹⁰⁷³ Грујић, 1923, 2. књ., 120–122. стр.

¹⁰⁷⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 111–128. стр.

¹⁰⁷⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 121. стр.

скупштинаре хоће да преваре кајмакамци, иако то није експлицитно изговорио по нама доступним изворима.¹⁰⁷⁶

Стевча Михаиловић сведочи да су кнез и он ушли у разговор у којем је кнез прво желео да сазна кога желе за кнеза. Када је Стевча одговорио да ће то бити Милош, кнез Александар је покушавао Стевчу да упути како то, нажалост, није могуће, те да иако је Милош то заслужио, неће моћи да се спроведе јер су намесници већ одређени и да ће кнез бити неко други, а не Обреновић.¹⁰⁷⁷

Слободан Јовановић је приметио, као и ми, да се сведочења Грујића и Стевче разликују по томе да ли је кнез Александар уопште узео Акт у руке или није. По Грујићевом сведочанству, кнез се плашио да чак у руке прими документ, док је Стевча записао како је ипак узео документ и овлаш га погледао са једне и друге стране. Свакако смо сагласни са Јовановићевом оценом да је било која од ове две ситуације била трагикомична.¹⁰⁷⁸

Другим речима, кнез је имао уверење, које је било уврежено у целом Београду, а то је да у случају његове смене кајмакамци у неком облику долазе на власт. По нашем суду, то је било опште уверење свих значајнијих политичких фактора у Србији. Нико још увек у том тренутку није могао да претпостави како ће либерали успети да својим политичким маневрима све остале учеснике доведу пред свршен чин повратка Милоша Обреновића. Кнез је знао да кајмакамци никада не би прихватили Милоша, као и да би радије видели да сам Александар Карађорђевић остане на престолу, него да лично помажу повратак Милоша Обреновића. Полазећи од претпоставке да су они ти који ће преузети власт, Александар је нудио да абдицира у корист Милоша само да би застрашио кајмакамце да одустану од његове смене, а да у исто време изазове расцеп између кајмакамаца, са једне стране, и либерала и обреновићеваца, са друге. То је разлог због којег се Странка Светоандрејске скупштине (савез либерала и обреновићеваца) није истрчавала са тим захтевом чак ни у том часу јер су знали да би их управо то у потпуности одаљило од остварења циља. Били су свесни да због наведеног нису могли у том тренутку да траже Милоша Обреновића, јер је Милош као опција нуђен како би се Александар задржао на престолу. Стратегија најужег круга либерала била је да се пусте кајмакамци да сруше кнеза Александра, те да им се у томе пружа подршка, а да у пресудном моменту дође до заокрета Скупштине. Због тога је и тражено да кнез врати власт Народној скупштини. То је одговарало и кајмакамцима и Странци Светоандрејске скупштине, свакој фракцији из својих интереса.¹⁰⁷⁹

Због тога Стевчина делегација у том тренутку није уопште ни реаговала на понуду кнеза Александра, одричући могућност било каквих преговора осим прихватања да кнез својеручно потпише текст оставке.

Негде у средини разговора кнегиња Персида је, нагло ушавши у салу где су кнез и делегати разговарали, покушала да га одврати од тога не само да прихвати оставку него и да разговара са делегацијом. Кнегиња је чак вичући позивала кнеза да се опаше и на коњу иде одмах за Крагујевац, где се налази Главни штаб војске, тиме сугеришући једино преостало војно решење проблема.¹⁰⁸⁰

¹⁰⁷⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 111–128. стр.

¹⁰⁷⁷ Михаиловић, 1928, 207. стр.

¹⁰⁷⁸ Јовановић, 1990, 238. стр.

¹⁰⁷⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 98–128. стр.

¹⁰⁸⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 111–128. стр.

У једном тренутку кнегиња Персида Карађођевић је узвикнула да на Скупштину и посланике треба уперити топове, те их таквим дејствима распустити. Овде бисмо изнели тезу да кнегиња није случајно споменула баш топове јер, како смо раније у тексту навели, командир артиљеријске јединице у Великој касарни био је њен рођак – официр Константин Коста Ненадовић, бескрајно веран кнезу и кнегињи, чија ће пресудна улога бити приказана у даљем делу овог текста.¹⁰⁸¹

Стевчино сведочанство се у доброј мери поклапа са Грујићевим записом, али Стевча не спомиње да је кнегиња претила артиљеријом.¹⁰⁸²

Кнез је врло узнемирен, по сведочењима, склонио кнегињу у другу собу, када му се обратио члан делегације архимандрит Сава: „Немој тужити, Господару, ти имаш деце, која се изображавају, учини народу по вољи да не жали на тебе, ко зна, може некад опет народ сетити се твоје деце, може негда њи опет народ узети.“¹⁰⁸³

Кнез је потом замолио делегате да му дају времена до ујутру, до четвртка, 11. децембра, да се посаветује са попечитељима и Саветом, те да ће им тада дати одговор. Немајући детаљнија упутства шта да ради у том случају, делегација је то прихватила и вратила се назад у Скупштину. По повратку, делегација је поднела извештај шта се десило и Скупштина је тај извештај својом одлуком усвојила.¹⁰⁸⁴

Стевча сведочи да је кнез рекао да ће до 8.00 часова следећег јутра потписати акт о оставци. А пошто су чланови делегације наваљивали да то одмах уради, кнез је раскопчао кошуљу на грудима и тражио да га боље убију ако га не сачекају до ујутру.¹⁰⁸⁵

У исто време друга делегација је ишла да Савету уручи писмо, које прилажемо: „Високославноме Совету! Народна Скупштина извештава Совет, да је у данашњем заседанију своје једногласно изјавила жељу целог народа србског да би Књаз Александар Карађорђевић дао оставку на достојанство Књаз Србског. Ово закључење своје она је Књазу оправила по једној депутацији. Народна Скупштина извештава Совет о томе и моли га да писмено и одма Скупштини изјави сагласије своје на ово закључење њено и да глас свој сложи са гласом народа, па да подејствује да Књаз учини по жељи народа.“¹⁰⁸⁶ Совет је скупштинску делегацију примио у доброј вери и усмено изјавио да је сагласан са народом и да усваја његову вољу.¹⁰⁸⁷

Трећа делегација, која је упућена у Велику касарну, била је заустављена на главној капији јер стража није дозвољавала улаз у касарнино двориште. Лично адресирана писма од Скупштине су послата начелнику Главног штаба Лукавчевићу, као и команданту батаљона Јоксићу. Уз писма адресирана на њих, послата је и документација која је упућена кнезу, уз позив да се војска стави на страну Народне скупштине и убудуће слуша само наредбе које Скупштина донесе. Пуковник Лукавчевић је изашао пред делегацију и преузео документа, али без

¹⁰⁸¹ Грујић, 1923, 2. књ., 111–128. стр.

¹⁰⁸² Михаиловић, 1928, 207. стр.

¹⁰⁸³ Грујић, 1923, 2. књ., 122. стр.

¹⁰⁸⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 122. стр.

¹⁰⁸⁵ Михаиловић, 1928, 207. стр.

¹⁰⁸⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 122. стр.

¹⁰⁸⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 122. стр.

охрабрујућих речи, већ напротив – уз упозорење да више не долазе пред касарну јер је ову демонстрацију схватио као покушај да војнике подстакну на побуну.¹⁰⁸⁸

Пошто су се у Скупштину вратиле све делегације, пристигла је трочлана делегација Савета да испита наводе и разлоге због којих Скупштина тражи кнежеву оставку. Као разлог, навели су да желе да пренесу тачне информације кнезу на састанку на који ће потом отићи. Многима је било неугодно када су видели Вучића у пратњи Матеића и Јеремића. Међутим, Вучић није покушао ништа ван протокола преузимања скупштинских докумената које би однео у Савет. Када су отишли, заседање Скупштине је закључено, после чега су се посланици разишли.¹⁰⁸⁹

Два сата пошто се скупштинско заседање завршило, прочула се вест у Београду да се кнез спрема да пође за Крагујевац. Цела мрежа, коју смо раније у тексту описали, активирала се и београдске улице су постале попрште усиљеног кретања великог броја наоружаних људи. Одмах је главни пут ка Крагујевцу блокиран, а око кнежевог двора маса се окупила у својеврсну блокаду. Сви посланици, па и либерали, добили су поруку од Мише Анастасијевића да се хитно нађу на вечерњем заседању Скупштине како би она могла правовремено да прати догађаје и одлучује по потреби. Међутим, позив овог пута није да се Скупштина окупи на свом месту, него на резервној локацији, која је била договорена неколико дана пре тога баш за овакве случајеве. Позив је био да се посланици окупе у здању „Српска круна”. То здање се налазило у Београдској вароши и, самим тим, пружало је одређену заштиту посланицима.¹⁰⁹⁰

Слободан Јовановић пише да се негде око 16 часова прочула та вест о кнежевом одласку у Крагујевац са намером да се тамо стави на чело војске којом ће кренути на скупштинаре. У позадини свега тога стајао је притисак кнегиње Персиде, која је, по Јовановићевој оцени, једина остала присебна и захтевала од кнеза да окупи војску у Крагујевцу и да се супротстави Светоандрејској скупштини. Међутим, пошто је кнез наставио са својим колебањем и оклевањем, та вест се проширила улицама и узроковала ванредно сазивање Скупштине тог поподнева, како смо већ навели, и то у гостионици „Српска круна”.¹⁰⁹¹

Сматрамо да је потребно да објаснимо због чега је то здање објективно пружало већу безбедност. Наиме, оно што данас познајемо као зграду Библиотеке града Београда је од 1869. године била зграда хотела „Српска круна”. То је 10 година после дешавања на Светоандрејској скупштини. Милија Павловић, власник хотела „Српска круна”, преузео је знак најзначајније гостионице у Београду под именом „Српска круна” и ставио га је на свој хотел. Та претходна зграда гостионице „Српска круна” је као власништво Александра Карађорђевића откупљена од стране државе да би се ту сместио општински суд. Та зграда се налазила у данашњој Узун Мирковој улици. То значи да је гостионица „Српска круна” 1858. године била у данашњој Узун Мирковој улици, на потезу између Калемегдана и Студентског трга.¹⁰⁹²

То значи да је зграда гостионице била близу зидина тврђаве и заклоњена турским топовима.

Прилажемо Грујићеву оцену те локације: „Заиста ту би се Скупштина и лепо сместити могла, јер има грдно велика сала а и доста соба до ње, а и била би Скупштина заклоњена од

¹⁰⁸⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 122–123. стр.

¹⁰⁸⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 123. стр.

¹⁰⁹⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 111–128. стр.

¹⁰⁹¹ Јовановић, 1990, 239. стр.

¹⁰⁹² https://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/stari_grad/srpska_kruna.html приступљено август, 2020.

сваког напада књажевске војске, јер као што се мишљаше, Турци јој не би дали ући преко шанца у варош.”¹⁰⁹³

Исту оцену даје и Слободан Јовановић, говорећи да би ту скупштинари били најсигурнији у датим околностима, а из истих разлога које наводи Грујић.¹⁰⁹⁴

Међутим, била је ту још једна опасност политичке природе, због које су се Грујић и либерали прибојавали да се Скупштина тамо пресели. Недалеко од „Српске круне” биле су готово у троуглу куће Гарашанина, Мише Анастасијевића и Томе Вучића Перишића. Либерали су сматрали да би то њима дало још већег утицаја на придобијању посланика ван кајмакамског табора.¹⁰⁹⁵

У том смислу Грујић је написао: „Али избавивши се од Књаза Скупштина би пала у другу заседу, јер томе зданију таман беше спроћу кућа Гарашанинова, дено близу Мишина а лево опет недалеко Вучићева.”¹⁰⁹⁶ Међутим, безбедност целе Скупштине је свакако Грујићу и либералима била далеко важнија од појачаног утицаја кајмакамаца, којем су се све теже опирали.

Тако су сви посланици у групама кренули кроз Београд у варош ка гостионици „Српска круна”, а на позив председника Мише Анастасијевића, у складу са договором који су за тај случај склопиле обе политичке фракције.¹⁰⁹⁷

„Депутирци су гомилама тамо ишли; јер тамо чекаше заштита, под топовима турским у граду, који се не мицаху, а ићи у салу Скупштине, које је до касарне, под топовима у рукама књажева сродника, за које рекоше „намештени су“, то није било ништа мање но ићи у опасност.”¹⁰⁹⁸

Када су Стевча, Грујић, Милован и Андрија Стаменковић прелазили преко Теразија на путу ка Стамбол капији, Андрија је једини све време говорио да ипак треба да се иде у „Велику пивару” и да не треба да се мења место Скупштине. Када је на Теразијама требало да се скрене десно ка Стамбол капији, Андрија је окренуо лево и низбрдо ка Скупштини. Пошто су га остали заустављали да му објасне како је договор да се склоне у варош, Андрија Стаменковић је изговорио, по нашем суду, историјску реченицу која је преломила даљи ток дешавања на Светоандрејској скупштини.¹⁰⁹⁹

Андрија је узвикнуо да га чују сви присутни: „Ја волим бити и под страхом од србски но под заштитом од турски топова и ја хоћу онде, одакле ће народ да решава.”¹¹⁰⁰

Када је то изговорио, окренуо се и кренуо пешке низбрдо са Теразија ка Скупштини, не осврћући се да ли га неко прати. Тим својим стоичким чином инспирисао је не само своје либерале него и целу Скупштину. Сви присутни су одмах кренули за њим, јер ко би од свих њих могао да се не одазове таквом позиву националног интереса. Неки су одмах отрчали до „Српске

¹⁰⁹³ Грујић, 1923, 2. књ., 123. стр.

¹⁰⁹⁴ Јовановић, 1990, 239. стр.

¹⁰⁹⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 123. стр.

¹⁰⁹⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 123. стр.

¹⁰⁹⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 111–128. стр.

¹⁰⁹⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 124. стр.

¹⁰⁹⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 124. стр.

¹¹⁰⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 124. стр.

круне” да оне посланике који су се тамо окупили обавесте шта се дешава, те су и они сви одмах кренули у Скупштину за Андријом.¹¹⁰¹

Слободан Јовановић оцењује да је Андрија Стаменковић овом реченицом стао у ранг једног Плутарха. По Јовановићу, Стаменковић није могао да опрости ни себи ни осталим члановима делегације што су тог јутра попустили и дали кнезу цела 24 часа за одговор, током чега је могао да уништи све њихове напоре. По Јовановићу, Андрија је решио да је ово тренутак у којем нема више простора да се одступа и тиме хтео да надокнади своју попустљивост од тога јутра. Стаменковић је тај који је задужио Скупштину да не бежи у најтежем моменту и који је својим делом постидео своје саборце, који су пронашли своју постојаност у овом, како Јовановић, каже меланхолику.¹¹⁰²

„Притом гласу и познавајући важност момента Гарашанин подесјтвује на Мишу да иде са осталима у Скупштину, да се не би разцепили у најодсуднијем часу. Они грађани и чиновници, што ји напред спомену и други, што су као неке вође били, разтрче се по вароши да јаве, да грађани пред Скупштину поитају.”¹¹⁰³ Тако се активирала цела неформална мрежа наоружаног народа, који је сада био још више мотивисан опасношћу која је објективно претила Светоандрејској скупштини, да би се убрзо окупио велики број грађана око зграде Скупштине.

По сведочанствима, док су сви стигли у Скупштину, већ је мрак био пао. Посланици су упалили свеће и Скупштина је почела са својим ноћним заседањем. Главне теме тог ноћног заседања била су саветовања око даљих корака уколико кнез заиста оде у Крагујевац, као и око питања поновног слања делегације Савету са захтевом да се Савет писмено изјасни.¹¹⁰⁴

За то време у двору кнеза одржаван је састанак са конзулима гарантних сила, команданта гранизона Београдске тврђаве Осман-паше и Кабули-паше.¹¹⁰⁵ „Сазвао је Књаз у двор све конзуле: руског Милошевића, француског Дезесара, енглеског г. Дила, заступника Фонблановог, који је тад одсуствовао, прајског [пруског, прим. Д. Ј.] Мерони, сардински тада није ни био, а аустријски, Радосављевић, беше пре неки дан отишао из Београда на одпуст, као што рекоше зато, што је одпре увек куражио Књазу да се не боји, нека се само Аустрије држи па ће га она одржати на влади, а сад веле види да му не може помоћи.”¹¹⁰⁶ Кабули-паша је први рекао да он нема ауторитет да се меша у унутрашњу независност Србије и да саветује кнезу да свој став договори са Саветом и својим попечитељима. Потом су и остали конзули поновили исто и тако је био завршен тај састанак, који је кнеза оставио додатно узнемиреног.¹¹⁰⁷

Слободан Јовановић је оценио како се није очекивало да ће конзули и Кабули у тако кризној ситуацији моћи да дају било какав сигуран савет, јер дипломате у таквим неподвиженим ситуацијама немају инструкције од својих метропола шта да раде. Они нису могли да помогну кнезу, али ни да му одмогну. Морали су се држати по страни јер би било шта друго било засновано на њиховој личној одговорности, што ниједан дипломата није научен да ради. У исто време кнез је губио време у колебању између тога да прихвати захтев Скупштине, или да га одбије. Прво је значило опраштање са Србијом, а друго отворен сукоб са Скупштином

¹¹⁰¹ Грујић, 1923, 2. књ., 123–124. стр.

¹¹⁰² Јовановић, 1990, 240. стр.

¹¹⁰³ Грујић, 1923, 2. књ., 124. стр.

¹¹⁰⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 123–124. стр.

¹¹⁰⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 125. стр.

¹¹⁰⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 125. стр.

¹¹⁰⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 125. стр.

и употребу војске. Кнез није могао да се определи ни за једно ни за друго, и догађаји тог дана почели су да превазилазе његову неодлучност.¹¹⁰⁸

Потом је уследио састанак са попечитељима и саветницима. Сви, осим Гавриловића, Матеића и Мајсторовића, саветовали су кнеза да дâ оставку. Он је, иако доста поколебан, настојао да одржи спољашњи изглед чврстим, те је и даље понављао да би радије умро него дао оставку. А када су тај састанак завршили, чланови Савета су се састали са другом делегацијом, која је стигла из Скупштине управо тада, и потврдили да стоје уз народ и да подржавају Скупштину, као и да ће поново разговарати са кнезом у покушају да га убеди да поднесе оставку. Делегација се вратила у Скупштину са овим вестима, али и са обавештењем које су добили да конзули гарантних сила нису подржали кнеза.¹¹⁰⁹

Међутим, испред и око скупштине повећавао се притисак окупљене наоружане масе грађана на посланике. По Грујићу, чинило се да кајмакамски посланици врше тај притисак како би се одмах тада у том тренутку донела одлука о збацивању кнеза са престола. Неки од кајмакамских посланика тврдили су да их је Гарашанин послао и тражили од Грујића да лично изађе на балкон испред Скупштине и то обзнани. Логично је било, међутим, да либерали буду опрезни око овога јер је врло лако то могла бити подвала по којој би кајмакамци убрзали смену, диркетно не излажући се могућим последицама, јер би могли све свалити на обреновићевце и либерале. Најужи круг либерала се сагласио да њихов став буде да се чека до ујутру, поготово због тога што је кнез тражио тај период, па да Скупштина не испадне вероломна. Ово је више био изговор јер су либерали сумњали на подвалу иако нису били сигурни да ли је она стварна. Послали су по групама своје посланике да почну заговарати опцију да се чека јутро, док су Грујић и Стевча о томе разговарали са председником Мишом, који се није отворено изјашњавао која је опција боља. Услед такве ситуације, Миша је ударцима у звоно питао посланике да ли да се чека јутро и Скупштина је донела одлуку да се ипак сачека.¹¹¹⁰

Стратегија књажеваца те вечери била је у ишчекивању да Скупштина направи погрешан корак. У смислу да донесе одлуку о збацивању кнеза са престола како би кнез имао и последњу шансу да са добрим оправдањем пред гарантним силама уђе у оружани конфликт. Већ смо раније у тексту објаснили да је чин да се тражи оставка кнеза био мудар потез светоандрејаца јер свакако ту није било никаквог кршења Устава нити насиља. Пошто је кнез био у све лошијој позицији, његова последња нада била је да покрене војску из Велике касарне под довољно добрим изговором, иако ни то није био загарантован успех, ако се има у виду борбена спремност светоандрејаца.¹¹¹¹

Оно што остаје недовољно јасно јесте зашто је Миша Анастасијевић оклевао да пре краја заседања покрене посланике на збацивање кнеза? Да бисмо одговорили на то питање, требало би прво да објаснимо шта је оно што би било у најбољем интересу кајмакамаца у том тренутку. По Грујићу, Гарашанинова најбоља опција у том тренутку је била да се кнез збаци одлуком Скупштине, да се он покрене на војну акцију, а онда да се у кратком сукобу власт преузме на силу, као што је и у претходним случајевима тако било. Кајмакамци су објективно били способни за ту опцију, уз добре шансе за успех. У случају да кнез те ноћи не би реаговао војно, онда би кајмакамци преко Савета, који је био у заседању, одмах изабрали ново намесништво, које би исте ноћи преузело власт. То значи да је у интересу кајмакамаца била опција да се

¹¹⁰⁸ Јовановић, 1990, 239. стр.

¹¹⁰⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 124–125. стр.

¹¹¹⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 124–126. стр.

¹¹¹¹ Грујић, 1923, 2. књ., 124–127. стр.

донесе та одлука. Зашто Миша Анастасијевић својим ауторитетом није издејствовао такво гласање? Сигурни смо, по нашем суду, да је то могао, поготово уз силни притисак наоружане масе око Скупштина, која је у великој мери била под контролом кајмакамаца. Активни либерали су, по Грујићевом сведочанству, били против, из својих разлога, које ћемо објаснити, али нису били толико одлучни у тренутку када се о томе већало, а и да јесу, свакако не би могли да преокрену већину гласова на своју одлуку без Мишине подршке. Зашто је Миша оклевао? Судећи по Грујићу, за то постоје два разлога: 1) Миша и Гарашанин нису добро искоординирали кораке и није помагало то што Гарашанин није био на лицу места; или 2) оно што је, по нашем суду, вероватније, јесте да Миша Анастасијевић, због своје личне агенде а недовољног поверења у Гарашанина, није био довољно сигуран да ће извући максималну корист из такве опције.¹¹¹²

За Странку светоандрејске скупштине (либерали и обреновићевци), по Грујићевом виђењу, збацивање у том тренутку била би потпуно неприхватљива опција, и у њу би ушли само под великим притиском кајмакамаца и наоружане масе. Прво, варијанта у којој се исте ноћи прави намесништво, и то уз помоћ Савета, у потпуности би њих искључила из било каквог удела у стварању нове власти, у таквом развоју ситуације. Друго, војна опција је још мање могућности давала; ту су либерали били без било каквих адута. Треће, варијанта у којој би те ноћи довели Милоша Обреновића за кнеза била би без значајног утицаја Скупштине у даљим дешавањима, те би тако и либерали били искључени из одлучивања чак и у опцији за коју се од почетка залажу.¹¹¹³

Највероватније због сукоба свих ових интереса, који су се материјализовали у догађају на том вечерњем заседању, изненада је дошло до инцидентне ситуације. Наиме, после затварања заседања, Скупштина је блокирана и наоружана маса је забранила излазак посланицима из зграде Скупштине. Нису намеравали да пусте посланике да изађу док не заврше процес збацивања кнеза Александра. Оно што је можда најважније – окупљени нису хтели да пусте ни председника Скупштине Мишу Анастасијевића да изађе из зграде.¹¹¹⁴

Вративши се у салу, Миша је рекао посланицима: „Да је народ оружан обколио Скупштину са свију страна, да напоље никога не пуштају и да кажу, да се Скупштини не даду разићи док не сврши посао.”¹¹¹⁵ По нашем суду, постојале су две опције: или да је Миша учествовао у овом притиску, или да је и сâм био изложен притиску. Да је прва опција била посредни, онда је сигурно да Миша не би одустао пре тога од заговарања да се одмах то вече изгласа збацивање кнеза. Мишљења смо да је тај притисак масе био и на њему као на председнику Скупштине. Оно што нам остаје ван домашаја закључивања јесте да ли је до тог притиска дошло због недостатка средстава за правовремену комуникацију, у смислу да су Гарашанин и он дошли у раскорак са активностима, или пак да је то био заправо Гарашанинов притисак на Мишу и Скупштину.

За наш хипотетички оквир пресудно важна ствар наступа као догађај који је ушао у историју. Јеврем Грујић предузима акцију тако што преко својих посланика и пријатеља агитатора, који су могли да приђу тој маси, припрема политички терен за своје обраћање на балкону. Дао им је задатак да почетак његовог обраћања из масе прихвате као обраћање некога

¹¹¹² Грујић, 1923, 2. књ., 124–127. стр.

¹¹¹³ Грујић, 1923, 2. књ., 124–127. стр.

¹¹¹⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 124–127. стр.

¹¹¹⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 126. стр.

ко је познат народу као добронамерни и загрижени светоандрејац. Када је то урадио, изашао је на балкон Скупштине и обратио се окупљеном наоружаном народу:¹¹¹⁶

„Ја сам по имену Јеврем Грујић, по жељи онај, што сам с вама заједно бирао београдске посланике; по звању секретар Скупштине. – Знамо те сви, говори. Опет ји запитам: имате ли поверења у мени? Верујете ли да ћу оно, што и ви оћете? Одговорише опет: Имамо и верујемо, говори слободно.

Онда им реко: Народној Скупштини није криво, што сте се тако оружаним скупили око ње. Њој је мило што вас око себе види и што тако у скупу и у слогџ чекате, да се сврши велико народно дело. Али молим вас помислите ко заседава у овој сали? Изабраници свега народа, посланици, које је сва Србија послала у Београд. Па зар тим људима да ви спречујете пут? Зар оћете да непријатељи могу још ноћас обрати два плода: пустити глас у народ да су Београђани опсели Скупштину, по страном свету раструбити, да Србска скупштина нема слободе, те вас у један мас и код свог народа омрзнути, и код другог просветног света осрамотити! Зар ви у место да слушате Народну Скупштину, у место да јој помажете, оћете да је угњетавате? Београђани! Чујте добро, што сте год досад чинили све је и патриотично и разумно, нема ништа од чега би се стидили. Немојте ни сад да учините, што би љагу на престолну варош бацити могло. Ослоните се на разумност Скупштине, која ради по извесном и сигурном плану. Немојте је остављати али је немојте ни претицати; но останите и будите као што сте готови, да јој и звани и незвани помогнете чим опазите време и прилику. И немојте мислити да ће посланици народни мање патриотизма и мање куражи показати од вас кад час куцне да се реши велика народна ствар. А сад с места отворите пут да посланици народни могу слободно пролазити.”¹¹¹⁷

Утом је наступио готово невероватан приказ: „Вође се продераше а за њима и остали свет викну: пут депутирцима. И за тиличас начинише се путови од свију врата скупштински до на крај гомиле, и посланици народни поизлазише из сале и прођоше кроз те путове, који вођаху кроз гору од пушака све једно у друго начичканог света, који задаваше стра и уздање и који сад остави празну Скупштину да умножи и онако велике гомиле, које од сви страна обкољавају двор књажев.”¹¹¹⁸

На овом догађају, који није изолован, Грујићеве политичке разборитости и способности да делује брзо и промишљено у кризним ситуацијама од којих цео ток историје зависи, он показује изванредне лидерске способности. На оваквим случајевима се може препознати, а потом и са сигурношћу закључити, да Јеврем Грујић није био некооптирани неформални вођа неке групе, која је у нужди недостатка вођства у своје име истурила најмање лошег. Напротив, овакви случајеви Грујићеве храбрости и политичке мудрости су показатељ природног, не само интелектуалног него и политичког вођства. То политичко вођство није агитаторско, као што би било код Милована Јанковића, који је захваљујући том таленту и победио на изборима за београдског посланика, већ је реч о државничком вођству Јеврема Грујића.

¹¹¹⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 124–127. стр.

¹¹¹⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 128. стр.

¹¹¹⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 128. стр.

5.2.16. Гарашанинова ноћ

Као што смо већ у претходном поглављу објаснили, наоружан народ се увелико цео дан окупљао око двора кнеза Александра, али је и то вече маса која је штитила Скупштину, после Грујићевог говора, прешла у блокаду двора. Сматрамо да је ово један од битних фактора који су утицали на расуђивање кнеза Александра то вече. Он јесте имао верну војску са лојалним официрима недалко у Великој касарни, али је у двору је био блокиран и, без ризика и велике пратње, тешко да би могао напустити двор без могућности да дође до инцидента. Други врло снажан фактор је био то што су конзули, пре свега аустријски, у потпуности остали неутрални по овом питању. Чак ни Кабули-паша није заузимао страну. Трећи фактор били су чланови Савета који су већински већ једном у току дана, а испоставиће се још једном увече, готово једногласно молили да он поднесе оставку. И четврти фактор је била Скупштина уједињена око савеза између кајмакамаца и Странке Светоандрејске скупштине. Политичка ситуација за кнеза је била врло неповољна, а посебно очајна јер је кнез остао без њему наклоњених а умних саветника који би могли да га усмере ка правилној и правовременој политичкој акцији.

Касније те вечери нови састанак кнеза, попечитеља и Савета одржавао се у двору. Овог пута сви попечитељи и саветници, укључујући чак и Матеића и Мајсторовића, саветовали су кнезу да дâ оставку. Једина особа која није клонула чак и када је кнез остао без морала била је кнегиња Персида, која је преклињала кнеза да или иде право у Велику касарну и преузме лично команду над војском, или крене за Крагујевац и тамо организује одбрану. Кнез није послушао кнегињу. Када се састанак завршио, сви чланови Савета и попечитељи су отишли. Само је Гарашанин, на своје инсистирање, остао са кнезом. Ово сматрамо једном од већих грешака кнеза Александра. Он је свог главног ривала и главног мозга целе операције до краја пуштао веома близу себе и свом најужем кругу одлучивања. Не само то, кнез је чак и слушао Гарашанина шта говори. По нашем суду, кнез је био свестан опасности од Гарашанина и његове умешаности у кајмакамске намере. Због тога, наша претпоставка је да га је кнез држао уз себе како би контролисао оштрину реакције коју може да добије од опозиције. Гарашанин је био тај који је могао и да заустави и да покрене неке активности које би укључивале политичко насиље, а сасвим је сигурно да је био мање склон томе уколико је имао утисак и реалан простор да делује на ствари кроз своје присуство у двору. Имајући у виду чињеницу да је кнез био, у доброј мери оправдано, уплашен за свој живот, па тек онда за своју владавину, то што је на крају остао само са Гарашанином, практично у његовим рукама, тумачимо као можда једину гаранцију да наоружана маса не упадне у двор.¹¹¹⁹

Слободан Јовановић, позивајући се на Христића, пише да је око двора те вечери и ноћи било неколико хиљада грађана, од којих су многи били наоружани ватреним и хладним оружјем. Они нису били неми – стварали су буку и гласно изражавали своје незадовољство због тога што кнез не подноси оставку. Иако је било зимско време, та ноћ није била посебно хладна, па је то помогло да се та маса одржи и по мраку. Забележено је да је двор чак био спорадично гађан каменицама. Кнез је додатно био деморалисан јер је у потпуности изгубио подршку Савета, па чак и својих књажеваца у том телу. Како Јовановић наводи, толико је био утучен да му је остало само да покуша да сачува своју главу, која је све више била угрожена.¹¹²⁰

¹¹¹⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 128–133. стр.

¹¹²⁰ Јовановић, 1990, 240. стр.

На крају су из двора изашли чак и чланови кнегињине фамилије Ненадовића. Само је Гарашанин остао са кнезом. Постоје две верзије: једна – по којој Гарашанин није излазио из двора, и друга – по којој је Гарашанин изашао испред двора и вратио се. Нека сведочанства говоре да је кнез инсистирао да Гарашанин остане, али немамо потврду овог податка. Постоје и две верзије следећег догађаја од историјског значаја, а то је бекство кнеза у Београдску тврђаву код Турака. У обе верзије Гарашанин је кнезу искрено рекао о стању и масовности наоружаног народа који је под блокадом држао двор. У првој верзији Гарашанин је тај који кнезу сугерише да напусти двор и због своје безбедности преноћи у Калемегданској тврђави. У другој верзији кнез је тај који од Гарашанина тражи да му помогне да напусти двор и да га у својим кочијама пребаци до тврђаве. Обе верзије приче поклапају се са тим да су и кнез и Гарашанин ушли у Гарашанинове кочије (са покривеном кабином), које су у брзини напустиле двор и дворско двориште и изашле на улицу.¹¹²¹

Милева Алимпић у биографији Ранка Алимпића записала је да је кнез напустио двор по Гарашаниновом позиву да то уради. Такође, да је целог тог дана био под стресом и дубоко потресен због окупљених наоружаних грађана које је са прозора целог дана могао гледати како се окупљају у блокади двора и свих оклоних прилаза комплексу, те да је због тога попустио пред Гарашаниновим предлогом. Поготово што тог дана није добио посебно јаку подршку од конзула у Београду и присутних паша.¹¹²²

Слободан Јовановић износи своју хипотезу погледу степена учешћа Гарашанина у кнежевом бекству. Он сматра да Гарашанин није имао интереса да наговара кнеза да бежи, али ни посебног интереса да га од тога одговара. Позивајући се на накнадно пронађене записе Илије Гарашанина, Слободан Јовановић остаје при својој тези, те утврђује да је Гарашанин свакако желео да кнез сиђе са власти, а да је ово био један од начина који је кнез сам изабрао.¹¹²³

Илија Гарашанин у својим мемоарима каже да се он задржао у двору на кнежево инсистирање. Наводи да је кнез више пута поновио, очигледно дубоко потресен догађајима тог дана, да не очекује да може преживети ако остане у двору и да због тога мора да се склони у Београдску тврђаву. Гарашанин сведочи да је он кнеза одговарао од тога и да га је упозоравао да би се та опција сматрала издајом – да кнез Србије тражи склониште на територији под страном контролом, те да је много боље од тога да потпише оставку. Кнез, међутим, није одустајао од тога да мора ићи јер је извесно да ће га окупљена маса преко ноћи убити, па је више пута инсистирао да га Гарашанин одвезе у град. Гарашанин је желео да кнез сиђе са трона, али се надао да ће то бити кроз споразум са Скупштином како би се у потпуности уклонила могућност стране интервенције. Али пошто је кнез био врло решен на само ту опцију, Гарашанин је попустио и сложио се да га одвезе до града.¹¹²⁴

Грујићев тај тренутак описује на следећи начин; „На заповест свог господара, кочијаш сад полако тераше коње, а свет познавајући Гарашанинова кола и његова момка уклањаше се, а и страже и патроле нароидне нигде ји не задрже.”¹¹²⁵

Гарашанинове кочије су отишле право у град и ту је кнез изашао и био дочекан од команданта Турског гарнизона Осман-паше и од Кабули-паше, који је сва дешавања пратио из

¹¹²¹ Грујић, 1923, 2. књ., 128–133. стр.

¹¹²² Алимпић, 1892, 178. стр.

¹¹²³ Јовановић, 1990, 241. стр.

¹¹²⁴ Гарашанин, у: „Споменик, Светоандрејска скупштина”, Раденић, 1964, 184–200. стр.

¹¹²⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 131. стр.

града. Гарашанин се није задржавао у граду, него се, по свему судећи, вратио право својој кући. По Грујићевом сведочењу, извесно је да је одмах потом звао начелника Главног војног штаба Лукавчевића да са својим официрима дођу код њега на састанак. Ту је Лукавчевића обавестио да је кнез побегао у град и питао га чија ће наређења од тада слушати. Лукавчевић је, пошто се опоравио од изненадне вести, недвосмислено потврдио да у тој ситуацији може да слуша само команде упућене од попечитеља унутрашњих дела.¹¹²⁶

Стање које је у том тренутку настало може се описати као стање у којем је лично Илија Гарашанин у својим рукама држао не само све оне јединице цивилне безбедности које смо раније навели – полицију и жандармерију те наоружане грађане, већ сада и целу регуларну војску Србије јер је начелник Главног штаба војске Лукавчевић признао Гарашанина као главнокомандујућег. Грујић то описује овако: „Ако је игда кроз главу Гарашаниноу прошла мисао о Круни Србској, то он нити је имао нити ће у свом животу имати блаженије ноћи од ове; јер нигда лепше прилике не беше да је докопа. Престол празан, сила војена и власт полицајна у рукама, а преко 60 чиновни и свештени лица у Скупштини сви на његовом расположењу а кроз њи и народ. Попечитељи и Совет сад не имајући куд ни један, такође сви његови. Тако од 10 сати увече до 10 ујутру – другим речма за 12 равни сати он поред физичне моћи притијажаваше и закону власт и моралну силу Србије! Заиста дивно расположење.”¹¹²⁷

Милева Алимпић је записала да је те ноћи Србија остала без владара, а да су сву власт на себе преузели кајмакамци, а заправо лично Илија Гарашанин, који се око поноћи, по њеном запису, вратио у двор у договору са Мишом Анастасијевићем, одакле је руководио стварима и припремао их онако како је кајмакамцима одговарало. Те ноћи све се сијало од оружја на улицама Београда. У највећем страху су били либерали, што од могућности да кнез из тврђаве нареди војсци да удари, што од кајмакамаца који су практично имали све полуге у својим рукама.¹¹²⁸

И заиста, либерали су сада били у најлошијем положају. Са кнезом у двору, они су били ти који су својом подршком могли да уцењују кајмакамце, а сада се ситуација окренула. Како Слободан Јовановић добро примећује, Гарашанин је могао да сазове ванредну седницу Савета, као највишег органа власти по Уставу, и да предложи да Савет донесе одлуку о избору Привремене управе која би на себе преузела кнежевске прерогативе. Њима чак није ни требало скупштинско одобрење за такву одлуку. Јовановић наводи да би Савет заједно са попечитељима и војском био у лагодној позицији да преузме потпуну контролу над државом. Још када томе додамо више пута помињану могућност да је Кабули код себе имао берате за намесништво, то је значило да би Порта одмах легализовала такво ново стање.¹¹²⁹

Слободан Јовановић оцењује Гарашанинов потез као својеврсно ремек-дело. Главни проблем у смењивању кнеза путем Скупштине је био тај што кнез има врховну команду над војском и он је (кнегиња Персида је имала право) био у могућности да употребом војске растера Скупштину. Одласком у тврђаву код Турака под њихову заштиту, на терен који није под суверенитетом кнеза, нити српске државе, он је посредно остављао команду над војском и

¹¹²⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 128–133. стр.

¹¹²⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 132. стр.

¹¹²⁸ Алимпић, 1892, 179. стр.

¹¹²⁹ Јовановић, 1990, 242. стр.

полицијом попечитељу унутрашњих дела. Гарашанину је тако у крило пала потпуна легална команда над војском.¹¹³⁰

Гарашанин ништа није предузео. Чекао је јутро. Зашто су кајмакамци пропустили ту прилику? По Грујићевом мишљењу, или нису стигли да постигну споразум који би заједно спроводили у датим околностима те ноћи, или, оно што је вероватније, да је свако од њих тројице имао свој план. По свему судећи, Вучић није одустао од свог плана да се појави у Скупштини по позиву одређеног броја посланика и да ту буде извикан за новог вођу Србије. Грујић чак говори о плановима да се Вучић изгласа за диктатора. Што се тиче Мише Анастасијевића, по Грујићу, причало се да је он имао чак и писани документ из Порте којим би могао да се прогласи за намесника Србије. За Гаршанина не постоји боља претпоставка осим да није желео да сâм преузима власт него да буде у некој врсти тријумвирата са Мишом и Вучићем. Поврх тога, Гарашанин је највероватније тражио што легалнију могућу опцију, без употребе насиља, која би настала као реакција на неку његову активност.¹¹³¹

То значи да су кајмакамци играли насигурно и да нису хтели да ризикују војне окршаје на улицама Београда.

Слободан Јовановић оцењује да је Гарашанин заправо хтео да уз подршку Скупштине легализује и легитимизује ново стање. Он није хтео да доводи Народну скупштину пред свршен чин.¹¹³²

У том смислу Грујић каже: „Тако су Вучић, Гарашанин и Миша чекали, да народ збаци Александра па да онда наступе, да тако баш сасвим на законом путу остану и никако на револуционаран не ступе што све ово лето беше лозинка Гарашанинова.”¹¹³³

Са друге стране, кајмакамци су били толико моћни да нису ни видели конкуренцију у обреновићевцима и либералима. То је сигурно био фактор који је утицао на њихову процену да ствар није таква да се мора хитно и у журби решавати.

Грујић је био тог мишљења, па је у својој анализи запазио следеће: „Од Обреновићеве партаје, која није имала више никакви своји стари вођа нису се бојали ни Вучић ни Миша ни Гарашанин да ће ишта умети или смети без њи и мимо њи за Обреновиће почети; у осталом помешани и у најбољем дослуху са некима из оте партаје као што је био Гарашанин са Аци Дином Јовановићем, са Станојлом Петровићем и својим пашеногом Младеном Жујевићем, и као што је Вучић био са Филипом Станковићем, они су били сигурни да ће напред дознати за све, ако би баш што и намерила мимо њи да предузима.”¹¹³⁴

За либерале, иако су знали да окупљају и неке виђеније обреновићевце, те образоване и способне младе људе, кајмакамци нису веровали у велики домет Грујићеве групе у погледу правовременог прикупљања информација и политичке тежине да било шта преко ноћи или до јутра битније ураде.¹¹³⁵

¹¹³⁰ Јовановић, 1990, 242. стр.

¹¹³¹ Грујић, 1923, 2. књ., 134–135. стр.

¹¹³² Јовановић, 1990, 242. стр.

¹¹³³ Грујић, 1923, 2. књ., 135. стр.

¹¹³⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 135. стр.

¹¹³⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 134–135. стр.

Слободан Јовановић пише да либерали те ноћи нису ни спавали када су чули за кнежево бекство. Они су се спремали за наступајућу политичку борбу, али и за уличну борбу ако затреба.¹¹³⁶

На другој страни, у време док је Гарашанин држао састанак са начелником штаба Лукавчићем, либерали су у својој бази, стану Ранка Алимпића, већ добили информацију да је кнез побегао у град. Оно чега су се највише плашили јесте да кајмакамци до јутра преко Савета не изгласају ново намесништво у ситуацији у којој је држава фактички остала без кнеза. Најуже коло либерала је одржало састанак на којем је договорено да све наоружане људе које могу прикупе рано ујутру око зграде Скупштине. Потом, да се Скупштини по почетку заседања, а после готово извесне иницијативе кајмакамаца да се кнез збаци, они покрену своју нову иницијативу да се одмах изабере нови кнез. Ово су испланирали знајући да то нико други не може бити до Милош Обреновић и да ће тиме придобити већину у Скупштини. План је подразумевао и то да по избору новог кнеза Народна скупштина на себе преузме кнежевску власт док се Милош не врати у Србију. Ово је био врло важан потез јер би се тиме у потпуности кајмакамци избацили из игре за намесништво, чиме би били доведени пред свршен чин да прихвате суверенитет Скупштине. Као и да се потом Стевча Михаиловић од стране Скупштине изгласа за управника града Београда (што је у исто време значило и да буде на челу полицијске власти у Београду) и команданта целе регуларне војске, те да му се изабере два заменика за: 1) војна питања Ранко Алимпић, и 2) цивилна питања Јован Марковић.¹¹³⁷

Јеврем Грујић је то вече написао акт о збацивању кнеза Александра и избору новог кнеза Милоша Обреновића, као и указ о преузимању команде над градом и регуларном војском. Ти документи су умножени и направљен је план да се одмах по усвајању копије хитно пошаљу свим попечитељствима, Савету, управи Београда и војсци. После тога је остало само питање ко ће да покрене расправу о томе. Сматрали су да то не би могао да буде неко од њих јер би целој иницијативи дало слику коју нису желели да посланици имају. А то је да се цела ствар претвори у партијску активност. Био им је потребан способан говорник, који је у исто време виђен као човек из народа. Одлучили су се да то буде Сима Протић, исти онај посланик који је помогао Барловцу раније тог дана да се покрене расправа о упућивању захтева кнезу за подношење оставке.¹¹³⁸

Све је било спремно за следеће јутро у Скупштини. „Управо ту ноћ није се ни спавало. Најгоре чега смо се плашили било је што су Вучић, Гарашанин и Миша могли сазвати Совет, па под изговором, што земља ни за магновење без врховне управе остати не може, дати се изабрати за членове привременог правленија, и сутра дан или представити се Скупштини на потврђење или прокламацијом објавити и њој и свему народу да су предузели управу земље.”¹¹³⁹

Тако се завршила Гарашанинова ноћ, између 10. и 11. децембра 1858. године.

¹¹³⁶ Јовановић, 1990, 242. стр.

¹¹³⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 132–133. стр.

¹¹³⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 132–133. стр.

¹¹³⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 133. стр.

5.2.17. Једанаести децембар, збацивање кнеза, састанак Грујића и Гарашанина

Живан Живановић је у својој књизи „Политичка историја Србије” 11. децембар 1858. означио као главни дан онога што назива „феноменалним” догађајем у модерној српској историји. На тај дан Светоандрејска скупштина је упркос свим околностима које јој нису ишле у прилог прекинула низ политичких преврата у крви. Ова скупштина је парламентарним путем, преко своје посланичке делегације тражила абдикацију од једног монарха, тиме променивши не само владавину једног човек, него и целе династије.¹¹⁴⁰

Јутро је око Скупштине затекло велики број наоружаних грађана који су стајали по сокацима. Иако је требало да буде весело расположење међу посланицима који су пристизали, сви су у тишини улазили јер су сви били у непријатном ишчекивању шта ће се догодити. Као што смо навели у претходном поглављу, страх либерала и обреновићеваца је био да не дође до ситуације у којој ће се кајмакамци појавити са одлуком Савета у руци да је намесништво већ оформљено. Председник Миша Анастасијевић је каснио, али никако нису смели да почну без њега јер то кајмакамски посланици сигурно не би дозволили.

Схватајући колико ова ситуација може бити збуњујућа за потоње генерације, Грујић је дао своје објашњење. „Потоњи свет не може себи разјаснити што кажемо: како је сав народ тежио за Обреновићима и опет што велимо како смо једнако зебли да великаши не смету извршење те народне жеље. Али треба помислити да још од пре 35-те године дакле за више од 24 године ништа у Србији народ свршио није, а да у томе Вучић и Гарашанин, син или отац, учествовали нису и то увек показујући се као бранитељи народни права.”¹¹⁴¹

Из овог прилога можемо видети да Грујићева политичка свест, поред свих осталих карактеристика, јесте и интергенерацијска. Слободни смо да закључимо да је Јеврем Грујић српску нацију доживљавао и као заједницу судбине, како је то дефинисао Ото Бауер.¹¹⁴² Он не само да је делао са свешћу о догађајима, процесима и њиховом резултатима који ће наступити после његове генерације него се и у својим писањима директно обраћао свима нама заинтересованима у садашњости и будућности. Сматрамо да је ово редак пример не само у политичкој литератури тог доба већ и шире, у књижевности. Из те политичке свести која гледа у будућност коју неће доживети произилази авангардност политичке мисли Јеврема Грујића. Поред тога, по нашем суду, Грујић је располагао натпросечним интелектуалним капацитетима показујући то кроз постојање свести о хронологији догађаја која може да утиче на перцепцију истраживача у будућности. Он је, размишљајући о историјском тренутку, успео себе да пројектује у нека будућа размишљања, те да се поистовети са истраживачима попут нас данас и покуша да им објасни перспективу тадашњих људи. Да скрене пажњу на искуствену спознају тадашњих генерација које су готово 25 година знале само за политичку моћ Гарашанина и Вучића. Овакав начин размишљања код политичког делатника је тешко пронаћи, те сматрамо да је врло важно да ово нагласимо у контексту свог хипотетичког оквира и прикупљања аргументације за потврду тезе о значају Јеврема Грујића за политичку историју Србије 19. века. Другим речима, Грујић је самостално схватио и применио оно што Платон објашњава у својој алегорији о пећини¹¹⁴³, о ограничениости искуствене спознаје. Грујић ту своју искуствену

¹¹⁴⁰ Живановић, 1923, 23. стр

¹¹⁴¹ Грујић, 1923, 2. књ., 134. стр.

¹¹⁴² Ближе погледати у: Симеуновић, 2009, 76–79. стр.

¹¹⁴³ Ближе погледати у: Симеуновић, 2002, 13–23. стр.

спознају покушава да премости обраћајући се истраживачу у нашој садашњости. Морамо да закључимо да, до сада, нисмо наишли на тај стил писања и промишљања код других историјских личности у Србији тог периода.

Посланици су се окупљали још од 8 сати ујутру, а Миша је стигао тек око 9 часова. Отворио је заседање вешћу да је кнез побегао код Турака у Београдску тврђаву и, када је покушао да настави са излагањем, са својих места су скочили Гарашанинови посланици и тражили да се пошаље делегација кнежевом представнику и Савету како би се утврдила веродостојност те вести. Овај предлог није одговарао ни Грујићу, али ни Миши Анастасијевићу, али то није било важно јер су посланици одмах акламацијски изгласали тај предлог. Ово значи да је Гарашанин почео да игра исту политичку игру коју су започели либерали и да је своје ривале довео пред свршен чин.¹¹⁴⁴

А шта је добио Гарашанин овим предлогом? – Добио је оно што је Вучић већ данима неуспешно покушавао. Добио је да се на легалан и легитиман начин појави на Светоандрејској скупштини иако није био посланик, и то у пуном капацитету великог заседања Савета, који је још увек био најмоћнија институција у Србији, на којој је почивала цела уставобранитељска власт. То је био покушај да Гарашанин лично, без посредника, после неуспеле координације са Мишом од претходног дана, преузме контролу над политичким процесима који су почели да се одвијају у смеру супротном од онога како је он намеравао. Овим одличним политичким маневром одложио је оно што су либерали намеравали и успео да укључи себе у процес пре него што се настави даље. Оно што бисмо хтели да подвучемо јесте да је ово још један показатељ да Гарашанин и Миша нису били у потпуном сагласју и политичкој координацији.

Делегација предвођена протоставрофором Павловићем је, стигавши у зграду Савета, затекла све попечитеље и саветнике на заседању. Били су добро дочекани и на питање скупштинских делегата да ли стоје уз народ, сви попечитељи и саветници су потврдили. Тада је Павловић предложио да и попечитељи и саветници дођу у Скупштину пред народ, што су Вучић и Гарашанин прихватили и одложили за касније, када доврше документ у којем се Савет званично обраћа Скупштини и ставља на страну народа у овој ствари. Када се делегација вртила у Скупштину и саопштила ту вест, одмах потом је стигао полицајац који је донео званичан допис Савета.¹¹⁴⁵

Ту је пак Гарашанин, по нашем суду, направио грешку. Позив који је добио требало је да искористи одмах и да са собом понесе поменуто одлуку Савета, којом би све посланике довео до одушевљења. У тој ситуацији он би могао да промени ток заседања. Међутим, он је тиме што није дошао одмах препустио да одушевљење лепим вестима преузму у своју корист Миша, Грујић и либерали. Он ће касније схватити ту грешку и појурити да дође у Скупштину, али тада ће већ бити касно, што ћемо и објаснити касније у тексту овог одељка.

Грујић је дао додатно објашњење око тактике којом се Савет служио, а са којим смо сагласни: „Совет лукаво поступајући док је књаз у земљи био [док није отишао у град који се није сматрао српском територијом, прим. Д. Ј.], не хте ништа на писмено од себе издати, као што је Скупштина с нестрпљењем и с не мањим лукавством захтевала желећи још више озаконити и ојачати свој поступак увукавши у своју радњу Совет, који онда на врху своје силе а и у великој

¹¹⁴⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 133–154. стр.

¹¹⁴⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 133–154. стр.

важности беше. А сад кад књаза не беше у земљи Совет, као што и депутацији каза, пожури се те спреми свој акт пристајања.”¹¹⁴⁶

Пошто су Гарашанин и Вучић имали велики утицај на Совет, можемо да изведемо закључак да је политика Савета била у складу са интересима ове двојице. Можда више Гарашанина, јер је он стремио томе да уз двоструку подршку Савета и Народне скупштине дође у позицију намесништва. Прилажемо текст одлуке којом се Совет тог дана ставио на страну народа и Светоандрејске скупштине:

„Народној Скупштини Совет земаљски у следству изјавлења Народне Скупштине од јучерашњег Но51 да се сиреч писмено сагласи због закључење њено истога дана, да би Књаз Александер Карађорђевић дао оставку на достоинство Књаз Србског и да глас свој Совет сложи с гласом Народа и подејствује да Књаз учини по жељи народа, приступивши жељи народа, иша је јуче сав Његовој Светлости и најживљим представлењама молио га, да жељи народа удовлети и оставку на достоинство Књажеско даде, изјавивши му, да и цео Совет дели са народом исто мненије и да то исто од њега захтева што и народ, но Књаз је одговорио Совету, да им не може никако до јутрос оставку дати!”¹¹⁴⁷

Председник скупштине Миша Анастасијевић је, пошто је секретар Јеврем Грујић пред пленумом прочитао ову одлуку, одмах узео реч: „Шта треба да радимо с таквом издајицом браћо? Ја велим да га збацимо!”¹¹⁴⁸ На ове реченице цела Скупштина је у вици, аklamацијски одобравала, и то три пута поновљено питање – три пута изгласала.¹¹⁴⁹

Ако је долазило до раскорака између Мише и Гарашанина, као што на многим примерима видимо да јесте, онда би требало објаснити код оваквих примера где је све ишло као по плану, где се заправо налазио расцеп. Гарашанин се ослањао на Мишу и посланике под својом контролом да ствари иду како треба. Проблем је био у томе што Гарашанин никако није могао веровати Миши до краја и ту се сигурно ослањао на своје посланике који су били по службеној дужности на тој позицији, по праву државног чиновништва. Са једне стране, једина особа која је могла да води кајмакамску ствар у Скупштини био је Миша, али је он као председник морао да буде под контролом посланика због своје агенде у вези са својим зетом Ђорђем Ђоком Карађорђевићем. У том раскораку кајмакамаца, јединствена политичка група посланика, потпредседника Скупштине са секретарима се често чинила спретнијом и агилнијом у преломним тренуцима. А како је време пролазило, па по свему судећи и неповерење између кајмакамаца, те прилике за либерале биле су све учесталије. Иако бројни, посланици кајмакамаца нису имали непосредно тактичко политичко вођство за евентуалне промене и изненађења која су се стално дешавала на седницама. Јер су на стратешком нивоу Миша и Гарашанин били латентни ривали, сваки са својом политичком агендом. Са друге стране су Стевча Михаиловић, Јеврем Грујић и сви остали либерали и обреновићевци дисали као један, и што је најважније, на лицу места доносили нове одлуке у складу са промењеним околностима. Ту флексибилност Миша Анастасијевић, показало се више пута, није имао, иако је био врло искусан човек талентован за политику. Поврх тога, није имао ни непосредну контролу над тактичким деловањем кајмакамских посланика у оној мери у којој је то дозвољавало нагле

¹¹⁴⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 136. стр.

¹¹⁴⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 137. стр.

¹¹⁴⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 137. стр.

¹¹⁴⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 137. стр.

промене договора и прилагођавања новим ситуацијама које су либерали стално правили. Кајмакамци су увек имали добар план за дати дан заседања, али су се тешко и споро прилагођавали сталним променама у току самог пленарног заседања. Узорк томе је недовољно поверење, али и комуникацијски проблеми, јер Гарашанин никако није могао непосредно да учествује у консултацијама током заседања, какве су либерали врло често имали.

Када је добио акламацијску подршку, Миша Анастасијевић је устао, ударио у звоно и свечано почео да диктира одлуку Скупштине секретарима: „Господо секретари, напишите дакле, да је данас Народна Свето-Андрејска Скупштина у име целог народа Србског збацила Књаза Александра са достоинства књажеског.”¹¹⁵⁰

Подвукли бисмо чињеницу да је у тексту скупштинске одлуке Миша намерно изоставио презиме Карађорђевић, надајући се прилици за свог зета Карађорђевића. А онда је предложио да се та одлука одмах, директно, проследи командату Београдског гарнизона Осман-паши и дипломати Кабули-паши у Београдску тврђаву, како би они, као заступници султанове власти, правремено били обавештени. Томе је додао и предлог да се обавесте и конзули гарантних сила преко попечитељства спољних послова.¹¹⁵¹

Оно што је готово извесно јесте да је Миша овим потезом хтео да он као председник Скупштине директно извести представнике султанове власти јер је, по Грујићевим претпоставкама, Миша био виђен као неко кога ће директно Порта поставити за намесника у Србији. Онда бисмо ми, на основу тога, могли да донесемо закључак да је Миша вероватно хтео да уграби што већу моћ у намесништву како би после, уз помоћ Порте, за кнеза устоличио свог зета.¹¹⁵²

Највероватније због тога, Гарашанин је припремио једно изненађење преко својих посланика. Пошто је Миша дао овај предлог, устало је неколико кајмакамских посланика и тражило да се обавештење султановим представницима не шаље директно, него преко Попечитељства, исто као за гарантне силе. Поврх тога, тражили су и да се упуту допис Савету са молбом да се изјасни о овом акту који је донела Скупштина и да Савет подржи Скупштину у тој одлуци. И Миша и либерали су били изненађени, али либерали су имали своју агенду, која је укључивала наступ Симе Протића, и нису хтели да то даље одлажу, страхујући да у сваком тренутку могу да дођу попечитељи и саветници на заседање. Они су то подржали и тај предлог кајмакамаца био је изгласан уз Мишину сагласност, јер није имао друге алтернативе.¹¹⁵³

Грујић нам даје драгоцен увид у то какав је могао бити однос између Гарашанина и Мише коментаришући овај догађај: „Они (кајмакамски посланици) наравно радећи по упутству Гарашанина бојали су се да што мимо њега учине па макар да је то сам Миша предложио.”¹¹⁵⁴

Ово значи да су кајмакамски посланици, иако свесни да су у савезу са Мишом и Вучићем, ипак стратешка упутства примали од Гарашанина, о којима је свако вече у његовој кући преговарано и договорано. Они су на тим састанцима са Гарашанином могли да предвиде одређене ситуације, али никако све могуће. Отуда их је мањак поверења који су имали у Мишу,

¹¹⁵⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 137. стр.

¹¹⁵¹ Грујић, 1923, 2. књ., 138. стр.

¹¹⁵² Грујић, 1923, 2. књ., 147. стр.

¹¹⁵³ Грујић, 1923, 2. књ., 138. стр.

¹¹⁵⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 138. стр.

као што смо раније у тексту навели, спутавао. Управо таква спорост и нефлексибилност довела је кајмакамце у следећу ситуацију, која ће се показати као пресудна за цео ток Светоандрејске скупштине. После овог догађаја, кајмакамци прелазе у дефанзивно политичко понашање, очајнички покушавајући да ублаже, по себе, штетне последице.¹¹⁵⁵

Као што смо навели, посланик Сима Протић је, док су се у реалтивној тишини писали акти који су управо изгласани, устао и заузео место за говорнике пред пленумом. У том моменту је настао тренутак тишине, када су сви обратили пажњу на њега, не знајући шта може бити следеће. У свом упечатљивом и историјском говору Сима Протић је, на опште изненађење, изнео предлог да се одмах усвоји одлука о избору новог кнеза.¹¹⁵⁶

Слободан Јовановић каже да је Сима Протић покренуо предлог на миг секретара Скупштине.¹¹⁵⁷

Прилажемо говор: „Збацивши Књаза Александра ми смо сотавили земљу без поглавара. Ја мислим, браћо, да сатим одлагати не треба нити народ без главе остављати. Ова Скупштина, која је у име народа збацила Карађорђевића, она у име народа треба да одма прогласи за књаза онога, за којим сав народ чезне. Кажите дакле сад, браћо, сви: кога оћете за књаза?“¹¹⁵⁸

Проломио се глас посланика који су узвикивали име Милоша Обреновића, а кроз отворене прозоре сале Скупштине и окупљена маса испред је прихватила те узвике, те се опште клицање проширило околним сокацима. „Миша је као окамењен у први ма седио на столици.“¹¹⁵⁹

Стевча потврђује овај след догађаја својим сведочанством да је Сима Протић био први који је узвикнуо име Милоша Обреновића, после чега су се отворили прозори скупштинске сале како би народ окупљен испред чуо усклике посланика који су понављали оно што је Протић започео.¹¹⁶⁰

Прилажемо	текстове	обеју	одлука:
„Акт			Сбачења
У заседанију данашњем у Четвртак 11. Децембра 1858 године у Београду. Народна Скупштина у име народа реши и прогласи: да се Књаз Александар Карађорђевић збаци са достоинства Књаза Србског и да се од овог часа сматра, као да је сву власт изгубио, и она на Народну Скупштину прешла. Тако утврђено и проглашено у заседању Србске Народне Скупштине дана 11. Дек. 1858 у Београду.“ ¹¹⁶¹			

„Акт	Возпоставлења
На достојство Књаза Србског Милоша Обреновића. Почем је Књаз Александар Карађорђевић збачен, то Народна Скупштина у име народа возпоставља Књаза Милоша Обреновића за Књаза Србског са правима наследства по уставу дарованим му. Тако утврђено и проглашено у	

¹¹⁵⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 138. стр.

¹¹⁵⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 138. стр.

¹¹⁵⁷ Јовановић, 1990, 244. стр.

¹¹⁵⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 138. стр.

¹¹⁵⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 138. стр.

¹¹⁶⁰ Михаиловић, 1928, 208. стр.

¹¹⁶¹ Грујић, 1923, 2. књ., 140. стр.

заседанију Србске Народне Скупштине 11. Декембра 1858 у Београду. Народна Скупштина даље закључи: да сву власт узме Народна Скупштина до доласка Књаза Милоша.”¹¹⁶²

То је био моменат, као и неколико пута претходних дана, када су Грујић и либерали ослонац тражили у својој брзини и нефлексибилности кајмакамаца и председника да на време одговоре, а да то пред пленумом не изгледа као рад против народне воље. Сима је наставио по договору и изнео врло важан предлог који је био директно усмерен против кајмакамаца – да Скупштина кнежевску власт узме на себе до доласка новог кнеза Милоша Обреновића. Тај предлог је акламацијски одмах прихваћен. Сима је и после тога наставио по плану и предложио да се као управник Београда, полиције и регуларне војске постави Стевча Михаиловић, а да му се за замене поставе либерал Ранко Алимпић и Јован Марковић, те и то би изгласано.¹¹⁶³

Слободан Јовановић наводи да је Миша Анастасијевић био толико збуњен овим неочекиваним и брзим следом догађаја да је фактички престао да води седницу. Оно што је Миша очекивао јесте да ће Скупштина морати да сачека да документ одлуке о збацивању кнеза Александра буде достављен Савету на одобрење, после чега би се највероватније саветници и попечитељи упутили у Скупштину са новим намесништвом. Међутим, догађаји су кренули новим током који је Мишу оставио у потпуно пасивном стању. Како Јовановић наводи, пошто Миша више није председавао седници неко време, није формулисао питања, није бројао гласове – све то је на себе преузео Јеврем Грујић. Јеврем Грујић је, са већ припремљеним актима, руководио Светоандрејском скупштином. Како Слободан Јовановић оцењује, Грујић је био практично привремени председавајући Скупштине.¹¹⁶⁴

Да би све било званично, Грујић је дотурио Сими одлуку о избору кнеза Милоша Обреновића и одлуку о избору новог управника Београда, полиције и регуларне војске, те пратећу прокламацију Скупштине за народ, као и указе који би се слали адекватним инситуцијама. Међутим, у свој брзини Сима Протић је направио малу грешку која је либерале коштала неколико минута времена. Он је, уместо да одмах прочита да се одлука о преузимању управе над Београдом, полицијом и војском шаље на три адресе: Попечитељство унутрашњих дела, управи Београда и Београдском гарнизону, Сима исту одлуку читао наново за сваку институцију којој би Скупштина слала допис. Иако је све било одмах усвојено, то је дало довољно времена Миши Анастасијевићу да се прибере. Пошто је Грујић ставио печате Скупштине на све документе и ставио их пред Мишу на потпис председника, Миша је новим предлогом успео да посредно одбије да одмах потпише те одлуке. Изнео је предлог да се одлуке једна по једна морају потписати, и то од стране свих посланика како би се још боље осигурале.¹¹⁶⁵

Овај потез је био домишљат јер је Миша, са једне стране, себе представио пред посланицима као неког ко жели да се додатно учврсти народни суверенитет, а са друге стране, по нашем суду, рачунао је да ће се прво потписивати одлука о збацивању кнеза Алкесандра, те да када дође до потписивања одлуке о избору кнеза Милоша, може доћи поново до некаквог одлагања. Он је покушао да купи време, међутим, Грујић је врло брзо и оштроумно предложио, наводно учвршћујући председников предлог својим, да би посланици требало да одједном потписују и један и други документ како се не би правила непотребна гужва да се два пута ради иста ствар. А онда је, не питајући Мишу, то гласно питао, на шта је добио акламацијско

¹¹⁶² Грујић, 1923, 2. књ., 140. стр.

¹¹⁶³ Грујић, 1923, 2. књ., 138–139. стр.

¹¹⁶⁴ Јовановић, 1990, 244. стр.

¹¹⁶⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 138–139. стр.

одобрење посланика. Потом је питао Скупштину поново да ли да председник и остали опуномоћени потписници треба исто тако да ураде и поново добио акламацијску потврду. Миша је био надигран, али је опет одбио да први потпише акте на столу, уз изговор да ће то урадити на крају, после свих посланика. Тако су посланици почели да прилазе и да потписују, али то је, упркос скраћивању процедуре, све и даље много трајало. Либерали су се све време плашили да чланови Савета и попечитељи не упадну у Скупштину сваког момента.¹¹⁶⁶

Слободан Јовановић је оценио да, упркос томе што се Миша у једном тренутку повратио, Грујић није попустио и држао је своју де факто председничку позицију што је дуже могао.¹¹⁶⁷

У овој ситуацији Јеврем Грујић, поново преузимајући одговорност на себе, преузима и иницијативу и обраћа се посланицима који су стајали у реду за потпис: „Браћо, није мудро више остављати оволики народ у нестрпљењу и неизвесности, но му треба одма казати јавно и обнародовати шта је Скупштина решила, да свет зна на чему је. А то се може брзо и лако учинити, ако одобрите да се с балкона прочита прокламација и Указ док се у Скупштини она два акта потписују.”¹¹⁶⁸

Скупштина је у налету одушевљења одобрила и тај предлог, те су, уз одбијање Мише да изађе на балкон, то учинили Стевча, Грујић и остали либерали из ужег кола, који су изашли да се обрате окупљеним грађанима, којих је било неколико хиљада. Грујић се, као и претходног пута, на балкону представио и био препознат од масе; потом је показао прокламацију Скупштине и прочитао је пред окупљенима: „Прокламација.

Од стране Скупштине свему народу србском. Народна Скупштина у име народа србског изјављује следеће: Почем су незаконија Књаза Александра Карађорђевића у Скупштини претресена; и почем се она уверила, да се у њему не може и даље поверена му власт књажевска оставити, то је Народна Скупштина, желећи и у сваком часу чувати достојанство књаза свога и штедети чест имена његовог, решила – и јуче је једном депутацијом замолила Књаза, да би за љубав среће и спокојства и нашег и његовог отечества, својевољно се достојанства књажевског одрекао. Књаз је изјавио жељу, да се до јутрос причека, и депутација Скупштине снисходила је овој жељи Књаза нашег, па је обећала, да ће се до јутрос чекати. На грдну жалост и срамоту Књаз не одржа реч, но шта више изневери земљу и народ, јер ноћас пре поноћи тајно у град утече. Због тога је Народна Скупштина у данашњем заседанију своје једногласно закључила и проглашује: да је Књаз Александар Карађорђевић збачен са књажевског достојанства и да је власт књажевску изгубио; које Скупштина свима властима и свему народу обзнањује. Па почем је тако земља без поглавара остала, то је Народна Скупштина, имајући на уму жеље народа и сматрајући за потребу државну, једну династију са правима наследства имати и налазећи да се и жеље народа и потреба државна са фамилијом Обреновића задовољава – у име народа у данашњем заседанију проглашава: Да се пређашњи Књаз Милош Обреновић воспостави на достојанство Књаза Србског, са правима наследства, која су фамилији његовој у мушкој линији уставом дарована. Но како ће проћи неко време, док наш Књаз Милош Обреновић у Србију стигне и власт прими, а потребно је да се деал земаљска и дотле одправљају; то је Народна Скупштина закључила уези и узела је сву власт на себе, коју ће одправљати дотле својим путем, док Књаз Милош у Србију не приспе, и онда ће му одма књажевску власт предати. Попечитељства остају према Скупштини

¹¹⁶⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 138–139. стр.

¹¹⁶⁷ Јовановић, 1990, 244. стр.

¹¹⁶⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 140–141. стр.

онако исто, као што су према Књазу била. Народна Скупштина објављује ово сивма власима и свакоме Србину и препоручује: да се мир у целој земљи најбрижљивије чува, да народ у највећој слоги и братској љубави живи, и да се сваким наредбама Скупштине покороава и њене заповести точно извршује. Тако утврђено у проглашено у заседанију Србске Народне Скупштине у Четвртак дана 11 Декемвра 1858 год. У Београду Но57.”¹¹⁶⁹

Показујући печатом оверене документе, Грујић је хтео не само да саопшти него и да докаже да је, како Јовановић каже, тапија над Србијом предата Милошу Обреновићу.¹¹⁷⁰

Негде у исто време у Савету се водила расправа око тога када треба да се пошаље делегација Савета. Спремала се и одлука Савета која би се у форми дописа послала Скупштини да се направи Намесништво које би заменило кнеза. Требало би објаснити зашто су Гарашанин и Вучић били толико лежерни. Наиме, као што смо већ објашњавали раније у тексту – кајмакамци су објективно били најмоћнија политичка фракција у том тренутку. Они су били основа уставобранитељске власти у Србији. Откако је кнез побегао код Турака у тврђаву, чак су се и књажевци из саветске већине приклонили Вучићу и Гарашанину. Међутим, Вучић и Гарашанин су, као искусни политичари, доста бринули о томе како ће њихово преузимање власти да изгледа у очима гарантних сила и Порте. Они су чекали да Миша заврши са збацивањем кнеза и да их позове званично да дођу у Скупштину, где би кајмакамци са потпуном подршком и Савета и Скупштине били именовани за намеснике Србије. Нису никако могли да предвиде да би либерали могли да учине ово што су урадили. Док је трајало заседање Савета, прво је седницу прекинуо један полицајац који је дотрчао од Скупштине да јави да је кнез Александар смењен. Гарашанин и Вучић нису могли бити задовољнији него што су у том тренутку били јер је све текло по плану. Нису знали да је одавно требало да крену ка Скупштини и да је од тога зависила судбина Србије, а и њихове власти. По нашем суду, да су Гарашанин и Вучић донели и прочитали одлуку Савета о томе да Савет стаје уз Скупштину, врло је вероватно да би придобили симпатије већине посланика, а да због њиховог присуства либерали не би имали никакву могућност да пресретну Мишин план.¹¹⁷¹

Очекујући само одлуку Народне скупштине о смени кнеза Александра, саветници и попечитељи су планирали да се са Скупштином договоре о намесништву. Међутим, када су дознали од полицајца шта се све десило, решили су да, пре него што добију званично обавештење од Скупштине да је Милош Обреновић изабран, они лично оду са захтевом да се образује намесништво, те да се тако формално поставе као да одлука о Милошу није ни донесена.¹¹⁷²

По нашем суду, Гарашанин и Вучић су се превише ослонили на Мишу Анастасијевића, са једне стране, те превише били сигурни у свој план, са друге стране. Зато их је и вест коју је донео други полицајац о изгласавању кнеза Милоша Обреновића затекла и поразила. Тек тада Гарашанин и Вучић крећу ка Скупштини са саветском делегацијом и пред Скупштину стижу баш у тренутку док Јеврем Грујић већ чита прокламацију Скупштине пред окупљеним светом. Не само да је у Скупштини све већ било завршено него је и наоружана маса званично обавештена о званичним одлукама Светоандрејске скупштине. Окупљена маса је, угледавши их, направила пролаз ка улазу, али уз узвике: „Живео књаз Милош!” Нису се ни задржавали на

¹¹⁶⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 141–142. стр.

¹¹⁷⁰ Јовановић, 1990, 245. стр.

¹¹⁷¹ Грујић, 1923, 2. књ., 137–154. стр.

¹¹⁷² Јовановић, 1990, 246. стр.

балкону, прошли су поред Јеврема Грујића, који није престајао са читањем прокламације како се свечаност не би прекинула, али су Стевча и остали либерали ушли у салу за њима.¹¹⁷³

Када је завршио са читањем прокламације и указа, Грујић се окупљеном наоружаном народу обратио речима: „Од овог часа по праву и закону: Обреновићи су законити наследни владооци Србије, књажеска је власт до њиног доласка код Скупштине, а ваш је војнички и грађански командант и управитељ Стевча са придодатим му помоћницима. Београђани, до вас је сад да тако и на делу остане.”¹¹⁷⁴ Изговоривши ово, Грујић је био акламацијом поздрављен од хиљада окупљених грађана. Потом је пожурио назад у Скупштину, очекујући окршај са кајмакамцима.¹¹⁷⁵

Унутра је затекао Вучића на месту председника Скупштине како чита посланицима одлуку Савета, која гласи: „Народној србској Скупштини, Совет је дозволио, да је Његова Светлост Књаз ноћас отишао у град. Овим поступком остала је земља без главе и врховне управе. Совет не могући оставити, да овако стање и даље у земљи траје, одредио је из своје средине Президента Савета г. Вучића, Вицепрезидента Г. А. Јанковића, члена свог Г. А. Арсенијевића и Г. Г. Попечитеља внутрени дела, финансије и правосудија на ту цел, да се са Народном Скупштином договоре о начину, како ће се међутим са земљом управљати, да се мир и закони ред у њој одржи. Но1650. 11. Декембра 1858 у Београду.”¹¹⁷⁶

После прочитаног, Вучић и Гарашанин су у неколико наврата покушали да позову посланике на одговорност према законима и Уставу, покушавајући тиме да оспоре њихов избор Милоша Обреновића. Међутим, увелико су били закаснили са својим доласком и пред посланицима је изгледало као да покушавају да оспоре одлуке Скупштине, а самим тим, и народну вољу. Неколико истакнутијих посланика имало је примедбе на то, на шта је Гарашанин покушао да одговори, а Стевча поставио директно питање да ли ће се Гарашанин сврстати уз свој народ или не. Вучић се на то умешао и ушао у вербални дуел са Стевчом. Тада му се Стевча оштро супротставио када је у једном тренутку на Вучићеву претњу да Стевчи неће проћи његов наум, Стевча спустио руку на пиштољ за појасом и поновио да је сада само питање да ли ће се сви сложити са оним што је народ одлучио или не. Тада су се умешали Јован Илић, други секретар, бранећи Скупштину, као и Андрија Стаменковић, после којег су се надовезивали остали посланици. Тако је настао одијум већине посланика, услед којег су се попечитељи и чланови Савета удаљили из Скупштине.¹¹⁷⁷

Слободан Јовановић сматра да су Гарашанинов тон и аргументација могли да окрену ствари на Скупштини, али да је Вучић својим агресивним наступом већ био разљутио посланике и распламсао свађу. Делегација Савета је толико инсистирала да је Вучић предводи, иако су до тада све радили како се он не би појавио на Скупштини, надајући се да ће својим утицајем на масу и на посланике моћи да преокрене ситуацију. То се није десило. Како оцењује Слободан Јовановић, Вучићево време је изгледа било прошло. Све што је говорио у Скупштини само је

¹¹⁷³ Грујић, 1923, 2. књ., 137–154. стр.

¹¹⁷⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 144. стр.

¹¹⁷⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 144. стр.

¹¹⁷⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 145. стр.

¹¹⁷⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 137–154. стр.

још више удаљавало кајмакамце од њиховог циља. У том тренутку беса, у који је упао због тога што Скупштина није хтела да га слуша, Вучић је ушао у конфликт са Стевчом.¹¹⁷⁸

Стевча Михаиловић сведочи да је у том сукобу дошло и до физичког контакта у којем је он рукама ухватио Вучића и отпратио га до излазних врата сале, а потом је, ухвативши га за skut од одеће, и Гарашанина довео до излазних врата, после чега су они изашли. А када окупљена маса грађана испред Скупштине није хтела да их пусти да оду, Стевча је изашао и саопштио народу да је Вучића и Гарашанина Скупштина послала да буду код куће и да им се отвори пролаз, што је и учињено.¹¹⁷⁹

По биографским записима Ранка Алимпића, Ранко је у то време био испред Скупштине организујући обезбеђивање објекта. По његовим речима, у том тренутку, недалеко одатле, у француском конзулату све је било спремно у нади да ће Гарашанин бити изабран. Тада је кроз гомилу окупљених грађана пришао дипломатски агент француске амбасаде Бадовски и замолио Алимпића да дође у суседну улицу на разговор са конзулом Дезесаром. Када су се из Скупштине проломиле узвици подршке избора Милоша Обреновића, француске дипломате су се узнемириле и рекле Алимпићу да Обреновићи неће бити прихваћени, као ни револуција, на шта је Алимпић гарантовао да никакве револуције неће бити и да ће гарантне силе на крају прихватити вољу народа.¹¹⁸⁰

Да не би дошло до колебања посланика услед отворено израженог неслагања чланова Савета и попечитеља са избором Милоша Обреновића, Грујић још једном преузима иницијативу и узима реч пред пленумом како би поднео извештај посланицима о томе шта је урадио на балкону Скупштине: „Секретаријат скупштински обнародовао је Београђанима, који су сви са људима из унутрашњости под оружјем око Скупштине, Прокламацију о васпостављању народне династије Обреновића са правом наследства, и о задржавању књажеске власти код Скупштине, до доласка Књаза Милоша; а тако и Указ о команди, која стоји под непосредним налозима Скупштине. Београђани су одважно примили на себе да одрже у сили сва закључења скупштинска, која су по законима земаљским од часа обнародовања обавезна за сваку власт српску и за свакога грађанина србског.”¹¹⁸¹ Грујић је за овај извештај био поздрављен овацијама и усклицима подршке посланика, уз шта се клицало и Милошу Обреновићу.¹¹⁸²

Овде бисмо хтели да нагласимо две ствари. Прва је да поновимо да је, по нашем суду, Грујић више пута у пресудним ситуацијама показао изузетну интелектуалну храброст, изванредну реторску способност и успех да формални и свечани однос према институцији Скупштине и свом позиву секретара укрсти са народним говором који је сваки сељак могао да разуме. На тај начин он је односио победу за победом у сталној политичкој борби током отворених пленума. Друга ствар је формулација коју је у овом конкретном говору искористио – „грађанин србски”. Овде желимо да нагласимо да је то знак припадности истој идеологији српског либерализма, који није био карактеристичан само за Србију, него и за Србе у Војводини и идеологију коју је пропагирао и Светозар Милетић о Србину грађанину који настаје кроз спој националне припадности и слободарске идеје, која се формализује кроз европски грађански

¹¹⁷⁸ Јовановић, 1990, 247. стр.

¹¹⁷⁹ Михаиловић, 1928, 209. стр.

¹¹⁸⁰ Алимпић, 1892, 188. стр.

¹¹⁸¹ Грујић, 1923, 2. књ., 146. стр.

¹¹⁸² Грујић, 1923, 2. књ., 146. стр.

концепт нације. Када се томе придода борба за народни суверенитет, добијамо две главне одлике либерализма у Србији и уопште на српском политичком простору у 19. веку.¹¹⁸³

Када је Грујић завршио своје излагање, неки посланици су покренули питање да ли ће председник Светоандрејске скупштине Миша Анастасијевић ставити свој потпис на одлуке, указе и прокламацију. Миша је у први мах поново одбио уз објашњење да он има супротно мишљење. За реч се због тога јавио посланик Јанићије Дробњак из Рипња и директно се обратио Миши: „Знаш ли, Господине, како си се у твојој кући заклео да ћеш с народом бити и само народну жељу хтети, ето то је народна жеља, што одустајеш сад од народа, грех ти на душу.”¹¹⁸⁴ Те речи су потакле Мишу и, као да се поколебао, питао је гласно посланике да ли сви желе да он потпише та документа, на шта је добио акламацијски одговор велике већине посланика, после чега је пред свима узео и потписао документе.¹¹⁸⁵

На крају темељног описа овог догађаја можемо да оценимо Грујићев учинак као ванредно успешан са позиције практичне политике и разборитости, али и са аспекта практичне примене идеолошких мотива либерализма на оно што можемо да назовемо *српском политичком културом*. Можемо да поставимо тезу да је Јеврем Грујић творац особеног политичког стила који је авангардан у оној мери у којој је модерност либералне идеологије и концилијарних теорија заснованих на Првој и Другој француској републици спојио са предмодерним наративом српског народа 19. века. На оваквим примерима ми можемо приметити да Грујићево позивање на старе српске традиције саборности и скупштине није само манипулативна реторика већ нешто у шта Јеврем Грујић верује. Не само да верује – он то и примењује у пракси. Међутим, оно што ми налазимо изузетно значајним јесте да док то ради, Грујић се свом *демосу* не чини као неко ко је ишчашен из постојеће политичке реалности и из постојећег политичког стила. Како смо сигурни у то? – Тако што је само у једном дану најмање три пута својим самосталним говорима изазвао акламацијске овација посланика, али не само то, већ и хиљада окупљених грађана око Скупштине. Сматрамо важним да подвучемо да у тој маси нису били само Београђани, него и људи из унутрашњости руралне Србије. Поврх тога, преко 90% посланика Светоандрејске скупштине су људи из градова и села округа ван Београда. Шта нам то говори? – Говори нам то да је Грујићев политички стил и наратив који је користио нешто што је, иако можда у доброј мери *новум*, у потпуности разумљива политичка комуникација. Кроз обраћања посланицима и окупљеном народу ми можемо да видимо онолико новог колико је довољно да све присутне уводи у нове политичке дискурсе који су демократски и правни, а таман толико у вези са предмодерном политичком свести код Срба да они могу да прихвате те новине као природну надградњу своје политичке свести. Јеврем Грујић је, на основу досадашњих примера а кроз своје учешће у у раду Светоандрејске скупштине, на плану доприноса теорији и пракси либерализма у Србији свог времена играо кључну улогу. Наш суд је да је кроз своју делатност и мишљење Јеврем Грујић допринео политичкој еманципацији не само свог најужег круга сарадника већ и многих других важних политичких актера, попут Стевче Михаиловића, како смо раније у тексту описали предлог да се Стевча потписује онако како га народ познаје. Међутим, стојимо чврсто на становишту да Грујић није утицао само на појединачне актере, него да је сваким својим обраћањем које је давало успешан политички резултат утицао на подизање политичке свести код свих посланика и грађана који су га слушали испред Скупштине. Политичка свест коју је Грујић помагао у развоју у главама оних који га следе и слушају се, пре свега, заснивала на: 1) патриотизму; 2) народној суверености; 3) институцији Народне

¹¹⁸³ Погледати ближе у: Симеуновић, 2003.

¹¹⁸⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 147. стр.

¹¹⁸⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 147. стр.

скупштине, као једној од три гране власти; 4) слободарству, које се артикулише кроз суверенитет народа.

На основу ове наше тезе о политичком стилу Јеврема Грујића као доприносу ширем политичком животу Србије у том времену можемо да аргументовано закључимо да је Јеврем Грујић, ако не први, онда међу првим доносиоцима идеологије либерализма у Србију. Не само у теоријском смислу – већ још више у практичном.

После одласка чланова Савета и попечитеља и Миша Анастасијевић је, по сведочењима, отишао, па је Стевча био тај који је затворио заседање Скупштине тог поподнева 11. децембра (по старом календару). Међутим, током тих последњих тренутака заседања десио се важан и занимљив догађај. Пре него што је Скупштина званично затворена, док су се посланици полако почели разилазити, Гарашанин се вратио и ушао у собу која се налазила поред скупштинске сале. Ту је незванично разговарао са посланицима који су долазили и одлазили. Овај догађај нам је битан јер нам даје увид у то шта је заправо био Гарашанинов план. О томе нам је сведочанство оставио Грујић јер је, видевши да се Гарашанин вратио, и он дошао у собу у којој је седео и учествовао у разговору.¹¹⁸⁶

Гарашанин је говорио посланицима и Грујићу да Светоандрејска скупштина није бирана као изборна скупштина. Његова теза је била да је то скупштина која је могла да смени кнеза и да изабере намесништво, па да створи услове да се на следећој скупштини бира нови кнез. Изразио је став да треба објавити народу да је дошло до смене, а да се у исто време народ припреми да ће доћи до сазивања нове, друге скупштине током године која ће бити изборна. Тврдио је, заправо, да Светоандрејска скупштина није сазивана и бирана као изборна и да она нема легитимитет да бира новог кнеза. Грујић није улазио у вербални дуел са њим око тога, већ је скренуо тему на Вучићево понашање, које је у одређеном апсекту било претеће према Стевчи. Грујић је био свестан да је ствар већ завршена и да Гарашанин може да покуша да заступа ту тезу, али да су посланици сматрали тај посао већ завршеним. То је и описао тако што је напоменуо да су многи посланици слушајући Гарашанина полако почели да се разилазе јер се сматрало да се седница већ завршила и да је време ручка.¹¹⁸⁷

Иако ће се показати да је овај Гарашанинов покушај остао без било каквог одјека, те да је због тога занемарен, мислимо да је ово врло важан разговор јер нам даје адекватну и тачну представу стратешког плана кајмакамаца, од којег су, изгледа, и Миша и Гарашанин и Вучић појединачно одступали када им се чинило да могу да уграбе прилику за себе. Међутим, рекли бисмо да је Гарашанин то најмање радио јер је био свестан далекосежних последица ако би се ствар урадила другачије или на силу. Миша није био довољно политички искусан да би могао да одмери своје активности, које су биле самосталне и мимо овог плана, а Вучић је ипак био превише самоуверен да може да ради исто као на Петровској скупштини, несвестан да су се политичке прилике и зрелост његових политичких ривала драстично промениле. Да су се кајмакамци сложено држали око свог основног стратешког плана, те да су имали бољу контролу и флексибилност посланика на самим пленарним заседањима, врло је вероватно да би им пошло за руком да спроведу тај стратешки план. Мишљења смо да је један од главних фактора који су утицали да тог 11. децембра за њих све крене у погрешном смеру, а то смо већ напоменули, лежерност са којом су приступали политичким догађајима на микроплану. Занемарили су микрополитику¹¹⁸⁸, сматрајући да су макрополитички непобедиви. Склонији смо томе да

¹¹⁸⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 137–154. стр.

¹¹⁸⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 137–154. стр.

¹¹⁸⁸ О микро и макро политици ближе погледати у: Симеуновић, 2002.

мислимо да је то производ претереане самоуверености него политичке неспретности, поготово што је Грујић страховао највише од тога. Дакле, ако су Грујић и либерали били свесни да би тај потез доласка делегације Савета ујутру заједно са Мишом био тежак ударац за обреновићевску ствар, онда су и они морали бити свесни тога. Међутим, по свему судећи, они су потценили своје ривале. Имали су у фокусу књажевце као главне противнике, а либерале су занемарили у смислу капацитета да им направе неки већи проблем. То се, као што смо видели из приказа, показало као пресудна грешка. Јер, као што смо споменули раније у тексту, кајмакамци чак нису морали да посегну за драстичнијом опцијом, од које је Грујић страховао, да Савет сам прогласи Намесништво. Кајмакамци очигледно то нису хтели без некакве подршке Скупштине јер су желели двоструки легитимитет, што не сматрамо да је било погрешно. Међутим, они би и легитимитет Скупштине добили само да су дошли и прочитали одлуку Савета којом се он сврстава на страну народа и Народне скупштине. Уместо да је Вучић то прочитао, уз присуство Мише и Гарашанина, како је касније урадио са другим актом Савета, ту одлуку је прочитао Грујић као секретар и отворио простор Сими Протићу да опште одушевљење посланика што је Савет стао на њихову страну употреби за свој предлог. Врло лако можемо да замислимо да је Вучић уз ту одлуку могао да предложи намесништво одмах после смене кнеза Александра. Поред тога, сматрамо и да би активности либерала у великој мери биле умањене самим присуством свих ових политичких величина.

Овакав исход догађаја ће створити нови изазов за либерале и обреновићевце, који није постојао до тог тренутка. Од тог момента кајмакамци постају отворени противници Странке Светоандрејске скупштине – либерала и обреновићеваца. У том контексту губитничка политичка фракција књажеваца и осујећена политичка фракција кајмакамаца могу одједном имати више заједничких интереса него што су до тог тренутка. Јер да напоменемо, Милош Обреновић је и створио савез Карађорђевића и уставобранитеља. Повратком Милоша Обреновића на сцену постоји поново заједнички противник са којим се ни једна ни друга група не могу помирити. Та могућност ће се показати већ у ноћи на прелазу између 11. и 12. децембра.

За разлику од кајмакамаца, либерали су имали разлога да буду задовољни, а Грујић је посебно био задовољан не само због практично-политичке победе тог дана, него због победе идеолошких принципа либерализма које је заступао. У том смислу је и записао свој утисак о томе: „Стевча разпусти одма Скупштину, не знам које беше доба после подне; и разиђосмо се сви, и тако оста празна ова знаменита сала, у којој се у томе заседанију од 11 Децемвра предлозима, закључењима и делом освешташе још боље они јуче проглашени принципи; о суверенству народном по коме он даје он одузимље власт, о праву врховне контроле његове по коме испитује дела властника своји, па пема доброј или злој радњи њиној изриче суверенски суд.”¹¹⁸⁹

По овом прилогу можемо да видимо да Грујићеви доприноси либерализму у Србији кроз политички инструмент Светоандрејске скупштине нису били нежељни или непредвиђени ефекти победе која је настала услед пуке личне амбиције. То је оно што прати Грујића кроз целу његову каријерну и политичку делатност – принцип примене идеолошких начела кроз сваки аспект јавне делатности. Иако ово личи на нормативистичку политику Аристотела, Платона или Доситеја¹¹⁹⁰, ми нисмо склони томе да Грујића сместимо у нормативистичке праткичаре политике. Најпре због тога што је Грујић у методолошком поступку политичког деловања пре свега био посвећен реалистичном посматрању политике и политичких процеса. Поред тога, он

¹¹⁸⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 148. стр.

¹¹⁹⁰ Ближе погледати у: Симеуновић, 2002; Симеуновић 2003.

делује циљно-рационално, спреман да своје циљеве које је направио у складу са иделима слободе и патриотизма коригује у оној мери да би се остварило најбоље могуће, а не апсолутно могуће. Иако је борац за институцију Народне скупштине, он њу не доживљава као занесењак, већ као политичку машину у којој раде циљно-рационални појединци окупљени у политичке групе са конкретном политичком агендом. Поред тога, он све своје политичке замисли планира до танчина и показује сталну способност да их артикулише у простору и времену, уз помоћ других учесника. Грујић није мислилац чије мисли остају записане и служе само надахњавању читалаца и пратилаца или следбеника. Грујићеве мисли бивају записане, преточене у законе, правилнике и правне акте, у конкретне тактичке и оперативне планове које спороводи цела политичка група. Његова способност била је да покаже свест о томе како политичка група мора бити организована и како који појединачни члан може бити употребљен и за коју сврху у складу са политичким задатком који је пред његовом групом. Пример Симе Протића то илуструје. Имајући све ово у виду, прилог који смо дали о Грујићевом задовољству о спровођењу принципа народног суверенитета је епилог једног дана који је настао услед Грујићевог доприноса у мишљењу и планирању реализације политичког интереса и идеја.

Због тог успеха сви су били изненађени и зачуђени. Не само кајмакамци. Кабули-паша, изасланик Порте, назвао је Светоандрејску скупштину, после одлуке о збацивању једног кнеза, па одлуке о избору новог, „малим конвентом”, поредећи целу ствар са Француском Републиком.¹¹⁹¹

Такве политичке традиције биле су опасне на европском континенту у којем у том тренутку доминирају искључиво царства. Исто тако, као и Кабули-паша, критике је упућивала и београдска интелигенција, међу којом и Матија Бан.¹¹⁹²

Створила се атмосфера неизвесности јер су се тог дана направиле нове осе сукоба, а тога су били свесни сви у Београду, па и Грујић, либерали и обреновићевци.

Због тога су касније после подне, пред залазак сунца (Грујић каже: око заранка), свесни опасности којој могу бити изложени, Грујић и Стевча отишли у кућу код Гарашанина на разговор. Узнемиријућа је била чињеница да је раније тог дана пред крај заседања Гарашанину била уручена документација по којој би он требало да смени Николу Христића са места управника Београда и на његово место именује Стевчу Михаиловића. Међутим, Гарашанин је те документе ставио у џеп, али није по њима поступао. Грујић и Стевча су желели најхитније да се те одлуке спроведу јер су, оправдано по нашем суду, почели да страхују од реакције и Вучића (који је у пленуму претио Стевчи) и књажеваца.¹¹⁹³

Грујић се трудио да убеди Гарашанина ваљаним аргументима: „Ја најпосле станем представљати Гарашанину кко за њега нема никакве опасности ни од народа ни од Вучића, а за нас да има од Вучића. Како је садашњи управитељ Никола Христић род Вучићев (његова је жена Вучићева унука кћери) то се може догодити да Вучић противу нас што предузме и мимо Гарашанина, особито што се чује да Вучић ноћу купи људе, и да је за неке Гружане поручио и да ће му доћи. Ми дакле за нашу сигурност иштемо да каже управитељу нека преда полицију Јоци Марковићу, у коме имамо поверења.”¹¹⁹⁴

¹¹⁹¹ Грујић, 1923, 2. књ., 137–154. стр.

¹¹⁹² Грујић, 1923, 2. књ., 137–154. стр.

¹¹⁹³ Грујић, 1923, 2. књ., 137–154. стр.

¹¹⁹⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 149. стр.

То значи да су Стевча и Грујић у том кризном тренутку чак одустали и од пожуривања Гарашанина да именује новог управника града, већ да им учини да бар поступи делимично по одлукама Скупштине да преда управу над полицијом у Београду. Овде бисмо хтели да подвучемо да је ово још један у низу најзначајнијих састанака на којем се састају Грујић и Гарашанин, овог пута уз учешће и Стевче. Сматрамо то још једним индикатором да је наш хипотетички оквир добро постављен у смислу значаја Грујића не само за либерализам у Србији него и за државу Србију. Чак и у овом тренутку када је за кнеза именован Милош Обреновић не дешава се оно што би можда било природно – да Стевча Михаиловић сам преузме вођство у односу међу политичким фракцијама. Не. Стевча је у најбољем случају од тог дана један од двојице вођа Странке Светоандрејске скупштине, јер Грујић очито и даље остаје један од два кључна заступника своје политичке фракције. На основу тога ће касније и добити понуду да постане кнежев представник по Милошовом повратку. Тај важан догађај биће објашњен у једном од потоњих поглавља овог рада, али је битно да напоменемо како је до тога дошло, објашњавајући ситуације попут ове.

Међутим, упркос Грујићевим наваљивањима, Гарашанин је избегавао да дâ конкретан одговор, али и да поступи по одлуци Скупштине. Чак су у једном тренутку током тог састанка до Гарашанинове куће дошли и Никола Христић, управник Београда, као и Јован Марковић, што је Грујић искористио да упути Гарашанина да су обојица ту и да само чекају његову одлуку као попечитеља унутрашњих дела. На то је Гарашанин почео да се спрема да оде у тврђаву и рекао да већ касни, те да ће спровести ту одлуку после састанка на који иде. Необављеног посла, Стевча и Грујић отишли су у Стевчин стан.¹¹⁹⁵

Стевча и Грујић су оправдано били уплашени јер њиховом елиминацијом купили би довољно времена да се преиначи одлука Скупштине о избору Милоша Обреновића, а онда би се добило још више на времену када би се избор новог кнеза заказао за заседање неке нове скупштине. Чак су и разговарали о могућности да на силу преузму полицију и да сами поставе Јована Марковића за управника полиције, а на основу скупштинске одлуке.¹¹⁹⁶

„Нама је зато толико до тога стало било, што једни од наши и ако нису веровали да ће Гарашанин сам учинити, потврђивали су, да ће се он чинити ни мукајет томе, ако би вучић наумио побити нас, јер говорау то би ишло у интерес Гарашанину, почем би онда могао избор књаза за нову Скупштину оставити.“¹¹⁹⁷

Рачуница је била на страни да се преузме таква активност, а чак је постојала и легитимна прилика да се то уради. Стандардна процедура се одвијала, где је око 200 грађана одлазило у суд на формалну потврду да буду чувари у граду за дату ноћ. Међу те грађане би могао да се укључи и Стевча, па при формалном одласку у полицију после суда да и он оде са њима. Ту би онда довели управника полиције пред свршен чин: или да се придружи, или да се склони. Са таквом полицијском силом Странка светоандрејске скупштине би на располагању имала, поред тих 200 полицајаца, још неколико стотина наоружаних Београђана који су чували Скупштину, а и велики број наоружаних пријатеља династије Обреновић, који су дошли из унутрашњости у пратњи окружних посланика.¹¹⁹⁸

¹¹⁹⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 137–154. стр.

¹¹⁹⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 137–154. стр.

¹¹⁹⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 149. стр.

¹¹⁹⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 137–154. стр.

План либерала за преузимање полиције није завршен само на томе, него се наставља на врло модеран начин употребе тактичких јединица полиције и наоружаних грађана. Грујић то темељно излаже Стевчи: „... ми би могли свима на које сумњамо пресећи излазење из куће, а особито у град и из града неким књажевцима, а тако и улазење и излазење из конака, гди је још Књагиња била, и у касарну. А поручивши за људе из оближњи села могли би умложити силу и док би ми тражили да се с неким официрима споразумемо, била би свима противницима пресечена свака могућност састанка и споразумевања, те би најпосле морали и официри у касарни па и војска ставити се на расположење Скупштине.”¹¹⁹⁹

Овде можемо да препознамо свестраност Грујићеве политичке личности, који без задршке из политичког непријатељства може да пређе у тактичко и кинетичко продужење тог сукоба. На делу имамо човека који у пракси спроводи оно што је Клаузевиц рекао, а Шмит допунио – да је ратни сукоб политичко непријатељство спровођено војним средствима.¹²⁰⁰ Грујић, иако грађански оријентисан, пре свега профилисан као политичар, не скрива таленат за политичку борбу кинетичким средствима на улици, а не само институционалном борбом. Он о томе не размишља као о превасходном методу политичке борбе, него само у крајњој нужди одбране законитости и легитимности Народне скупштине и њених одлука.

Међутим иако добар план, он је имао мане, као и сваки план који може да укључи физичко сукобљавање. „Али овим начином обелодањује се неповерење према Гарашанину и наше коло изашло би као да граби власт, - и наша истина напрегнута; али опет доста добра одношења с Гарашанином била би покварена а тако прекинути у моменту, кад је њказ Александар код Турака, који би га увек волели но Милоша, кад војска у касарни под заповешћу Лукавчевића стоји сва под оружјем, кад је Вучић зацело држао да је боље повратити Карађорђевића, но пустити да дође Милош, кад је Совет још у сили а књажевац је по већини, и када се може бити Миша и Гарашанин довумили: ако не узмогну продрети са својим шта је боље учинити: или примити Милоша или повратити Александра; а немало сигурно је било да ће од овога двора претегнути, на шта они прегну.”¹²⁰¹

Грујић и либерали су били свесни да би преузимање полиције значио потпуни прекид односа са Гарашанином, а то би значило уједињење кајмакамаца и, врло вероватно, заједничко деловање са књажевцима против либерала и обреновићеваца. Уместо те акције те вечери, вође градских наоружаних група (на страни либерала и обреновићеваца) одлучили су се да окупљена маса изврши притисак директно на Гарашанина како би поступио по одлуци Скупштине.¹²⁰²

У складу са тим, групе наоружаних грађана су кренуле ка Гарашаниној кући да је ставе под блокаду и преговарају са њим. То се десило баш у тренутку када се он враћао из Београдске тврђаве. Тако је Гарашанин ушао у разговор са окупљеним људима, објашњавајући своје ставове и покушавајући да их умири. Користио је вешто грешке које су неки у разговору правили тражећи предају контроле над полицијом и војском, па је Гарашанин образлагао зашто војска не може да се преузме, јер је у Великој касарни под командом Лукавчевића. Потом је позвао Јована Марковића да он као представник окупљених уђе са њим у кућу да се договоре. После извесног времена Јован Марковић је изашао испред куће и затражио од окупљених да се разиђу под изговором да је направио договор са Гарашанином и да треба веровати његовој

¹¹⁹⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 150. стр.

¹²⁰⁰ Погледати у: Симеуновић, 2002, 257. стр.

¹²⁰¹ Грујић, 1923, 2. књ., 150. стр.

¹²⁰² Грујић, 1923, 2. књ., 137–154. стр.

процени. То, међутим, није умирило окупљене и они су још више инсистирали да се одмах направи пренос надлежности.¹²⁰³

Када су се већ укућани, породица и Гарашанинова супруга уплашили, почели су и они да врше притисак на Гарашанина да испуни захтеве. Он је изашао на прозор куће и обратио се маси, прво их питајући да ли му верују, на шта је добио потврдан одговор, али и узвике да се они боје других који могу мимо њега да им науде.¹²⁰⁴

„Гарашанин рекне: е па кад имате у мени поверења зашто не оставите на мене па да свршим ствари као што треба. Они му викну: А ко ће нама помоћи пошто нам подлећу главе. Гарашанин им рекне: ја вам јемствујем за сигурност, ако би ко ма шта почео противу вас ево моје куће и моје фамилије па се осветите.”¹²⁰⁵ Тек после тога су се људи разишли иако проблем није био решен, а опасност и даље постојала.

Стевча Михаиловић у својим мемоарима тврди да је он тај који је успео да окупљену гомилу око Гарашанинове куће те вечери убеди да оде. Он сведочи да су се људи разишли пошто им је обећао да ће Гарашанин ујутру дати оставку на своју постојећу функцију.¹²⁰⁶

У исто време док се то дешавало пред Гарашаниновом кућом, људи из градских стража које су чувале Скупштину све време су долазили у базу либерала и вршили притисак и на њих да нешто предузму још ноћас јер су људи били уплашени и узнемирени. То је представљао велики проблем за политичко вођство Странке светоандрејске скупштине јер се чинило да не могу да гарантују сигурност свима који су те ноћи чували посланике и Скупштину. Грујић међу вођама градских група издваја извесне Димитријевића и Лукића, који су били најупорнији да се нешто предузме још те ноћи.¹²⁰⁷

Главни проблем либерала крајем дана 11. децембра био је тај што нису преузели контролу над полицијом и војском. Гарашанин то никако није хтео да преда, те је имао код себе озбиљну полугу у преговорима са либералима. Наиме, жеља либерала је била да Светоандрејска скупштина конвентски влада са кнежевим надлежностима до Милошевог доласка. Али то никако нису могли без контроле над војском и полицијом, која је у том тренутку била у Гарашаниновим рукама. Слободан Јовановић напомиње да, по изворима који су доступни, није најјасније како је дошло до преговора, али ми прихватамо његову хипотезу да је морало доћи до споразума између Гарашанина и либерала у томе да је неопходно формирати некакву привремену управу око чијих чланова ће се преговарати, а да тек онда тој привременој управи Гарашанин преда надлежности над полицијом и војском. Либерали у том смислу нису имали алтернативу и били су принуђени да одустану од свог конвента јер би једина друга опција могла да буде упад у зграду Београдске вароши и у комплекс Велике касарне, што би сасвим сигурно изазвало велико крвопролиће. Чак иако би се избегло насиље при преузимању београдске полиције, сасвим је извесно да би то било немогуће по питању Велике касарне.¹²⁰⁸

Грујић и Стевча су одлучили да и они поново оду код Гарашанина на разговор иако је било касно вече, јер је нешто морало да се предузме, а по свему судећи, опција која је подразумевала ризик да дође до отворене примене политичког насиља није била оптимална.

¹²⁰³ Грујић, 1923, 2. књ., 137–154. стр.

¹²⁰⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 137–154. стр.

¹²⁰⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 151. стр.

¹²⁰⁶ Михаиловић, 1928, 211. стр.

¹²⁰⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 137–154. стр.

¹²⁰⁸ Јовановић, 1990, 248. стр.

Када су стигли код Гарашанина у кућу, Грујић описује да је прва салонска соба била испуњена кајмакамским посланицима и начелницима, који су, као и свако друго вече, били на саветовању код Гаршанина. Грујић је остао и сео ту, а Стевча је продужио у другу радну собу код Гарашанина. Стевчин главни предмет састанка биле су те гласине, које су се шириле по Београду и узнемиравале, али се Гарашанин ставио на располагање за осветничку акцију према његовој породици и њему, као што је гарантовао и наоружаној маси која је била пред његовом кућом. Гарашанин је потом изашао, испраћајући Стевчу, и када је угледао Грујића да седи у салону, обрадовао се и позвао га на разговор. Међутим, није га одвео у радну собу него у спаваћу, у којој су прошле зиме за столом, који је и сада стајао ту, писали Акт оптужбе против кнеза Александра. Поновни сусрет њих довијце на истом месту био је за Грујића необично упечатљив, а то је Гарашанин и хтео.¹²⁰⁹

„Мени се чини да је Гарашанин навалице тео, да баш у ову собу уђемо. И заиста помисао, како смо онда заједнички и пријатељски радили а како се сад одношења изврнула, збуни ме мало.”¹²¹⁰ Гарашанин је очигледно желео да конклюдентним радњама подсети Грујића ко му је био највећи политички савезник, не тако давно, пре него што су ушли у разговор. Грујић је покушао да покрене исту тему као и Стевча у намери да издејствује промену управника полиције. Међутим, Гарашанин је скренуо тему и упутио га да седне за поменути сто, за којим је прошле зиме седео и писао Акт оптужбе, и покренуо нову тему о намесништву.¹²¹¹

Гарашанин је рекао Грујићу да не би требало да Скупштина може да води државу без Привремене управе.¹²¹² „Скупштина не може упражњавати књажеску власт, но да треба привремено правленије, и ја му кажем да има право да треба привремено правленије.”¹²¹³ Гарашанин је тај који је питао Грујића ко би требало да буде у саставу тог привременог управног органа, на шта је он одговорио да се за једног већ зна, и да је то Гарашанин. После тога Гарашанин је предложио Стевчу, а кадровско решење за трећег члана није било прецизирано, иако је Грујић прижељкивао да то буде његов саборац либерал Андрија Стаменковић.¹²¹⁴

Овде можемо да приметимо поново како Гарашанин гледа на Грујића. Кроз садржај првог дела овог разговора, можмо закључити да је Грујић виђен као вођа своје политичке фракције. Не само што насамо разговара са Гарашанином на истој равни већ разговара на тему кадровског питања Намесништва у Србији. За наш хипотетички оквир ово је драгоцен прилог јер указује на то да је Грујић битно утицао на ток државне историје Србије, а не само на коло либерала које се око њега окупило. У наставку разговора само ћемо добити још једну потврду ове тезе.

Наставак разговора, пошто су се сагласили око Намесништва, Гарашанин је усмерио на покушај да се успори одлука о избору Милоша Обреновића. Он је приметио да сама одлука Скупштине и не би била толики проблем да Грујић поврх тога није изашао на балкон Скупштине и прочитао прокламацију окупљеном свету.¹²¹⁵

Опет имамо индикатор за политички значај Јеврема Грујића. Гарашанин са њим расправља о могућностима да се токови у Скупштини преокрену или бар успоре. Самим тим

¹²⁰⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 137–154. стр.

¹²¹⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 152. стр.

¹²¹¹ Грујић, 1923, 2. књ., 137–154. стр.

¹²¹² Грујић, 1923, 2. књ., 152. стр.

¹²¹³ Грујић, 1923, 2. књ., 152. стр.

¹²¹⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 152. стр.

¹²¹⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 152. стр.

што се Грујићу обраћа за то – Грујића поставља на место човека који је виђен као неко ко кормилари Светоандрејском скупштином. Ми бисмо додали да то није Гарашанинова перцепција (по принципу перцепције моћи)¹²¹⁶ која од Грујића то прави, већ је Грујић заиста толико моћан а Гарашанин само то разборито препознаје. Поред тога, Гарашанин, као и ми, препознаје пресудан значај Грујићевог говора на балкону испред Скупштине, којим је, као што смо рекли, начисто прекинуо било какву могућност да кајамакци поново придобију глас народа у отвореном пленуму. Подсетићемо, Грујића нико није послао да одржи тај говор, нити је неко други дошао на ту идеју, већ је управо Јеврем Грујић тај који је у кризној ситуацији, свестан могуће опасности по план либерала, у случају прераног доласка кајамакца на заседање Скупштине, осмислио конкретну политичку активност, спровео је сâм и организовао друге да га у томе подрже. Овакви Грујићеви политички делатни акти указују нам да је значај Јеврема Грујића много већи од формалне секретарске позиције за какву га велики део историографије везује. Политиколошки значај истраживања примера Јеврема Грујића је од оних прве класе за проучавање националне политичке историје, као и за проучавање историје српске политичке мисли.

На ту Гарашанинову примедбу, Грујић му је само дао до знања да су те ствари неповратне, и не само да нису у Гарашаниновим рукама више него да су ван могућности и Грујића. Грујић му је саопштио да нико сада не може да убеди Скупштину у супротно од онога што је већ одлучила. Када Гарашанину није пошло за руком да убеди Грујића да заустави процесе у Скупштини, онда је предложио да му помогне да то буде учињено у Савету. Да се одлуке Скупштине пошаљу у Савет, па да се тамо задрже.¹²¹⁷

Гаршанин не само да покушава да са Грујићем договори промену процеса у Скупштини него жели да договори и институционалну блокаду скупштинских одлука у Савету, у којем Грујић нема никакву функцију. То значи да је Гарашанин био свестан нарастајуће моћи Скупштине и да је Грујић већ сада у позицији да изврши притисак на Савет. Грујић је одбацио ту могућност, уз оцену да народ не би дозволио да Савет остане без одговора.¹²¹⁸

Грујић је на тај предлог реаговао пажљиво одабраним речима: „За прабога, господине, не може ни тако, народ ће да иште одговор од Савета пристаје ли с њим”¹²¹⁹, на шта је Гарашанин одговорио: „Кажи боље: ја ћу да иштем”.¹²²⁰ Ово је одговор већ вредан повећане забринутости код Грујића јер га је Гарашанин овом реченицом означио као директно одговорног за све што се дешава, али то није поколебало Грујића, па је одговорио на начин који ми оцењујемо као прикривену претњу: „Богме није ни паметно од народа се одвајати.”¹²²¹

По нашем суду, овај представљени део је најзначајнији део разговора. Кроз приложено можемо видети да је Грујић био свестан свог политичког моментума тога дана и да је имао снаге да врши притисак на Гарашанина, прикривено га упозоравајући да Скупштина може извршити притисак на Савет. Гарашанин је одмах схватио поруку и, немавши другог избора, оголио ту поруку, вероватно у нади да ће Грујић да се повуче. Међутим, Грујић одговара садржински још оштрије, али формално уљудно. То је тренутак у којем је Гарашанин видно љут рекао: „Јес, чуо Грујићу, ако ова ствар не изађе као што треба, знај да никога другог нећу кривити но тебе и

¹²¹⁶ Ближе погледати у: Симеуновић, „Увод у политичку теорију”, 2009.

¹²¹⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 152–153. стр.

¹²¹⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 153. стр.

¹²¹⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 153. стр.

¹²²⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 153. стр.

¹²²¹ Грујић, 1923, 2. књ., 153. стр.

здрово ћу те осудити.”¹²²² То је већ била отворена претња. Грујићев одговор, иако блажих речи, носио је још једну претњу управо оним планом за преузимање полиције, о којем смо писали раније у овом одељку.

„Господине, ви шалу проводите са закљученијама Скупштине. Мислите ли ви да би ми тако оставили, да ви Прокламацију и Указ скупштински у цепу држите, да немамо поверења вама; или држите да не би умели и имали средства и начина да извршимо закљученија скупштинска и без вас? [овде Грујић мисли на план преузимања полиције, прим. Д. Ј.] О и то те како умели би и могли би ми кад само не би желели да с вама у слог и љубави будемо и да с вама заједно ови народни посао продужимо и довршимо као што смо га и почели.”¹²²³

Са једне стране, Грујић је, објаснивши спремност либерала и обреновићеваца да уђу у отворен сукоб, нагласио значај поверења које имају у Гарашанина самим тим што су изабрали сарадњу са њим, а не сукоб. Разговор би се наставио ка вероватно неком решењу, међутим, нагло је био прекинут због великог пожара који је избио на Теразијама баш у том тренутку. Пожар се јасно могао видети од Гарашанинове куће.¹²²⁴

Гарашанин је хтео да пође ка Теразијама са Грујићем, али га је породица физички зауставила. Грујић је са једним пратиоцем, којег му је оставио Стевча при одласку, пожурио поред главне пијаце, кроз Стамбол капију ка својој кући на Теразијама јер му је тамо била сама жена са дететом. Касније ће се сазнати да се говорило да су наводно једну гостионицу запалили књажевци и тиме покушали да започну уличне нереде и нападе на светоандрејце. Грујића је, док се брзо кретао ка свом стану, видела група обреновићеваца, која је, приметивши да има само једног пратиоца, пришла и окружила га у покрету. Тако је Грујић до Теразија стигао под пратњом, а убрзо сâм и до свог стана. Тамо је већ испред било окупљених људи, а један наоружан, по свему судећи у алкохолисаном стању, викао је на Грујића како су издали народ који их чува тиме што су их препустили на милост и немилост кајмакамцима и књажевцима. У комешању, тај мушкарац је отворио врата од Грујићевог стана и ушао унутра, што је омогућило и осталим људима да уђу, створивши велику пометњу у кући.¹²²⁵

„Моја мајка, која је данас дошла из села, пошто сам ја од куће око заранка отишао био, и моја жена поплашише се, те морадо гледати да тај човек изађе напоље. Али он једнако викаше, а још неки уз њега присташе и често лупаше пушком о патос. На ту вреву све се више света напољу купило од ког се тешко изаћи могло.”¹²²⁶

У ситуацији у којој је био блокиран у сопственом стану са мајком, женом и дететом, а без могућности да лако изађе из њега поред наоружаних људи, Грујић је успео да прође кроз масу која се створила на улазу у његову кућу и испред куће, те је успео да препозна напољу извесног Пају Башкалфовића, са групом утицајних људи на улицама Београда, те их хитно позвао да му помогну. Онда је та група помогла Јеврему да све те људе избаци из куће, на различите начине. Убрзо потом стигао је Јевремов брат Александар у пратњи двојице комшија из Даросаве, Грујићевог села, који су тог дана дошли у пратњи његове мајке. Тако обезбедивши кућу и породицу, Грујић је хитно отишао у базу либерала, кућу Ранка Алмипића, како би Странка

¹²²² Грујић, 1923, 2. књ., 153. стр.

¹²²³ Грујић, 1923, 2. књ., 153. стр.

¹²²⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 153. стр.

¹²²⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 154. стр.

¹²²⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 154. стр.

Светоандрејске скупштине направила план, разменила инфомрације, у ономе што ће бити врло опасна ноћ у Београду.¹²²⁷

Остаје нејасно да ли Ранко Алимпић сведочи о идентичном пожару или још једном који је изазван у исто време. Наиме, по његовом сведочењу, избио је пожар у паралелној улици у односу на његову кућу. Наводи како су се сви уплашили јер у том тренутку није било Ранка и Грујића. Алимпић каже да је изгорела механа прекопута кафане „Два сокола”. У том тренутку сви либерали су се под оружјем окупили у бази либерала. У тренутку када су се разделили да крену у потрагу за њима, Грујић и Ранко су и сами дошли. Либерали су те вечери имали дојаву, наводно преко руског конзула, да књажевци имају намеру да их ликвидирају, па су овај пожар у Београду схватили као припрему терена за тако нешто.¹²²⁸

Никола Христић у својим мемоарима пише да се запалила штала механе на Теразијама, која је била у власништву извесног Пеје. Христић је по изласку на терен организовао гашење пожара, а потом отишао право код Гарашанина. Највероватније је стигао мало пошто је Грујић отишао. Тамо је затекао кајмакамце на састанку: Магазиновића, Црнобарца, Магазиновића и остале. Сви су били убеђени да је тај инцидент направљен са политичким намерама и спремали су се за сукоб са књажевцима. Гарашанин је пунио своје пушке и пиштоље.¹²²⁹

Слободан Јовановић правилно закључује да је ноћ између 11. и 12. децембра за либерале била најопаснија. Они у њу улазе без контроле над полицијом и војском, а изложени могућим нападима и књажеваца и кајмакамаца. Сигурни су да изазвани пожар(и) у центру Београда нису случајни и да су део припреме терена за напад на њих. Слободан Јовановић наводи и Стевчу Михаиловића, који је записао да је са више страна био упозорен да се чува те ноћи јер су постојале гласине како је наручена његова ликвидација. Либерали те ноћи не спавају. Они држе стражу у својој бази и спремају се за пресудни 12. децембар.¹²³⁰

5.2.18. „Ноћна завера”

Либерали су организовали провођење ноћи у својој бази из најмање два разлога. Први је да својим одсуством од кућа одвуку пажњу од својих породица, а друга је ефикаснија одбрана уколико буду нападнути. Групе наоружаних грађана поново су организоване у мање групе, које су као страже распоређене по граду, док је извесни Мацаревић добио задужење да чува базу либерала, у којој је требало да проведу ноћ. Те ноћи дошла је делегација кајмакамских посланика, које је послао Гарашанин, да покушају договорити са либералима трећег члана Привремене управе, око које нису могли да се споразумеју лично Гарашанин и Грујић. Предлог кајмакамаца је био да трећи члан буде Стеван Магазиновић, који је у том тренутку био на позицији књажевог представника. Са друге стране, либерални део најужег кола, тј. Јеврем Грујић, Јова Илић, Милован Јанковић и Ранко Алимпић, залагали су се за то да трећи члан буде Андрија Стаменковић. Међутим, кајмакамска делегација се оштро супротстављала томе, исто

¹²²⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 154. стр.

¹²²⁸ Алимпић, 1892, 189. стр.

¹²²⁹ Христић, 2006, 287. стр.

¹²³⁰ Јовановић, 1990, 248. стр.

онако како су се либерали супротстављали предлогу да то буде Стаменковић. Грујић је приметио да се Стевча те ноћи нимало није залагао за Стаменковића. Тако је кајмакамска делегација отишла а да и даље није био утврђен трећи члан Привремене управе, поред друга два неспорна члана Стевче и Гарашанина.¹²³¹

Зашто је Стевча остао неутралан по овом питању? Сматрамо да је у новој ситуацији и Стевча, ако ништа друго а оно из предострожности, бринуо о томе да либерали не постану исувише јаки у периоду пре повратка кнеза Милоша.

Оно што је довело до настанка ноћне завере јесу услови који су настали услед политичких догађаја од 10. децембра, у смислу сукоба књажеваца, са једне стране, и осталих, са друге. Због догађаја који су настали 11. децембра пак дошло је до политичких односа у којима су кајмакмаци почели да наступају као противници либерала, искључиво због одлуке о повратку кнеза Милоша. Ту бисмо још додали да је у целој овој поставци Вучић постепено долазио до своје посебне политичке позиције због изразито амбициозних циљева, који су можда највише искључивали остале партнере када упоредимо индивидуалне планове свих кајмакамаца.¹²³²

Слободан Јовановић о овоме пише да су се заверили начелник војске и кнежев пашеног Јован Лукавчевић са књажевачким саветницима Антонијем Мајсторовићем и Ранком Матејићем. Идеја је била да Савет буде тај који ће заједно са војском да поврати на престо кнеза Александра. Договор је био да војска преузме иницијативу и да се Савет стави под контролу, па да онда војска крене на Скупштину следећег јутра, 12. децембра. Саветници су очигледно, како је Јовановић добро приметио, хтели на овај начин да сву одговорност пренесу на војску. Лукавчевић, како ће се видети, ипак није војно преузео Савет, како су ова два саветника очекивала, већ их је позвао да дођу у Велику касарну како би сјединили снаге.¹²³³

Грујић нам је оставио запис догађаја и проверљивих чињеница, без намере да даје своје оцене. Он, у том смислу, каже начелно али и посебно за овај случај: „Какву и чију заверу замотава мрак оне ноћи између 11 и 12 Децембра некад ће се сасвим обелоданити. А ја ћу сад само верно побележити догађаје.”¹²³⁴ И при коментарисању кнежевских активности те ноћи записао је да не жели да улази у оцене мотивација актера јер: „... ја сам рад само факта-дела бележити а доцније књижевници нека изричу суд и оцену поједини личности.”¹²³⁵

Пре него што наставимо са приказом и објашњењем „ноћне завере”, желимо да се осврнемо на претходни прилог у контексту додатног објашњење личности Јеврема Грујића, а у вези са својим хипотетичким оквиром. Као што смо раније у тексту нагласили, ово није једини пример да се Грујић обраћа будућим нараштајима који ће доћи после његове биолошке смрти и потоњих генерација. Већ смо објаснили да је то показатељ његове националне свести која се заснива на припадништву нацији као *заједници судбине* где исту или сличну политичку свест деле генерације некада постојећих и оних који ће тек својим рођењем постојати као политички Срби. До таквог закључка долазимо јер, по доступним нам информацијама, Грујић сматра да делимо исте интересе, његова генерација и наша данашња, а тај заједнички интерес може бити само политички који произилази из припадништва истој политичкој заједници. Поред тога, Грујић се обраћа нама у садашњости и као интелектуалац и човек науке, хајделбершки и

¹²³¹ Грујић, 1923, 2. књ., 154–157. стр.

¹²³² Грујић, 1923, 2. књ., 154–157. стр.

¹²³³ Јовановић, 1990, 250. стр.

¹²³⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 154. стр.

¹²³⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 155. стр.

париски ђак. Из његове развијене свести о значају историјског раздобља у којем је постојао и радио произилази свест о значају историјског догађаја Светоандрејске скупштине, те он због тога оставља, уз много труда, објективне фактографске записе као помоћ „књижевницима”, будућим научницима. Он је још тада исказао способност да постоји не само очекивање да се објасне сви догађаји у вези са овом скупштином већ је показао и свест о научној и друштвеној релевантности теме истраживања. Када смо правили нацрт идеје овог предмета истраживања и, следствено томе, план истраживања, ослањали смо се на став, који смо аргументовали, да ова тема има изразити друштвени и научни значај. Оно што нисмо очекивали, а кроз истраживање видели, да је и Јеврем Грујић још у свој време имао исти аргументован став.

Увод у догађаје који ће наступити 12. децембра заснован је на подацима које можемо да прикупимо у вези са „ноћном завером”. Да бисмо разумели те догађаје, неопходан је приказ ових података и њихово довођење у логичку целину.

Као што смо већ раније у тексту напоменули, приближавање у интересима између књажеваца и кајмакамаца било је неминовно од тренутка када је Скупштина изгласала повратак кнеза Милоша. Међутим, то приближавање је уско ограничено на постојање истог интереса да Милош Обреновић ни у којем случају не дође у Србију. По свему осталом, као и до тада, ове две политичке фракције остају у непријатељству.

По Грујићу, кајмакамски интерес, али и нова стратегија, могли су да се заснивају на новом договору са кнезом Александром. По том плану кајмакамци, пре свега Гарашанин и Миша, могли су да направе договор са кнезом да га у Савету поново изгласају за кнеза, па да на основу тога покрену војску из Велике касарне како би растерала и затворила Светоандрејску скупштину. Тако би блокирали процедуру повратка Милоша Обреновића у Србију. Потом би кроз тајни договор са Турцима могли да уреде да кнезу Александру буде онемогућено да напусти Београдску тврђаву. Тако би биле блокиране обе династије, а без Скупштине кајмакамци би могли да уведу власт свог Намесништва у Србији, институционално кроз Савет, а уз подршку Порте.¹²³⁶

Овај план би из перспективе књажеваца био врло повољан јер би без много личног ангажовања препустили кајмакамцима политички део посла и део војног удела посла. Уколико би план био успешан, кнез Александар би повратио престо и ствари би се вратиле отприлике тамо где су биле пре Светоандрејске скупштине. По Грујићу, мала је вероватноћа да би они имали увид у део плана у којем би Турци онемогућили кнез Александру излазак из града. Исто тако, врло је вероватно да нису знали за гаранције које је Миша Анастасијевић имао од Порте, у погледу његовог кајмакамства.¹²³⁷

Што се Вучића тиче, по Грујићу, његове амбиције су биле да он сам буде владар Србије. Грујић је то назвао диктаторским амбицијама. Из перспективе Вучићевог интереса, овај план је био добар и њему је само требало да се држи и кајмакамске струје, али и да не прекида везе са књажевцима, са којима је, како смо већ описали, имао редовне контакте (Мајсторовић и Матеји). У случају распуштања Скупштине и победе новог кајмакамско-књажевачког савеза, сасвим је сигурно да би се десио нови сукоб између ових фракција када би дошло до тога да Турци онемогуће кнезу Александру излазак из Београдске тврђаве. Вучића би то поставило у позицију, да уз подршку Савета, због добрих односа са обе фракције, али и солидног уплива у

¹²³⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 154–157. стр.

¹²³⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 154–157. стр.

народној подршци, пре свега из крагујевачког краја, наметне себе као помиритеља и доносиоца стабилности који би могао да постане нови владар Србије.¹²³⁸

Међутим, дошло је до одлива информација о овом плану, као и о плану да се војска употреби против Скупштине. По Грујићу, то је урадио нико други до сам Александар Карађорђевић. Наиме, он је по свом човеку у току ноћи послао вест Стевчи и либералима, коју су примили рано ујутру 12. децембра, да се спрема војни напад на Светоандрејску скупштину пошто би била проглашена као противзаконита.¹²³⁹

Он је по свом човеку, извесном Штерији Наумовићу послао Стевчи и либералима следећу поруку: „Немам се кад Штерија са тобом много разговарати; но иди брзо и поздрави Стевчу и његово друштво да су се они (разумевајући Гарашанина, Мишу а по свој прилици и Вучића) ноћас договорили да побуне солдате и прогласе Скупштину за незакониту. Ако то буде рекао, му је, поквариће вам за Милоша а и мене губите.”¹²⁴⁰

На основу овог прилога можемо претпоставити која је мотивација кнеза Александра била да ода ову информацију Странци Светоандрејске скупштине. Наиме, изгледа да је и кнез био свестан да је тај план врло лако могао да подразумева кајмакамско преузимање власти, под изговором да враћају књаза. Поставља се питање зашто би уопште помоћ кнеза била потребна кајмакамцима? – Наша теза је да је искључиви разлог томе био осигуравање подршке војске у Великој касарни, те уопште командујућих официра, који су сви били привржени лично кнезу Александру.

Да ова претпоставка има основа, говори нам и чињеница да је кнегиња Персида и даље била у двору, као и да је током те ноћи више особа долазило у двор из Београдске тврђаве, али из Велике касарне, те да је двор био чвориште за комуникацију између кнеза и војске. Иако је начелник штаба Лукавчевић усмено прихватио Гарашанина као главнокомандујућег, сасвим је сигурно да би контрола над војском и осталим официрима, попут Тодора и Ненадовића, била још чвршћа у случају напада на Скупштину.¹²⁴¹

Наша друга хипотеза о томе зашто би кнез Александар алармирао либерале о планираном нападу јесте да је постојала могућност да би услед добре припреме бранилаца Скупштине дошло до жешћег сукоба са војском, којим би се могао изазвати и шири грађански сукоб. У том случају, како ћемо касније детаљније објаснити, могла се очекивати војна интервенција Аустрије. Имајући у виду блиске везе кнеза Александра Карађорђевића, али и целе књажевачке фракције, са Аустријом, постоји могућност и да се ту могао очекивати повољнији исход за Александра у односу на прогонство које му је било извесно у случају да се ништа не промени. Никако не желимо да тврдимо да је ова теза тачна јер немамо никаквих доказа за то, али смо слободни да изнесемо као хипотезу, која је свакако теоријски могућа за постављање.

Да су постојали договори те ноћи, показате не само догађаји који ће уследити следећег дана (у смислу да је информација коју је кнез Александар доставио либералима тачна) већ и необично рана припрема Савета, који се окупио у заседање пре 8 сати ујутру. Многи саветници наклоњени кнезу и кајмакацима дошли су потпуно наоружани. Мајсторовић, Матејић, Јеремић су се појавили са пушкама и сабљама, наоружани и спремни. Баталака и Филип Христић су,

¹²³⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 154–157. стр.

¹²³⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 154–157. стр.

¹²⁴⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 156. стр.

¹²⁴¹ Грујић, 1923, 2. књ., 154–157. стр.

приметивши те необичности, брзо се склонили са заседања и отишли својим кућама. Дан је започео најављивајући догађаје који ће да уследе.¹²⁴²

5.2.19. Дванаести децембар

Пошто Штерија није јавио ту вест само либералима, већ ју је и по Београдској вароши раширио (мислимо не без налога), велике групе наоружаних грађана су почеле да се окупљају по београдским улицама и сокацима. Ранко Алимпић, Јоца Марковић (Јован Белимарковић)¹²⁴³ и још неки су пред Скупштину дошли на коњима. Посланици и грађани који су се окупљали пред Скупштином увелико су причали о извесном нападу војника из Велике касарне.¹²⁴⁴

Улица која је водила од Велике касарне до зграде Светоандрејске скупштине била попуњена наоружаним грађанима. По Слободану Јовановићу, маса није била неорганизована – напротив. Команду над обезбеђењем Скупштине имали су Стевчи Михаиловићу одређени помоћници за војску и полицију – Ранко Алимпић и Јован Белимарковић.¹²⁴⁵

Стевча Михаиловић такође сведочи да је по његовој наредби још од претходне ноћи тог јутра пред Скупштину дошло много наоружаних обреновићеваца. Поред Београђана, многи су стигли и са села, па ту наводи да је дошао чак и отац Милована Јанковића.¹²⁴⁶

Када је стигао, Миша Анастасијевић је отворио седницу и започео процес који је, по свему судећи, био резултат „ноћне завере”. Прво је узео реч и почео да држи беседу о томе како су секретари узурпирали надлежности председника Скупштине, како већ припремљена документа доносе и потурају посланицима и њему. Говор је директно био усмерен против Јеврема Грујића и садржао је све ставке од претходних дана у којим су либерали преузимали иницијативу у вези са Законом о Народној скупштини, те дипломатским нотама које су се слале гарантним силама и Порти. Миша је покушавао да Грујића и либерале представи као младе и неодговорне људе који су својим наметљивим начином рада на седницама доводили у опасност углед Србије пред гарантним силама и Портом. Поврх тога, оптужио је секретаре да скупштинске акте преправљају и записују како они сматрају да треба, а не онако како се одлучује у Скупштини, те да секретари треба да записују оно што Скупштина одлучи, а не да Скупштина одлучује на основу већ написаних аката које они подмећу. Миша је био врло оштар у свом говору и постало је јасно да није био циљ само да укаже на оно што је он мислио да су процедуралне неправилности, већ је намера била и удар на Грујића.¹²⁴⁷

Миша је тако викао да га је цела Скупштина чула: „Ови секретари злоупотребљавајући своју секретарску дужност заузели су право посланичко, присвојили право председатељско, па

¹²⁴² Грујић, 1923, 2. књ., 154–157. стр.

¹²⁴³ Слободан Јовановић наводи ово као пуно име и презиме. Погледати у: Јовановић, 1990, 249. стр.

¹²⁴⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

¹²⁴⁵ Јовановић, 1990, 249. стр.

¹²⁴⁶ Михаиловић, 1928, 211. стр.

¹²⁴⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

се мешали и за саму власт скупштинску. На срамоту свију нас и на штету свега народа они су се начинили све и сва у овој Скупштини.”¹²⁴⁸

Грујић је на то устао и, као увек до сада, хтео да реплицира објашњењем. Међутим, чим се подигао да проговори, неколико десетина кајмакамских посланика је устало и углас почело да виче против њега. То није толико поколебало Грујића да говори, али је проблем био у томе што нико у сали није могао ништа да га чује од велике буке коју су производили кајмакамци. У једном тренутку Грујић се изборио за неколико реченица у којима је питао пленум да ли желе да чују његову одбрану, на шта је добио одобрење пленума.¹²⁴⁹

Тада је Грујић успео да одржи кратку одбрану пре него што је поново био прекинут: „Тако је, браћо, Г. Миша добро је казао, да је он председатељ, а не ја, да Скупштина решава, а не секретари. Али је зло рекао, да оно што секретари пишу и овде читају, да то није жеља народа и решење ваше. Служба наша овде не припада ни Књазу ни Правителству ни Совету, ни овоме председатељу, она припада свима вама, свој Скупштини, која нас изабра, као што ваша служба припада целом народу који вас посла. Е па добро, што прочитамо ми, што ви не одобрите, шта ли одобрите ви, што не би била жеља свега народа? Ком Србину који не ради о издаји народу може бити криво, што оном изјавом одбисмо мешање турско у наше унутрашње послове, или зар да и њи питамо шта нам и ко нам треба? Ком паметном и поштенем Србину може бити криво, што поитасмо да успокојимо народ првим послом о утврђењу сталнога закона о редовној Народној Скупштини. Или ћемо најпре посвршавати великашке потребе, а кад до народног посла дође разићи се и остати као и досад без Скупштине и павог закона, који осигурава опстанак и важност њену. Ком Србину, који не предпоставља своју општој користи може бити криво за успостављење народне династије, или ћемо упразнивши престол оставити земљу без поглавара? Да се великаши отимљу сад о књажество као негда о царство.”¹²⁵⁰

Када је Миша увидео у ком смеру иде говор и како пленум може да окрене своје расположење, дао је знак, што су Грујић и либерали приметили, после чега је кренуло звиждање на Грујићев говор. Ово је као сигнал поново покренуло кајмакамске посланике да устану и почну да вичу на Грујића како би га надгласали. Већ тада је било јасно да су кајмакамци све то организовали, па су обреновићевски посланици постали све гневнији и почели да дижу глас против таквог понашања. Цела Скупштина је била испуњена виком и свађом која је трајала више од 25 минута. Ствари су претиле да се отму контроли и либералима је постало очигледно како је циљ да се испровоцира сукоб који би изазвао такву реакцију да се или секретари, а можда и сви либерали, удаље из Скупштине како би после Миша могао да настави са оспоравањем јуче донетих докумената и одлука. Грујић је, по свом запису, видевши да речима не може ништа учинити, сео и чекао да се ствар смири. Међутим, ствари се нису смиривале, већ су све више ескалирале.¹²⁵¹

Слободан Јовановић објашњава да су заседања Светоандрејске скупштине била обележена поларизацијом посланика на присталице династије Обреновић и њене противнике. Скупштина се могла усмерити у неком од праваца тако што би се један од два пола за дату седницу организовао и усмерио да делује јединствено у неком политичком циљу. Тако су либерали однели превагу 11. децембра. Али сада је било јасно да су се кајмакамци добро припремили за седницу 12. децембра. Нису хтели да им се понови исти сценарио од претходног

¹²⁴⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 158. стр.

¹²⁴⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

¹²⁵⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 159. стр.

¹²⁵¹ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

дана. Слободан Јовановић добро оцењује да би дешавања на Скупштини узела потпуно супротан смер од онога који се десио да није било реакције Јована Илића.¹²⁵²

У једном тренутку, схвативши да ствари могу да крену по злу, Јова Илић, други секретар и либерал, скочио је пред Мишу Анастасијевића и ставио руку на своје пиштоље које је носио испод огртача, узвикнувши: „Ти, Мишо ти си данас крвав нож у ову Скупштину бацио, али немој мислити да ћеш жив одавде изаћи, твоја ће глава прва пасти.”¹²⁵³

По Грујићевом сведочењу, ово је Мишу Анастасијевића много уплашило, па је одмах пришао Грујићу у помирљивом гесту и почео нешто да му говори у ухо. Са стране је то посланицима и једне и друге стране изгледало као да су се већ споразумели, те је убрзо престала општа свађа и посланици су се примирили. Када је настао мир, Миша је искористио прилику и рекао да једино што тражи јесте да се нови круг обавештења гарантним силама, о којима се на јучерашњој седници говорило, не шаље, као и да се о њима не расправља поново данас. Либерали су ово прихватили, што је и била нека врста компромиса, имајући у виду да је Миша одустао од своје главне замисли – да избаци либерале из Скупштине.¹²⁵⁴

Миши није одговарало да се шаље прокламација јер је садржала обе одлуке о смени кнеза Александра, али и о избору кнеза Милоша. Није му одговарало да таква прокламација иде директно од Скупштине представницима султана. Миша се и даље надао да по смени кнеза Александра Порта може њега именовати за намесника, као што су то урадили 1842. године, када је београдски паша својом прокламацијом успоставио Намесништво Томе Вучића и Аврама Петронијевића.¹²⁵⁵

Чим се све стишало око ове ствари, кајмакамски посланици су покренули питање наоружаних група грађана који стоје око Скупштине. Тражили су да Стевча Михаиловић, као управник Београда, распусти народ и пошаље их кућама јер они угрожавају безбедност посланика, а да у исто време нема потребе да они буду ту. Миша Анастасијевић је подржао тај предлог узевши реч да објасни како није само то проблем, већ и да пред конзулима гарантних сила, и пред јавношћу уопште, има да испадне да наоружана маса контролише Скупштину и да посланици раде у страху и под претњом насиљем. Док се то дешавало, Стевча је добио информације да се војска у касарни мобилише и постројава у њеном дворишту, како су и коњичке јединице спремне, а да топови стоје уперени у Скупштину са упаљеним фитиљима, спремни да отворе ватру. Чим је то сазнао, вратио се у салу и узео реч, па те информације искористио како би спречио овај други покушај кајмакамаца да ослабе Скупштину.¹²⁵⁶

Стевча је рекао да „то није његова заповест да се свет овако наоружан скупи, него да су грађани сами колико што оће, да себе и своје имање чувају, толико и што су одважни да Скупштину бране и њене наредбе извршују, и данас као и прошле ноћи и прошлог дана оружје узели. Командант [Стевча, прим. Д. Ј.] рече да се грађани београдски врло уредно држе и да зато пре похвале но осуђивања заслужују, а није ни разумно разпуштати и одтуђивати народ од Скупштине данас, кад се гласови разносе, да су неки советници са збаченим Књазом ноћас скроили план, да га из града изведу, опет за Књазу прогласе и Скупштину растерају. А као што

¹²⁵² Јовановић, 1990, 250. стр.

¹²⁵³ Грујић, 1923, 2. књ., 160. стр.

¹²⁵⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

¹²⁵⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

¹²⁵⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

сам извештен у касарни је сва војска под оружијем у војеном реду, а топови су противу Скупштине управљени и у касарни се неки смутњиви људи налазе”.¹²⁵⁷

Стевча је тада, у намери да пресече Мишине покушаје, изнео предлог пред Скупштину да се изјави „благодарност” Београђанима који су, оставиши своју имовину и своје послове, под оружијем дошли да бране Скупштину и народну вољу. Овај предлог је усвојен од стране посланика.¹²⁵⁸

Милева Алимпић наводи да је у тренутку док је Миша покушавао да оспори рад либерала у Скупштини, војни поредак уз добоше кренуо ка Скупштини.¹²⁵⁹

После овог говора, посланици су пружили подршку Стевчином предлогу и донесена је одлука да само управник града пази на то да се грађани окупљени око Скупштине држе у складу са редом и законом. Тако је заустављен и други покушај кајмакамаца да ослабе Скупштину тог јутра.¹²⁶⁰

Сагласни смо са Грујићевом оценом да су ова два покушаја у Скупштини само део обимне операције да се Скупштина ослаби унутрашњим поделама и распуштањем наоружане масе како би Савет са војском могао да растера Скупштину и из тврђаве поврати кнеза Александра. Међутим, није им пошло за руком да спроведу можда најважнији део плана, а то је овај у вези са скупштином. Миша Анастасијевић поново није успео да спроведе свој део одговорности, као ни претходних дана, иако је у овој ситуацији био, можда и највише до тада, решен да ствари спроведе по своме. Међутим, Јова Илић је овог пута преокренуо ток ствари.

После заустављена два политичка удара на Скупштину и њено обезбеђење, либералима је било јасно да Миша као председник Скупштине више неће бити нимало кооперативан. Штавише, постојала је могућност да са своје позиције закључи заседање тог дана, као и рад за тај дан, што би онемогућило Скупштину и либерале да доносе одлуке и да врше власт у, као што ће се показати, најкризнијем дану током целог трајања Светоандрејске скупштине. Тако су дошли до одлуке да је можда једини начин да се Скупштини пружи шанса за одбрану тај да је ставе у стање сталног заседања. Тако би се постигло стање у којем ће посланици бити легално везани за салу Скупштине, а и стално заседање је давало могућност да се политички и легално управља стварима како се потреба буде показивала.¹²⁶¹

Јеврем Грујић поново преузима иницијативу и одговорност за одбрану народног суверенитета и одбране институције Народне скупштине. Узима реч и обраћа се пленуму:

„Браћо, испуњавам дужност објасњавајућег гласа, који ми од почетка закон даде и ви поверисте, подижући га сад да објасним потребу, која у овом часу наста. Ко зна шта злотвори народни могу покушати противу Народне Скупштине? С тога ваља да смо готови и за ту опасност; кад је било до решавања, решавали сте овде заједнички, у име народа и за народ. И тако радећи успесте. Сад кад је дошло до одбране народни закључења треба тако исто да ји бранимо одавде заједнички, у име народа и за народ. Кад и док заседавате овде, ви сте Скупштина, која сад извршује и народну књажеску власт, и која располаже снагом Београђана и све земље. Да ту власт и ту снагу употребите у сваком магнењу и према свакој прилици, кад и

¹²⁵⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 161. стр.

¹²⁵⁸ Михаиловић, 1928, 212. стр.

¹²⁵⁹ Алимпић, 1892, 192. стр.

¹²⁶⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

¹²⁶¹ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

како најудесније буде, и да Београђани и људи из унутрашњости, који су дошли и који долазе, виде, где је Скупштина и да знаду око кога се имају скупити и кога имају бранити, ваља да решите да се Скупштина никако не разилази, но да сте једнако на скупу, па који посланици и по потреби и то само редом изађу, да се опет одма имају вратити, те тако да непрекидно таје законито за решавање пуноважно заседаније скупштинско. Још, браћо, учинимо свечану изјаву да нећемо изневерити скупштинска закључења ни се покорити издајницима народа, ма знали сви изгинути на својим местима. Нек тако и народ који се оружан стиче око овог освећеног места утврдо зна шта ће бранити, и за шта се борити, а свест и знање о правди и слободи и о ономе, што је за народ добро и поштено, најпосле мораће победити. И ако нас побију, не могу цео народ, а тај народ кад тад осветиће изабранике и браниоце своје.”¹²⁶²

Грујић је овим, по нашем суду још једним историјским, говором покренуо лавину емоција и патриотизма код посланика – да су они овацијама поздравили његов говор, уз узвике да ће положити живот за одбрану Скупштине, а да се неће предати издајницима. Тако је Скупштина ушла у непрекидно заседање акламацијском одлуком Скупштине, а на предлог Јеврема Грујића.¹²⁶³

Овај политички потез Грујића и либерала је, по нашем суду, спасио Скупштину сигурног растурања тог дана. Не само да је на легалан начин постигао то да Скупштина пуноправно одлучује у сваком тренутку, као и било који орган власти: кнез као инокосни, Савет као колегијални, већ је Грујић потврдио речи Кабули-паше и у овом дану створио српски конвент, који је вршио власт као колективно тело народног представништва. Грујић је на том плану допринео да либерализам и народни суверенизам Србију уведу у ретке примере у Европи, тог доба и те врсте. У исто време Народна скупштина ни у једном тренутку није имала никакву намеру да се претвори у револуционарно тело које би поништило право и кнеза и Савета, а посебно није постојала намера да се поништи ничији живот: од кнеза па да обичног војника. Захваљујући том ставу, Светоандрејска скупштина ушла је у историју као демократска смена владара без проливане крви.

Овде бисмо хтели и да се ослонимо на термин „издајници” који су посланици користили заклињући се на верност Народној скупштини у последњој одлуци коју смо описали. *Издаја* се као појам не користи у контексту издаје пријатеља, издаје договора, издаје политичког партнера или савезника. Не. Тај појам се користи као ознака за оне који су против народа и његове воље. А то шта народ жели се те 1858. године одлучило на слободним изборима, који су спроведени у складу са законом, претходно донесеним у складу са свим уставним процедурама постојећег система. Та спрега легалности и легитимитета довела је до формирања једне демократске скупштине, у којој су представници радили у складу са законом и на основу народне воље. Ако се ствари сагледају темељно, онда би свако ко би покушао да наруши једну такву скупштину починио светогрђе. Удар на светињу народне воље, на Народну скупштину. Онај који би то урадио је и у очима народа и његових легалних и легитимних представника могао да буде само онај који је ударио на сам народ и његову вољу.

Од одлука и докумената које су донете претходног дана на заседању једино су прокламација и указ обнародовани јавним читањем на балкону Скупштине Грујићевом заслугом, те прокламација и укази који су предати попечитељу унутрашњих дела Гарашанину. На остале адресе јуче није послато ништа, а Миша је зауставио слање конзулима на том заседању, како смо објаснили. Због тога се покрће поново предлог да се прокламација и указ, уз

¹²⁶² Грујић, 1923, 2. књ., 162–163. стр.

¹²⁶³ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

захтев да се Савет стави на страну Народне скупштине, пошаљу Савету, који је увелико од раног јутра био у свом заседању. Та одлука је донета и документа су послата.¹²⁶⁴

Слободан Јовановић пише да су, као најжешћи књажевци, саветници Антоније Мајсторовић и Ранко Матејић дошли до зуба наоружани на седницу Савета.¹²⁶⁵

На заседању Савета, као што смо раније напоменули, видевши да књажевци долазе наоружани, нису се задржали Лазар Арсенијевић Баталака и Филип Христић. Упечатљиво је било одсуство и Томе Вучића као председника Савета, уместо којег је заседање водио потпредседник Савета Алекса Јанковић. Није било ни попечитеља, па ни Гарашанина. Поврх тога, војна стража је била послата из Велике касарне и Савет је био под њеном заштитом. Тако да када је скупштинска делегација стигла да донесе споменута документа, наишли су на војну стражу и били примљени у Савет тек када је то Мајсторовић одобрио. После тог непријатног изненађења уследило је још једно. Савет је, примивши акте Скупштине, дао усмени одговор, али и наређење да Народна скупштина од сада више ништа не предузима без консултација са Алексом Јанковићем, потпредседником Савета, а да ће Скупштина добити одговор Савета на допис преко кнеза Александра Карађорђевића.¹²⁶⁶

После одласка делегације, Савет је наставио своју седницу, на којој је потпредседник Алекса Јанковић изнео став по којем је Народна скупштина отишла у противзаконито деловање и да се њен рад више не може подржавати, као и да се не може подржати повратак Милоша Обреновића у Србију. Потом је тражио да се састави записник о томе и да се упуту кнезу Александру у тврђаву. То су сви присутни саветници потписали и прихватили. На седници није био ни Илија Новаковић, који је на путу ка Савету, сретнувши скупштинаре, прешао на њихову страну. Стеван Марковић такође није био присутан. Када су потписали протокол, од присутних официра страже која је обезбеђивала објекат Савета добили су позив да пређу у Велику касарну, што су и прихватили.¹²⁶⁷

„Алекса Јанковић као вицепредседатељ дигне се и пође први, за њим остали имено: Ацика Ненадовић, Јеремија Станојевић, Антоније Мајсторовић, Ранко Матејић и Јефрем Гавриловић који су јамачно били у завери, да ље сви који су осим Јеремића желели Карађорђевића али не верујем да им је била поверена завера: Миљцо Трифуновић, Стојан Лешјанин, Јовица Николајевић, Гаврило Јеремић, Константин Хранисављевић, Добросав Ресавац и Гл. Секр. Рајко Лешјанин, који понесе и оно писмо.”¹²⁶⁸ У Великој касарни је од значајнијих личности био и Миливоје Петровић Блазнавац.¹²⁶⁹

Милева Алимпић у биографији Ранка Алимпића наводи да је Лукавчевић био благ човек, суздржан, али и патриотски настројен; међутим, пашеног кнеза Александра. Наводи се да Гарашанин, иако је имао послушност Лукавчевића, није до краја веровао да у одсудном тренутку неће одбити наређења кнеза. Послао је начелника војног одељења попечитељства унутрашњих послова пуковника Миловоја Петровића Блазнавца. Блазнавац је, наводно, имао задатак од Гарашанина да у случају проблема са Лукавчевићем, преузме контролу над касарном

¹²⁶⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

¹²⁶⁵ Јовановић, 1990, 249. стр.

¹²⁶⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

¹²⁶⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

¹²⁶⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 165. стр.

¹²⁶⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

на себе, а уз ту наредбу је добио и државне печате, који су били код њега на чувању за потребе овере докумената и депеша.¹²⁷⁰

Никола Христић потврђује да је у једном тренутку уочи Светоандрејске скупштине Миловоје Петровић Блазнавац прешао из књажевачког табора у политичку фракцију Илије Гарашанина.¹²⁷¹

Тако се под пратњом војне страже Савет у овом саставу упутио ка Великој касарни. За то време у Скупштину се вратила делегација из Савета и пренела све што им је речено. Настало је велико огорчење међу посланицима, од којих су многи тражил и да се чита допис Савета, који је колико дан раније изражавао своју наклоност и отворену подршку Народној скупштини, а од кнеза Александра тражио оставку. Скупштина је поново саставила делегацију коју је опет послала у Савет за прецизнија разјашњења, али до тренутка када је та друга делегација стигла у Савет – саветници су већ били отишли у Велику касарну. Једино што је та делегација сазнала од присутних стражара јесте да је део саветника отишао у касарну, а да ће други део ићи у тврђаву код кнеза Александра. Делегација се брзо вратила у Скупштину и пренела ове новије вести.¹²⁷²

Стевча Михаиловић у својим мемоарима наводи да су саветници отишли у Велику касарну са намером да побуне војску. Док је окупљени народ недалеко од касарне клицао Милошу, војници у дворишту касарне су усклиicali Александру.¹²⁷³

Током одвијања свих ових догађаја тог јутра у Скупштини и Савету, у Великој касарни је војска увелико била постројавана у пуној борбеној спреми. Као што смо раније објаснили, то је било на неких 100 корака од места где је била зграда „Велике пиваре”, око које је био окупљен наоружан народ. У једном тренутку отворила се капија дворишта касарне и кроз њу су ушли чланови Савета предвођени Алексом Јанковићем. Алекса је одржао говор пред војском и официрима, у ком је поновио оно што је причао и на претходној седници Савета: да је Народна скупштина запала у противзаконито деловање да уноси нестабилност у држави, те да је чак и кнез морао од њих да се склони у тврђаву како би сачувао свој живот. У свом обраћању је нагласио да се Савет и кнез сада уздају у лојалност своје војске. Потом је позвао на пажњу и извадио документ који је био закључак Савета по овом питању:

„Премилостиви Књаже и Господару! Скупштина Народна која је позвана да пред лицем правителства изјави своје жеље и тегобе народне представи, одма је у почетку изступила из круга законитости и до тога је дошла, да је напоследку најгори корак учинила. Достављајући своја закљученија Совету гомилом људи, Совет је и сам принуђен био вашу Светлост молити, да она из љубави к отечеству и ту жртву на олтар истога принесе и књажеског достоинства одрекне. Но како је Совет дознао да то није глас народа но само глас неколико угрејани глава а нарочито секретара Скупштине, који по закону ни глас у Скупштини имати не могу, то Совет овим умољава вашу Светлост, да она у свој конак дође и књажеску власт у своје руке прими, како не би земља у анархију прешла и упропастила, а Скупштину Народну, која је внушена рђавим духом из курга законитости изступила и неред начинила, распусти.”¹²⁷⁴

¹²⁷⁰ Алимпић, 1892, 200. стр.

¹²⁷¹ Христић, 2006, 263. стр.

¹²⁷² Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

¹²⁷³ Михаиловић, 1928, 211. стр.

¹²⁷⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 165–166. стр.

Из овог документа можемо да, за свој хипотетички оквир, издвојимо врло важан индикатор. Наиме, уставобранитељски Савет, до тог тренутка најмоћнија политичка институција у Србији, у својој одлуци именовала је секретаре Народне скупштине као најодговорније за начин деловања Скупштине и за одлуке које је доносила. Имајући у виду да је Грујић по интерном договору био једини секретар који је користио *право објашњавајућег гласа*, то значи да је Савет означио Јеврема Грујића, секретара Светоандрејске скупштине, као главног противника не само кнеза Александра Карађорђевића него и књажевачко-кајмакамског Савета. И сада можемо видети да она претња Илије Гарашанина, коју је у разговору упутио Грујићу претходне ноћи, није била празна. Немамо доказа за то, али је наше мишљење да на основу свега приказаног Савет не би могао донети одлуку без сагласности Гарашанина и Вучића. А када томе додамо и Мишине активности у Скупштини до тада, које су исто тако биле најдиректније усмерене управо против Јеврема Грујића, можемо закључити да је то била координирана активност да се највећи политички притисак примени на Грујића, којег су очигледно и кајмакамци препознали као кључног покретача политичких процеса и одлука Светоандрејске скупштине.

Када је Алекса Јанковић завршио свој говор, војни оркестар је почео да свира, а војска да кличе: „Ура, да живи књаз Александер!“¹²⁷⁵ Мислимо да је Грујић дао добру оцену записавши да је то заиста не само симболично него и са правно-политичком тежином коју је Савет имао био својеврсни поновни избор кнеза Александра Карађорђевића и да је на ту политичку одлуку војска реаговала са одушевљењем. После тога је, да би одржали то расположење, потпредседник Савета Алекса Јанковић, са још неким саветницима, зашао између стројева војске и са свима се појединачно поздрављао. То проглашење кнеза Александра и позивање на распуштање Скупштине био је увод у нешто што је могло да буде почетак грађанског сукоба између присталица двеју династија.¹²⁷⁶

Као што смо рекли раније, војска је била спремна. Главни планери војних активности у Великој касарни били су: „Алекса Јанковић, Ацика Ненадовић и Антоније Мајсторовић, Миливој Блазнавац, Лукавчевић и Коста Ненадовић као поглавице у касарни.“¹²⁷⁷ Највероватније због већег броја одлучилаца, постојала су чак три плана како би војска требало да се употреби. Прва опција је била да се пошаље комбинована војна јединица, пешадијско-коњичка, која ће самим својим наступањем постићи ефекат да се наоружана маса око Скупштине и посланици растерају. Ова варијанта није била немогућа јер су саветници знали да је Миша Анастасијевић радио на томе да се у Скупштини створи сукоб и раздор међу политичким фракцијама. Није нам познато да ли су имали повратну информацију око тога да су оба покушаја Мишина и кајмакамских посланика осујећена. Сада можемо да објаснимо у потпуности обе иницијативе које је у том тренутку, док се из касарне спремао напад, Миша покренуо у Скупштини. Прва иницијатива је требало, по нашем суду, или да ућутка, или да потпуно уклони Јеврема Грујића из Скупштине. Друга иницијатива је, по нашем мишљењу, требало да у најгорем случају по кајмакамце уништи морал окупљених грађана, а у најбољем да их у потпуности распусти од обавезе да чувају Скупштину. Тако обезглављена и разоружана Скупштина била би лак плен регуларној војној јединици која би наступила стројевим кораком у борбеној линији. Због тога није било нереално очекивати да прва опција успе. Зато је она значила да војска наступа са наређењем да прва не отвара ватру на народ и Скупштину.¹²⁷⁸

¹²⁷⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 166. стр.

¹²⁷⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

¹²⁷⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 166. стр.

¹²⁷⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

Друга опција је била да се исто уради, али уколико војска наиђе на отпор, имаће дозволу да употреби силу и не оклева да употреби смртоносну ватру у циљу освајања скупштинске зграде. Грујић је записао да се ова опција приписивала Алекси Јанковићу, али да не може извесно тврдити да је тако и било.¹²⁷⁹

Трећа опција напада била је најрадикалнија у смислу употребе силе. Њу је заступао већ поменути рођак кнегиње Персиде – капетан Константин Коста Ненадовић, командант артиљеријске јединице у Великој касарни. Као што смо раније поменули, његова артиљеријска јединица је Скупштину имала на нишану топовских цеви. Да ствари буду озбиљније – фитиљи у рукама топција били су упаљени. Ненадовићев предлог био је да се прво отвори артиљеријска ватра на Скупштину и народ око Скупштине, па када се тако разјуре сви, пешадијска јединица наступи и заузме зграду Скупштине, а друга јединица оде у тврђаву и доведе назад кнеза Александра. Ненадовић је чак и покушао да спроведе овај план.¹²⁸⁰

Стевча, описујући морфологију терена, указује на чињеницу да је артиљерија лако могла да отвори ватру на Скупштину са свог положаја у касарни. У тренутку писања својих мемоара Стевча улицу која води низбрдо назива „Босанска”, оно што је данас Улица адмирала Гепрата. За њу каже да је била довољне ширине за јуриш пешадије, те да у том тренутку није било Вазнесењске цркве и да је простор био чист са те стране, али и са стране прекопута данашње Вазнесењске цркве, где исто тако није било већих зграда које би блокирале наступање војске развијене у борбену линију.¹²⁸¹

Грујић каже за Ненадовића: „Коста Ненадовић, овај и јуначан и Књазу истинито одан капетан, већ је командовао; на место – први топ – готов се. А кад солдати заману фитиље и он заусте да викне „пали” остали једва га удрже од тога.”¹²⁸²

На крају су ипак одабрали прву опцију, поготово због тога што је начелник штаба Лукавчевић изричито наредио да војници не употребљавају пушке и сабље.¹²⁸³

Овој информацији треба додати и чињеницу да су при првом изласку војске из Велике касарне (касније ћемо приказати и околности другог изласка) послата четири војна коњаника (*катане*) – двојица Гарашанину, а двојица Вучићу. Пошто је Вучићева капија била затворена и он по њиховом доласку није хтео да је отвори, та двојица су се вратила у Велику касарну. Гарашанин је двојицу који су дошли код њега примио и они су му дали писмо од Миливоја Петровића Блазнавца, начелника Војног одељења у Попечитељству унутрашњих дела. Блазнавац се формално обратио Гарашанину као свом надређеном попечитељу, известивши га да су Савет и војни врх сви на окупу у Великој касарни и да чекају даља наређења. Гарашанин је по истим војницима послао свој допис адресиран на начелника штаба Лукавчевића, у којем је издао наређење као попечитељ да се војска не употребљава без Гарашанинове сагласности.¹²⁸⁴

Напад је уследио одмах потом, уз покличе кнезу Александру. Кренуло се од Велике касарне низбрдо ка згради Скупштине (данашњи терен од Кнез Милошеве улице низбрдо Улицом адмирала Гепрата) у борбеном поретку око 100 војника и 15 коњаника. Напред је ишла пешадија, коју је са једног крила првог реда предводио командир те јединице поручник Божић, а

¹²⁷⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

¹²⁸⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

¹²⁸¹ Михаиловић, 1928, 211. стр.

¹²⁸² Грујић, 1923, 2. књ., 167. стр.

¹²⁸³ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

¹²⁸⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 179–180. стр.

са друге стране његов наредник. Са обе стране колоне налазили су се каплари. Иза пешадије наступао је коњички вод, који је предводио коњички капетан Тодор Петковић (познат по свирепостима према осуђенцима за Тенкину заверу). Из касарне су допирали звуци војног оркестра, који је свирао, и овај борбени поредак се сјурио низ улицу уз покличе „Ура!”. Све ово је, како су наредбодавци напада и очекивали, застрашило окупљене грађане око Скупштине који су почели да узмичу и да се полако повлаче ниже низ улицу, што је претило да Скупштину остави у потпуности на располагање војсци.¹²⁸⁵

Међутим, у том тренутку чули су се повици неколицине људи из масе грађана, који су се по храбрости истакли тог дана и који су својим личним примером наоружани стали и кренули напред да се супротставе надолазећој војсци. То супротстављање јакој сили повратило је самопоузадње грађанима који су почели да формирају одбрану на улици, на око 10 метара изнад скупштинске зграде. Први међу њима био је један калфа из Савамале, по Грујићевом запису, рођени брат једног свештеника, извесног Косте Рушчуклића. Међутим, посебну храброст у све окупљене улио је син Вука Стефановића Караџића, млади официр капетан Димитрије Караџић (који је тада имао 22 године).¹²⁸⁶

Грујић је записао и усклик младог Караџића: „Браћо, хватајте бусије, треба нам мрети.”¹²⁸⁷ На ово су многи грађани прихватили позив и натегли своје пушке и пиштоље на готовс, чекајући војску.¹²⁸⁸

У тренутку када се војска толико приближила да је скоро зашла међу прве положаје наоружаних грађана, на коњу је дојахао Ранко Алимпић и сјахао скочивши право пред командира, поручника Божића – где му је упериио натегнут пиштољ у грло. Када је Ранко то урадио, то учинише и други храбрији појединци, као што је извесни Аксентије Мичин, који у груди упери своју пушку капетану Тодору, и тако редом остали – свим официрима и подофицирима, што у моменту зауставио офицере у месту, а самим тим и обе војне јединице. Због овог догађаја сви окупљени грађани добише велику храброст и почеше да гурају војнике назад, уз узвике војницима да се повуку. И тако је и било; први је Тодор окренуо свог коња и почео да јаше назад ка Великој касарни. То је повукло целу коњичку јединицу, а за њима је кренула и пешадија. Грађани су тада кренули у јуриш, међутим, резервна јединица пешадије покрила је повлачење главне, те су зидом од бајонета у строју зауставили гоњење, да би се и сами потом повукли.¹²⁸⁹

У биографији Ранка Алимпића стоји да је он био командант наоружаних грађана и задужен за одбрану скупштинске зграде. Све време је био испред Скупштине, организујући барикаду. По овом сведочењу, Ранко је обе кубуре упериио у грло капетану Божићу и на врло одважан начин зауставио цео борбени строј војске.¹²⁹⁰

Стевча Михаиловић је негде у том тренутку покушао да се из Скупштине пробије кроз гомилу према линији на којој су се супротставили војницима. Међутим, док је стигао, звук добоша је био озваничио повлачење према касарни.¹²⁹¹

¹²⁸⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

¹²⁸⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

¹²⁸⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 168. стр.

¹²⁸⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

¹²⁸⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

¹²⁹⁰ Алимпић, 1892, 192. стр.

¹²⁹¹ Михаиловић, 1928, 211. стр.

Док се све то дешавало, у том метежу, један човек је са исуканом сабљом кренуо да уђе у Скупштину. Међутим,, неки посланици су кренули на њега па је он уплашен бацио ту сабљу и побегао. Тиме се завршило оно што ће бити први од два окршаја са војском. У Скупштини је завладало опште одушевљење на вест да је војска натерана у бег и да је Скупштина одбрањена.¹²⁹²

Милева Алимпић наводи да је негде у том моменту и Никола Христић, који још увек у том тренутку није био предао своју дужност, окупљеним грађанима подвикнуо да ће се сада видети да ли им Јеврем Грујић може помоћи. Ово је, наводно, узвикнуо још несвестан могућности да ће се војска повући.¹²⁹³

Понети победом и охрабрени спремношћу народа да брани Скупштину, посланици су наставили са радом. Одмах се ушло у процедуру избора Привремене управе, а у складу са договором који су имали са Гарашанином. Пошто трећи кандидат, поред Гарашанина и Стевче, није био утврђен, ту прилику је уграбио Стевча и по унапред договореном плану за реч се јавио посланик из Смедерева Станојло Петровић, те предложио за трећег члана Привремене управе председника Касационог суда Јефтимију Угричића. Стевча је одмах подржао овај предлог и, без даље расправе, јер је либерали нису покретали, би изабрана трочлана Привремена управа. Иако либерали нису били задовољни овим кадровским решењем, а још мање чињеницом да се Стевча са њима није ни консултовао, одлучили су да не праве никакв спор око тога јер је ситуација била и више него кризна и нису могли да дозволе да после отвореног сукоба са кајмакамцима, уђу у нови сукоб са обреновићевцима. Сада је очито на основу приказаног зашто је Стевча на претходним састанцима прећутно одобравао Гарашанинова одбијања кандидата либерала. На основу тога можемо претпоставити да је Стевча и сâм почео да зазире од моћи коју је Јеврем Грујић уз своје либерале имао над Скупштином и да није хтео да и либерали добију равноправног заступника у Привременој управи. Доказе који би нам указали на то која је мотивација овога нисмо нашли.¹²⁹⁴

Када је завршено гласање, адекватна прокламација је састављена и прочитана народу на балкану Скупштине. А потом одмах послата делегација која ће обавестити Гарашанина и позвати га да дође у Скупштину. За то време градиле су се две барикаде близу Скупштине како би се спремније прихватио могући нови напад војске.¹²⁹⁵

Ранко Алимпић је тада добио информацију из Велике касарне да се спрема нови излазак војске, али овог пута не на Скупштину него ка тврђави како би се поново довео кнез Александар. Из Велике касарне је сада изашла већа војска – од 160 пешадинача и око 30 коњаника. Коњичку јединицу је поново предводио Тодор Петковић, а на челу пешадијске јединице био је капетан Мијајило Петровић. Целу ову војску предводили су саветници Мајсторовић и Матејић, јашући своје коње и носећи одлуку Савета са собом, а држећи исукане сабље у рукама. Та нова јединица није кренула истим путем, него узбрдо ка Теразијама. У том тренутку су сви окупљени грађани кренули на исту страну са намером да војсци на Теразијама препрече пут ка Стамбол капији. Ранко Алимпић је успео да организује две групе оружаних грађана и наредио им да једна чува Скупштину, а друга барикаду недалеко од Скупштине, која

¹²⁹² Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

¹²⁹³ Алимпић, 1892, 194. стр.

¹²⁹⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

¹²⁹⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

је чувала пут који је ишао паралелно, а изнад оног у којем је Скупштина, те водио до Варош капије. Потом је и сам кренуо пут Теразија.¹²⁹⁶

Слободан Јовановић наводи да је други излазак војске из Велике касарне ишао заобилазним путем како би избегао окупљене наоружане грађане јер, по свему судећи, није имао наредбу да себи крчи пут употребом оружја.¹²⁹⁷

Негде у то време, између првог и другог напада, извесни Јован Бабић, који је био столоначелник Савета, уз још неколико људи које је повео са собом, отрчао је у оближњи француски конзулат и тамо представио своју групу као народну делегацију. Покушао је да објасни француском конзулу, који га је примио, да је Србија у опасности од крвопролића и апеловао је на представнике гарантних сила да утичу на вођство војске да изда наређење да се не пуца на народ. Јован је познавао мало латинског и мало немачког језика, а француски конзул помало разумевао српски језик. У том тренутку је у француски конзулат стигао и руски конзул Милошевић. Испоставиће се да је руски конзул пре тога био на разговору код Гарашанина у његовој кући.¹²⁹⁸

Слободан Јовановић наводи да је други излазак војске из касарне пресудно утицао на то да се конзули гарантних сила умешају у догађаје.¹²⁹⁹

После одласка двојице коњаника који су донели поруку од Блазнавца, а однели Гарашанинову поруку Лукавчевићу, недуго потом је код Гарашанина дошао руски конзул.¹³⁰⁰

Овде је потребно напоменути да је, по Грујићевом сведочењу, при Милошевићевом одласку код Гарашанина конзул затекао попечитеља како напушта кућу, те се, угледавши конзула, вратио и примио га како би разговарали. По Грујићу, иако је Гарашанин негирао, то је био разлог зашто се и Гарашанин није нашао у Великој касарни онда када су и остали из Савета тамо отишли.¹³⁰¹

Ми сматрамо да није извесно да је Гарашанин хтео да иде у Велику касарну, јер ниједан други попечитељ то није учинио, па чак ни председник Савета Вучић. Не мислимо тиме да кажемо да Гарашанин није учествовао у „ноћној завери” и прижељкивао распуштање Скупштине. Међутим, сматрамо да то не значи да није у исто време хтео да сачува добре односе са либералима тиме што не би узимао директно учешће. Исто као што је, са друге стране, либералима било битно да одрже односе без отворене конфронтације са Гарашанином.

У прилог тези да Гарашанина ипак није зауставио руски конзул јесте и сведочанство Јована Марковића, који се тог јутра нашао у кући код Гарашанина. Марковић је тамо отишао да тражи подршку од Гарашанина за Скупштину у оном тренутку када су либерали сазнали како је извесно да ће се војска покренути на Скупштину. Док су Гарашанин и Марковић седели заједно, пред кућу је дошао старији полицајац Пера, који је очигледно био послат од Савета, јер је Гарашанину пренео поруку да је позван и да га у Савету чекају. Дакле, то је било пре него што су саветници отишли у Велику касарну.¹³⁰²

¹²⁹⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

¹²⁹⁷ Јовановић, 1990, 253. стр.

¹²⁹⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

¹²⁹⁹ Јовановић, 1990, 253. стр.

¹³⁰⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 180. стр.

¹³⁰¹ Грујић, 1923, 2. књ., 179. стр.

¹³⁰² Грујић, 1923, 2. књ., 179. стр.

Јован Марковић је тог дана долазио два пута до Гарашанинове куће. Други пут је то било усред састанка који је Гарашанин имао са руским конзулом Милошевићем. Марковић је сада дојахао у брзини да јави Гарашанину за први излазак војске из Велике касарне и њен напад на Скупштину. Марковић је пренео поруку скупштинара да зову Гарашанина да дође у Скупштину. Тако је руски конзул и сазнао за напад и одмах својим колима отишао у француски конзулат. Гарашанин је, упркос том позиву, остао код куће, поручивши Скупштини да се у случају наступања војске и директног напада на њу повуче преко шанца у варош. Од тог тренутка Гарашанин је остао у кући све док се сукоби нису завршили и Скупштина поново послала делегацију да га позове да дође и преузме своју позицију у Привременој управи.¹³⁰³

Недуго после руског конзула, у француски конзулт стигао је и пруски конзул Мерони. И после подељених информација, ипак су одлучили да интервенишу, након почетне суздржаности француског конзула. Тражили су од Јована да пренесе Скупштини да народ никако не сме да нападне војску, а да ће они урадити шта могу да војска не пуца на народ. Чим су завршили тај разговор, руски конзул Милошевић је колима отишао право у Велику касарну, а Дезесар и Мерони су отишли у Београдску тврђаву. Милошевић је у Великој касарни саветовао начелника Лукавчевића да војска никако не би требало да отвара ватру на народ, а потом и сâм сео у своја кола и хитно отишао у Београдску тврђаву да се придружи француском и пруском конзулу, који су кренули код Осман-паше и Кабули-паше на разговор. Тамо су затекли и аустријског представника конзулата.¹³⁰⁴

По Грујићевом сведочењу, на том састанку највише забринутости да све прође без проливања крви изразили су пруски и руски конзул, док је аустријски представник конзулата био уздржан и без много вербалне активности. Резултат тог састанка била је заједничка изјава којом се изражава жеља да се све стране уздрже од употребе оружја, а онда су тај документ послали Гарашанину, Скупштини и Великој касарни. Поврх тога, ту у тврђави су, по Грујићевим речима, изнудили писмо кнеза Александра за начелника Лукавчевића, у којем му изричито наређује да не пуца на народ. Та писма су, према Грујићевим речима, стигла на своје адресе тек пошто је завршен други напад војске.¹³⁰⁵

Оно што можемо да закључимо по овом питању јесте да чак иако ове активности конзула нису донеле ефекте да спрече други напад, сасвим сигурно су утицале на то да не долази до нових напада војске или сличних покушаја. Исто тако, потпуно је извесно да је конзул Милошевић у доброј мери утицао својим личним одласком у Велику касарну између два напада.

Док су те активности трајале, на Теразијама је увелико био метеж услед прављења барикада и паничних људи који су бежали због повика да војска иде у том смеру. Грујићева кућа је била близу Теразија, али је његов таст Хербез стигао на време и Грујићеву породицу склонио у своју кућу.¹³⁰⁶

Мајсторовић и Матејић повели су своју војску ка Батал џамији (Батал џамија се налазила на месту где данас стоји Дом Народне скупштине Републике Србије), са намером да са те стране приђу Стамбол капији (која се налазила тамо где данас стоји Народно позориште). Међутим, док су прошли пијацу код Батал џамије, наишли су на низ нових барикада.¹³⁰⁷

¹³⁰³ Грујић, 1923, 2. књ., 180. стр.

¹³⁰⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 176–179. стр.

¹³⁰⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 176–179. стр.

¹³⁰⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

¹³⁰⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

Барикадом код Стамбол капије командовао је професор војне академије поручник Димитрије Караџић, којег је за командира барикада у том делу града поставио Ранко Алимпић.¹³⁰⁸

Слободан Јовановић наводи да су ове барикаде имале посаде састављене махом од београдских ђака.¹³⁰⁹

Немавши другог избора, одлучили су да крену натраг ка Палилули, у намери да се домогну палилулске касарне, у којој је било смештено око 100 војника пешадије. Међутим, и то су предвиделе вође наоружаних група грађана, те су кренули ка Ташмајданском пољу да им тамо пресеку пут. Пошто је маневрисање ове војске трајало скоро цео сат, народу је дало довољно времена да се са свих барикада сручи ка ташмајданском пољу. Све више је било ђака са Лицеја, из гимназије и других грађана који су пристизали и придруживали се онима који су од почетка били ангажовани у одбрани Скупштине.¹³¹⁰

Слободан Јовановић наводи да је стално узмицање војске додатно храбрило грађане да буду све упорнији да их спрече у слободном маневрисању.¹³¹¹

Видевши да не могу да избегну опкољавање, официри су наредили формирање *кара* формације (формација у облику ромба). Унутар тог четворогула ова војска је сместила коњицу и официре, а у самом центру били су саветници Мајсторовић и Матејић. И тако је започела блокада те војне јединице, што је омогућавало да се још више народа окупи у њеном опкољавању.¹³¹²

Војна труба свирала је знаке за хитну помоћ, али помоћ није долазила. Народ који је опколио војну јединицу био је огорчен због употребе војске, па је наваљивао да продре у формацију. Млади из Лицеја и гимназије, па чак и мањи дечаки, гурали су се међу војнике, а најмањи и најспретнији међу њима успели су да продру у центар формације, највише псујући Мајсторовића. Као што смо раније у тексту објаснили, Антоније Мајсторовић је био на јако лошем гласу у Београду због покушаја силовања једне девојчице. Када су окупљени грађани видели њега на коњу са исуканом сабљом у рукама, то је унело још већу емотивну острашћеност према целој војној формацији јер таквог човека држи у заштити.¹³¹³

Пошто је било очигледно да и најмањи индивидуални инцидент може изазвати борбу која ће довести до покоља обеју страна, лицејски професор Владимир Јакшић је пришао официру и тражио да га пусте у формацију не би ли преговарао са саветницима. Пошто су му одобрили, он је ушао и обратио се Мајсторовићу: „Господине Антоније, видите ли каква је опасност, заклињем вас Божијим именом да само паљбу не командирате, јербо ћемо и ми и ви изгинути а све узалуд. Ви не можете отићи у град, но предајте се, пак вам ништа бити неће.”¹³¹⁴ Мајсторовић је одговорио да они више и не желе у град и да могу да се предају, али да ту нема довољно одговорног лица којем би могли да се предају, на шта је професор предложио да зове

¹³⁰⁸ Алимпић, 1892, 195. стр.

¹³⁰⁹ Јовановић, 1990, 253. стр.

¹³¹⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

¹³¹¹ Јовановић, 1990, 253. стр.

¹³¹² Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

¹³¹³ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

¹³¹⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 173. стр.

људе из Скупштине којима би могли да се предају и да им се тако у име Скупштине гарантује безбедност. На то је Мајсторовић пристао.¹³¹⁵

Када је професор изашао из *кара* формације и рекао окупљенима да ће се војна јединица и саветници предати, али не њима него да се мора сачекати долазак представника Скупштине, то је изазвало још веће огорчење окупљених грађана, који су још више наваљивали да продру силом својих тела у формацију. У једном тренутку пошто су ситнији дечаци то успели, онда су почели и одрасли, а када је формација попустила, Тодор је издао наређење коњаницима да се повуку према Великој касарни. Међутим, чим је дао то наређење, био је скинут са коња, исто као Мајсторовић и Матејић, те су сви били заробљени. По сведочанствима која нам је оставио Грујић, Антонију Мајсторовићу је у општој гужви притрчао брат напастоване девојчице и дрвеном мотком га ударио по глави толико јако да му је направио отворену рану. То је била једина крвава глава у том окршају. Други човек из гомиле је покушао исто да уради капетану Тодору, али су га други људи заштитили. Један број војних коњаника успео је да се извуче из окружења и повуче до Велике касарне, те тамо да пренесе вести о догађајима на ташмајданском пољу.¹³¹⁶

Када су у Великој касарни сазнали шта се дешава на ташмајданском пољу, Савет је направио допис и послао га и Скупштини:¹³¹⁷
„Народној Скупштини
Једно оделеније војске нападнуто је мало час од оружани житеља, одузимате су им војне ствари, неки су официри задржати као и неки членови Савета. Од стране Савета књажевства Србског позива се Народна Скупштина да не дозвољава од своје стране, да се у војнике дира, и да се војници раздражавају и доводе у положење да до веће несреће дође. Вицепредседатељ Савета А. Јанковић 12 Децембра 1858 у Беогаду.”¹³¹⁸

Из Скупштине су на то одговорили по истом том војнику који је донео писмо Савета¹³¹⁹:
„Подпредседатељ и командант Стевча предложи и Народна Скупштина одобри, да се војнику, који је писмо донео, каже, и саветницима у касарни наручи, да Народна Скупштина јемствује за сигурност и слободу саветника, ако се к народној жељи приклоне, а народу се не може забранити, да не вата оне саветнике, који га издају и против њега раде и војску подбуњују и прдводе. Што се пак војске тиче, и она нека се придружи гласу народа и нека не напада на грађане и на Скупштину, а грађани неће нападати на касарну. Ако ли пак војска изађе из касарне и стане нападати, грађани ће се борити и народну ствар бранити оружијем.”¹³²⁰

У међувремену, док су се ти дописи размењивали, на ташмајданском пољу у том критичном тренутку Ранко Алимпић успео је да направи договор са пешадијским капетаном који је био командир те јединице услове њиховог остава. Ранко им је гарантовао да војницима неће бити одузимано оружје, нити било шта од опреме, уколико се војници и официри ставе под његову команду. То је официр прихватио и тако је формирана колона на чијем челу је био Ранко Алимпић на коњу, за њим официри и војска, а иза њих, под грађанском стражом, пешке су ишли Мајсторовић, Матејић и Тодор. Затим, иза њих, велика маса народа која је учествовала у

¹³¹⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 173. стр.

¹³¹⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

¹³¹⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 176–179. стр.

¹³¹⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 177–178. стр.

¹³¹⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 178. стр.

¹³²⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 178. стр.

блокади ове јединице на ташмајданском пољу. Та колона је кренула пут Светоандрејске скупштине.¹³²¹

Слободан Јовановић оцењује да је предајом Матејића и Мајсторовића Ранку Алимпићу окончан отпор књажевачке фракције. Тај догађај је утро пут споразуму између либерала и кајмакамаца око органа Привремене управе. Ово се десило уз апеловање једног броја страних конзула да се ситуација у Београду мора смирити.¹³²²

Ранко Алимпић и његова колона војске и народа су својим доласком пред Скупштину изазвали велико одушевљење присутних. Војска и официри су, постројени испред Скупштине, слушали његова наређења, а саветници Мајсторовић и Матејић су кроз масу спроведени до једне од просторија „Велике пиваре”, у којој су били затворени. То није било лако урадити јер је лично Стевча морао да их штити од окупљеног народа. Њих двојица су ћутке, без речи према Стевчи или било коме другом, послушно ишли куда им се говорило. Стевча их је затворио у једну просторију и ставио стражу на врата и прозоре како би их заштитио од могућих напада некога од окупљених.¹³²³

Стевча сведочи да су ухапшеници морали да буду затворени у посебне просторије највише због тога да би их сачували од масе бесних грађана.¹³²⁴

Још већи насртаји били су на капетана Тодора, којег су морали притворити још ближе скупштинској сали јер је маса хтела да га се дочепи. По Грујићевом сведочењу, грађани су толико били огорчени на Тодора да су чак и Стевчу вербално нападали док га је спроводио у притвор. Упркос томе, Тодор је затворен и улази у његову просторију су стављени под стражу.¹³²⁵

Иако ћемо у једном од наредних одељака то опширније објаснити, битно нам је да напоменемо зашто је од пресудне важности било да не дође до проливања крви и оружаних сукоба. Наиме, Србија је све време била у опасности од војне интервенције Аустрије. Аустрија је већ имала војне потенцијале распоређене у Земуну који су чекали налог да пређу реку и окупирају Београд, а могуће и целу Србију, у случају да дође до грађанског сукоба. О томе су бринули и кајмакамци, али и посебно либерали и обреновићевци. Иако немамо доказе да су то прижељкивали, можемо закључити да би једино књажевци у таквој могућности могли да траже излаз из садашње ситуације.¹³²⁶

Војска је третирана братски, те су војници пуштени у двориште Скупштине, а Стевча и Грујић су наложили да се из скупштинске гостионице војсци да ручак.¹³²⁷

Ту је био још један пажње вредан догађај који додатно може да објасни контекст сукоба тог дана. Када су Стевча и Грујић ушли назад у скупштинску салу, тамо нису затекли Мишу Анастасијевића. Одмах су сазнали да, док су се они поздрављали са војницима и бринули се да буду услужени, Миша је отишао у просторију у којој су били притворени Мајсторовић и Матејић, и недуго се тамо задржао. Грујић нам не оставља детаље тог разговора, осим да је

¹³²¹ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

¹³²² Јовановић, 1990, 253. стр.

¹³²³ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

¹³²⁴ Михаиловић, 1928, 212. стр.

¹³²⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

¹³²⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

¹³²⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

Стевча наредио по свом човеку да пренесе Миши да се хитно врати на своје радно место, што је овај и учинио. Иако не знамо детаље разговора, довољно је да знамо да је Миша водио тајни разговор са њима и да то додатно може служити као индикатор о кајмакамско-књажевачкој „ноћној завери”.¹³²⁸

У међувремену је делегација која је послата по Гарашанина њега затекла код куће и обавестила га о његовом избору у привремену управу, и тада је он пристао да дође у Скупштину. Када је прилазио Скупштини, окупљени грађани су почели да му кличу и да узвикују:¹³²⁹ „Да живи Гарашанин!”¹³³⁰

Прилажемо Грујићев утисак тог доласка: „Морам казати да је и сва Скупштина обрадована била кад га пред собом угледа. Боже мој, у каквој се алтернативи тај човек налазио сад? Или да одбаци избор народни и тако изгуби популаритет; или да га се прими па својом помаећу докончавајући повратак Обреновића, доконча своју пропаст државничку. Заиста ми га жао би; и чињаше ми се да његово тужним осмејком лице издаваше волновање, које потресаше његову велику душу. Сва скупштина стајаше на ногама док он не седе за председатељски астал, од ко се уклони и Миша и Стевча, који стадоше за астал са десне стране.”¹³³¹

Тада је прочитана прокламација Скупштине о Привременој управи Гарашанина, Стевче Михаиловића и Угричића: „примише од Скупштине власт књажеску и привремену управу земљом док књаз Милош у Србију не дође; при чему Г. Гарашанин примети, да се он ове дужности прима само за неки дан док се ред не поврати.”¹³³²

Гарашанин је донео одлуку да се војска која је била у дворишту Скупштине спроведе до полицијске станице и тамо остане до даљњег. Потом је одлучио, упркос предлозима Грујића и либерала, да се не шаље делегација у Велику касарну како би им се прочитали прокламације и укази, већ да само пошаље допис у којем ће им наложити да надаље буду у миру у касарни. Грујић није био превише задовољан том одлуком јер се чинило као да Гарашанин чува војску у Великој касарни као политички адут, али није ништа могао да предузме јер су Гарашанина управо изгласали као члана Привремене управе државе.¹³³³

Док се то решавало, у Скупштину је дошао пешадијски командир, официр Глиша Божић, којег је послао Савет када је схватио да је Гарашанин тамо. Командир је пренео поруку да Савет и војни врх позивају Гарашанина да дође у Велику касарну. Чим су то чули, посланици су гласно почели да негодују и узвикују како је у питању покушај преваре и да Гарашанин никако не сме да оде у касарну.¹³³⁴

На то је Гарашанин командиру Божићу одговорио: „Ви видите, Господине, шта каже скупштина: Поздравите дакле Господу советнике да ја не могу тамо доћи, него нек они дођу овамо; а г. началнику штаба и господи официрима кажите да они треба да се од сваког поступка изван касарне уздрже. Ја сам још ономад увече кад сам вас сазвао, казао вама свима да сте се ви истина заклели Књазу, али и народу, да у садашњој прилици ви се ништа мешати немате, и да ћете вашој дужности најбоље одговорити ако се мирно у касарни држали будете. Ја вам то опет

¹³²⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 157–186. стр.

¹³²⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 180. стр.

¹³³⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 180. стр.

¹³³¹ Грујић, 1923, 2. књ., 180. стр.

¹³³² Грујић, 1923, 2. књ., 180–181. стр.

¹³³³ Грујић, 1923, 2. књ., 180–184. стр.

¹³³⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 180–184. стр.

кажем. И кажите г. началнику и господи официрима да вам то ја као ваш попечитељ заповедам.”¹³³⁵

Онда је наређење, које је сâм написао ту за председничким столом Скупштине, и то пред свима, по Грујићевом сведочанству, пресавио на две четвртине табака, и званично га предао на руке командиру да носи назад у касарну.¹³³⁶

Грујић је, гледавши Гарашанина у том тренутку, у Скупштини записао важну оцену: „Заиста када погледа с каквим величанством седи пред народом Гарашанин, с каквим ли достоинством заповеда и како нам импонира његов стас и његов говор, помислио сам више пута: да је тог човека Бог створио за поглавара земљи, и чинило ми се да се огрешисмо, што му управо ми не дадосмо да то буде. Да Бог да и да се не кајемо за то. Барем што се мене тиче од свачега сам слободан био, те сам е савршено по убеђењу: шта ће најбоље бити, одредити могао, као што сам и учинио”¹³³⁷ [подвукао Д. Ј.].

Овде бисмо поновили своју тезу да је Грујићевим либералима политички далеко ближи био Илија Гарашанин, који, по нашем суду, није био ауторитарна личност, у односу на Обреновиће, од којих су либерали имали висока очекивања. Прецизније, очекивања од Михаила Обреновића, који ће од претпостављеног реформатора који ће даље развијати светоандрејске идеале и инситуције доћи у позицију да тог истог Јеврема Грујића окује у тамницу. О томе ћемо опширније говорити у наредном поглављу овог рада, али је битно да овде подвучемо да је Гарашанин, иако конзервативац, био идеолошка супротност Грујићу, али је ту супротност могао да изражава у истом политичком систему који је Грујић желео за Србију. Уместо тога, либерали су добили враћање ауторитарном владању и повратак потпуно другачијем систему од онога који су у том тренутку током Светоандрејске скупштине имали. Овај случај је један од индикатора за аргументацију у прилог тезе да политичке заједнице протоком времена не морају стално бити у стању прогреса, већ да се могу враћати на једном превазиђене политичке форме и идеале.

После мало времена, командир Божић се вратио са поруком од Лукавчевића, који је тражио гаранције да се официрима и саветницима ништа неће десити. Гарашанин је дао гаранције Скупштине, а Стевча је одредио Ранка Алимпића да буде у личној пратњи саветника када буду долазили. Савет је то прихватио, али када је Ранко кренуо ка Скупштини, успут је скренуо и ушао у зграду Савета, одакле је послао нов допис у којем обавештава Гарашанина да је Савет у заседању и да га очекују да им се придржи ту. После нових уверавања које су добили написмено, чланови Савета су коначно одлучили да дођу у Скупштину.¹³³⁸

„Пошто изађу из советске авлије, окрену низа сокак Скупштини. Ранко иђаше напред и викаше народу да се уклања и да гради пут. Около с једне и с друге стране иђау депутирци народни; остраг чини ми се беше Јоца Марковић, а у средини Совет. Не знам да ли га мучаше савест за овај поступак [Савет, прим Д. Ј.], али се видло да је трнуо од стра, држећи да пролазком кроз онај народ, који је јутрос издао, пролази кроз смртну опасност. Сав народ, што се око Скупштине слегао, ћуташе и ни једне речи не говорише ни да своју радост ни да своје презрење изјави.”¹³³⁹

¹³³⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 182. стр.

¹³³⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 180–184. стр.

¹³³⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 182. стр.

¹³³⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 180–184. стр.

¹³³⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 183. стр.

Сви чланови Савета су мирно ушли у салу Скупштине, где су их добро дочекали, а по Грујићевом сведочанству су се поздравили и изљубили са њима да би показали јединство. Чак су се трудили и да разговор са њима буде на друге теме, како не би дошло до непријатне ситуације.¹³⁴⁰

Алекса Јанковић се у једном тренутку окренуо ка пленуму, у покушају да се ипак објасни, и рекао је: „Ми браћо имамо Устав. Совет по Уставу има се старати да у земљи мир и поредак буде, и ми смо морали чинити нашу дужност, јер нам устав налаже.”¹³⁴¹

После њега је и Ацика Ненадовић покушао да да неко своје објашњење, али га је Стевча прекинуо и закључио да више нема потребе давати објашњења.¹³⁴²

Скупштина је била распуштена тек после 16 часова по подне.¹³⁴³

Те вечери и ноћи 12. децембра организоване су страже по целом граду, где Грујић записује да је било далеко више грађанских стража него полицијских и да су дословно биле на сваких 10 корака по сокацима и улицама. Стевчу и његову кућу чувала је цела чета. А притворенике Мајсторовића, Матејића и Тодора преместили су у окружни затвор, који се налазио у Савамали, и ту је Јован Марковић поставио тешку стражу да их чува. Премештени су због своје безбедности, али и за сваки случај да не би војсци у Великој касарни пало на памет да покуша да их ослободи из скупштинске зграде.¹³⁴⁴

Гарашанин је послао позив Стевчи и Угричићу да дођу код њега кући како би се саставила прокламација за целу државу, те како би се ставила у штампу те ноћи да би могла одмах следећег дана да се шаље по Србији. Иако је то била потребна и важна ствар, Стевча ипак није отишао из опрезности да не дође до неке замке, те се изговорио да је уморан и да ће тај посао урадити сутрадан.¹³⁴⁵

И на крају тог 12. децембра Грујић је записао реченицу: „Са свршетком данашњег дана свршила се победа народа, за који се зна шта оће, и шта је бранио.”¹³⁴⁶

Слободан Јовановић наводи да су се тог 12. децембра усагласили Савет и Светоандрејска скупштина, а да су се споразумеле и либерална и кајмакамса политичка фракција. Следећег дана, 13. децембра, и војска је стала уз народ. Јован Лукавчевић, Коста Ненадовић и Миливоје Петровић Блазнавац су дошли у Народну скупштину и дали изјаву да се војска придружује народу.¹³⁴⁷

¹³⁴⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 180–184. стр.

¹³⁴¹ Грујић, 1923, 2. књ., 183. стр.

¹³⁴² Грујић, 1923, 2. књ., 184. стр.

¹³⁴³ Грујић, 1923, 2. књ., 184. стр.

¹³⁴⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 185. стр.

¹³⁴⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 185. стр.

¹³⁴⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 185. стр.

¹³⁴⁷ Јовановић, 1990, 254. стр.

5.2.20. Држање страних сила током „три знаменита дана”

Мислимо да Гарашнин није тих неколико дана после 12. децембра оставио наоружане војнике у Великој касарни из неких превратничких намера. По нашем суду, још је мања вероватноћа да је то урадио у договору са неком од страних сила. Међутим, сасвим је сигурно да су нежељене последице могле бити очекиване, а то се и показало већ следећег дана.

Пошто је гарнизон Велике касарне био у борбеној приправности још од почетка заседања Светоандрејске скупштине, па је још имао и војне маневре, а после тога и уличне nerede против грађана, војска је очекивано била незадовољна. Тек после 12. децембра су пуштени да могу изаћи да посете гостионице и да се прошетају градом. Постоји и сведочанство како их је готово стотину у једном тренутку провалило кроз ограду од летве са задње стране касарне ка Врачару и да су многи хтели отићи кућама. Већ поменути Јован Бабић, столоничелник Савета, исти онај који је претходног дана обавио важан посао за Скупштину у француском конзулату, одиграо је поново важну улогу убедивши војнике да се ипак врате у касарну.¹³⁴⁸

Међутим, од тог догађаја почело је да се ствара нешто друго. Наиме, по Грујићевим записима, аустријски агенти су по Београду почели да шире вести да се војска побунила. На то се надовезала и друга њихова лажна вест – како је кнез Александар међу војницима, да је преузео команду, а да је Стевчу Михаиловића и Илију Гарашанина заробио. Исто тако, још једна неистинита вест је кружила, а коју су пустили исти агенти – да су Јеврем Грујић и Јова Илић ухапшени.¹³⁴⁹

Док су аустријски агенти подбуњивали грађане, за то време незадовољство у касарни је расло јер војници који су се вратили у касарну негативно су утицали на дисциплину оних који су остали. Поврх тога, од највероватније истих извора, у касарни је пуштена лажна вест да је пешадијска јединица која је претходног дана доведена пред Скупштину, у ствари, разоружана и заробљена, а да су сви официри позатварани. Затим, ширила се је још једна неистинита вест – да ће због свега наведеног војницима бити поништена евиденција четворогодишње службе и да ће морати поново да служе. Све ове информације, које су се шириле у касарни међу ионако незадовољним војницима, доводиле су ствари до усијања.¹³⁵⁰

Као што смо објаснили раније, грађанске страже су биле нормалност тих дана, и Београд их је био пун. Поред тога, наоружана маса је данима обезбеђивала скупштинску зграду, а као што знамо, она се налазила на 100 корака од Велике касарне. То значи да су грађани често долазили надомак касарне, а ових дана посебно близу стражара који су стајали на улазу у њено двориште. У том свету, по Грујићевим записима, налазио се одређен број агената аустријског конзулата, који су у навратима заговарали напад на касарну, провоцирајући стражаре. Да ствари буду још теже, у једном тренутку су се ту затекли неки дечаци који су убацивали камење у двориште касарне. Појединци и мање групе из масе окупљених грађана прилазили су све до стражара и изазивали их. Ово је војску доводило на ивицу издржљивости. Према записима, један број подофицира је директно био под утицајем кнегиње Персиде, те су у оваквим

¹³⁴⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 190–193. стр.

¹³⁴⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 180–184. стр.

¹³⁵⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 180–184. стр.

треницима тог дана дали дозволу војницима да изађу на улицу и одбију масу од својих другова који су држали стражу испред касарне.¹³⁵¹

„У таком стању преко 200 солдата излете напоље без оружја и песницама разтерају свет од шилбока [страже, прим. Д. Ј.]. Таман кад су они то чинили и други из народа викати почели: та шта се измичемо, дај да јуришамо на њи, дотрча на место Гарашанин, коме се одма одтрчало јавити, шта је у касарни.“¹³⁵²

Судећи по изворима, Гарашанин је ту на улици испред улаза у Велику касарну стао између војника и грађана и више од сат времена разговором покушавао да смири ситуацију. Успео је постићи да се направи размак између грађана и стражара капије, али и да у договору са официрима распусти знатан део војника кућама на отпуст и смену.¹³⁵³

Доста тога указује на чињеницу да је Аустрији било неопходно да избије отворени сукоб између светоандрејаца и књажеваца кроз физичко сукобљавање грађана и војске, пре свега. Пошто је Аустрија чврсто стајала уз кнеза Александра, имала је своје планове како да одбрани свој интерес у Србији.¹³⁵⁴

У том смислу, Грујић каже: „Као што је познато, Књаз Александер држао се Аустрије и Аустрија је подржавала њега. Књазу Александру није било сакривено шта е противу њега спрема, а ни Аустрији. Али нико није могао предвидети да ће се то мирним начином свршити. Аустрија је морала мислити да не може без бунтовног покрета проћи.“¹³⁵⁵

Грујић томе додаје и следећу значајну опсервацију, коју желимо да подвучемо: „Тако како се Скупштина у Београду скупљати почела, аустриски конзулат изнесе глас, да се спрема олуја противу страни поданика у Београду и да ће ови доћи у највећу опасност. И одма се стане прикупљати у Земуну војска. Говорило се да ће она да заклони прелазак аустриски поданика, а многи увиђавнији људи бојажу се да ће Аустрија тиме да се ползује и да ће тражити да пређе у Београд па и књазу Александру учини услугу и испуни своју давнашњу жељау: окупацију Србије. Истина знало се за 29 члан праиског трактата о неинтервенцији, али Аустрију држаху за свако зло и повреду могућу. Међутим опет се само подозревало али се није поуздано дознавало за намеру њену са овим скупљањем војске а ни шта Европа о томе мисли.“¹³⁵⁶

Јован Ристић наводи да је Аустрија била спремна за напад на Србију и Београд, под изговором да ће Срби напасти Калемегданску тврђаву. Аустрија би то извела под објашњењем да се интервенција изводи у оквирима Париског мировног уговора, по којем Порта има право на војну контролу Београдске тврђаве. Аустријска војска онда, наводно, не би улазила на територију Србије, већ на територију Београда, који је под директном Портином контролом. Аустрија би се овим потезом представила као гарантна сила која заправо штити одредбе Париског уговора. Међутим, у тој својој намери наишла је на озбиљан отпор не само Француске него и Русије.¹³⁵⁷

¹³⁵¹ Грујић, 1923, 2. књ., 180–184. стр.

¹³⁵² Грујић, 1923, 2. књ., 180–184. стр.

¹³⁵³ Грујић, 1923, 2. књ., 180–184. стр.

¹³⁵⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 224–227. стр.

¹³⁵⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 225. стр.

¹³⁵⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 225–226. стр.

¹³⁵⁷ Ристић, 2017, 59. стр.

Ово нам све указује на врло битну компоненту међународних односа и политике када говоримо о Светоандрејској скупштини и дешавањима у Србији током њеног трајања. Наиме, како ће се после испоставити, од самог отварања Скупштине постајао је фактички план Аустрије да искористи прилику и упадне у Београд са својом војском. То поуздано можемо да знамо по спору који је настао између Француског царства и Аустријског царства по питању мешања у унутрашње ствари Србије. Тај сукоб је настао пошто је Аустрија издала формалну наредбу свом генералу и команданту аустријске војске – генералу Коронинију.¹³⁵⁸

Беч је Коронинију издао наредбу по којој се аустријска војска из Земуна има пребацити у град Београд (Београдску тврђаву) по позиву управника Турског гарнизона Осман-паше. Бечки налог иде и даље, па даје инструкције генералу Коронинију да у случају да дође до војних покретања у Београду, или до већих сукоба, аустријска војска пређе у Београд чак и без позива. И то укључујући и град-тврђаву, али и варош Београда.¹³⁵⁹

Када је за ову службену наредбу сазнао званични Париз, Наполеон III је интервенисао, позивајући се на Париски уговор из 1856, којим је, окончањем Кримског рата, Србија стала под заштиту свих гарантних сила. Аустрија је самим издавањем ове наредбе, по ставу Француске, била у прекршају тог важног међународног споразума. Званични Париз је под хитно захтевао од Аустрије да поништи издату наредбу. Поред тога, Париз је изнео званични став да би сваки прелазак аустријске војске у Београд за Француску био схваћен као акт рата.¹³⁶⁰

Аустрија је, очигледно изненађена реакцијом Француске, покушала да дипломатијом смири ситуацију. Први одговор који је дала било је објашњење у складу са којим је њихова страна сматрала су они тим наређењем мислили само на интервенцију по позиву Турске, а да се подразумева да позив Турске не би уследио пре одобрења свих гарантних сила. Други део протеста Француске је био да Аустрија нема право да улази на српску територију чак ни по позиву, па су Аустријанци на то одговорили да они Београдску тврђаву не сматрају територијом Србије, за разлику од Београдске вароши. У узвратној ноти Француска је нагласила да Београд у целини сматрају градом који је на српској територији, без обзира на то по чијом је војном управом који део његове утврде.¹³⁶¹

На основу тога, незадовољна Француска је инсистирала на поништењу наређења које је издато аустријском генералу. Затим је позвала на дипломатску интервенцију и Москву и Лондон. Аустрија је на крају поступила по протесту Француске, међутим, не у потпуности. Аустрија је издала ново наређење које је давало нова упутства у односу на претходно. Али Француска није била задовољна тим јер је тражила поништавање старе наредбе.¹³⁶²

„Аустрија не имајући куд изда противну заповест ђенералу Коронини, т.ј. каже му да у Београд не прелази и то саобшти силама. Французка се не задовољи са тим, што је Аустрија издала противну заповест (contre-ordre) а није хтела порећи (revoquer) прву заповест. И с тога саобшти аустријском правителству ноту у којој каже да оно остаје при својој протестацији (maintient sa protestation).”¹³⁶³

¹³⁵⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 224–227. стр.

¹³⁵⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 224–227. стр.

¹³⁶⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 224–227. стр.

¹³⁶¹ Грујић, 1923, 2. књ., 224–227. стр.

¹³⁶² Грујић, 1923, 2. књ., 224–227. стр.

¹³⁶³ Грујић, 1923, 2. књ., 227. стр.

Што се тиче става осталих великих сила, према изворима углавном тадашње штампе, у Француској је начелно цела вест око Светоандрејске скупштине, очекивано, примљена добро. Док су француски листови писали о томе како ће Порта бити у обавези да потврди избор Милоша Обреновића, аустријски листови су писали да Порта заправо има избор и да може да одлучи да ли ће то урадити или не. Што се Русије тиче, одмах се прочула вест да је Москва дала налог својим дипломатама да од Порте захтевају признање новог кнеза. До краја децембра релевантни листови из Енглеске, Француске и Белгије писали су о томе како је Порта обавезна да призна избор Милоша Обреновића за новог кнеза.¹³⁶⁴

До почетка јануара већ се Европа ујединила око тога да подржи демократску вољу Србије. „Новине пак европске приспеваше у Београд до данас 30 децембра уверавају да су Француска, Русија, Пруска и Сардинија сасвим сложне да не даду мешати се у послове подунавски књажевства (Влашке и Молдавије) и Србије.”¹³⁶⁵

Порта је имала свој став који је покушала да спроведе. Наиме, Јован Ристић се позива на документ Порте који је као упутство упутила свом комесару Кабули-паши 16. децембра. У њему се виде одлуке које је Порта донела и јасан став да је у том тренутку била против повратка Обреновића. Порта је дала инструкције Кабулију да се постави тако да Народна скупштина нема право да мења кнезове у Србији и да он као Портин изасланик треба да сазове чланове Савета и попечитеље, па да им ово саопшти, те да је Порта у потпуном сагласају са Кабулијевом оценом династичке смене као незаконитом и ништавом. Поред тога, Ристић бележи да је Порта од Кабулија тражила да спроведе одлуку по којој је, сходно новој ситуацији у којој кнез није у Србији већ у тврђави, потребно изабрати намесништво, а да је за то најпогоднији Миша Анастасијевић као већ изабрани председник Светоандрејске скупштине. Кабули је добио инструкције да ако ово не буде могуће, онда подржи да Савет и попечитељи преузму привремену власт, а да се онда закаже нова скупштина која би била изборна за новог кнеза. Поред тога, Порта је нагласила у том документу Кабулију да без оставке кнеза она не може да легализује постојеће стање, или бар без одлуке легалних органа по Уставу. Овај документ је добио и одобрење султана пре него што је послат Кабулију.¹³⁶⁶

Међутим, имајући у виду да Кабули није успео да избори себи право да присуствује на седницама Светоандрејске скупштине, како је првобитно планирано, он није могао правовремено да прати догађаје, који су се смењивали великом брзином. Кајмакамци, како их Ристић зове „тријумвири”, одлазили су на састанке код Кабулија у град, али то није било ни близу довољно како би се постигло да се овако сложен систем наредби Порте спроведе у дело. Поготово пошто су се у цео процес укључиле остале гарантне силе, а изразито Француска и Русија.¹³⁶⁷

Наиме, Русија је била та која се прва изјаснила у корист Обреновића, али и у заштиту права Срба на унутрашњу независност и право да себи изабере кнеза. И то иако су Руси били склонији кнезу Михаилу него Милошу.¹³⁶⁸

¹³⁶⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 224–227. Стр.

¹³⁶⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 226. стр.

¹³⁶⁶ Ристић, 2017, 62. стр.

¹³⁶⁷ Ристић, 2017, 59. стр.

¹³⁶⁸ Ристић, 2017, 62. стр.

Француска је та која се оштро супротстављала постављању Мише Анастасијевића за намесника, па је у тим условима утицала на Порту да ипак прихвати одлуке Светоандрејске скупштине у погледу избора Милоша Обреновића.¹³⁶⁹

На основу свега приложеног можемо закључити да је Србији дозвољено да на Скупштини мења кнеза из бар три разлога:

1) Неутрално држање Србије током Кримског рата ју је довело у бољу политичку позицију, кроз коју је добила наклоност Француске, али и Енглеске, које су биле кључне државе преко којих се могао вршити утицај на Порту. Француска је више веровала Србији за онолико колико је Србија била измакнута из искључиве зоне политичког утицаја Русије. Слично је било и са Енглеском, с тим што бисмо Енглеској доделили и фактор наклоности према лично Милошу Обреновићу.

За разлику од Милоша Обреновића, Михаило Обреновић је још увек био у Бечу, како је Грујић рекао, „у аустриским рукама, а то одма подсећаше на Ђорђа Бранковића”.¹³⁷⁰

2) Чињеница је да је Странка Светоандрејске скупштине, уз Гарашанина, успела да цео процес промене не само владара него и династија спроведе без проливане крви и грађанског сукоба. Србија је својим демократским капацитетом у тој 1858. години показала да може бити стабилна и да може владати собом. По нашем суду, управо овакви догађаји, попут смене власти без насиља, утабали су пут ка 20 година каснијем међународном признању државности Србије. Смена владара и династија без грађанског сукоба, а на законит и легитиман начин је потпуно онемогућила Аустрију да спроведе свој план, који ће чекати све до 1914. године.

3) Трећи разлог је подршка Порте кајмакамској струји. Не можемо да тврдимо да је Порта планирала Мишин или Вучићев или Гарашанинов долазак на власт, али је сасвим сигурно остајала пасивнија него што би иначе била у нади да ће проаустријског владара заменити туркофилско намесништво. То не значи да кнез Александар Карађорђевић није био склон Турској, али је Порта, као и свака велика сила, хтела власт која јој је још више склона. Знала је да кајмакамци нису склони Аустрији, а да су више приклоњени Порти (бар Миша Анастасијевић) од Александра Карађорђевића.

Руски конзул је вршио притисак на Кабулија да прихвати одлуке Скупштине јер је тврдио да је евентуални српски устанак који би избио лако могао да се прошири на остале словенске земље под турском контролом, а да Порта не би имала средства да га заустави. Чак и када би имала, руски аргумент је био да она не би могла да делује без сагласности свих гарантних сила о начину употребе силе против Србије. У том смислу је било најбоље да Османско царство прихвати тековине Светоандрејске скупштине. Услед ових притисака, али и Кабулијевог увида у стање на терену – да се тешко може поништити избор кнеза Милоша, он је од кнеза Александра прибавио писану оставку пре него што је напустио Београдску тврђаву и прешао бродом у Земун. Доведена пред свршен чин овим догађајима, и Аустрија је дала једно формално објашњење, под којим наводно Београдска тврђава више није угрожена од Срба, те да одустаје од својих претензија. Тој одлуци је допринела, поред француских притисака, и невољност Порте да прихвати наводну аустријску помоћ кроз окупацију Београда.¹³⁷¹

¹³⁶⁹ Ристић, 2017, 63. стр.

¹³⁷⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 227. стр.

¹³⁷¹ Ристић, 2017, 63. стр.

По Грујићевим наводима, у тренутку када је кнез Александар напуштао Србију, 22. децембра, искрцавајући се са аустријског брода који га је пребацио у Земун, рекао је: „17 година служио сам ја верно Турску и ето то ми је сад награда.”¹³⁷² Дакле, ми не тврдимо да Александар није био веран Порти – јесте. Уосталом, због његове посвећености Порти и султану је и изгубио поштовање либерала, али је био политички везан за Аустрију и тиме давао уплив Аустрији у Турску, што очигледно није могло одговарати турским интересима. Дobar однос који је Османлијско царство имало са Француском и Енглеском је више одговарало интересима Порте него превише јака Аустрија у Србији. Отуда је био отворен пут смени кнеза Александра кроз надања Порте да ће добити већи утицај преко Мише Анастасијевића у новој намесничкој влади која је била очекивана. Ту ситуацију су искористили либерали и крили своје коначне намере све до самог краја процеса, када су све довели пред свршен чин. Француска је ту имала уплив свог утицаја и на либерале и на Гарашанина. Врло вешто се служила чувањем свог интереса, који је, по свему судећи, био усмерен на сузбијање аустријског фактора у Југоисточној Европи, што је одговарало и Порти. Јер ни Француској ни Османлијском царству никако није могло да буде по вољи да после Кримског рата простор који је остао упражњен потискивањем Русије попуни Аустрија.

5.2.21. Судбина Закона о Народној скупштини

Сматрамо да је за наш хипотетички оквир од значаја да испратимо објашњење о томе шта се на крају десило са Законом о Народној скупштини. Највише због тога што је Јеврем Грујић имао пресудно важну улогу у писању његовог нацрта; потом у планирању и спровођењу плана о томе како да се изнесе пред скупштински пленум и изгласа; и, можда најважније, да га кроз рад скупштинске комисије за припрему нацрта испреговара директно са Илијом Гарашанином, фактичким вођом кајмакамске политичке фракције.

После одласка кнеза Александра Карађорђевића у Аустрију, судећи по Грујићевим оценама, дошло је до поновног зближавања кајмакамаца и онога што је остало од књажеваца. Ту, некада уставобранитељску, фракцију Грујић је после смене Александра назвао „реакционарском партајом”.¹³⁷³

Та реакционарска партаја је сада имала ослонац у новом савезу, који је настао између Гарашанина, као доминантне политичке личности Привремене управе Србије, са једне стране, и Савета, са друге стране.¹³⁷⁴

Та нова партаја покушавала је да успори доношење Закона о Народној скупштини, који је Светоандрејска скупштина донела и проследила Савету, али неколико дана после није инсистирала на одговору имајући у виду све остале кризне догађаје које је морала да превазиђе. Пошто је највећи кризни период прошао, та тема се поново покренула. Занимљиво је на који начин. По Грујићевој процени, Миша Анастасијевић и његов савезник – посланик Михаило Барловац су у новим околностима ипак имали интереса да скупштински закон буде што бољи,

¹³⁷² Грујић, 1923, 2. књ., 212. стр.

¹³⁷³ Грујић, 1923, 2. књ., 206–208. стр.

¹³⁷⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 206–208. стр.

па је на основу тога и дошло до споразума. Тај ад хок споразум је направљен између Мише и Барловца, са једне стране, и Грујића и либерала, са друге. Тако је на основу договора Скупштина, на предлог Барловца, тражила изјашњење Савета по питању законског предлога који му је упућен.¹³⁷⁵

На основу тог захтева Савет је 17. децембра послао одлуку у којој одобрава законски предлог, али уз извесне измене и допуне, од којих је најзначајнија она која се односи на број изабраних посланика. Наиме, по предлогу Савета само би се прва следећа скупштина бирала по принципу један посланик на 500 опорезованих грађана, док би се онда избор сваке наредне скупштине после тога бирао по принципу један посланик на 1.000 опорезованих грађана. Поврх тога, Савет није послао своју одлуку Скупштини, већ Привременој управи. То је значило да Савет није одустао од покушаја да се Скупштина спусти на ниво који је није подразумевао као равноправног учесника у деоби власти, па чак ни током њеног заседања. Уз одлуку, Савет је послао и допис, који прилажемо:¹³⁷⁶

„Привремено Правленије са согласијем Савета желећи држање Скупштине Народне за у будуће једним законом утврдити и у правилност довести на предложене Свето-Андрејске Народне Скупштине од 8. Декем. Т. Г. Но28 определили смо и опредељујемо следећу закон о скупштини.”¹³⁷⁷

На овај допис Привремена управа, сасвим сигурно са намером, није одговарала све до 29. децембра. Тада је донела одлуку да унесе своје, нове, додатне корекције у предлог закона, дајући предлог измена и допуна за преко 15 чланова, као и за увођење једног новог члана закона.¹³⁷⁸

Оно што је занимљиво јесте да је Привремена управа тај предлог послала назад Савету на разматрање, уз напомену да оцени предлоге Привремене управе којима је предлог закона додатно уподобила са важећим Уставом.¹³⁷⁹

Уз то је и послат допис који је потписао Стефан Магазиновић у име Привремене управе: „Совету Књажевства Србског. Из овде под прикљученог прилога увидиће Совет, каква је примечанија привремено правленије према постојећем Уставу земљском учинило сврх пројекта закон о Народној Скупштини, који му је писмом Савета од 16 т. м. Но1360 поднешен. Спроводећи тамо изложене приметбе, предствничество по налогу привременог правленија позива Совет, да он сврх исти пројекат о Скупштини Народној сачини и потом га што пре привременом правленију на усмотреније и одобрење поднесе.”¹³⁸⁰

Из овога можемо закључити да је постојала одређена мера координације између Привремене управе и Савета у заједничком интересу успоравања озваничења Закона о Народној скупштини.

То се додатно може видети из још једног разговора који су поводом повратка Милоша Обреновића водили Гарашанин и Грујић. Тај разговор се догодио првих дана 1859. године баш у

¹³⁷⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 207. стр.

¹³⁷⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 206–208. стр.

¹³⁷⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 207. стр.

¹³⁷⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 223–225. стр.

¹³⁷⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 223–225. стр.

¹³⁸⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 223. стр.

време преговора о условима повратка кнеза Милоша. Тада је Гарашанин искористио прилику да пита Грујића због чега и даље толико инсистирају на том закону, да би му овај одговорио како је то неопходно да би се спречила самовоља новог кнеза и свих потоњих.¹³⁸¹

Из овог разговора можемо закључити да је Гарашанин упркос промени династије која би се јако Скупштином могла ограничавати – и даље био против тако либералног закона. По нашем суду, рекли бисмо да је такав став био исход мотивације које се творила од политичких интереса, али и идеолошких конзервативних опредељења.

Грујић је поново дошао у позицију да преговара директно о преправкама Закона, али овог пута са Филипом Христићем, који је заступао позиције Савета. Међутим, Грујић је избегао тај састанак проценивши га као покушај да Савет своја значајна слабљења надлежности Скупштине легитимише кроз преговоре са либералима.¹³⁸²

Описијући како је уопште дошло до те иницијативе Савета, Грујић је записао: „Као што споменусмо напред, Советом окрњени скупштински пројект закона о Народној Скупштини врати привремено правленије, са још већим приметбама, Совету гди би наново зачмао. Но кад Скупштина учини оне демонстрације 31. Дек. Совет одреди советника Филипа христића да се са мном и са некима које ја из Скупштине зовнем споразуме, шта се и како поправити има по тим приметбама привременог правленија.”¹³⁸³

Један од важнијих разлога који је Филип Христић изнео био је да би требало уподобити Закон претпостављеним жељама и очекивањима кнеза Милоша, како не би испало да је Закон прављен да се он још више ограничи него што је био кнез Александар. Грујић је, уз консултације са Андријом Стаменковићем и Милованом Јанковићем, одлучио да он не би требало да учествује у таквим преговорима јер сасвим сигурно самостално у име своје либералне фракције не би могао да издејствује боље услове од саме Скупштине. Поврх тога, посланицима се тај закон не би свидео, а Савет и део Привремене управе би могао свалити део одговорности и на либерале. И на крају, важан фактор за ову одлуку била је и чињеница да Јеврем Грујић није могао и није желео да учествује у дерогирању скупштинских надлежности, поготово не под изговором да ће кнез Милош бити незадовољан степеном контроле своје власти.¹³⁸⁴

У оваквом случају се најбоље види слабост либерала која је у том тренутку произилазила из чињенице да они нису имали свог представника у Привременој управи. Штавише, не можемо искључити могућност да је у овом тренутку могло бити преклапање интереса око Закона о Народној скупштини између Стевче и Угричића као обреновићеваца, са једне стране, јер је све извеснијим повратком Милоша Обреновића требало припремити повољан политички терен његовој власти, и Савета, са друге стране, у припреми његове позиције у новим надлазећим политичким околностима.

Било како било, Савет је без додатних консултација које су понуђене Јеврему Грујићу на седници 2. јануара 1859. године (по старом календару) усвојио све предлоге измена Привремене управе. На те измене и допуне Савет је по други пут укључио измене и допуне још четири члана, који су унеле још неке суштинске измене у Закон, и таквог га послао назад органу Привремене управе. У члану 2 ублажена је формулација у смислу извесности казне за оне који

¹³⁸¹ Грујић, 1923, 2. књ., 236. стр.

¹³⁸² Грујић, 1923, 2. књ., 249–256. стр.

¹³⁸³ Грујић, 1923, 2. књ., 249–250. стр.

¹³⁸⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 249–256. стр.

се противе одржавању Скупштине. У члану 12 усвојен је предлог Привремене управе, те је редовно одржавање Скупштине смањено са сваке календарске године на одржавање једном у три године. Гарашаниново издвојено мишљење по овом питању је у претходном заседању Савета усвојено, али овог пута преиначено. Чланом 24 одређено је да се један посланик бира на 1.000 опорезованих грађана, а да се други посланик по изборној јединици добија тек када у датој изборној јединици има преко 1.600 пореских глава. У члану 28 се скупштински предлог закона мења тако да се трајање скупштинског заседања може продужавати дуже од месец дана само уз одобрење кнеза и Савета.¹³⁸⁵

После овога, следећег дана, 3. јануара (по старом), пошто Закон још увек није стигао пред посланике, они су тог дана слали чак две делегације да се жале и да траже од органа Привремене управе одобрени предлог закона. Тог дана су из Привремене управе уверавали скупштинаре да ће добити коначно одобрен закон до краја тог дана. Међутим, то се ни тада није десило.¹³⁸⁶

Пошто се ни после тих интервенција ништа није дешавало, Народна скупштина је послала још једну жалбену делегацију 5. јануара (по старом календару), која је успела да изврши притисак. Међутим, по нама доступним изворима, Грујић је записао да је 5. децембра, а на основу документа под скупштинском ознаком Но264, Скупштина добила допис, сада од Савета, да ће закон бити одобрен и послат Скупштини. На основу овога можемо да претпоставимо да је између 3. и 5. јануара дошло до још једног круга кореспонденције између Привремене управе и Савета, за коју немамо податке.¹³⁸⁷

По том допису Савета, бр. 264, од 5. јануара, имамо извод који је Грујић записао, где Савет обећава „да ће данас [5. јануара, прим. Д. Ј.] непремено послати јој [Скупштини, прим. Д. Ј.] закон о Скупштини, који му је она предложила”¹³⁸⁸.

То значи да је документ предлога закона, по овоме судећи, од 3. јануара када је био у Привременој управи до 5. јануара поново био у рукама Савета, вероватно на још једном кругу дораде. Ово је максимум рекреације тока одобрења измена и допуна закона који можемо да постигнемо, имајући у виду да су се Савет и Привремена управа, очигледно у међусобном сагласају, трудили да у што већој мери избегну скупштински пленум. Оно што је нама упечатљиво јесте то што су, по овоме судећи, Стевча Михаиловић и Јевтимије Угричић дозвољавали такав ток догађаја. Према нашем суду, ово је један од првих знакова постепеног одступања обреновићеваца од чврстог савеза са либералима.

По нама доступним изворима, Скупштина је успела да издејствује да тог дана, 5. јануара, Привремени орган управе овери и одобри Закон о Народној скупштини. Како је Грујић записао, текст тог закона се налази у 12. делу Зборника законâ, на првој страни. По документу Но273 скупштинског записника, тако оверен и одобрен Закон од стране Привремене управе Скупштина је добила 8. јануара 1858. године.¹³⁸⁹

Живан Живановић наводи да се уз Закон о Народној скупштини у пленуму појавио „Васић-Туцаковићев“ предлог о слободи штампе. Скупштина је тај предлог усвојила као свој закључак, а потом је Милован Јанковић као први секретар Светоандрејске скупштине

¹³⁸⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 249–256. стр.

¹³⁸⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 249–256. стр.

¹³⁸⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 249–256. стр.

¹³⁸⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 251. стр.

¹³⁸⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 249–256. стр.

(подсетимо - на ту позицију је дошао после Грујићевог одласка на функцију секретара кнежевог местозаступника, прим. ДЈ) предложио скупштини да закључак о слободи штампе уврсти у састав текста Закона о Народној скупштини. Тај предлог је усвојен.¹³⁹⁰

Није се могло очекивати да Скупштина благонаклоно прихвати оволико измењен текст Закона. Грујић је записао да „по прочитању овог закона приметитише многи посланици, да исти закон није у свему веран пројекту [предлогу закона Скупштине, прим. Д. Ј.], који је Скупштина израдила, него шта више, садржава и такве измене, који нимало нису угодне народној вољи”¹³⁹¹.

Грујић је, у том смислу, кроз своју анализу чланова Закона признао да су измене Привремене управе и Савета много горе по положај Скупштине као институције у односу на договор који је са Гарашанином постигао на дан Светог Николе.¹³⁹²

Овај текст закона који је коначно одобрен од Привремене управе и Савета од 5. јануара, а на Светоандрејској скупштини прочитан 8. јануара 1859. године, а који се, по Грујићевој евиденцији, налази на првој страници 12. дела Зборника законâ прилажемо дословно:

„Привремено Правленије Књажевства Србије са согласијем Савета, Желећи држање Скупштине Народне за убудуће једним законом утврдити и у правилност довести, на предложење Свето-Андрејске Народне Скупштине од 8. Децембра 1859. Но28. Определили смо и опредељујемо следујући Закон о Народној Скупштини.

1. Народна је Скупштина једна од најстарији и најсветији установа у Књажевству Србском.
2. Ко се држању и слободној законитој радњи Народне Скупштине противи, највећи је противник закона и подлежаће најстројжијој казни.
3. Скупштину Народну нити ко може уништити, нити је у праву њеном ограничити.
4. Народна Скупштина може чинити предлоге о свему ономе, што корист земаљска изискује.
5. Никакви закони о Књазу, Савету, попечитељима и Народној Скупштини не могу се издати ни променити без претходног саслушанија Народне Скупштине.
6. Народна Скупштина може у име народа чинити кораке код законодателне власти, да се сваки нецелисходан закон и свака административна интересима народним противна наредба уништили или измени.
7. Србија се не може задужити нити на што обавезати, док се та потреба пред Народном Скупштином не докаже.
8. Никакви нови данак или прирез неће се моћи установити пре, него се предходително о томе мненије Народне Скупштине саслуша.
9. Народна Скупштина може захтевати, да средством једне из своје средине одређене комисије стање народне касе прегледа.
10. Народна Скупштина може у име Народа код Савета земаљског кораке чинити, да се сваки уобште званичник због осведоченог злоупотребленија у дужности под одговор узме и према величине кривице под суд даде.
11. Народна је Скупштина састављена из лица, која Народ изабере.
12. Народна Скупштина држаће се непремено идуће године, а затим сваке треће године у месту централог правленија о Малој Госпођи.

¹³⁹⁰ Живановић, 1923, 39 – 40. стр

¹³⁹¹ Грујић, 1923, 2. књ., 251. стр.

¹³⁹² Грујић, 1923, 2. књ., 249–256. стр.

13. Правителство ће наредити да се до Велике Госпође избор посланика сврши.
14. Ако се нови посланици до Велике Госпође не изаберу, онда ће се посланици последње Скупштине сматрати као да су наново изабрани и дужни су, не чекајући на позив власти, сами на одређено место доћи у Скупштину о Малој Госпођи отворити.
15. Попечитељи, под којима се пропусти сазвати и држати редовну Скупштину до реченог дана, сматраће се и казнити као највећи преступници закона.
16. Сваки грађанин србски, урођен или прирођен. Који је пунолетан и није никада за какво просто, неполитично злочинство осуђен, има право бирати народне посланике.
Само слуге, који под известном платом по кућама, мејанама, дућанима или где му драго при појединим лицима служе и бећарски данак плаћају, изузимају се од упражњавања овог права.
17. Ко може бирати посланике, може свуда и изабран бити за посланика, ако има 30 година, без сматрања је ли он ту, где се бира или није.
18. Избор посланика за Народну Скупштину биће савршено слободан без икаквог мешања власти.
19. Који би под претњом, поклоном или ма којим другим недозвољеним начином радио за себе или за другога, да изабран буде за народног посланика, тога ће судови казнити затвором од једног месеца до годину дана.
20. Сваки срез и свака окружна варош бира за себе посланике; тако и свака варош у срезу која има 1000 порески глава бира за себе посланике.
21. По срезовима бира изборна скупштина, коју састављају изборници из сваког села или вароши у срезу.
Свако село или варош која не бира за себе посланике, а има мање од 50 порески глава, изабраће на сеоском састанку два човека, а села која имају преко 50 порески глава, изабраће на сваки 50 порески глава, по два човека. Ови изабрани људи састаће се одређеног дана у означено место на срезку изборну скупштину, која ће изабрати посланике за Народну скупштину.
22. У окружним варошима и у вароши Београду, као и у варошима, као и у варошима, које нису окружне, а по [члану, прим. Д. Ј.] 20 могу за себе бирати посланике, бира изборна скупштина, коју састављају сви, који имају право бирати.
23. На изборној скупштини председава председатељ примииртелног суда, ги се се скупштина држи.
Ко има највише гласова онај ће се прогласити за посланика. Ако би се гласови једнаким числом на два лица поделили, онда ће између њи за посланика онај бити примљен, који годинама буде старији.
24. Сваки срез и свака варош, која по [члану, прим. Д. Ј.] 20 бира за себе посланике, изабраће на сваки 1000 порезки глава по једног посланика. И она ће окружна варош изабрати за себе једног посланика, која нема 1000 порезки глава
Ако би оно, што у коме срезу или вароши преко 1000 порезки глава претиче износило више од 600 глава порезски, то ће се изабрати јошт један посланик, у противном случају тај вишак неће се рачунати. попечитељство внутрени дела обнародоваће таблицу, у којој ће стајати колико која варош или срез има порезски глава и колико ће изабрати посланика.

25. Скупштина ће под управом најстаријег посланика по годинама изабрати из средине своје себи председатеља, подпредседатеља и два секретара. Но Скупштина може изабрати секретаре и са стране.
26. Пуномоћја посланика, која ће бити снадбевена печатом обштине и подписима председатеља и деловодитеља изборне скупштине, у варошима и од обштинара а у срезу од појединог избирача из сваког села, прима и прегледа једна комисија скупштинска састављена из 18 посланика, а Скупштина сама решава јесу ли пуномоћја и избори законити.
27. Пошто званичници Скупштине буду изабрани и пошто Скупштина пуномоћја прегледа, она ће известити Совет, а овај Књаза, који ће сам собом или чрез свог представника Скупштину отворити.
28. Попечитељи имају право при свима саветовањима Скупштине присуствовати и овој предложења правителства ради саслушанија мненија Скупштине чинити, као и објасненија своја по свима предметима њине струке Скупштина давати.
29. Скупштина траје највише месец дана; но у случају изванредне потребе може се она са одобрењем Књаза и Совета и на даље продужити.
30. Заседанија Скупштине могу се почети, кад има две трећине посланика.
31. Свако закључење Скупштине биће пуноважно, када за њега да глас најмање половина у заседанију налазећи се членова и један више.
32. Учињена закљученија своја Скупштина ће као предложења достављати Совету земаљском; на овим предложенијима подписиваће се председатељ, подпредседатељ, по један народни посланик из сваког окружија, кога посланици тог окружија изберу и један секретар Скупштине.
33. На подешена предложења Скупштине имаће јој се благовремено одговарати.
34. Протокол заседанија Народне Скупштине печатаће се у званичним и другим новинама земаљским.
35. У случају велике какве потребе може Књаз у сагласију са Советом и ванредну Скупштину сазвати на броју, колика се према потреби и важности предмета за добро нађе. Но ово држање ванредне Скупштине не сме ни у чему на путу стајати сазивању и држању редовне Скупштине.
36. Народни посланици нису дужни никоме и никада одговарати за оно, што на Скупштини буду говорили.
37. Народни посланик не може ни зашто бити затворен за време Скупштине, док она најпре то не одобри. Но када би га власт на самом делу злочинства уватила, може га заторити, али је дужна одма одобрење од Скупштине искати, да га у затвору задржи.
38. На печату Народне Скупштине стајт ће грб србски са надписом унаоколо „Србска Народна Скупштина”.
39. Под старанијем председатеља и секретара Скупштине водиће се достаточан извод свију дела Скупштине, који ће се с концем последњег заседанија, обичним подписом Скупштине (32) снадбевен, дати печатити тако, да се сваком посланику даде по један екземпляр од истога, а тако и свима земљским властима и обштинама достави. Среске и окружне власти сазваће срезске и барошке скупштине и ту ће им овај извод делања Народне Скупштине прочитати, да тако цео народ добије верно и точно известитије о свему, што је на Скупштини рађено.

40. По саслушању предложења, којима се Народна Скупштина занимала, Књаз у согласију са Советом, саслушавши предходно о томе мненије Скупштине, издаће указ, да делања Скупштине престану. Указ овај Совет ће Скупштини доставити, и по том ће Књаз или сам или средством свог представника једним говором Скупштину закључити.”¹³⁹³

Закон је оверен на дан 5. јануара 1859. године по старом календару, потписима чланова Привремене управе Илије Гарашанина, Стевче Михаиловића и Јевтимија Угричића. Својим потписом овај законски документ оверили су и председник Савета Тома Вучић Перишић, као и представник Привремене управе и попечитеља иностраних дела Стефан Магазиновић. Документ је потписан и од стране секретара Савета Рајка Лешјанина.¹³⁹⁴

Међутим, у Грујићевим записима налазимо још једну информацију по којој је, по томе судећи, била још једна расправа у Скупштини у вези са овим питањем. Поред тога, Грујић на истом месту објашњава како нису могли да спрече да се у нови законски предлог уведе да попечитељи могу да присуствују седницама Скупштине. Он објашњава да пред Скупштином нису могли ништа да кажу по овом питању јер је њихова политика од почетка била да великашима није место у Скупштини. У том смислу, Грујић наводи да су Андрија Стаменковић и он подржали Стевчу (који је у том тренутку увелико био местозаступник кнеза Милоша, још од 5. јануара) да свој потпис стави на нови Закон о Народној скупштини.¹³⁹⁵

Живан Живановић наводи да је управо Стевча био тај који је тражио да се одредбе о слободној штампи избаце из закона, а да се дозволи присуство попечитеља на свим седницама и да имају објашњавајући глас. Стевча је као кнежев местозаступник ове захтеве писмено доставио Светоандрејској скупштини 12. Јануара.¹³⁹⁶

Грујић наводи да је коначни потпис који је донео правоснажност Закону Стевча ставио 14. јануара, на дан Светог Саве 1859. године (по старом календару). Овде Грујић наводи да је тај текст Закона штампан у Зборнику законâ, као што смо и раније напоменули, у 12. делу. Међутим, овде каже да је на 6. страни 12. дела Зборника, за разлику од досадашњих навода у овом тексту, где смо рекли да је на 1. страни истог дела тог зборника.¹³⁹⁷

Грујић је на том месту записао да прилаже текст Закона, којег, међутим, на тим страницама нема. Остаје нам неразумљиво да ли се десила грешка у штампи Грујићевих записа или је пак Грујић мислио на прилог оверене верзије Закона од 5. јануара, који смо овде и приложили.

Живан Живановић нам додатно разјашњава ову ситуацију тиме што наводи да је скупштина још једном расправљала о тексту закона на седници одржаној 9. јануара, те да је закон поново упућен Савету на разматрање уз писмене критике на рачун Савета због суштинских измена у закону. Овај предлог са свим изменама и допунама заједно са писмом су упућени Савету на разматрање 10. Јануара.¹³⁹⁸

¹³⁹³ Грујић, 1923, 2. књ., 252–256. стр.

¹³⁹⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 256. стр.

¹³⁹⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 266. стр.

¹³⁹⁶ Живановић, 1923, 39 – 41. стр.

¹³⁹⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 266. стр.

¹³⁹⁸ Живановић, 1923, 39 – 41. стр.

Грујић своје сведочанство о Закону о Народној скупштини, који је писао и у чијем доношењу је имао кључну улогу, завршава следећом оценом: „Као што из тога видимо народ је почео бринути се о утврђењу скупштинског Закона још на трећем састанку од 5 Децембра 1858, предложио га је Совету одма 8 Децембра, и доби да потврђена истом 14 Јануара 1859, тако једва за месец дана, у ком је времену, ваља не заборавити, Скупштина збацила Књаза, успоставила стару династију, узела за онај ма књажевску власт, потом одма предал је тројци и у место њи примила једнога Књажева местозаступника; и тако готово рећи владала је земљом, и опет јој је толико времена требало, и опет ју је толико муке стало, док је предложеном скупштинском закону прибавила форму закона. Тако је неисцрпљива реакција [реакционарство конзервативаца, прим. Д. Ј.] у начинима, којима и кад се чини да је сломљена спречава утврђење или развиће народни установа!“¹³⁹⁹

На основу овог прилога, поред очигледних замерки конзервативцима (реакцији) који су били окупљени око Гарашанина због успоравања и развлашћивања Скупштине као институције, можемо видети да је, судећи по Грујићу, процедура доношења Закона о Народној скупштини завршена његовим ступањем на снагу 14. јануара.¹⁴⁰⁰

Јаша Продановић наводи да је тог 14. јануара унесена јш једна допуна закона која се тиче члана 2, а у вези са слободом штампе. У том члану се слобода штампе начелно промовише, при чему се наводи да ће се презицијне одредити посебним законом о слободи штампе.¹⁴⁰¹

Закон о Народној скупштини који је ипак на крају постао правоснажан у значајно измењеном облику од оног првог предлога од 8. децембра је по суду Живановића ипак био историјски допринос Светоандрејске скупштине државотвornoј историји Србије. На основу овог закона је сазвана следећа Малогоспојинска скупштина те исте године којом ћемо се детаљније бавити у једном од наредних поглавља. Међутим на овој скупштини је закон о скупштини додатно измењен те га је кнез Милош потврдио у јулу 1860. На основу тог новог закона је одржана Преображенска скупштина из 1861. године. Опет је на тој скупштини донесен нови, трећи Закон о Народној скупштини у том тренутку већ током друге владавине кнеза Михаила. Тај закон је остао у правоснажности све до доношења „Намесничког устава“ из 1869. године.¹⁴⁰²

5.2.22. Грујић уместо помоћник представника – секретар местозаступника

По Грујићу, Гарашанин је до краја децембра све више утицао на то да ослаби либералну фракцију. У том смислу, он спомиње пример Матије Бана, са којим је раније био у одличним односима, док су им током дешавања око Светоандрејске скупштине односи захладнели. Грујић је то приписивао Гарашаниновом утицају не само на Матију Бана већ и на све конзервативне интелектуалце у Београду. То није било само на социјалном нивоу него и на политичком. Откако је направљена Привремена управа, а Савет повратио своју снагу после стабилизације

¹³⁹⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 266. стр.

¹⁴⁰⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 266. стр.

¹⁴⁰¹ Продановић, 134. стр

¹⁴⁰² Живановић, 1923, 42. стр

ситуације, до 20. децембра, либерали су се нашли под великим притиском јавности у Београду, али и у политичком вакууму. Наиме, осим позиција у Скупштини, либерали нису имали никакав политички утицај мимо тога. На примеру судбине Закона о Народној скупштини могли смо да видимо како су Привремена управа, мале нелојалности обреновићеваца, са једне стране, и Савета, са друге, готово у потпуности изоловали либерале и умањили њихов политички утицај.¹⁴⁰³

Стевча Михаиловић потврђује ово у својим мемоарима и наводи да су се кајмакамци одмах сложили уз либерале, али да су то радили неискрено, те су потајно настављали са својим активностима у покушају да подрију успехе Светоандрејске скупштине. По Стевчи, кајмакамци су посебно на томе радили са Портом, која је била једнако незадовољна исходом.¹⁴⁰⁴

Поред поменутих ствари, либерале је плашио потенцијал који су књажевци и кајмакамци још увек имали кроз институцију Савета. Наиме, сазнало се да је при последњем одласку Савета у Београдску тврђаву било разговора са Кабули-пашом о могућности да се Порто и Савет удруже око оспоравања потврде Милошевог избора за кнеза.¹⁴⁰⁵

Због свега наведеног Грујић и либерали су на састанку најужег кола 22. децембра осмислили план по којем би покушали да преко Стевче и Угричића покушају да убеду Гарашанина прво усмено, а потом и писмено у потребу да се Јеврем Грујић постави на позицију помоћника представника [председник министарстава, данашњи еквивалент председнику Владе, прим. Д. Ј.] и попечитеља спољних послова у оквиру Привремене управе.¹⁴⁰⁶

Ова позиција би практично омогућила Грујићу да у одсуству Магазиновића, којег би послали на одмор, преузме фактички сву политичку власт на легалан начин, ону коју у нормалним околностима носи својом функцијом књажев представник. То би либералима дало широко политичко поље да уз помоћ Скупштине помогну да трочлани орган Привремене управе не буде толико наруку Гарашанину, а и да се Савет обузда.¹⁴⁰⁷

Пошто је Гарашанин следећег дана, 23. децембра, избегао усмени предлог Стевче, Стевча и Угричић су му се обратили писмено са истим предлогом. Битно је напоменути да је усмени предлог изнет Гарашанину ујутру у Скупштини, док је писмени уследио касније око подне.¹⁴⁰⁸

Ово наглашавамо јер сматрамо да је тај временски интервал био довољан за евентуалне координације не само међу либералима него и између Гарашанина и Стевче. Доказе о координацији између Гарашанина и Стевче немамо, па чак ни као Грујићеву изражену сумњу. Међутим, имајући у виду да се готово иста ствар понавља по угледу на формирање Привремене управе, у којој је требало да буде и Андрија Стаменковић уместо Угричића, сматрамо да имамо довољно основа за хипотезу ове врсте.

Судећи по изворима, Гарашанин је одговорио писмено и у том свом одговору предложио Грујића за начелничку позицију у оквиру Привременог органа, а не на помоћничку. Оно што је додатно важно напоменути јесте да је Стевча Михаиловић оба предлога, уз своје писмено објашњење да ће Гарашанин дати оставку уколико Грујић буде постављен за помоћника,

¹⁴⁰³ Грујић, 1923, 2. књ., 212–217. стр.

¹⁴⁰⁴ Михаиловић, 1928, 213. стр.

¹⁴⁰⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 212–217. стр.

¹⁴⁰⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 212–217. стр.

¹⁴⁰⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 212–217. стр.

¹⁴⁰⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 212–217. стр.

приложио Скупштини. Потребно је да објаснимо да је план либерала и Стевче свакако био да се у последњој инстанци ствар изнесе на Скупштину, па да се тако изврши притисак на Гарашанина. Међутим, тако достављен материјал је постигао контраефекат, као што се и могло очекивати. Када је та службена преписка прочитана заједно са Стевчиним дописом, настала је бурна расправа у пленуму Скупштине.¹⁴⁰⁹

На овај необични след догађаја Грујић је дао овај коментар: „Наравно да је ова ствар тако невешто изведена и у тако неудесно време дошавша морала произвести велику узбуђеност у Скупштини.”¹⁴¹⁰

Настала је ситуација у којој су сви кајмакамски посланици, и то људи од угледа, свештена лица, начелници и други одмах скочили да бране Гарашанина и да осуђују било какву иницијативу која би могла довести до тога да Гарашанин хоће да да оставку. У исто време, многи су у том тренутку физички пришли Грујићу, убеђујући га да се прихвати начелничке позиције, која је у њиховим очима била једнако добра, те да не инсистира на помоћничкој по цену Гарашанинове оставке.¹⁴¹¹

Да ствари буду крајње неповољне по Грујића, у том тренутку у Скупштини нису били ни Стевча Михаиловић ни Ранко Алимпић.¹⁴¹² А пошто је био у делегацији која је отишла у сусрет кнезу Милошу Обреновићу још 19. децембра (четири дана пре овог заседања), ту није био ни Јова Илић.¹⁴¹³ Грујић, као кандидат, није могао да се јави за реч и брани предлог који се тиче његовог именована, те је био парламентарном пристојношћу у обавези да се не оглашава, ако је већ био присутан, а када се расправљало о његовом намештењу.¹⁴¹⁴

Од осталих главних либерала најужег круга ту су били Андрија Стаменковић и Милован Јанковић. Милован је био једини који је својим гласом покушавао да одбрани предлог да Грујић треба да буде помоћник, а не начелник. А ту је била заправо замка Гарашанинове генијалности, јер многи од посланика нису познавали прописане надлежности начелника и помоћника.¹⁴¹⁵

У перцепцији посланика то су биле звучне титуле, подједнако важне. Гарашанин није одбио да се Грујић постави у Привремени орган управе (што је заправо била привремена Влада, данашњим говором речено), али је зато својом оставком условио једну фунцкију која је била од виталног значаја, а другу допустио. У очима посланика би свако наваливање на прву уместо прихватања друге био отворени напад на Гарашанина, те би тиме и предлагач, али и свако ко би заступао императивно тај став, изгледао као пуки спроводилац политичког удара на Гарашанина, и то у тренутку који је преломан за Србију.

Као што смо рекли, Милован једноставно као појединац није могао да дође до изражаја у тој општој буци. Андрија Стаменковић је седео и није ни покушао да се јави за реч.¹⁴¹⁶ Грујић је то видео овако: „Андрија, или изненађен тиме или и сам неубеђен довољно о потреби. Тути као камен.”¹⁴¹⁷

¹⁴⁰⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 212–217. стр.

¹⁴¹⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 214. стр.

¹⁴¹¹ Грујић, 1923, 2. књ., 212–217. стр.

¹⁴¹² Грујић, 1923, 2. књ., 212–217. стр.

¹⁴¹³ Грујић, 1923, 2. књ., 227–228. стр.

¹⁴¹⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 212–217. стр.

¹⁴¹⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 212–217. стр.

¹⁴¹⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 212–217. стр.

¹⁴¹⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 214–215. стр.

Без додатних извора не можемо да тврдимо било шта о Андријиној мотивацији, али можемо да изнесемо хипотезу да је Андријин став могао имати везе са утиском који је имао услед чињенице да се ни за њега либерални круг није борио по питању његовог постављања у Привремену управу, уз Гарашанина и Стевчу. Иако сматрамо да је тај исход превасходно настао услед Гарашаниновог тврдог става и Стевчине прорачунате попустљивости према том ставу, а са циљем постављања Стевчи лојалнијег човека, врло је вероватно да ни Грујићев неуспех да у једном од билатералних састанака са Гарашанином у његовој кући не испослује Андрији то место, како смо раније у тексту већ описали.

У исто време сви остали обреновићевски посланици из ширег круга који су били присутни једноставно нису били упознати са планом и нису имали кога да следе јер нико из најужег кола није успео да наметне доминантни наратив либералног плана по овом питању.¹⁴¹⁸ Дакле, први пут од почетка заседања настао је проблем у механизму Странке Светоандрејске скупштине либерала и обреновићеваца, а тај проблем је, по нашем суду, узрокован тихим и пузајућим размимоилажењима међу члановима најужег круга. По овоме судећи, мислимо да је Стевча Михаиловић, као заступник обреновићевске династичке фракције, према својој политичкој агенди имао намеру да се користи агитаторским и интелектуалним језгром либерала све до тренутка док то буде опортуно по интересе династије. Овим не желимо да кажемо да је Стевча био злонамеран према либералима јер за то немамо доказа, али сматрамо како је могуће извести хипотезу да је у тој сарадњи имао намеру да либерале задржи на одређеном нивоу политичке моћи коју је могуће контролисати у будућности.

На основу тога можемо да дамо објашњење Стевчиних потеза и (не)активности у тренутку када је било питање избора Андрије Стаменковића у орган Привремене управе, али и сада када је било питање избора Јеврема Грујића на битну функцију Привремене управе. Стевчи је било довољно да, у оба случаја, препусти либерале судбини Гарашанинове воље, самим тим, што би се измакао, био неактиван или пасивно пружао подршку, као што је у овом случају, тиме што је Скупштину обавестио о Гарашаниновом ултиматуму поводом намештења Јеврема Грујића. И као што можемо да видимо, био је успешан у томе јер нисмо могли да нађемо ниједан запис код Грујића о овоме. Да ли Грујић то није видео као могућност (сматрамо мало вероватним), или је у време писања ових записа хтео да остане, у најгорем случају, неутралан према династичким људима (верујемо да је ово посредни) – није писао о мотивацији и о уочљивом обрасцу понашања које ће се наставити касније те вечери, како ћемо објаснити даље у тексту.

Овим не мислимо да су Грујић и либерали били под овом пасивном блокадом по вољи Милоша Обреновића, као што ће се у каснијим поглављима показати и доказати, већ да је у овом периоду, крајем децембра, већ дошло до нових политичких позиционирања свих политичких актера и да стари обреновићевци нису желели да пусте Јеврема Грујића, тада младог и способног човека, и његове сараднике либерале превише близу извору политичке моћи. Сматрамо да ова хипотеза има висок степен могућности да је тачна.

Скупштина тог 23. није нашла за сходно да под тим условима донесе коначну одлуку, па је Миша закључио седницу одлуком Скупштине да се тај предлог врати Привременој управи на усаглашавање како би се добио јединствени став управе, те би Скупштина имала заједнички предлог. Затим, требало би да се пошаље скупштинска делегација Привременој управи која ће после предати извештај Скупштини по том питању.¹⁴¹⁹ По овоме видимо да је све време

¹⁴¹⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 212–217. стр.

¹⁴¹⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 212–217. стр.

изгледало као да Гарашанин и Стевча нису у сагласају око тога, где је Стевча заступао избор Грујића за помоћника, а Гарашанин за начелника. У том смислу је ова политичка блокада Јеврема Грујића, бар тог дана у Скупштини, била успешна. Не само да није изабран ни на једну функцију већ за ту блокаду нико није сносио очигледну одговорност, него је узорк приписан неслози у Привременој управи и недоречености предлога који је тог дана дошао пред Скупштину. Морамо приметити да то није ишло у корист само Гарашанину него, посредно, и Стевчи.

Јеврем Грујић је заправо овим сплетом доведен у ситуацију да прихвати начелничку позицију, која је службеничка и без законске могућности политичког одлучивања, а да се одрекне позиције секретара у Скупштини, у којој је, као што смо показали, имао широко поље могућности за политичке активности и иницијативе. Помоћничка позиција представника била би јача од секретарске у Скупштини по том критеријуму политичког утицаја, док би начелничка била значајно слабија, а заправо без било каквог политичког утицаја. Другим речима, Грујића је Гарашанин гурао назад на ниво службеничке позиције, додатно га удаљавајући од политичке функције, а уз Стевчину пасивност, којем је, по свему судећи, то одговарало. Мислимо да је било све мање људи који су сматрали корисним за своје интересе то што је Грујић од секретарске службеничке позиције направио моћну политичку функцију – са великим утицајем на Скупштину. Не само да би по овом предлогу испало да Јеврем Грујић врши политички удар на Гарашанина него би испало и да је незахвалан што, у очима народних посланика, одбија значајну позицију начелника.

Због наведеног јасно је зашто Грујић није могао прихватити позицију начелника. Либерали тиме не би добили никакве нове политичке могућности за даље спровођење реформи, а изгубили би и оно што имају у Скупштини. То би значило да поред тога што Јован Илић није могао у скорије време поново бити у Скупштини, не би било ни Јеврема Грујића на скупштинским заседањима.¹⁴²⁰

То и Грујић објашњава: „Поњатно је за разумна човека да ја нисам могао мењати овакву активну ролу у Скупштини са ролом начелника, што је Гарашанин давао, и по којој управо не могући ништа радити био би уз њи само шипка уз бубањ, а овамо би одговорност публикуму, који не би познавао законом положење моје, сву одговорност на мене товарио, па у случају какви незгода и препрека по успех народне ствари и сам заједно с кајмакамцима викао: да би све другачије било да ја тамо не дођо.“¹⁴²¹

Дакле, не само да би заменио значајну функцију мање значајном по критеријуму политичке моћи за настављање реформи већ би себе и целу либералну фракцију довео у потенцијално лошију позицију. Она би била лошија у смислу да би за све евентуалне неуспехе њихове ствари Грујићеви политички противници могли да пребаце одговорност на њега и његово најуже политичко коло, а да он нема могућности да на било шта утиче.

Овај феномен одузимања политичког потенцијала младим и способним политичарима није у вези само са овим случајем или са тим временом, већ је реч о врло живој политичкој логици, чије је објашњење релевантно за данашњу науку и друштво, али и за њихову будућност.

У прилог хипотези о Стевчином пасивном отпору према даљем политичком јачању Јеврема Грујића иде и следећи догађај, који се одиграо у бази либерала, у стану Ранка

¹⁴²⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 212–217. стр.

¹⁴²¹ Грујић, 1923, 2. књ., 215. стр.

Алимпића. Ту је одржан састанак исто вече 23. децембра (по старом календару) после затварања Скупштине на којој није прошао предлог за избор Грујића на позицију у Привременој управи. Састанак је одржан не у најужем кругу већ у ширем, уз неколико вођа београдских грађанских чета и неколико обреновићевских посланика.¹⁴²²

На састанку се повео разговор на тему тог избора и шта би даље цела политичка фракција требало да ради по том питању. По Грујићу, сви присутни су подржавали предлог да он треба да добије позицију у Привременом органу и да ће то бити веома корисно за целу Странку Светоандрејске скупштине. Штавише, опште расположење је ишло и дотле да се не треба обазирати на Гарашаниново мишљење. Међутим, велика већина присутних је заступала став да Грујић треба прихватити Гарашанинову понуду да преузме позицију начелника, а не помоћника представника у Привременој управи.¹⁴²³

О томе која је мотивација стајала иза таквог става Грујић даје своје мишљење: „Али или што су понека саревновања [подвукао Д. Ј.] узимала мах или што доиста не могоше сви поњати важност законске разлике, звања помоћничког од звања началничког – довољно да сви готово беју мненија да се примим као началник, једно веле, што ће тако лакше та ствар проћи и брзо се опет слећи, а друго што ће и на тај начин народна страна у средоточној канцеларији правителства имати човека свога, те бити сигурна, да противници не могу ништа подметнути.“¹⁴²⁴

Из разлога које смо темељно изложили у претходном делу текста, Грујић је одбио ова захтевања своје партаје и одлучио се, и то јавно на састанку рекао, да не би прихватао ни једну ни другу позицију. Први разлог је био објективан и заснован на већ изложеној тези, по којој би надлежност начелника била потпуно ограничена на службеничко пословање, за разлику од помоћничке, која је била политичка функција и омогућавала целој либералној политичкој фракцији доста утицаја.¹⁴²⁵

Други разлог је био то што је Грујић увидео замку постављену од Гарашанина да се Грујић доведе у ситуацију да позицију у Привременој управи захтева наизглед због личног интереса, а не због опште потребе. То можда и не би био проблем да људи из Грујићеве политичке фракције нису по инерцији, или са намером, заступали исти низ захтева који га је доводио у ту незавидну ситуацију.¹⁴²⁶

У том смислу, Грујић је дао објашњење по којем се види да је и он препознао оно што ми видимо у обрасцу понашања не сада само спољњих фактора него и унутрашњих из непосредног политичког окружења. „...особито тако неразборито од своје партаје захтевање да жртвујем мој секретарски али онда у Скупштини тако важан положај за овакво место без икакве роле, управо ме огорче, па да би ту непријатну од оштег готово на лични значај окренуту ствар пресекао и учинио да престане и да се о њој више не говори, ја одма изјавим да се за сад не примам ни једнога од ти звања, а ако се унапредак већа потреба покаже, лако ћемо се, реко састати и договорити. То се усвоји и тад се сав састанак разиђе.“¹⁴²⁷

¹⁴²² Грујић, 1923, 2. књ., 215. стр.

¹⁴²³ Грујић, 1923, 2. књ., 215. стр.

¹⁴²⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 215. стр.

¹⁴²⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 212–217. стр.

¹⁴²⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 212–217. стр.

¹⁴²⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 216. стр.

Овде можемо да видимо процес који је од половине децембра почео да се развија, а који је пратио раст политичког утицаја који је имао Јеврем Грујић. Не само да је постао трн у оку књажеваца и кајмакамаца, он је почињао да бива политичка препрека интересима, по свему судећи, и Стевче Михаиловића, који је преко свог утицаја на обреновићевски, династички део Странке Светоандрејске скупштине очигледно почео тихо да ради на обуздавању не само Јеврема Грујића него и целе либералне фракције. То је кренуо да ради, како смо већ објаснили, још код избора чланова Привремене управе када је убацио Угричића уместо Андрије Стаменковића. Овај процес ван своје политичке групације који се преноси на саму организацију његове политичке фракције Грујић је препознао и увидео, као што смо показали кроз приложене његове мисли.

Још један аргумент да је очигледно било, ако ништа друго – бар прећутне, координације између чланова Привремене управе је вест коју је следећег дана, 24. децембра, донела скупштинска делегација која је по том питању била послата у Привремену управу – по јединствено мишљење. Вратили су се са одговором чланова Привремене управе да су они постигли јединствено мишљење.¹⁴²⁸

Грујић је претходне ноћи после састанка са својом политичком фракцијом, у припремама за ово заседање, написао своје кратко обраћање које би прочитао у случају да се поново покрене претрес те теме. У том писаном обраћању, које на крају није прочитао јер се потреба није указала, поновио је основне разлоге због којих се не прихвата новог намештења, како не би даље узроковао неслогу у Привременој управи, те да има жељу да остане у Скупштини и ту доврши започете послове, као и да се та тема не износи поново на дневни ред.¹⁴²⁹

По нашем мишљењу, то је била једина опција која му је преостала, јер би даља расправа, поготово када је сазнао да је Привремена управа изразила јединствен став, могла да се претвори у јак политички напад на њега, и то пред отвореним пленумом. У ризику је било све што је као свој политички кредибилитет изградио на наративу о народном интересу. То су и знали они који су га у такву позицију довели и мислимо да су очекивали да ће се повући.¹⁴³⁰

Због тога је Грујић, када је вест преко делегације стигла, избегао да је чита пред посланицима да се поново не би покренула иста тема, јер би се он сада, врло вероватно, морао прихватити начелничке (у својој суштини службеничке) позиције, услед чега би морао да напусти секретарску позицију у Скупштини. Из своје офанзивне позиције на почетку претходног дана био је доведен у крајње дефанзивну позицију да је чак и оно што је имао као сигурну базу свог политичког деловања могао да изгуби. Због тога, он чак није увео мишљење Привремене управе у деловодник Скупштине, из предострожности. Знао је да се читање тог записника на следећој седници може искористити као повод за његово померање са секретарског места. Опасност од тога је утолико била већа што би фактичка смена Грујића могла да буде представљена као унапређење. Из те позиције он би тешко успео да се извуче јер би одбијањем тако наметнутог премештаја дошао у позицију да се посланицима то одбијање представи као незадовољена лична амбиција за позицијом помоћника представника.¹⁴³¹

Тако је завршен први значајнији удар на политички значај Грујића. Битност тог удара огледа се, пре свега, у Стевчином учешћу – нечињењем. Штавише, то што је до 24. децембра

¹⁴²⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 212–217. стр.

¹⁴²⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 212–217. стр.

¹⁴³⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 212–217. стр.

¹⁴³¹ Грујић, 1923, 2. књ., 212–217. стр.

постигнута сагласност Гарашанина, Стевче и Угричића показује нам саучесништво динстичких присталица Обреновића у сузбијању утицаја Јеврема Грујића. Тај последњи акт (постизање сагласности Привреме управе по овом питању) у овом догађају је, по нашем мишљењу, први активни, политички акт Стевче против Грујића, а са циљем да се обузда Грујићев нагли раст у погледу политичког значаја.

Чак и услови под којима је Јеврем Грујић постао секретар кнежевом местозаступнику представљају још један аргумент у корист наше хипотезе да је његов велики политички значај постао препрека чак и битним актерима из редова политичког савеза за који се толико борио.

У суботу 3. јануара 1859. године (по старом календару) стигао је телеграм у којем је кнез Милош Обреновић именовано Стевчу Михаиловића за свог местозаступника, Угричића поставио за директора кнежеве канцеларије, а Јеврема Грујића за секретара местозаступника. Истим телеграфом наредио је да стање у Савету, Скупштини и попечитељствима у кадровском смислу остане непромењено.¹⁴³²

Стевча Михаиловић у својим мемоарима наводи да су рођаци око Милоша Обреновића утицали на ужичког епископа Јанићија и неке саветнике да предложе другог кандидата, али да је Милош одустао од тог предлога када је чуо једногласно мишљење обреновићевских посланика да то може бити једино Стевча.¹⁴³³

Држећи се принципа народног суверенитета и става да не може кнез који није у Србији да поставља власт мимо Скупштине, Стевча и либерали су се договорили да одмах исте вечери пошаљу одговор телеграфом, у којем ће кнезу саопштити да политичко стање у земљи захтева да се ствари не мењају док он не ступи на тло Србије.¹⁴³⁴

Потом су се Грујић, Стаменковић, Јанковић и Алимпић договорили да саставе ново писмо, у којем ће објаснити зашто је непогодно такву одлуку спровести и на који начин би то подрило ауторитет Светоандрејске скупштине, који има у народу. Посебно се то односило на начин на који су светоандрејци спречили кајмакамце да праве намесништво, користећи се правилом народног суверенитета, те да би таквим потезом сада погазили по свему што су политички постигли. Стевча је одобрио да се такво писмо састави и, по договору, требало је да га он следећег дана, 4. јануара, потпише и да га потом пошаљу кнезу Милошу Обреновићу.¹⁴³⁵

Међутим, из неког разлог, Стевча следећег дана у недељу, 4. јануара, није хтео да потпише писмо и оно није отишло. Касније по подне стигао је нови допис од кнеза Милоша, у којем он, упркос одричном Стевчином одговору од претходне ноћи, наглашава да остаје при свом наређењу, уз корекцију да Угричић не буде директор канцеларије, већ помоћник местозаступника Стевче.¹⁴³⁶

По овоме можемо видети да је Милош Обреновић чуо и дознао много тога о Грујићевим заслугама јер га је чак и без претходног договора именовано на тако важну позицију. То нам говори да су све препреке на које је Грујић наилазио крајем децембра и почетком јануара биле оне које је Стевча постављао или пак дозвољавао Гарашанину да их поставља.

¹⁴³² Грујић, 1923, 2. књ., 241–249. стр.

¹⁴³³ Михаиловић, 1928, 213. стр.

¹⁴³⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 241–249. стр.

¹⁴³⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 241–249. стр.

¹⁴³⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 241–249. стр.

Када су добили нови допис од кнеза Милоша, поново се окупио најужи круг странке, на којем су Грујић, Јанковић и Стаменковић заступали став да се не поступи по наредби, већ да се одложи, те да се ипак пошаље оно писмо и моли за поновни одговор. Либерали су на уму имали да се искористи период пред непосредан долазак кнеза, те да Скупштина у своје руке преузме сву власт, и кнежеву и законодавну, и да влада по конвентском принципу до Милошевог ступања на тло Србије. Тај кратак период времена би се искористио да се донесу сви закони које су светоандрејци од почетка планирали и прижељкивали, као што су закон о слободи штампе, закони о области судства где би се увеле пороте, јавност судског процеса, те закон којим би се увеле скупштине општина. Према том плану, по доласку кнеза, уз предају власти он би поднео заклетву Скупштини да ће поштовати законодавно скупштинску заоставштину у правном систему Србије.¹⁴³⁷

Међутим, Стевча није прихватао тај предлог. Да ствар буде још више необична, Ранко Алимпић се врло отворено залагао за опцију да се одмах изврши наредба кнеза Милоша, као и да се ништа друго не поступа по том питању.¹⁴³⁸

У једном тренутку Алимпић је упутио Грујићу чак и претњу: „ја сам солдат, ја с војском примам заповест књажеву и оћемо да је извршимо, а сигурно ће и Јоца [Јован Марковић, Стевчин помоћник задужен за полицију Београдске вароши, прим. Д. Ј.] са општином послушати Књаза, а ви сад дед да видимо шта ћете са Скупштином.“¹⁴³⁹

Грујић ово у својим записима није означио као претњу, већ је само оценио да су морали да прихвате Стевчин и Ранков став како би одржали слогу у Странци Светоандрејске скупштине.¹⁴⁴⁰ Међутим, наше мишљење је да је ово била претња силом чији је циљ био да се изврши притисак на Грујића, па самим тим и на Светоандрејску скупштину, да ни не покушава да улази у конвентско стање власти.

Следећег дана, у понедељак 5. децембра, Грујић и либерали су погнуте главе слушали читање Милошеве заповести и, по сопственом признању, учествовали у очигледном нарушавању начела народне суверености до које су толико држали. Миша Анастасијевић је као председник Скупштине предложио да Скупштина изјави захвалност свом секретару Јеврему Грујићу за верну службу у име последњег дана те дужности. Светоандрејска скупштина не само да је то акламацијски одобрила већ је и у писаној форми изгласала и израдила захвалницу секретару Јеврему Грујићу. Од тог дана Јеврем Грујић је званично постао секретар местозаступника. Поред тога, то је и дан када је званично престала да постоји Привремена управа јер је местозаступник кнеза – Стевча Михаиловић преузео власт до повратка Милоша Обреновића.¹⁴⁴¹

Уредник Мемоара Стевче Михаиловића Живан Живановић даје своје мишљење, које је у доброј мери супротно. Његов став је да је сама чињеница да је Народна скупштина својом одлуком учинила правоснажним наређење Милоша Обреновића заправо велики успех. И да је то нешто сасвим ново у политичкој пракси Србије тог времена, те да је тако било искључиво по заслуги либерала који су унели тај ниво политичке свести у пленум.¹⁴⁴²

¹⁴³⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 246–247. стр.

¹⁴³⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 241–249. стр.

¹⁴³⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 247. стр.

¹⁴⁴⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 247. стр.

¹⁴⁴¹ Грујић, 1923, 2. књ., 241–249. стр.

¹⁴⁴² Михаиловић, 1928, 214. стр.

Према изворима, један од првих догађаја на којем је Јеврем Грујић заступао Стевчу била је прослава школске славе Светог Саве 14. јануара (по старом календару) са професорима и ђацима Лицеја. Грујић је том приликом одржао говор и пренео захвалност кнеза Милоша лицејцима, на шта је био поздрављен овацијама.¹⁴⁴³

5.3. Распуштање Светоандрејске скупштине (1859)

5.3.1. Први неспоразуми Милоша и Грујића

У недељу 25. јануара кнежеви Милош и Михаило Обреновић пристигли су у Београд и упутили се у двор. Према историјским изворима, велике народне масе дочекале су Обреновиће уз овације. Грујић, па чак и Гарашанин били су присутни, али накратко јер од гужве нису могли превише близу да приђу.¹⁴⁴⁴

Стевча Михаиловић сведочи да су од првог дана повратка Обреновића кајмакамци почели да праве мрежу превасходно око кнеза Михаила. Ту издваја свештеника Хаџи Дину, Николу Христића, бившег управника Београдске вароши, и др Пацека, дворског лекара. По Стевчином сведочењу, преко ових људи до тада кајмакамци, а оно што ће се убудуће називати конзервативцима, почињу да саботирају, пре свега у кадровском смислу, Стевчу и све либерале. Стевчу је посебно разочарало то што се све дешава мимо њега, а кнез Милош је паралелно имао контакте са свима.¹⁴⁴⁵

Међутим, после повратка кући тог дана, Грујићу је стигло писмо којим се обавештава да следећег дана, у понедељак 26, дође на двор код кнеза Милоша и да ту почиње да ради тако што ће остајати уз кнеза током радног дана у кабинету. Тако је било већ следећег јутра – Грујић је био уз Милоша и Михаила док су у дворишту двора поздрављали све посланике и остале грађане из унутрашњости Србије.¹⁴⁴⁶

Том приликом, између осталог, Милош је, обраћајући се окупљеном народу, изговорио и следећу реченицу: „ви ме, браћо, зоете отцем и ја ћу вам бити отац и то свима без разлике, јер сте ми сви једнаки као деца оцу.“¹⁴⁴⁷

Овде бисмо да приметимо разлику између онога што су уставобранитељи говорили да је „власт тутор, а народ пупила“, што иако унижавајуће за грађане, максима је која је народ држала за више од обичне деце. У томе се и огледа цео проблем у процени либерала. Они нису могли да подржавају уставобранитељски систем који, по њиховом суду, није био довољно и модеран, те није довољно ценио слободу појединаца и уважавао суверенитет народа. Штавише, сматрали су конзервативце попут Гарашанина реакционарима. Међутим, само у овој реченици старог кнеза Милоша видело се да Србија не да под њим неће прогресивно ићи у нове слободарске институције већ да ће, по свему судећи, бити враћена на стање пре Устава из 1838. Грујић је то

¹⁴⁴³ Грујић, 1923, 2. књ., 265. стр.

¹⁴⁴⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 286–290. стр.

¹⁴⁴⁵ Михаиловић, 1928, 217. стр.

¹⁴⁴⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 286–290. стр.

¹⁴⁴⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 287. стр.

приметио и записао своје чуђење над поново уведеном праксом које неко време није било, а то је да се кнезу љуби рука. Грујић је са извесном дозом осећаја непријатности гледао ту сцену испред двора, када и Милош и Михаило пружају руку како би и једну и другу пољубили грађани који су им се поклањали и захваљивали. Та захвалност је била исказивана на део говора кнеза Милоша који се односио на то да ће зауставити распродају земље презадуженим сељацима и да неће дозволити ситуацију која је тада била нормална у Влашкој – да постоје сељаци беземљаша који раде везани дугом и у неслободи на имањима својих господара. Иако је то нешто што су либерали подржавали, сам акт љубљења руке се Грујићу није уклапао у просвећеност политичке владавине тог времена.¹⁴⁴⁸

По повратку у салу двора, где је био организован састанак са конзулима, Грујић је вршио функцију и церемонијал-мајстора, и преводиоца, и шефа кабинета. Штавише, кнез Милош се ослањао на њега да преноси поруке Михаилу док су састанци са дипломатама трајали. Из овога можемо да закључимо да је кнез Милош врло добро био упућен у Грујићеве заслуге према династији Обреновић и да је, на основу тога, по нашем суду, имао велико поверење у њега.¹⁴⁴⁹

Када се завршио састанак са дипломатским кором, дошао је Стевча Михаиловић и почео је други састанак, на ком су присуствовала само њих тројица, док је Михаило био у другој соби. На њему су Грујић и Стевча убеђивали кнеза Милоша како је његова намера да уопште не постави чланове Савета законски немогућа. Наиме, Милош је намеравао да постави само попечитеље, а да чланове Савета ни не бира. Међутим, Грујић је посебно упорно покушавао да објасни како је једини начин да се такав инситуционални заокрет направи пут уставних реформи које могу да се организују тек за наступајућу Малогоспојинску скупштину. Али да се пре тога морају изабрати чланови Савета и да се мора испоштовати слово Устава, те не само њега, већ и законских аката које је доносила српска власт. Милош се на таква објашњења која је Грујић дао наљутио и отишао у другу собу, прекинувши разговор без изговорене речи.¹⁴⁵⁰

Када су Стевча и Грујић отишли у Михаилову канцеларију да поразговарају о истој ствари, кнез Милош, чувши за то, вратио се и наставио разговор.¹⁴⁵¹ Држао је исти став, а Грујић му је онда разложио правно-политички оквир који мора да се испоштује: „до Скупштине што по закону мора на лето бити, можемо спшремити и нов народни Устав и у њему утврдити да законодавство има књаз са народном Скупштином, а Совет да се изостави, па тај устав узаконити договором Књаз са Скупштином и пристанком Савета, и онда ће престати и советници који буду и неће се унапредак постављати, али док нема другачијег основног закона, нити се може, нити се сме не извршавати садашњи; сувише, ту сад није на среди устав, што је из Цариграда послат, но су овде закони, што је издала у земљи српска законодавна власт, као што су Устројење Централног Правителства, Устројење Савета, Устројење Судова, закон о Скупштини, и закон о наследству престола, који ће се имати по закључењу Скупштине издати. А скуп ти главни закона, који садржавају основна уставна наређења, састављају, и без турског устава, српски устав, ка и наше основне законе, који се морају извршивати; јер без уставности и законитости неће нико више да буде.”¹⁴⁵²

Милошев одговор је био: „па што да ји сад мећем, кад ћу ји онда збацивати.”¹⁴⁵³

¹⁴⁴⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 286–290. стр.

¹⁴⁴⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 286–290. стр.

¹⁴⁵⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 286–290. стр.

¹⁴⁵¹ Грујић, 1923, 2. књ., 286–290. стр.

¹⁴⁵² Грујић, 1923, 2. књ., 288. стр.

¹⁴⁵³ Грујић, 1923, 2. књ., 288. стр.

Грујићу се тада учинило да се кнез Милош још више наљутио, а како је записао, у том тренутку му је Михаило руком показао да се ту заустави како не би Милоша испровоцирао на реакцију. Ту је разговор био завршен, те су се Стевча и Грујић повукли са двора и отишли кућама.¹⁴⁵⁴

На основу овог првог разговора о темељно важним стварима за будућност државе, одмах се може видети да је Јеврем Грујић направио грешку при помисли да ће Обреновићи дати више политичких слобода него што их је до тада било. Из само ове једне реченице која је Милошу послужила као одговор на све Грујићеве аргументе које смо приложили, видело се да Милош не само да не жели концепт суверености народа или слободе штампе него да концепт било какве поделе власти, па чак ни правног поретка, нису од превеликог интересовања за њега. Јеврем Грујић је тог дана почео да упознаје правог Милоша Обреновића, оног на којег су га упозоравали Илија Гарашанин, Тома Вучић Перишић и остали уставобранитељи.

Кнез Милош је истог дана почео да тражи алтернативног саговорника из групе либерала, те је на састанак позвао Јову Илића, по нашем суду, највероватније јер је управо он био у делегацији која је пошла њему у сусрет при доласку у Србију. Покушао је кнез на исту тему да поразговара са Јовом Илићем, али је он, уз дужно поштовање према кнезу, предложио да се о правним стварима ипак разговара са Јевремом Грујићем. Захвљујући овом ставу Јове Илића, Грујић је био позван на нови састанак те вечери, а под изговором да кнеза Милоша Грујић није добро разумео.¹⁴⁵⁵

На том кратком састанку кнез Милош је изложио Грујићу да он није против Савета, а Грујић је нагласио да он није за Савет, али сматра да се закони морају поштовати. Начин на који је Милош променио одлуку – када је очекивао од Грујића да очигледно мењање одлуке Грујић прихвати као сопствени пропуст, те да разуме како је она од почетка била таква – указивало је на то да је Милош, пре свега, желео покорност својој личној власти. Да би то потврдио, када је дошло до договора, кнез Милош је пружио руку Грујићу да је пољуби, што је он и урадио, тада први пут.¹⁴⁵⁶

Следећег дана, 27. јануара, није било посебних дешавања, а ни заседања Скупштине, јер је све било у знаку припрема за читање султановог берата, који се одржао 28. јануара, када је Порта и званично признала Милоша за кнеза.¹⁴⁵⁷

Док се кнез Милош свечано обучен припремао за одлазак на читање султановог берата, разговарао је са Грујићем у великој сали двора, јер је Грујић сада долазио на двор сваки дан. Милош га је питао зашто нису ухапсили Вучића када је то писмено тражио још док није био ушао у Србију. Иако је послао Филипа Станковића да води рачуна да Вучић не покуша било шта насилно, имајући у виду да је његова кућа била баш на путу којим је кнез Милош морао да прође на путу ка тврђави, Грујић је, по сопственом признању, једва задржавао себе да одговори Милошу, јер је знао да ће га одговор поново наљутити. Ту неизвесност прекинуо је улазак Теодора Хербеза, Грујићевог таста, који је по Милошевом позиву дошао на састанак.¹⁴⁵⁸

Разговор Теодора Хербеза и кнеза тицао се Милошеве намере да Теодора постави за свог кабинетског саветника за финансије, на шта је захвални господин Хербез пришао и, по

¹⁴⁵⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 288. стр.

¹⁴⁵⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 286–290. стр.

¹⁴⁵⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 286–290. стр.

¹⁴⁵⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 286–290. стр.

¹⁴⁵⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 286–290. стр.

протоколу, кнезу пољубио руку.¹⁴⁵⁹ Али у том тренутку Милош је пружио руку показавши на Јеврема Грујића и обратио се Хербезу: „Ово је мој Представник.”¹⁴⁶⁰

Грујић овога пута није ни покушао да приђе кнезу који је очекивао исти гест као и од Хербеза. Видевши то, Хербез је пришао и кнезу пољубио руку по други пут у знак захвалности за Грујића, уз речи да је Грујић његов зет. При изласку из двора Грујић је записао да га је Хербез критиковао зашто није хтео да пољуби руку кнезу.¹⁴⁶¹

Пошто у султановом берату за кнеза Милоша није било речи о наследном праву, Михаило није хтео да иде, што је Милош и одобрио када су Стевча и Грујић подржали Михаилову одлуку. Цео двор се испразнио у пратњи кнеза Милоша, док је Грујић одабрао да остане у двору уз кнеза Михаила, како не би био сâм.¹⁴⁶²

Из приложеног можемо видети да је Милош, упркос својој политичкој природи, толерисао Грујићев идеализам и политичку доследност, као и да га је сматрао пријатељем династије. Међутим, као што ће се показати, Јеврем Грујић је, као хајделбершки и париски студент, доследан заступник начела правне државе и народног суверенитета, био на курсу сукобљавања са кнезом Милошем. Упркос томе што га је кнез Милош већ видео као књажевог представника и министра спољних послова, што би му била законска позиција – да буде на челу свих попечитеља, а то је еквивалент данашњем председнику Владе, Грујић није показивао знаке попуштања када су његова уверења била у питању.

5.3.2. Грујић одбија место књажевог представника и попечитеља иностраних дела

Оно што нашу хипотезу о Стевчином политичком блокирању Грујића у Привременој управи ипак чини само хипотезом коју је потребно кроз даља истраживања доказивати јесте и чињеница да је проглашењем берата Стевчино местозаступништво и формално-правно престало, а да је он тада тражио од Милоша да се после тога пензионише и окрене приватном животу.¹⁴⁶³

У прилог томе имамо и нову ситуацију, у којој Стевча на понуду кнеза Милоша да постане нови попечитељ унутрашњих послова, на Милошево изненађење, одбија у више наврата последњих дана јануара 1859. године. Стевча остаје толико неумољив да чак неколико пута успева и да наљути старог Милоша.¹⁴⁶⁴

Стевча Михаиловић у својим мемоарима као разлог за ово упорно одбијање наводи своје разочарање што су и стари и млади кнез прихватили да им се људи претходних власти, људи блиски кајмакамцима, толико приближе. А не само да им се приближе него и да слушају њихове савете, и то без било каквих консултација са Стевчом. О свом одбијању додељеног

¹⁴⁵⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 290. стр.

¹⁴⁶⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 290. стр.

¹⁴⁶¹ Грујић, 1923, 2. књ., 290. стр.

¹⁴⁶² Грујић, 1923, 2. књ., 290. стр.

¹⁴⁶³ Грујић, 1923, 2. књ., 286–290. стр.

¹⁴⁶⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 303–307. стр.

попечитељства Стевча сведочи да се саветовао са Грујићем и осталим либералима, као и да су га они подржали.¹⁴⁶⁵

Ово сведочанство се уклапа у Грујићеву одлуку за коју каже да је донео са осталим либералима да се не прихватају значајнијих функција.

Стевча сведочи да су се за кратко време код кнеза Милоша наместили Филип Христић и Хаџи Дина. Стевча тврди да велику улогу у овим кадровским намештањима преко младог кнеза Михаила спроводи др Пацек, који чак под кајмакамску сферу интереса преузима и неке попечитеље.¹⁴⁶⁶

Филип Христић се иако чиновник и актер владавине кнеза Александра, на многим позицијама међу којима је била и функција српског комесара у Дунавској комисији, па и члана државног Савета, брзо вратио у службу код Обреновића уз помоћ Косте Цукића и лично Михаила Обреновића.¹⁴⁶⁷

Стевча додаје још једну важну тврдњу – да су кајмакамци сва кадровска померања и смене у кулоарским разговорима приписивали Јеврему Грујићу и Стевчи Михаиловићу, а да су сва намештења приписивали себи. Тим поводом Стевча у својим мемоарима тврди да су све кадровске смене које су спровели либерали документоване и извршене у општем интересу до распуштања Скупштине. Све оне кадровске промене које су настале од формирања нове владе он приписује групи око кнеза Михаила.¹⁴⁶⁸

Паралелено са покушајима да направи нову канцеларију књажевог представника са новим попечитељским тимом, кнез Милош је, у складу са договором који је направио са Јевремом Грујићем и Стевчом Михаиловићем, дао могућност да Скупштина да кандидате за чланове Савета, од којих би онда Милош, као кнез, изабрао оне за које је мислио да су најбољи за ту позицију. Милош је касније, предомисливши се, ипак одлучио да сам постави чланове Савета.¹⁴⁶⁹

Међутим, оно што је за наш хипотетички оквир пресудно важно јесте ситуација у којој кнез Милош, сада и формално, покушава да спроведе оно што је претходног дана успутно кроз разговор споменуо Теодору Хербезу, а у вези са постављањем Јеврема Грујића на најважнију политичку позицију после кнеза.

Када је у преговорима са скупштинарима Милош послао Јову Илића да пренесе поруку Скупштини у вези са понудом начина избора нових саветника, наложио му је да му позове Јеврема Грујића на важан састанак. То је било 29. јануара (по старом календару), пре подне.¹⁴⁷⁰

То је дан који је, по нашем суду, био врхунац дотадашње политичке каријере Јеврема Грујића, а у исто време почетна позиција са које је могао да се вине у политичке висине, које би, поново по нашем суду, надмашиле домете Владимира Јовановића и Јована Ристића. Не само у либералима у Србији већ и на државном нивоу Србије, али и у међународним односима.

¹⁴⁶⁵ Михаиловић, 1928, 217. стр.

¹⁴⁶⁶ Михаиловић, 1928, 219. стр.

¹⁴⁶⁷ Христић, 2015, 14. стр.

¹⁴⁶⁸ Михаиловић, 1928, 220. стр.

¹⁴⁶⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 303–307. стр.

¹⁴⁷⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 303–307. стр.

Када је ушао у кнежеву канцеларију двора, Милош као да је настављао већ започети разговор. Врло лаконски се обратио Грујићу са захтевом да састави документ у форми указа кнеза у којем ће именовати новог кнежевог представника и попечитеља, те да му тај документ врати на потпис и оверу.¹⁴⁷¹

Милош је том приликом рекао: „Ти за представника и попечитеља инострани дела; твој старац (Теодор Хербез) за попечитеља финансије, Јевта (Угричић) за правосудије и просвештеније, а Миливој (Јовановић) за внутрени дела.”¹⁴⁷²

Грујић је у том тренутку, без много речи, напустио двор, оставивши кнеза да мисли како је отишао да сачини тај документ. Међутим, Грујић је покушао да брзо организује састанак најужег кола. Успео је да се види само са Милованом Јанковићем, који је, откако је Грујић прешао на позицију секретара местозаступника, постао секретар Светоандрејске скупштине. Њих двојица су покушали да направе преговарачку платоформу са које би Грујић ушао у преговоре са кнезом Милошем. Потом је одмах отишао назад у двор код Михаила Обреновића и њему изложио тај план, где је Михаило дао своју усмену подршку том предлогу. Међутим, ту је Грујић изгубио још времена јер је био позван на ручак са кнезом Михаилом и његовим гостима, где кнез Милош није био присутан, јер је увек ручавао сâм. Тако је прошло подне и Грујић је одмах потом отишао у кнежеву канцеларију.¹⁴⁷³

Кнез се изненадио што Грујића није било неколико сати, те када га је питао где се до сада задржао, Грујић му је одговорио да је морао размислити о тако важној понуди, па је тада изложио кнезу своје виђење:¹⁴⁷⁴

„Како је Гарашанин сад код Порте и код гарантни дворова уважена личност, како је он свагдашњим одупирањем аустриском а у извесним приликама и турском насртању постао популаан код околни Срба, како би могао добро послужити у питањима, која ћемо имати са Турском, и како и по томе било у користи народа, у којој е и династична, да узме за представника и попечитеља инострани дела Илију Гарашанина: Стевча би опет таман био за председатеља Совета, а за остале попечитеље као што је већ заповедио: Хербеза, Миливоја и Јевту; мене пак дода Гарашанину за помоћника, а од моји другова нек постави за помоћнике Миливоју Ранка Алимпића; Јевти Јована Илића, Хербезу Милована Јанковића, а Стаменоковића као советника Стевчи. Са Гарашанином у иностраној струци задовољили би унутрашњост и аше старе приврженике; а са придавањем нас млађи њима за помоћнике задовољили би потребе канцелариске и државне службе у новом народном правцу.”¹⁴⁷⁵

Милош је на то одбрусио: „Море немој ти мене учити за Гарашанина, знам ја ону флинту (где је дугачак) боље него ти. Доста му је, што га трпим у земљи, од службе нема му ништа.”¹⁴⁷⁶

Грујић је на то поновио: „Ако нећете Гарашанина, што би најбоље било, а оно узмите кога оћете за представника, а ја опет да будем само помоћник код тога, а помоћници код остали попечитеља да буду опет ти моји другови.”¹⁴⁷⁷

¹⁴⁷¹ Грујић, 1923, 2. књ., 303–307. стр.

¹⁴⁷² Грујић, 1923, 2. књ., 305. стр.

¹⁴⁷³ Грујић, 1923, 2. књ., 303–307. стр.

¹⁴⁷⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 305. стр.

¹⁴⁷⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 305. стр.

¹⁴⁷⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 306. стр.

¹⁴⁷⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 306. стр.

Милош је, после кратке паузе, одговорио да и даље жели да управо он, Јеврем Грујић, буде књажев представник и да је Грујић, по његовом мишљењу, човек баш за то место и да је то његова воља.¹⁴⁷⁸

Грујић је на то одговорио, по нашем суду, на начин који никако није могао Милоша ништа друго осим до беса да доведе: „Најпосле ако Ваша Светлост осаје при том да мене постави за Представника и попечитеља инострани дела, а оно вас ја молим да и ове моје другове поставите за попечитеље: Илића за правосудије и просвештеније; Милована за финансију, а Ранка за унутрашња дела. Ствечу мислим да ћете и сами изабрати за председатеља а Стаменковића за подпредседатеља Совета.”¹⁴⁷⁹

Овај начин давања предлога се и нама чини као исувише наметљив, а сасвим је сигурно да је кнез Милош могао само негативно да реагује: „Па кад ти оћеш да постављаш попечитеље јеси ли ти Књаз или ја.”¹⁴⁸⁰

Милошев одговор је започео кратку размену опаски, питања и одговора, у којима је Грујић покушавао да објасни како толику политичку одговорност може да прихвати само уколико он као представник (шеф Владе) може да ради у сагласају са својим министрима. Да ствари буду још теже по Грујића, почео је да заступа и тезу да не може бити у истој влади са Теодором Хербезом јер су из исте фамилије. Таква објашњења Милош је схватио као сувишна зановетања, а што је најгоре, као одбијање његове милости и захвалности. Било је неминовно оно што се потом десило.¹⁴⁸¹

Кнез Милош је још једном, и последњи пут, питао Грујића да ли се прихвата те позиције или не. А Грујић је одговорио: „Не могу без начелни другова.”¹⁴⁸²

Грујић је описао Милошеву реакцију овако: „Тад му прекипи. И тад истом и ја видо онога Милоша за кога ми страовиту љутњу толико приповедаху пре. У највећој јарости повика ми: одлази, ти ниси за мене. Те тако и одем. И ми се онда у друштву споразумемо да сваки остане на свом месту и већег звања да се не примамо.”¹⁴⁸³

Тако је Јеврем Грујић пао у немилост Милоша Обреновића, један дан после Милошевог ступања на трон кнеза Србије. Онај Грујић, који је толико рада и енергије уложио у васпостављање династије Обреновића, по нашем суду, најзаслужнији појединачно гледано – због одбијања Милошеве великодушне понуде.

Да ствари буду још драматичније, пошто се Грујић никако није могао задржати нити више излазити на очи Милошу, није могао да остане на следећем састанку, који је Милош имао са француским конзулом, у својству преводиоца. То је и саопштио Михаилу, а Михаило је по Грујићу поручио да позове Цукића. Дакле, Грујић је тај који је у двор, својим поступцима, подигао Цукића. Истог оног Косту Цукића¹⁴⁸⁴ који ће пет година после овог догађаја писати оптужницу против Јеврема Грујића.¹⁴⁸⁵

¹⁴⁷⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 306. стр.

¹⁴⁷⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 306. стр.

¹⁴⁸⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 306. стр.

¹⁴⁸¹ Грујић, 1923, 2. књ., 306. стр.

¹⁴⁸² Грујић, 1923, 2. књ., 306. стр.

¹⁴⁸³ Грујић, 1923, 2. књ., 306. стр.

¹⁴⁸⁴ Више о Кости Цукићу погледати у: Мијатовић, „Коста Цукић“, Либерална мисао у Србији, 2001, 63 – 107. стр.

¹⁴⁸⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 306. стр.

5.3.3. Распуштање Скупштине

Према Грујићу, затварање Скупштине би требало да уследи после споразумне одлуке кнеза и Савета, након које би се издала писана одлука кнеза, после које би кнез или кнежев представник могао да дође на последњу седницу Скупштине и ту одлуку прочита, што би и формално-правно означило крај те Скупштине. Међутим, Светоандрејска скупштина је распуштена без до краја испоштоване процедуре, простим доласком кнеза Милоша Обреновића на седницу Скупштине 31. јануара 1859. године (по старом календару), који је то учинио својим поздравним и захвалним говором пред Скупштином. Јеврем Грујић није био присутан на седници затварања Скупштине, којој је толики допринос дао.¹⁴⁸⁶

Око 12 часова тог дана у салу Светоандрејске скупштине стигао је кнез Милош Обреновић са својим сином Михаилом Обреновићем. Обојица су били поздрављени општим овацијама и усклицима. Милош је, потом, одржао један говор у којем је захвалио посланицима и народу, те обећао да ће све ствари у Србији које буде могао побољшати. Поновио је оно што је испред двора пре неколико дана говорио, поздрављајући се са народом, како ће се трудити да се понаша као отац према народу, сматрајући то најбољим могућим односом пажње и љубави. После кнеза Милоша, пленуму се обратио и Михаило Обреновић уз речи захвалности и поздрава народним посланицима.¹⁴⁸⁷

Пошто су сву документацију, печате и остала средства Светоандрејске скупштине по скупштинској делегацији послали књажевом представништву како би се доставили Савету чим његови нови чланови буду изабрани, Скупштина је изгласала захвалницу свом секретару Миловану Јанковићу – за верну службу народу.¹⁴⁸⁸

„Затим се Свето-Андрејска Скупштина закључи и у братској љубави разиђе у два сата после подне у суботу 31. Јануара 1859. Године, са жељом, да се сутрадан још једанпут у сали скупштинској сви скупштинари сатану, и опросте.“¹⁴⁸⁹

Истог дана изашао је кнежев указ по именовану нових чланова Савета, у којем је било упечатљиво одсуство либерала из већ изложених разлога.¹⁴⁹⁰ Нови чланови Савета: „Стојан Лешјанин, Илија Новаковић, Јовица Николајевић, Гаврило Јеремић, Живко Давидовић, Голуб Петровић, Станојло Петровић, Црвени Матија Симић, Данило Стефановић, Стеван Миљковић, Марко Дабић.“¹⁴⁹¹

Следећег дана кнез Милош је организовао ручак у скупштинској сали за све скупштинаре. Јеврем Грујић није био позван.¹⁴⁹²

¹⁴⁸⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 310–313. стр.

¹⁴⁸⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 310–313. стр.

¹⁴⁸⁸ Грујић, 1923, 2. књ., 310–313. стр.

¹⁴⁸⁹ Грујић, 1923, 2. књ., 313. стр.

¹⁴⁹⁰ Грујић, 1923, 2. књ., 314. стр.

¹⁴⁹¹ Грујић, 1923, 2. књ., 314. стр.

¹⁴⁹² Грујић, 1923, 2. књ., 315. стр.

5.3.4. Иностранни елемент у унутарполитичком позиционирању након Скупштине и Грујићев поглед на национални интерес

Грујић је у својим разматрањима дао значајан допринос за боље разумевање утицаја међународног фактора на дешавања на самој Скупштини, те на међусобне односе различитих политичких фракција.¹⁴⁹³

Као што смо у претходним деловима овог рада који су били посвећени међународном фактору већ указали, Грујић је политички однос између кајмакамаца и књажеваца гледао кроз призму односа између Аустрија и Османског царства. Иако дуго исказиван у привременом пријатељству аустријских и интереса Порте у Србији, док је Русија била гарант унутрашње независности Србије, а кроз сарадњу српских кадрова из Аустрије (тзв. немачкара) и старијих српских кадрова уставобранитеља који су се ослањали на Порту, после Кримског рата ствари су се промениле. Како је руски утицај био сузбијен у Србији, како је већи уплив добила Француска, Енглеска, Пруска, па чак спорадично и Сардинија, тако су Аустрија и Порта ушле у редефинисање односа стварајући две уставобранитељске струје – књажевце и кајмакамце.

Када је настао вакуум моћи услед сукобљавања ове две фракције, из потпуне позадине иступила је нова либерална и народна политичка фракција, која се служила поштоваоцима династије Обреновић, остале ван ове поделе. У том празном простору либерали су успели да од Светоандрејске скупштине направе либералну скупштину, засновану на народном суверенитету, која је била једнако удаљена од свих гарантних сила, а највише од Порте и Аустрије, баш зато што је била оштро супротстављена унутрашњим експонентима њихове империјалне политике – књажевцима и кајмакамцима.

Када се то десило, када су ове фракције, али и оба двора – бечки и цариградски, увидели да нова политичка фракција заснована на српском народном суверенитету преузима политички простор – тада је настало привремено примирје између ових фракција у покушају да се светоандрејски либерали сузбију, па макар и војним средствима.

У том смислу Грујић каже: „Кад пак турско-аустриска лига створи заверу, која поведе војничко оружје противу Скупштине, она прогласивши се за непрекидну и решивши се пре изгинути на својим местима, но их напустити, учини, те грађани београдски знајући око кога се стичу и кога бране, јуначки се одупреше и заштитише је. Изашавши као победитељ она умеде сачувати се страстне магновене освете, и показа се умерена...”¹⁴⁹⁴ и онда наставља са оценом: „тим турско-аустриска лига, шт је свеједно што и кајмакамаска и књажева партаја, и ако повидимом неку власт притјажавајућа у ствари је уништена била. А с престанком уплива и моралне важности неки личности престаде и тако звана француска партаја.”¹⁴⁹⁵ Грујић је овим, по нашем суду, мислио на опадање снаге Илије Гарашанина као можда најугледнијег српског политичара у званичном Паризу у то време.

Међутим, Грујић похваљује пресудну улогу Француске у спречавању аустријске војне интервенције у Србији, те објашњава да је то био одсудан тренутак када су светоандрејски

¹⁴⁹³ Грујић, 1923, 2. књ., 316–318. стр.

¹⁴⁹⁴ Грујић, 1923, 2. књ., 317. стр.

¹⁴⁹⁵ Грујић, 1923, 2. књ., 317. стр.

либерали кроз Скупштину извршили додатни притисак на Порту поводом признања права на нову наследну династију, али и према Савету у вези са признавањем скупштинског закона.¹⁴⁹⁶

Грујић је, у том смислу, у својим оценама нагласио значај Светоандрејске скупштине као законитог и легитимног институционалног израза воље српског народа. Воље која се кроз бескрвну борбу, али уз спремност и на жртву сопствених живота, изборила за независно одлучивање српског народа о својој судбини и својој слободи. Грујић наглашава значај Народне скупштине као инструмента којим се народ може изборити за свој интерес и у погледу своје самоуправе, али и у погледу односа са великим силама.

Светоандрејска скупштина је тиме „Књазу, коме средством одређеног посланика свог предаде со и лебац и вино за знак, да му она и власт књажевску предаје, да се у управи послужи људма, који ће и добро умети и искрено хтети подпомоћи га у извршивању владатељски дужности у духу правца, који она положи на своју чест а у славу садашњости и у корист будућности србске.”¹⁴⁹⁷

Сматрамо да је Грујић на овај начин дао можда најбољу дефиницију не само свог времена него и даље, онога што представља српски национални интерес. Национални интерес који се испољава кроз демократске институције целог једног политичког народа, а вољом која се изражава на законитим и слободним изборима за Скупштину народног представништва, кроз коју се та воља показује и ариткулише. Та воља се изражава у циљу, како је то Грујић означио, користи садашњости и будућности српског политичког народа. Овај закључак сматрамо кључним делом оправданости свог хипотетичког оквира.

¹⁴⁹⁶ Грујић, 1923, 2. књ., 316–318. стр.

¹⁴⁹⁷ Грујић, 1923, 2. књ., 318. стр.

6. ДРУГА МИЛОШЕВА ВЛАДАВИНА

6.1. Грујић – вршилац дужности попечитеља унутрашњих дела и правосуђа

У фебруару, непосредно после распуштања Светоандрејске скупштине, државна управа Србије ушла је у период значајних кадровских промена. Са једне стране, Светоандрејска скупштина као кадровски стожер и политички ујединитељ је својим распуштањем омогућила услове да се створе нови партикуларни политички интереси не само постојећих партаја него и да се у оквиру тих фракција направе још мање групе, као и да се издвоје појединци. Са друге стране, упражњене политичке функције и чиновнички положаји створили су стимулацију за политичком добити код многих, што је био додатан фактор у уситњавању политичке кохезије различитих фракција.¹⁴⁹⁸

Због тога је Грујић, по сопственом признању, одлучио да се политички примири, држи одређену дистанцу према политичким функцијама, те се враћа на своју позицију другог секретара Савета. Међутим, управо ту, по стеченом искуству силаска са позиције у којој управља политичким токовима на државном и међународном нивоу, па враћању на позиције скромних писарских почетака, Грујић спознаје несталност политичке моћи.¹⁴⁹⁹

По повратку у „доњи крај” конференцијског стола Грујић је у том смислу записао: „Морам признати да ми је некако необично било седети на дну кад сам до јуче тако рећи седио на врху и слушати што реше они, који су до скоро слушали што ја рекнем.”¹⁵⁰⁰

Грујић није дуго политички мировао јер је у то време планиран нови указ кнеза који би осигурао задржавање свих чиновничких позиција како би се показало да није наступила светоандрејска револуција. Грујићу и његовим либералима се никако није свидела та могућност јер би то значило одржавање политичке моћи кајмакамаца и књажеваца у дубини државног апарата.¹⁵⁰¹

Грујић је са предлогом да се тај указ измени или обустави отишао директно код Михаила Обреновића, са аргументацијом да би требало оставити отворене опције за постављање нових људи који би били лојални династији, али и како не би дошло до парализе система управе. Грујић је из прве руке знао како је то када институције саботирају рад кнеза јер је и сâм у томе имао велико искуство са претходним кнезом. Михаило је усвојио те предлоге и кориговао указ, па га представио кнезу Милошу да би га овај одобрио. Занимљиво је да је управо Цукић, који је и даље врло активан на двору, те близу и кнеза и Михаила, на позицији коју је Грујић својом вољом упразнио, тај који ради на изменама документа у припремама за састанак Михаила и кнеза.¹⁵⁰²

Грујић ће се касније покајати због ове политичке активности, коју је спровео у најбољој намери, јер је допринела каснијим отпуштањима и кадровским померањима, која је кнез Милош спроводио током Рајовићеве владе.¹⁵⁰³

¹⁴⁹⁸ Грујић, 1923, 3. књ., 1–15. стр.

¹⁴⁹⁹ Грујић, 1923, 3. књ., 1–15. стр.

¹⁵⁰⁰ Грујић, 1923, 3. књ., 4. стр.

¹⁵⁰¹ Грујић, 1923, 3. књ., 1–15. стр.

¹⁵⁰² Грујић, 1923, 3. књ., 1–15. стр.

¹⁵⁰³ Грујић, 1923, 3. књ., 1–15. стр.

Постављањем новог Централног правленија са новим кнежевим представником Цветком Рајовићем, којег је Милош именовоао тек пошто је Јеврем Грујић више пута одбио да буде шеф владе, постављен је и попечитељ унутрашњих дела Миливоје Јовановић. Попечитељ Јовановић је, познајући Грујића не само по чувењу него и лично кроз рад Светоандрејске скупштине, понудио Грујићу да га постави за свог помоћника. Грујић је, да ли због претходног договора из јануара са својим либералима или сада већ личног става, радио све да предупреди ту понуду. Није могао директно да је одбије јер би довео себе у неповољну политичку ситуацију, у којој би кнез могао помислити да је противник династије, те је одмах отишао код Михаила Обреновића да покуша спречити своје намештење.¹⁵⁰⁴

У разговору са Михаилом сазнао је од зачуђеног младог кнеза како је то први случај да неко тражи да не буде постављен, а кроз смех му је рекао да је непосредно пре њега у канцеларији био Јован Ристић, који је молио за позицију.¹⁵⁰⁵

Узалудне су биле све интервенције јер је, очигледно кнежевом вољом, Јеврем Грујић именован на место помоћника попечитеља унутрашњих дела¹⁵⁰⁶ Јовановића 9. фебруара 1859. године (по старом календару).¹⁵⁰⁷

У међувремену, Јови Илићу је такође нуђено место помоћника, штавише, лично му је кнез наредио. У овом случају била је позиција помоћника попечитеља просвете. Међутим, пошто Јевтимије Угричић, који је постављен за попечитеља просвете, никако није хтео да види Јову Илића на тој позицији, Попечитељство није донело формалну одлуку о томе. Илић због тога, у први мах једва дочекавши у складу са договором либерала, није ни отишао у Попечитељство, поводом чега га је следећег дана кнез укорио. Уместо њега, на то место постављен је Никола Христић (бивши управник Београдске вароши), а Јова Илић, противно својој вољи, био је постављен у Касациони суд.¹⁵⁰⁸

Милован Јанковић је са места секретара Светоандрејске скупштине постављен за секретара у Попечитељству финансија, тамо где је био и пре Скупштине, али овог пута код Грујићевог таста Теодора Хербеза, који је постављен за попечитеља финансија. Милован Јанковић је често био на двору и у директном контакту као помоћ и писар кнезу Милошу, на истим и сличним пословима као и Џукић, који је још од јануара, стицајем околности и знања француског језика, попунио политички простор који је Грујић оставио упражњеним.¹⁵⁰⁹

Јован Марковић је сматрао како је очекивано да са места управника београдске полиције током Привремене управе, по распуштању Скупштине, постане ађутант кнеза Милоша. Пошто је кнез хтео другог кандидата, попечитељ је ваљда као утешну позицију одредио Макровића да буде на челу артиљеријске школе, као и да буде унапређен у чин мајора. Марковић је, дубоко незадовољан том одлуком, покушавао преко Грујића да утиче на попечитеља, па је чак претио и оставком, те дао ултиматум од 24 сата. Грујић, иако је покушао, није успео да му обезбеди то место, па је на основу тога настало ново лично непријатељство од стране Марковића према Грујићу јер га је сматрао одговорним, под утиском да је Грујић то могао да спроведе. Штавише, Марковић је, по свему судећи, мислио да је Грујић учествовао у овој кадровској блокади, па је

¹⁵⁰⁴ Грујић, 1923, 3. књ., 1–15. стр.

¹⁵⁰⁵ Грујић, 1923, 3. књ., 1–15. стр.

¹⁵⁰⁶ Франтишек Зах је сматрао да Грујић ово именовање дугује припадности својој политичкој фракцији. Опширније погледати у: Зах, 1987, 27 – 30. стр.

¹⁵⁰⁷ Грујић, 1923, 3. књ., 1–15. стр.

¹⁵⁰⁸ Грујић, 1923, 3. књ., 1–15. стр.

¹⁵⁰⁹ Грујић, 1923, 3. књ., 1–15. стр.

чак из протеста према одлуци кнеза и попечитеља почео да носи цивилно одело уместо униформе.¹⁵¹⁰

У то време је за начелника Војне управе постављен Младен Жујовић, са задатком да директно слуша кнеза Милоша, а не попечитеља унутрашњих послова. Жујовић је сва ова комешања пренео Михаилу, па и Милошу, где је либерале представио као организовано непослушне. Сазнавши за те проблеме на овај начин, кнез је, наљутивши се, сазвао састанак на којем су били сви попечитељи и судије, али и сви либерали Грујића: Алимпић, Илић, Јанковић, како би пред свима направио пример од Јоце Марковића, који је, по Грујићевим наводима, у том тренутку био затворен.¹⁵¹¹

Својеврсна демонстрација силе произвела је жељене ефекте и либерали су се још више примирили, а Грујић после тога неко време уопште није ишао у двор. Од тог тренутка попечитељ Јовановић је о поверљивим стварима престао да говори пред Грујићем и све је директно решавао са кнезом, а сарадњу коју је око безбедносних питања имао са Грујићем пребацио је на Јована Ристића. Такође, ни Милован Јанковић више није био позиван у двор, као што смо раније у тексту описали, већ је био враћен на своју секретарску позицију у Попечитељству финансија. То је Грујићу дало простора и подстрека да се посвети уређивању државних ствари које су биле у надлежности тада још увек најмоћнијег Попечитељства.¹⁵¹²

Из приложеног можемо видети да је Јеврем Грујић повлачењем са својих политичких позиција правио простор другим политичарима, и то не само Цукићу, као што смо раније описали, него и Јовану Ристићу.

Грујић је у сређивању ствари у свом попечитељству почео од кадровских решења, када је реч о управничким местима, где му је критеријум пре свега био – образовање. На чело Управе за здравство ставио је још једног „паризлију”, који је завршио медицину – Стевана Милосављевића. За управника Одељења за телеграф и пошту поставио је још једног пролиберално оријентисаног, а у Немачкој економски образованог човека, извесног Радојицу Шарчевића.¹⁵¹³

Грујић је у толикој мери био посвећен општем народном и државном интересу да је на позиције постављао чак и оне људе са којима није био у добрим личним односима. Пример који то илуструје је кадровска промена у Управи за здравство попечитељства унутрашњих послова. Наиме, уместо аустријских држављана који су били фаворизовани од стране не толико Милоша колико Михаила, а у вези са извесним лекаром Пацеком, који је прижељкивао да буде постављен на место Линденмајера, Грујић је поставио Миливоја Блазнавца, са којим није био у пријатељским односима, али за којег је знао да је добар лекар. Иако ни у Паризу нису били у коректним односима, Грујић је пре хтео да добар српски лекар буде начелник у здравству, него да то буде аустријски држављанин, па чак и упркос томе што је имао симпатије Михаила Обреновића.¹⁵¹⁴

¹⁵¹⁰ Грујић, 1923, 3. књ., 1–15. стр.

¹⁵¹¹ Грујић, 1923, 3. књ., 1–15. стр.

¹⁵¹² Грујић, 1923, 3. књ., 1–15. стр.

¹⁵¹³ Грујић, 1923, 3. књ., 1–15. стр.

¹⁵¹⁴ Грујић, 1923, 3. књ., 1–15. стр.

Једном приликом су се Грујић и Пацек срели, када је Пацек отворено негодовао и упутио речи критике Грујићу сматрајући њега лично одговорним за то што није добио позицију у здравству Србије.¹⁵¹⁵

На то је Грујић одговорио: „Без сматрања јесте ли или нисте и сад за тако важно место, ви по садањим србским законима не би могли бити ни најмањи чиновник а камо ли старешина једно одељења у министарству, јер се аустриски поданик, а да сте аустриски поданик сведочи и ваше и вашег конзула захтевање да се предате својој власти, што је и учињено, као што сведоче званична акта завере од 1857.”¹⁵¹⁶

Јеврем Грујић је као помоћник попечитеља унутрашних дела те 1859. године увео нови систем кореспонденције између различитих окружних и среских седишта. По том систему поштанске канцеларије биле су повезане са канцеларијама среских и окружних начелника, а у њега су биле увезане и школе. Поред тога, Грујић је осмислио нову мрежу телеграфских линија које би од Босне прелазиле преко Србије, па се од Србије рачвале ка Влашкој, Бугарској и даље ка Цариграду, тако да све телеграфске поруке морају да прођу инфраструктурно преко Србије.¹⁵¹⁷

Можда и најважнији допринос Грујића на пољу инфраструктуре у Србији јесте доношење новог пројекта који је направљен на основу постојећих докумената, које је претходно израдио инжењер Монден. Пројекат умрежавања путева у Србији довршио је инжењер Ристић по Грујићевом налогу, а у складу са трговачким и војним потребама. По одобрењу кнеза, тај пројекат је требало да буде послат свим окружним и среским начелствима како би сви имали јединствен план дугорочне изградње путева и како се не би дешавало, као што је до тада било, да свака нова власт и сваки нови начелник наново доносе план градње само за свој срез или округ.¹⁵¹⁸

Поред свих ових активности, Грујић је постављен и за члана комисије за израду нацрта закона о грађанском судском поступку са намером да се унесу измене које је Светоандрејска скупштина тражила.¹⁵¹⁹

Међутим, постоје комисије које се формирају, а које Грујић по сваку цену покушава да избегне. По налогу кнеза Милоша формирана је комисија која је требало да конфискује имовину по разним окрузима у Србији, а која је до Вучићеве буне била у Милошевом приватном власништву. Уставобранитељски режим под кнезом Александром је велике делове земљишних парцела које су била у власништву Милоша конфисковао и поделило сељацима. Милош је сада тражио да се та земља њему врати, и то кроз државно спроведено оградавање поменутих парцела, без обзира на то да ли су сељаци, који су је имали у власништву већ 15 година, на тим парцелама изградили објекте или култивисали неке културе. Грујић се оштро противио овоме; покушавао је да разувери надлежне, али без успеха, па је као алтернативни начин молио попечитеља Јовановића да се врати из Ужица, где је био на путу, како би Грујић могао да му врати дужност, те да тако избегне директно учешће у тим радњама. Грујић је био свестан да би отворена оставка у таквим условима додатно наљутила Милоша, па се трудио да не учествује у

¹⁵¹⁵ Грујић, 1923, 3. књ., 1–15. стр.

¹⁵¹⁶ Грујић, 1923, 3. књ., 7. стр.

¹⁵¹⁷ Грујић, 1923, 3. књ., 1–15. стр.

¹⁵¹⁸ Грујић, 1923, 3. књ., 1–15. стр.

¹⁵¹⁹ Грујић, 1923, 3. књ., 1–15. стр.

радњама које су биле противзаконите, али на начин да не изазове нови сукоб са кнезом Милошем.¹⁵²⁰

Живановић наводи ситуацију у којој је кнез Милош имао посебну жељу да му се врати непокретност под називом „Бара“, а која се налазила поред Саве. То је тражио од Јеврема Грујића, обративши му се са понудом да ако му среди повратак те имовине, а да ће га наводно заузврат наградити са три дана одрешених руку да у Србији уради шта год хоће и да ће имати кнежеву заштиту. Грујић је то одбио.¹⁵²¹

Друга комисија која је формирана, а против које је Грујић био, јесте комисија која је требало да спроведе истрагу над, у том тренутку већ увелико утамниченим, Томом¹⁵²² Вучићем. Она је имала задатак не само да пронађе сведоке његових дела током борби против Обреновића већ и да попише сву његову имовину и да је конфискује. Наредба о попису и конфискацији имовине била је чак у форми усменог наређења кнеза Милоша Централном правленију.¹⁵²³

Грујић се оштро противио свим облицима реваншизма и кршења закона, па и овим. Позивао се на договор који је имао са Стевчом Михаиловићем, а у вези са амнестијом свих који су учествовали у завери од 12. децембра. Међутим, пошто је не само Грујићев него и Стевчин политички утицај ослабио, принципи тог договора Странке Светоандрејске скупштине нису били испуњени.¹⁵²⁴

Кнез Милош је имао намеру да покрене процесе не само против Вучића, као што и јесте урадио, него и против Алексе Јанковића, Јеремића, па чак и Гарашанина. Заузимањем кнеза Михаила, политички прогон Гарашанина се није десио.¹⁵²⁵

До сада нисмо могли да одговоримо на питање: Зашто је Јеврем Грујић одбио понуду кнеза Милоша да буде шеф владе Србије као књажев представник и попечитељ спољних послова? Закључак који сада можемо да изведемо је тај да Грујић није желео довести себе у позицију да се у тој мери противи Милошу у којој би се потегло питање чак и обичног постојања пријатељског односа према династији Обреновић. Није у питању био само Грујићев негативан став о прогону Томе Вучића, већ и о свим осталим противзаконитим деловањима кнеза. Као кнежев представник, Грујић би долазио у стално стање сукоба са кнезом, чак и око питања која је Милош сматрао својом личношћу, што би онда могло навести старог кнеза да помисли да Грујић не да није на страни династије него и да је против ње. Знао је да као представник не може да се избори са свим тим захтевима без подршке осталих попечитеља у Централном правленију, те је због тога одбио Милошеву понуду. Са друге стране, није хтео да се у потпуности одаљи од династије коју је он вратио на власт у Србији, па се трудио да, балансирајући, преузме позиције на којима би могао да ради, али и да, избегавајући сукоб са кнезом, не учествује бар директно и лично у кршењу закона.

Ово се највише показало, колико год необично било, када је Јеврем Грујић напредовао на позицију вршиоца дужности попечитеља унутрашњих дела. То се десио 22. јуна 1859. године,

¹⁵²⁰ Грујић, 1923, 3. књ., 1–15. стр.

¹⁵²¹ Живановић, 1923, 63. стр.

¹⁵²² Опширније о томе како је Вучића његов пријатељ Филип Станковић заробио у: Илић, 1956, 198. стр.

¹⁵²³ Грујић, 1923, 3. књ., 1–15. стр.

¹⁵²⁴ Грујић, 1923, 3. књ., 1–15. стр.

¹⁵²⁵ Грујић, 1923, 3. књ., 1–15. стр.

када је Миливоје Јовановић био разрешен функције, али притом није пропустио да искористи последње одлуке као попечитељ и противзаконито разреши два начелника.¹⁵²⁶

Прилажемо Грујићево мишљење које је дао тим поводом, из којег можемо видети да Грујић сâм није могао да одржава линију изградње правне и демократске државе и да му је много сметало што у Централном правелнију није имао довољно сарадника који би били на истој линији као он, упркос свим његовим напорима.: „Ево ти друштва! [мисли на колеге попечитеље, прим. Д. Ј.] Ја одушевљен да се ус вему закон држи, они, особито Цветко Рајовић, представник и попечитељ инострани дела, да извршују просо заповести књажеве, па макар се и не слагале са законима. Осим тог незгодног положења у друштву, ја сам управо и за државне послове од штете био, парализирајући само наређења књажева а не могући без друштва успевати са својим правцима.”¹⁵²⁷

Као што видимо, недостајали су му саборци либерали на тим позицијама, али се ипак трудио да Централно правленије што боље и независније функционише. Праксу да седницима присуствује кнез Милош и остали дворјани Грујић је прекинуо својим залагањима да се за седнице користи посебна просторија у коју су смели да уђу само попечитељи и председник Савета. Поврх тога, увео је и вођење записника тих седница и деловодник, а сви службеници и чиновници који би са стране дошли на седницу могли су само стојећи да изнесу шта имају и да је онда напусте. Да би додатно осигурао независност седница, а да у исто време не изазива веће подозрење кнеза, Грујић је успео убедити Милоша да дозволи да на тим седницима присуствује Михаило Обреновић. Сви ти покушаји били су само делимично успешни јер је кнез Милош свакако са једних врата сале поручивао да им је допуштено да раде самостално, а касније са других долазио да проверава какве су одлуке донели.¹⁵²⁸

Први пут када је Грујић био најближи томе да поднесе оставку на своју позицију вршиоца дужности попечитеља десио се само око недељу дана по ступању на њу. Наиме, Грујић је сазнао, тек пошто је ствар била завршена, да су многи политички противници кнеза Милоша похапшени, а да су у хапшењу учествовали и полицајци београдске полиције, али и војници Београдског гарнизона под наредбом Жујовића, који је имао власт управо над војском, како смо раније већ објаснили. Хаошења су извршена уз усмене наредбе кнеза Милоша, а под сумњом да ухапшеници спремају његово убиство. Грујић је око ове ствари дошао у директан сукоб са кнезом Милошем позивајући се на обавезу државе да се држи законских процедура и лишавања слободе, али и око начина испитивања.¹⁵²⁹

Услед Грујићевих притисака, следећег дана пуштени су на слободу Лазар Арсенијевић Баталака и Јеремић.¹⁵³⁰

Међутим, негде у исто време цео Београд чуо је вест да је Вучић умро у војном затвору, где је држан још од јануара. То је био тренутак када је Грујић, сумњајући у околности¹⁵³¹ под којима је Тома Вучић умро, написао текст своје оставке. Он је адресиран на књажевог представника Рајовића, а датумиран на 30. јун 1859. године. Од тога га је одвратио таст Хербез, по нашем мишљењу врло исправним, саветима да би се тај чин могао протумачити као подршка Вучићу против Милоша јер долази у тренутку када трају хапшења многих за које се, по речима

¹⁵²⁶ Грујић, 1923, 3. књ., 1–15. стр.

¹⁵²⁷ Грујић, 1923, 3. књ., 14. стр.

¹⁵²⁸ Грујић, 1923, 3. књ., 1–15. стр.

¹⁵²⁹ Грујић, 1923, 3. књ., 15–19. стр.

¹⁵³⁰ Грујић, 1923, 3. књ., 15–19. стр.

¹⁵³¹ Више о околностима Вучићеве смрти услед последица тровања погледати у: Поповић, 2003, 241 – 251. стр

Рајовића, сумњало да планирају извршити атентат на Милоша или Михаила, те после тога подићи буну против династије. Само због тих могућих последица Грујић је одустао од своје намере.¹⁵³²

Живановић наводи о околностима Вучићеве смрти да се она догодила у болници војне касарне. Наводи такође да је Милован Јанковић касније написао у једном листу оно што је као верзија постојало до тада – да је Вучић отрован. Број тих новина у којима је Јанковић то објавио је конфискован у време владавине Милана Обреновића.¹⁵³³

Пошто се главни проблем због којег је Грујић и одбио место кнежевог представника, још у јануару, никако није решавао, те је он бивао све незадовољнији држањем Цветка Рајовића, па и осталих попечитеља, био је намеран да дâ оставку при првој следећој прилици која се укаже, а која не би могла да се искористи тако што ће од Грујића направити непријатеља династије.¹⁵³⁴

Почетком јула у Србију је из Аустрије пребегао новинар Александар Андрић, којег су аустријске власти гониле због песме коју је објавио у свом листу „Световид”. Српске власти су га примиле и он је наставио да се бави новинарством у Србији. Међутим, у једном од својих писања употребио је увредљиве речи за Аустрију, па су аустријске власти одмах тражиле изручење. Противно прописима у Србији, по којима се изручење могло спровести само за криминалце и војне дезертере, а никако за политичке оптуженике, Цветко Рајовић је извршио то изручење, и то уз одобрење кнеза Милоша.¹⁵³⁵

Јеврем Грујић је 16. јула написао писмо своје оставке и послао га директно кнезу Милошу Обреновићу. На седници Централног правленија од 23. јула 1859. године за новог попечитеља унутрашњих дела постављен је Владислав Вујовић, а као његов помоћник Бојовић. Грујић је тек 25. јула сазнао да му је оставка уважена и да 27. јула предаје дужност Вујовићу и Бојовићу, који је тада требало да стигну у Београд.¹⁵³⁶

6.2. Дукатовачки чланци и Малогоспојинска скупштина 1859.

Не знајући да ли је оставка коју је поднео на своју позицију вршиоца дужности попечитеља унутрашњих дела усвојена, Грујић је послао писмо баш тог 23. јула кнезу Милошу, у којем га је молио да узме у обзир законску обавезу да се морају расписати избори за Народну скупштину и да се она по закону мора одржати на Малу Госпојину. Ту молбу ће кнез Милош неколико недеља касније и усвојити.¹⁵³⁷

Пошто је предао дужност, Грујић је са породицом 28. јула кренуо пут своје Шумадије, у своје родно село Даросаву. Стигавши скоро два дана касније, тамо је оставио породицу и упутио се у Крагујевац, где се у то време налазио кнез Милош Обреновић. Дошавши у Крагујевац 1.

¹⁵³² Грујић, 1923, 3. књ., 15–19. стр.

¹⁵³³ Живановић, 1923, 46. стр.

¹⁵³⁴ Грујић, 1923, 3. књ., 15–19. стр.

¹⁵³⁵ Грујић, 1923, 3. књ., 15–19. стр.

¹⁵³⁶ Грујић, 1923, 3. књ., 15–19. стр.

¹⁵³⁷ Грујић, 1923, 3. књ., 35–60. стр.

августа, кнез га је дочекао са понудом да се тада поделе попечитељства просвете и правде, а Грујићу је нудио место попечитеља. Иако је тада без посла и плате, Грујић не само да извињавајући се покушава одбити ту понуду већ тражи и помоћ митрополита Михаила, који је у то исто време био у Крагујевцу и у свакодневним контактима са Милошем. Тек пошто се и митрополит заузео за Грујићеву позицију и разлоге, Милош је престао да помиње ту тему.¹⁵³⁸

То је дало простора Грујићу, који се у више наврата састајао са кнезом Милошем, да настави са вршењем притиска који је започео претходно поменути писмом. Милош је објашњавао да велике силе са неповерењем гледају на целу идеју Скупштине, а понајвише због конвентских иступа Светоандрејске скупштине. Поврх тога, гарантне силе нису желеле додатне проблеме на Балкану због управо завршеног рата између Француске и Аустрије. Милош је већ добијао сугестије из Москве да Србија по Уставу нема право на парламент као сталну институцију, уз добронамерне савете да Скупштину не мора да сазива. На ово је Грујић врло оштро реаговао и говорио Милошу да ко год даје такве савете не може бити пријатељ. Тако је и овога пута Грујић заступао тезу и покушавао да је оправда кнезу Милошу да кроз нормалност сазивања Народне скупштине која неће доносити никакве револуционарне акте треба умирити гарантне силе и показати им да се немају чега плашити. Иако је Милош био склон томе да иде уз народну вољу, у овом тренутку није био спреман да донесе одлуку. Међутим, неколико дана касније, када су се поново видели, 3. августа, Милош је наложио Грујићу да може ићи назад у Београд јер је одлучио да ће се Скупштина одржати, а да ће избори бити одмах расписани. Тако је и било; Милош је расписао изборе за Малогоспојинску скупштину 6. августа 1859. године, када је попечитељ Вујовић послао распис за сва начелништва по Србији, са налогом да се покрену избори.¹⁵³⁹

На изборима су скоро сви виђенији либерали победили и били изабрани већином гласова за посланике. У Београду су то били Јеврем Грујић, Милован Јанковић и Андрија Стаменковић; у Јагодини Стевча Михаиловић, у свом крају Ранко Алимпић, а у Зајечару Јован Илић. Овај огроман успех потпуно нове политичке фракције либерала уплашио је не само кнеза Милоша и Михаила, него и новоформирану фракцију конзервативаца, која је настала уједињењем кајмакамаца и књажеваца, који су успели да пронађу своје место под влашћу династије Обреновића. Главни политичари ове фракције били су Илија Гарашанин и Матија Бан, али и Филип Христић, па и разочарани либерали попут Јована Ристића. Ту су били и Коста Цукић, којег смо већ помињали, али и доктор Пацек, као и многи други. Сви они су профитирали од зазирања које се јавило код Милоша и Михаила према нарастајућој снази либерала у народу. Због тога су резултати првих избора у Београду поништени, те су расписани други. Изговор за ово је био да се чиновници не могу кандидовати на изборима за посланике, иако то по Закону није било забрањено. Штавише, Јеврем Грујић је у том периоду, практично од 23. јула па све до краја септембра, без плате и службе.¹⁵⁴⁰

На поновљеним изборима у Београду догодила се врло занимљива и несвакидашња ствар. Михаило Обреновић је објавио да ће се и он кандидовати за посланика и да у поновљеним изборима жели да буде уз народ, а не уз чиновнике. На поновљеним изборима Михаило је добијао гласове, али исто тако су добијали Јеврем Грујић и Андрија Стаменковић. Када је током гласања било извесно да ће уз Михаила Обреновића и ова двојица добити мандат, те да ће тако испасти да Грујић и Стаменковић имају једнак легитимитет као један наследник престола Србије, Михаило се повукао из трке. Међутим, то није зауставило Београђане да

¹⁵³⁸ Грујић, 1923, 3. књ., 35–60. стр.

¹⁵³⁹ Грујић, 1923, 3. књ., 35–60. стр.

¹⁵⁴⁰ Грујић, 1923, 3. књ., 35–60. стр.

наставе да гласају за Грујића и Стаменковића. Поново се покренуо притисак конзервативних кругова, који су се охрабрили и све више збијали уз Михаила, те се почео вршити притисак да чиновници не могу бити посланици. Андрија Стаменковић је дао оставку, а Грујића под изговором да је чиновник (иако, као што смо рекли, то није био) једноставно у коначном записнику нису именовали као победника, већ кандидата који је после њега имао највише гласова.¹⁵⁴¹

Конзервативна група око Михаила је у нападима на либерале, пре свега, користила серију чланака у „Србским новинама”. Први чланак је изашао 1. августа док је Грујић још био у Крагујевцу са кнезом.¹⁵⁴²

Он је био посвећен критици рада Одбора Светоандрејске скупштине, којем је председавао либерал Андрија Стаменковић, а секретар му је био тада млади либерал Владимир Јовановић. Као што смо у претходним поглављима већ појаснили, по распуштању Светоандрејске скупштине, формиран је Одбор Светоандрејске скупштине, који је као задатак имао да све недовршене скупштинске послове припреми и класификује како би се поднели у рад следећој скупштини, тј. Малогоспојинској скупштини у Крагујевцу 1859. године.¹⁵⁴³

У издању „Србских новина” од 1. августа 1859. године, број 90, изашао је непотписан чланак чији је предмет био рад Одбора Светоандрејске скупштине. По том чланку није се могло наслутити каква ће салва критике да уследи. Он је изашао поводом рада и одржавања последње седнице Одобра Светоандрејске скупштине, која је одржана 30. јула 1859, где је приложен и завршни говор Андрије Стаменковића, који је председавао седницама.¹⁵⁴⁴

Издање истих новина од 11. августа 1859, број 93, експлицитно је кренуло са критиком либерала. У овом броју наводи се да су на изборима који су одржани 9. августа за београдске посланике победили: Живко Карабиберовић, Андрија Стаменковић, Милован Јанковић, Владимир Јакшић и, наравно, Јеврем Грујић. Међутим, испред имена Јеврема Грујића пише да је на позицији у Попечитељству унутрашњих дела, што смо претходно у овом поглављу показали да није истина, као и да Грујић цео август и скоро цео септембар није имао државни посао нити плату. Даље у тексту аутор чланка износи оштру критику да су избори за београдске посланике за наступајућу Малогоспојинску скупштину нерегуларни јер је одређен број државних чиновника изабран, а то наводно није дозвољено. Поврх тога, у чланку се истиче да изборни услови на биначком месту (где се гласало јавно) нису били регуларни због агресивне агитације посланика и чланова либералне политичке фракције. Без именовања, у чланку су наведе активности попут дељења листова и цедуља на којима су била исписана имена кандидата (што није било против правила, а рађено је да се гласачи не би збунили чија имена да изговоре у тренутку гласања), те да се од таквих агитатора није могао нормално спровести поступак гласања. Такође, у чланку се наводи да се због једногласних критика из општине држава одлучила да поништи изборе од 9. августа у целисти и да распише нове, који ће се одржати у четвртак, 13. августа.¹⁵⁴⁵

У издању „Србских новина” од 13. августа 1859. године, број 94, критика постаје још оштрија и прави увод у наступајуће чланке, који су у историји познати као „дукатовачки”. У

¹⁵⁴¹ Грујић, 1923, 3. књ., 35–60. стр.

¹⁵⁴² Грујић, 1923, 3. књ., 35–60. стр.

¹⁵⁴³ Грујић, 1923, 3. књ., 31. стр.

¹⁵⁴⁴ „Србске новине”, бр. 90, 1. август 1859.

¹⁵⁴⁵ „Србске новине”, бр. 93, 11. август 1859.

чланку који излази на дан поновљених избора наставља се критика која се заснива на истој аргументацији из претходног чланка – да чиновници не могу бити бирани, али не само то. Износи се цео елаборат о томе како чиновници не могу штитити народни интерес и да у Скупштини немају шта да траже, а да као интелигенција држави и народу могу служити у државном апарату – администрирањем и отправљањем државних послова који захтевају знање и стручност. Либерали се оптужују да таква интелигенција може само да се претвори у демагошку претњу и извртање народне воље, обећавајући „златна брда бозацијама” у виду кредитне банке. Даљи ток чланка надовезује се на тај предлог либерала, да се презадуженост међу грађанима може решити оснивањем кредитне банке. Аутор чланка критикује ову идеју указујући на нелогичност како се већ презадуженим сељацима дају нови кредити да би ушли у још веће дугове. Аутор чланка напада аргументацију либерала да нема довољно капитала у оптицају и да је то начин да се тај капитал обезбеди, указујући на то да сељаци те зеленашке позајмице не узимају да би унапредили производњу, него да би трошили на разна весела, лепшу одећу и генерално на потрошњу, те да либерали таквим предлозима подилазе српском сељаку гурајући га у још веће дугове само ради своје популарности. Поред тога, у том чланку аутор текста критикује увођење традиција Француске револуције у скупштински живот Србије, призивајући насилне револуционарне методе које је заступао, између осталих, и Жан Пол Мара.¹⁵⁴⁶

У броју 96, од 18. августа 1859. године, креће серија историјски познатих дукатовачких чланака – чланком под насловом „Поглед на радњу одбора Свето-андрејске скупштине”. Добили су име по знаку (#) који је стављан на почетак сваког од њих. Тај знак, данас познат као „тараба”, у то време означавао је дукат. По њему су аутори чланака постали познати као „дукатовци”. Грујић их назива „тајним дукатовачким друштвом”.¹⁵⁴⁷ У овом чланку, првом у низу, критика је упућена ка намери либерала да од Народне скупштине направе институцију парламента као учесника у подели власти. Не као саветодавно тело које има легитимитет народа већ као равноправног учесника у власти са институцијом кнеза и Савета. Тако аутор чланка каже да би по либералима Србија требало да добије и трећи точак који ће јој отежати кретање и ослабити јединство власти.¹⁵⁴⁸

У следећем чланку, другом по реду са ознаком #, у издању „Србских новина” од 20. августа, број 97, аутор(и) чланка наставља(ју) са аргументацијом која је усмерена на критику да чиновници никако не могу и не смеју бити у позицији да буду бирани за посланике. Ту се поставља и питање зашто би секретари и због које нужде морали да се бирају ван Скупштине, а не из редова посланика, имајући у виду чињеницу да секретари имају крајње једноставан посао да запишу изговорене туђе мисли. У овом чланку се излаже критици институт Светоандрејске скупштине, о којем смо у претходним поглављима већ писали, а то је *објашњавајући глас* који је одлуком Светоандрејске скупштине дозвољен секретарима Јеврему Грујићу, Јовану Илићу и, касније, Миловану Јанковићу. Аутор чланка упозорава да се такво право може злоупотребити не само да се завлада Скупштином него и да се тим средством управљања Скупштином може овладати и државом. Аутор текста не оспорава демократију, већ је брани тиме што устаје против могућности да се борбом за демократска начела створи диктатура.¹⁵⁴⁹

Слична критика усмерена против прекорачења овлашћења Скупштине наставља се и у бројевима 100, од 27. августа, и 105, од 8 септембра. У броју 100 се први пут по имену спомиње Јеврем Грујић. Аутор чланка анализира записнике 6. и 7. седнице Одбора Светоандрејске

¹⁵⁴⁶ „Србске новине”, бр. 94, 13. август 1859.

¹⁵⁴⁷ Грујић, 1923, 3. књ., 35–60. стр.

¹⁵⁴⁸ „Србске новине”, бр. 96, 18. август 1859.

¹⁵⁴⁹ „Србске новине”, бр. 97, 20. август 1859.

скупштине, у којима проналази податак да је посланик Петар Петровић, члан Одбора, постављен за среског начелника у свом срезу за време током којег је Јеврем Грујић вршио дужност попечитеља унутрашњих послова, те да због тога Одбор тражи да се пошаље нови представник тог среза у Одбор. Аутор чланка критикује поступак по којем се политички сарадници из Одбора постављају на чиновничка места од стране других либерала који су већ на позицијама, где се наводно занемарује рад Одбора, већ фаворизује постављање припадника исте политичке фракције на државне функције.¹⁵⁵⁰

У бројевима 98, 99 и 101, који су излазили у издањима од 22, 25, и 29. августа 1859, аутор(и) чланака наставља(ју) нападе на либерале тамо где су можда и најтањи. То је критика додатног задуживања грађана, те преиспитивање либерала који се залажу за то да држава има улогу у решавању питања приватних дугова тих истих грађана. На основу тога, аутор чланака у овим издањима доводи у питање стручност свих оних високообразованих либерала, а поготово оних који су се образовали у сфери економије.¹⁵⁵¹

У броју 104 од 5. септембра 1859. године, пошто су се покренула питања у јавности ко стоји иза „дукатовачких чланака”, даје се одговор на питање ко ово пише.¹⁵⁵² У овом чланку аутор објашњава да се не потписује јер не жели да се, као неки други које критикује, промовише користећи светле идеале које заступа, наглашавајући тиме да му циљ није лична промоција као некима, већ намера да се читалаштву прикаже рад Одбора Светоандрејске скупштине, али и да се критици изложи рад оних који у демократији желе да учествују у политичком процесу. Он наглашава да сваки јавни делатник потпуно нормално подлеже критици и да ту нема ничег лошег. Аутор у овом чланку користи прилику да, објашњавајући ко стоји иза ових писања, изнесе својеврсну идеологију коју засува. Врло темељно постављеном аргументацијом, која се заснива на тумачењу историје словенских народа и њихових држава, аутор на примеру пропасти државности и пропасти моравског царства, Чешког краљевства, балтичких словенских државица, те новгородске државе указује на главни проблем одрживости словенских држава, којима, пре свега, треба „регула” и стабилна државна власт како би се сачували од судбине наведених, који су потпали под германизацију и пропадање институција. Указује да се од словенских народа једино руски наорд одржао јер је увео принцип чврсте монархијске власти, као што је то урадио и Милош Обреновић. Аутор за себе тврди да је деморката, али да се залаже за демократију у народу у смислу једнакости у правима, али да није за демократију у државној власти. То не значи да је против институције Народне скупштине, али само као саветодавног органа који ће кнезу помагати да влада уз мишљење народа, као и што уз помоћ Савета треба да доноси законе које нико други не сме одобравати осим кнеза.¹⁵⁵³

Јасно нам је да је серија одлично написаних и добро аргументованих чланака дукатоваца за циљ имала да изврши снажан политички притисак на либерале током избора за Малогоспојинску скупштину, уочи њеног отварања, па и током њеног заседања. У знатној мери тај притисак је дао своје резултате, јер је за почетак створио услове у којима су либералима поништени посланички мандати које су осовјили на изборима. Ти чланци су увелико постигли хомогенизацију онога што је Грујић називао „реакцијом”, и то пре свега око једне политичке личности за коју би либерали то последње и помислили – око Михаила Обреновића. Тако се створио круг дукатоваца, а заправо конзервативаца, или по Грујићу, реакционара, који су,

¹⁵⁵⁰ „Србске новине”, бр. 100, 27. август, и бр. 105, 8. септембар 1859.

¹⁵⁵¹ „Србске новине”, бр. 98, 99 и 101, август 1859.

¹⁵⁵² „Србске новине”, бр. 104, 5. септембар 1859.

¹⁵⁵³ „Србске новине”, бр. 104, 5. септембар 1859.

видевши сва ова дешавања, добили нову снагу и храброст за организовање и реконсолидацију политичких снага.

По Слободану Јовановићу, круг конзервативаца окупљених око Михаила Обреновића, између осталих, чинили су: Илија Гарашанин, Јован Мариновић, Филип Христић, Коста Цукић, али и Јован Ристић. Слободан Јовановић тврди да је главни аутор дукатовачких чланака био Матија Бан, припадник овог конзервативног круга, али и близак савезник Илије Гарашанина. Значајно учешће у писању чланака имао је и Јован Ристић, који је од либерала прешао у табор конзервативаца, а Слободан Јовановић, поред политичких разлога, наглашава и супарничке односе са Јевремом Грујићем. У прилог томе Јовановић сматра да су дукатовачки чланци настали фузијом идеја Михаила Обреновића, Матије Бана и Јована Ристића.¹⁵⁵⁴

Када Мирослав Ђорђевић говори о идеолошкој подели на „Светоандрејске либерале“ од 1858. са једне стране, и „Намесничке либерале“ из 1868;¹⁵⁵⁵ по нашем суду отворена манифестација те поделе се може датирати баш у овој години и у овој афери.

Живановић ову групу назива „олигархијском фалангом“ која је, иако побеђена на Светоандрејској скупштини, врло брзо успела да се домогне јавног простора и да нападне либерале. И Живановић наводи да су они имали заштиту Михаила Обреновића, а у ту групу сврстава: Милоша Поповића, Матију Бана, Косту Цукића и Рајка Лешјанина.¹⁵⁵⁶

У овом тешком стању по либерале, Јеврему Грујићу 6. септембра стиже писмо од митрополита Михаила у којем му поручује да се кнез Милош надао како ће у Крагујевац доћи заједно са њим, те да га позива да што пре тамо дође. Грујић је послушао и већ 8. септембра био у Крагујевцу, а 9. ујутру кренуо право Милошу на конак. Имајући у виду да је Малогоспојинска скупштина почела са заседањем 8. септембра, Грујић је очекивао да ће састанак имати везе са тим. На главу је, уместо феса који се тада још увек носио, ставио цилиндар како би одбио симпатије људи које би успут могао да сретне, те тако направио већу дистанцу. Када је дошао, затекао је кнеза Милоша и кнеза Михаила на трему.¹⁵⁵⁷

Пошто се историчари и данас споре у којој мери је Михаило Обреновић учествовао у писању дукатовачких чланака, тада сигурно никоме није било познато да он заправо стоји иза организованог напада на либерале. То значи да ни Јеврем Грујић није могао да зна. Он је и даље имао велика очекивања од Михаила Обреновића, те се, дистанцирајући се од Милоша, надао много бољој будућој сарадњи са Михаилом. Због тога је Грујић све време имао врло отворен однос према Михаилу и сваки свој политички корак му у потпуности поверавао. Михаило је Грујићево пријатељско понашање и поверење прихватио – док је у исто време учествовао у издавању дукатовачких чланака.

Одмах после Грујића, стигао је митрополит Михаило, а кнез Милош је њих двојицу увео у конак, оставивши кнеза Михаила на трему. Грујић је записао да му је тај састанак био врло непријатан из страха да му млади кнез нешто не замери. Грујић је, искористивши прилику док је кнез Милош разговарао са касније пристиглим ужичким митрополитом Јанићијем, изашао на

¹⁵⁵⁴ Јовановић, 1990, 299–307, стр.

¹⁵⁵⁵ Ђорђевић, 1979, 105. стр

¹⁵⁵⁶ Живановић, 1923, 50. стр

¹⁵⁵⁷ Грујић, 1923, 3. књ., 35–60. стр.

трем и садржај састанка препричао кнезу Михаилу, као што је то увек и радио. Михаило то није одбијао, а у исто време је, по свему судећи, планирао наставак дукатовачких чланака.¹⁵⁵⁸

Разлог тако наглог Грујићевог изласка са тог састанка важан је за наш хипотетички оквир. Прва тема била је питање промене Устава, која је била добродошла, али се Грујић бринуо да ако се укине Устав из 1838. године, неће доћи до усвајања новог, или слично томе, да ће нови устав бити лошији од постојећег. Без обзира на то што је Грујић услед огромног политичког притиска, са једне стране, и сталног избегавања конфликта са кнезом Милошем, са друге стране, избегавао овакве ситуације, сама чињеница да је баш њега владар Србије позвао на пут да би разговарао о новом уставу Србије доказује значај теме нашег рада. Тај значај, и то не само за либералну мисао и праксу у Србији већ и за државотворност Србије, показују овакве ситуације, у којима Грујић изнова добија могућност да учествује у политичким реформама српске државе.¹⁵⁵⁹

Међутим, колико год да је Грујић избегавао да привлачи још већу политичку пажњу на себе, како би умирио огороман напада под којим су се налазили његови либерали и он – народ је био тај који није хтео да избегне Грујића. Следећег дана, 10. септембра, дошла је вест да су посланици изабрали Јеврема Грујића за секретара иако је претходни договор свих политичких вођа био другачији. Без обзира на то што су политичке вође унапред договорен план за председништво и секретаре саопшtile свим посланицима пре заседања, посланици су инсистирали да прво Грујић буде председник Скупштине, а тек када им је објашњено да неко ко није посланик не може на ту позицију, они су га изгласали прво за секретара. Због тога је на заседање морао да дође попечитељ Вујовић како би објаснио пленуму да је Грујић ангажован на другим државним пословима и да нема времена да обавља још и ту дужност.¹⁵⁶⁰

На основу овог увида у дешавања у првих неколико дана Малогоспојинске скупштине, можемо закључити колико би снагу имали либерали и њихова политика да им нису поништени мандати. По нашем суду, Малогоспојинска скупштина била би политички наставак Светоандрејске скупштине, али са политичким утицајем либерала у оној мери у којој га је Тома Вучић имао на Петровској скупштини из 1848. године.

Живан Живановић заступа исту тезу да су Светоандрејска и Малогоспојинска скупштина повезани догађаји исте тенденције која је постојала у народу и са којом је владалац морао рачунати.¹⁵⁶¹

Љути посланици нису хтели да слушају ни попечитеља, већ су инсистирали да Грујић буде именован за секретара. Грујић је све ово време покушавао да избегне било какав контакт било са ким и није се појављивао на уобичајеним местима на којима је могао бити нађен. Тек увече, када је заседање било затворено, људи кнеза Милоша су пронашли Грујића и одвели га код кнеза у његов конак. У том разговору Милош се претварао да је он тај који је наредио посланицима да га изгласају за секретара, а Грујић је глумио да је превише заузет другим државним пословима (у том тренутку је без сталног посла), те да се не може прихватити те

¹⁵⁵⁸ Грујић, 1923, 3. књ., 35–60. стр.

¹⁵⁵⁹ Грујић, 1923, 3. књ., 35–60. стр.

¹⁵⁶⁰ Грујић, 1923, 3. књ., 35–60. стр.

¹⁵⁶¹ Живановић, 1923, 35. стр.

функције. То је била политичка игра у којој су оба саговорника знала истину, али се тестирао степен лојалности Грујића према Милошу.¹⁵⁶²

Грујић је о том догађају записао: „Наравно да се ја ниса смео смејати, кад он говори, како оће да сам у Скупштини, као што ни он није тео смејати се, кад је бајаги од силна посла и што не марим за Скупштину нећу у њу.”¹⁵⁶³ На крају су се обојица сложили да Грујић има битнија државна посла од тога да буде секретар на Малогоспојинској скупштини. Након тога је попечитељ Вујовић саопштио Малогоспојинској скупштини да је Јеврем Грујић заузет пречим државним пословима и да се својевољно не може прихватити те функције.¹⁵⁶⁴

О стварним разлозима зашто ово није прихватио Грујић је записао следеће: „Прави узрок, што не хте у Скупштину ићи, то је прво што не жеља ићи у тако неправилно сазвату Скупштину и што не могу пристати ни на све, што ће народ искати ани на оно, што ће Књаз гледати да се реши, те ћу тако мрзост обоји навући, друго што немам ни друштва у Скупштини за подпомагање, треће што би учествовањем у Скупштини још већу мржњу и завист онога тајнога друштва побудио а овамо ништа трајуће створити не би могао, те би и њиним још већем подлом нападању подпао, а одбране ни у власти ни у јавном менију не би нашао, па шта више кад се не даду, унапредак држао сам ни толико не би ми бранити се дали.”¹⁵⁶⁵

Другим речима, Грујић заиста није имао шта да добије, а могао је још више да изгуби. Са једне стране, притисак дукатоваца је био велики и покушавали су све више да га заваде са кнезом Милошем, а са друге стране, Грујић сам у Скупштини би само изневерио велика очекивања народа јер не би био у могућности да спроведе нове реформе без подршке осталих либерала на заседањима.

Да ствари буду још лошије по Грујића, он је после састанка са кнезом Милошем отишао одмах код Михаила Обреновића и све ово му испричао. То је урадио очекујући да има пријатеља, политичког савезника и будућег владара-реформатора, а заправо је испред себе имао сиву еминенцију дукатовачке групе.¹⁵⁶⁶

И следећег дана, 11. септембра, Грујић је отишао на нови састанак код кнеза Михаила, којем је присуствовао и митрополит Михаило. На том састанку кнез Михаило је хвалио либерале, а издвајао у Савету једино Андрију Стаменковића као човека на месту. Грујић је веровао овим речима.¹⁵⁶⁷

Следећег дана, 12. септембра, излази нови дукатовачки чланак у броју 107 „Србских новина”, у којем се аутор # готово шаљиво обраћа Јовану Илићу, у том тренутку члану Касационог суда. Наиме, док је Грујић био у Крагујевцу, Јован Илић је покушавао да шаље одговоре на писања дукатовачких чланака, те је у једном наврату послао писмо које је уредник одлучио да објави јер га је Јован Илић, у немоћи да се одбрани, написао прилично оштрим језиком. Најважније у том писму јесте да Јован Илић говори како је немогуће да у дукатовачком

¹⁵⁶² Грујић, 1923, 3. књ., 35–60. стр.

¹⁵⁶³ Грујић, 1923, 3. књ., 47. стр.

¹⁵⁶⁴ Грујић, 1923, 3. књ., 47. стр.

¹⁵⁶⁵ Грујић, 1923, 3. књ., 48. стр.

¹⁵⁶⁶ Грујић, 1923, 3. књ., 35–60. стр.

¹⁵⁶⁷ Грујић, 1923, 3. књ., 35–60. стр.

кругу стоји Михаило Обреновић и то означава као дукатовачку пропаганду како би ојачали тежњу својих речи.¹⁵⁶⁸

Слично се понавља и 17. септембра, где на састанку Грујића и кнеза Михаила, Михаило саопштава Грујићу како Милош планира да га постави за кнежевог представника. Грујић из истих разлога и даље избегава ту позицију, а притом моли Михаила да се заузме код Милоша да га ипак не изабере.¹⁵⁶⁹

У Београду већ 19. септембра излази нови дукатовачки чланак у броју 110 „Србских новина”, у коме аутор # наставља критику понашања Јована Илића и у опширном трактату о правилима новинарства образлаже зашто уредних „Србских новина” није дужан да објављује Илићеве одговоре уколико то његова уређивачка политика тако одлучи. Поред тога, у врло темељном објашњењу логике понашања великих сила аутор чланка критикује Илићеве ставове о Аустрији које је изнео у свом писму. Аутор текста се обраћа читалаштву и указује на неодговорно понашање Илића и либерала, који изазивају велике силе без свести о томе да је Србија мала држава и да таквим понашањем не само да могу да изазову Аустрију него и друге силе, а да том линијом могу да изазову нове стране мисије којима се може нарушити тешко стечена аутономија Србије.¹⁵⁷⁰

Такви односи се настављају све до затварања Малогоспојинске скупштине 24. септембра, а Грујић 28. добија задатак од кнеза Милоша да ради на грађанском закону, после чега му је Савет одредио плату, а на основу чега је Грујић поново постао чиновник. Био је без сталног посла и зараде од 23. јула те године. Вративши се у Београд, Грујић се надао да ће дукатовачки чланци престати, али се то није десило иако је Малогоспојинска скупштина завршила са радом. Либерали су знали да је главни разлог тих напада био притисак који се морао извршити на њих док су трајали избори и само заседање Скупштине. Међутим, притисци су настављени.¹⁵⁷¹

У броју 113, од 26. септембра 1859. године, аутор почиње чланак вешћу да се 30.000 Бугара покрстило и прешло из православне вере у римокатоличку. На основу те вести покреће се цео трактат о томе како су Словени подељени између Рима и Цариграда, као и да су једнако изложени утицајима латинске вере, али и грчке, коју спроводе фанариоти. У том смислу аутор указује на чињеницу да су Срби римокатолици географски смештени близу Хрвата, а да су Срби православци близу Бугара, те да се могу договорити Срби патриоте и да верска припадност треба да буде у служби чувања народности. Да су у том смислу многи народи тражили заштиту од германизма у приступању Источној цркви, али да ту заштиту нису нашли, и обратно.¹⁵⁷²

Чланак објављен у овом броју 113 је изузетак по критеријуму успешности за дукатовце. Матија Бан, по свему судећи, као римокатолик ипак није одолео могућности да изнесе своје шире погледе од онога што је подразумевало критику либерала, па и опис конзервативних идеја у Србији. Овај чланак је ставио Српску цркву ближе либералима, а посебно митрополита Михаила.

Поред чланка у броју 113, чланак у броју 122, од 17. октобра 1859. године, до краја је затегао ситуацију. У својој даљој критици либерала и апелима на кнеза Милоша да се отараси таквих наметљиваца, аутор је написао: „...они вали најпосле и то да знају, да је књаз Милош

¹⁵⁶⁸ „Србске новине”, број 107, 12. септембар 1859.

¹⁵⁶⁹ Грујић, 1923, 3. књ., 35–60. стр.

¹⁵⁷⁰ „Србске новине”, број 110, 19. септембар 1859.

¹⁵⁷¹ Грујић, 1923, 3. књ., 35–60. стр.

¹⁵⁷² „Србске новине”, број 113, 26. септембар 1859.

човек, који не да себи долити памет ни од кога, и ко ће кад један пут увиди да му се истина крије а неправда тајно подмеће, дигнути своју моћну руку па о земљу треснути продрзливце, који мисле да се владалац може варати без казни...¹⁵⁷³

Ова претња, која је сада постала не само претња по политички положај, политичку идеју, већ могуће и по физички интегритет либерала, ујединила¹⁵⁷⁴ их је у покушају да се одбране. Поврх тога, чланак у броју 113, који је био својеврсна промоција идеологије католицизма, потакао је и митрополита Михаила да се укључи у лобирање код кнеза Милоша а за одбрану либерала. На страну либерала стали су и попечитељ правосуђа и просвете Маринко Радовановић и Теодор Хербез, као попечитељ финансија. Сви они су заједно код кнеза Милоша ургирали да се цела ствар заустави. Кнез Милош је прихватио ове апеле и донео је одлуку 22. октобра сменивши Милоша Поповића са места уредника и поставивши Владимира Јовановића за новог уредника.¹⁵⁷⁵

Иако су се либерали договорили да њихови чланци у „Србским новинама” не буду толико оштри, већ умеренији и разложни, 26. новембра либерали су објавили чланак „Са руком на пиштољу”, који је био оштра реакција на писања турске штампе о српском закону о наследности престола. Пошто је чланак био онолико оштар према Турској колико је то и приличило либералима, кнез Милош је реаговао и сменио Владимира Јовановића са места уредника „Србских новина”.¹⁵⁷⁶

У уторак, 5. јануара 1860 године (по старом календару), кнез Милош је позвао Грујића код себе и дао му једно писмо и указ за постављење на место помоћника попечитеља правосуђа. Наредио му је да се следећег дана на Богојављење и он јави попечитељу Радовановићу на дужност.¹⁵⁷⁷

Тако се Грујић поново вратио у владу, тј. Централно правленије, где ће од 12. марта преузети дужност од Јована Филиповића и постати вршилац дужности попечитеља правосуђа. На тој функцији ће остати до 6. априла 1860. године. То значи да је Јеврем Грујић током владе Цветка Рајовића био на два министарска места као вршилац дужности.¹⁵⁷⁸

¹⁵⁷³ „Србске новине”, број 122, 17. октобар 1859.

¹⁵⁷⁴ Грујић даје списак у: Грујић, 1923, 3. књ., 49. стр.: „Стевча, Митрополит Михаило, Грујић, Стаменковић, Јанковић, Илић, Ранко, Јоца Марковић, Дмитрићевић, Влад. Јовановић”.

¹⁵⁷⁵ Грујић, 1923, 3. књ., 35–60. стр.

¹⁵⁷⁶ Грујић, 1923, 3. књ., 50–60. стр.

¹⁵⁷⁷ Грујић, 1923, 3. књ., 50–60. стр.

¹⁵⁷⁸ Грујић, 1923, 3. књ., 55–65. стр.

7. ДРУГА МИХАИЛОВА ВЛАДАВИНА И ВЛАДАВИНА МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА

7.1. Пропаст Великог суда

Током друге владавине кнеза Михаила Обреновића најважнији догађај у којем је Јеврем Грујић учествовао, чак и од попечитељских и судијских функција које је вршио, јесте афера пропасти Великог суда. Ово је веома важно за наш хипотетички оквир јер Грујићево учешће у овом догађају доводи га у равн са још једним владаром Србије. Поред значаја кнеза Михаила, битна је и афера пропасти Великог суда као једна од прекретница у развоју не само судске праксе у Србији друге половине 19. века већ и као вододелница у владавини кнеза Михаила, после које је карактер те владавине суштински промењен.

Слободан Јовановић другу владавину кнеза Михаила дели на период пре и после пропасти Великог суда, где, по његовом мишљењу, након ове афере Михаилов режим постаје отворено деспотски.¹⁵⁷⁹

Јеврем Грујић је 1861. године био на позицији попечитеља правде са које је смењен у јуну те године, а у јулу постављен на позицију судије Великог суда. На месту попечитеља правде га је наследио Ђорђе Ценић. Смена Грујића са места попечитеља, је према Живановићу спровођена у склопу плана даљег развлашћивања либерала на Преображенској скупштини те године. Паралалено са тим је трајао процес „рестаурације кајмакамаца“. Касније те године је у децембру са места председника Савета смењен Стевча Михаиловић, да би истог месеца Илија Гарашанин постао кнежев представник и формирао своју Владу. Истог месеца попечитељ постаје и Коста Цукић.¹⁵⁸⁰

Смена Јеврема Грујића, по нашем суду, није била лична ствар, већ политичка. У прилог томе иде и смена Стевче Михаиловића можда најтврдокорнијег обреновићевца. Толико је Стевчу погодило такво понашање кнеза којег је толико волео да је написао и стихове:

„...Кога дижем, обара ме
Кога волим, отура ме
Кога славим, беслави ме
Ког помажем, одмажи ме
Кога љубим, не види ме...“¹⁵⁸¹

Никола Христић у својим мемоарима пише да се кнез Михаило често консултовао са врским правницима о Грујићевом учинку на позицији попечитеља правде, а да су му они често скретали пажњу на то да Грујић наводно на чиновничка места поставља себи лојалне људе. Ти правници су износили наводе да Грујић води кадровску политику сходно интересима либералне

¹⁵⁷⁹ Јовановић, 1990, 432–442. стр.

¹⁵⁸⁰ Живановић, 1923, 85. стр

¹⁵⁸¹ Михаиловић, 1928, 239. стр

политичке фракције, а не општем интересу. Тако је Ђорђе Ценић дошао на Грујићево место попечитеља.¹⁵⁸²

Србија улази у период нестабилности после турског злочина код Чукур-чесме¹⁵⁸³ и турског бомбардовања Београдске вароши које је уследило после тога. Велика очекивања и народа и интелигенције у Србији бивају изневерена, а од великих обећања кнеза Михаила, која је дао на почетку своје владавине, мало тога има оствареног. Народ је незадовољан због увођења додатног опрезивања богатијег дела становништва, због којег је покренута широка процена имовинске вредности код грађана. Поврх тога, војска Србије све више позива грађане на војне вежбе, које нису популарне међу сељштвом. Кнегиња Јулија није превише популарна, а ту непопуларност увећава гласина да је држава морала да плати њен лични трошак који је наводно направила у Лондону, у износу од 20.000 дуката. Све у свему, околности су повољне за бунтовништво. У тим околностима кнегиња Персида Карађорђевић, која није никада пасивна, даје суму од 2.000 дуката професионалном бунтовнику Филипу Станковићу да покрене нови династички преврат. То је исти онај Филип Станковић из Смедерева, газда Филип, који је 1858. године, одседајући на Теразијама, био главни обреновићевски агент током Светоандрејске скупштине.¹⁵⁸⁴

Овог пута је пристао да се истим послом бави за потребе династије Карађорђевић. Он покреће растурање штампаног прогласа у којем се народ позива на устанак против кнеза Михаила и на враћање Карађорђевића. Међутим, полиција је у Србији много боље организована него у претходној деценији, те успева да заустави целу акцију, а да пропагандни материјал конфискује. Филип успева да побегне преко реке у Аустрију.¹⁵⁸⁵

У оваквим условима, са једне стране, власти у Србији, па и кнез Михаило, постају све опрезнији у погледу безбедности, а са друге, завереничке делатности су све озбиљније. Тако власт успева да разоткрије једну заверу крајем 1863. године у Смедереву, која ће историографији постати позната као Мајсторовићева завера. Названа је по бившем члану Савета Антонију Мајсторовићу из књажевачке партаје, који је био врло активан током 1858. године у покушајима да се силом угуши Светоандрејска скупштина током „три знаменита дана”.¹⁵⁸⁶

Јеврему Грујићу, по свему судећи, на руку додатно не иде и лични анимозитет који је кнез Михаило гајио према њему. Живановић наводи према Јовану Ристићу (због чега би навод требало узети са резервом) да је пре Мајсторовићеве афере, те 1864. године, на једном балу, кнез Михаило за себе прокоментарисао пред Ристићем, угелдавши Грујића како улази у салу, да је то човек који ће му главе доћи.¹⁵⁸⁷

¹⁵⁸² Христић, 2006, 355. стр

¹⁵⁸³ О убиству код Чукур чесме и његовим последицама ближе погледати у: Леовац, 2015, 80. стр

¹⁵⁸⁴ Јовановић, 1990, 432–442. стр.

¹⁵⁸⁵ Јовановић, 1990, 432–442. стр.

¹⁵⁸⁶ Јовановић, 1990, 432–442. стр.

¹⁵⁸⁷ Живановић, 1923, 104. стр

Жандармерија хапси око 40 осумњичених завереника, међу којима су два бивша члана Савета, неколико активних средских начелника, па чак и три свештеника.¹⁵⁸⁸

Никола Христић наводи да је полиција највише података успела да добије од Милића Соскића и Живана Глишића, који су први били ухапшени. Они су били сарадници Филипа Станковића из Ковачевца. Соскић је био начелник среза којег је био поставио Стевча док је био местозаступник, а сменио касније кнез Михаило. Према Христићу њих двојица су били агитатори који су прикупљали присталице у крагујевачком и смедеревском округу. После неколико дана у притвору они су признали постојање завере и намеру да се при војној смотри у Крагујевцу која би била уприличена за Михаила. Изабран је војник који би из строја приликом плотуна у част кнеза пушку окренуо ка кнезу и извршио ликвидацију. Изабран је извесни Ђаковић из Кусадка – унук Ђака из Ђакове буне, зато што је био најбољи стрелац. Кроз ова испитивања дошло се до исказа о умешаности у целу заверу Антонија Мајсторовића, Милована Јанковића и Филипа Станковића.¹⁵⁸⁹

Јован Милићевић прецизира да је тачан број био 36 завереника.¹⁵⁹⁰

Да ствари буду још сложеније, међу ухапшеницима је и Милован Јанковић, за којег полицијске информације не говоре да је радио за Карађорђевиће већ да је његов циљ завођење републике, те да је са Мајсторовићем био у завереничкој групи само ради покретања буне против кнеза Михаила Обреновића.¹⁵⁹¹

Никола Христић наводи да је његова истрага у заверу повезивала и Стевчу Михаиловића, митрополита Михаила и Јеврема Грујића, јер су учествовали у „оговарању књаза“. Пошто никаквих јачих индиција није било за њихову кривицу они нису били процесуирани.¹⁵⁹²

Међутим, ова завереничка група није била превише успешна у спровођењу завереничких циљева. Она, заправо, није имала успеха ни у организацији ни у увежбавању, осим у састајањима и политичким расправама о томе како би требало да се спроведе преврат.¹⁵⁹³

По дефиницији Драгана Симеуновића, Мајсторовићеву заверу бисмо могли да класификујемо као нереспектабилну заверу.¹⁵⁹⁴

Према доступним изворима, ова завера није била респектабилна јер, пре свега, није имала финансијских средстава. Завереници су се жалили како се у Вучићево време устанак покретао са 150 дуката. Сада су времена била много другачија, а да би се поновио успех из 1842, било је потребно много више. Суму од 6.000 дуката решили су да траже од Александра Карађорђевића, те су писмо са својим намерама и обећаној подршци покушали да пошаљу преко двојице завереника који су као трговци путовали у Аустрију. Међутим, они нису успели да пређу границу јер нису имали пасоше. Баш у то време полиција им је ушла у траг и похапсила их, а

¹⁵⁸⁸ Јовановић, 1990, 432–442. стр.

¹⁵⁸⁹ Христић, 2006, 473 - 474. стр

¹⁵⁹⁰ Милићевић, 1964, 143. стр.

¹⁵⁹¹ Јовановић, 1990, 432–442. стр.

¹⁵⁹² Христић, 2006, 474. стр

¹⁵⁹³ Јовановић, 1990, 432–442. стр.

¹⁵⁹⁴ Симеуновић, 2002, 173. стр.

јавност је преко саопштења Владе од 27. марта 1864. обавештена да је спречена превратничка активност великих размера.¹⁵⁹⁵

Јавно мњење је било на страни кнеза Михаила; очекивала се пресуда суда за дела која морају бити осуђена на вишедеценијске казне затвора. Међутим, суд у Смедереву је осморо завереника, међу којима је био и Милован Јанковић, ослободио због недостатка доказа. Остали су осуђени за увреду кнеза и за дело припреме издајничких активности. Проблеми су настали када је ова пресуда стигла на другостепено судско одлучивање у Велики суд. Један од судија Великог суда био је Јеврем Грујић.¹⁵⁹⁶

Милићевић наводи да је пресуда окружног суда у Смедереву толико лоше била написана да је чак два пута била враћена на дораду. У једној од првостепених пресуда је чак изостављено име једног од осуђеника, а у другом кругу су недостајали основни елементи, попут квалификације дела.¹⁵⁹⁷

Велики суд је нашао да првостепена пресуда није добра и пресудио да није било доказа у њој ни за дело увреде кнеза ни за издајничке активности. Код увреде Велики суд је дао тумачење да није било јавне увреде личности кнеза, а за издајничке активности да није било дела већ само покушаја, који по тадашњим законима није био кажњив. Велики суд је ослободио заверенике од даљег суђења.¹⁵⁹⁸ То је урадио пошто је по трећи пут добио недовољно добру пресуду првостепеног суда.¹⁵⁹⁹

Овакву одлуку Великог суда власти су дочекале са великим запрепашћењем. Они су, као и јавност, рачунали на високе казне, па чак и по цену да Велики суд донесе очекивану пресуду упркос одлуци првостепеног суда, чак иако то није било могуће по закону. Додатну сумњу кнеза Михаила и Гарашанинове Владе изазвало је то што је међу завереницима био Милован Јанковић, а један од судија Великог суда који су донели одлуку о ослобађању од суђења Јеврем Грујић. Слободан Јовановић наводи да су кнез и Влада ову заверу видели као заједнички подухват карађоревљеваца и либерала. Кнез Михаило је у целој овој ствари видео нову 1858. годину, којој је претходила једна Тенкина завера, која је оголела слабост кнеза Александра и започела крај његове владавине. Михаило је решио да се оштро обрачуна са завереницима, али и са свима које је видео као помагаче ове завере.¹⁶⁰⁰

Гарашанин и Никола Христић су сумњичили и неке друге либерале које ипак нису оптужили због политичких разлога, јер је међу њима био чак и Стевча Михаиловић. Нису могли да дозволе себи да највећег обреновићевца оптуже за заверу против Обреновића, а без чврстих доказа. Међутим, иако су тужбе за Стевчу и још неке изостале, то није променило перцепцију коју је власт имала према овој ствари. Они су и у судијама Великог суда видели, у најмању руку, заштитнике завереника.¹⁶⁰¹

Слободан Јовановић означава Илију Гарашанина и Николу Христића као одговорне у овом случају, који су из мотива државне безбедности и са позиција људи старог полицијског кова на судство гледали као на помоћну грану власти. За њих судски систем јесте био

¹⁵⁹⁵ Јовановић, 1990, 432–442. стр.

¹⁵⁹⁶ Јовановић, 1990, 432–442. стр.

¹⁵⁹⁷ Милићевић, 1964, 145. стр.

¹⁵⁹⁸ Јовановић, 1990, 432–442. стр.

¹⁵⁹⁹ Милићевић, 1964, 145. стр.

¹⁶⁰⁰ Јовановић, 1990, 432–442. стр.

¹⁶⁰¹ Јовановић, 1990, 432–442. стр.

чиновнички и Гарашанин памти времена када је он као попечитељ различитим дописима упућивао недовољно писмене судије како треба да суде у интересу државе. Њих двојица нису схватили колико су се времена променила у погледу очекивања људи и интелигенције у сферама изградње правне државе и начела поделе власти. Са друге стране, имали смо младе у иностранству, образоване људе који су Србију сматрали Европом и који су веровали да се Кнежевина Србија, поготово после Светоандрејске скупштине, може развијати у правцу даљих реформи, које би требало да повећавају права грађана, а не да их смањују. А то је оно што се десило јер је кнез Михаило дошао до тога да чак и они који су га довели на власт мисле да је више слободе било под кнезом Александром.¹⁶⁰²

Власти су посебно одговорним сматрале Јеврема Грујића за такву одлуку Великог суда, јер су читавале политичку мотивацију судија.¹⁶⁰³

Иако убеђени да правилно проматрају ово питање, Гарашанин и Христић су се ипак ослањали на мишљење тада најважнијих правних стручњака Рајка Лешјанина, који је био попечитељ правде, и Ђорђа Ценића, који је био члан Савета. Ценић је био попечитељ правде пре Лешјанина, а обојица су били професори права. Слободан Јовановић сматра да ова двојица, можда највећи стручњаци за криминално право у Србији тог времена, носе већу одговорност него Гарашанин и Христић јер су они ти који су, желећи да угоде кнезу Михаилу, рекли да се судије Великог суда могу ставити под суд, и то на такав начин.¹⁶⁰⁴

У прилог Слободановој тези, Милићевић наводи да је Ђорђе Ценић у једном разговору у затвореном кругу пријатеља признао да није било елемената да се донесе осуђујућа пресуда.¹⁶⁰⁵

Лешјанин¹⁶⁰⁶ је сматрао да је Велики суд погрешно по неколико основа. Мислио је да је Велики суд при захтеву за исправку пресуде пропустио да сугерише првостепеном суду како да их исправи, а поред тога је избегао да у другостепеном поступку промени квалификацију дела, када већ првостепени суд није успео то правилно да уради. Лешјанин је сматрао да Велики суд није узео тумачење припреме за издајничку делатност довољно широко да обухвати и договарање о спровођењу као довољан деликт, а поред тога није ни добро одредио квалификацију припреме као дела које не може бити у покушају. На крају, Лешјанин је сматрао погрешним тумачење закона по којем увреда кнеза може бити само повреда личности јавно изречена, а да не може да се односи на политички рад кнеза јер управо критика политичког рада кнеза може пре довести до буне него увреда на личном нивоу.¹⁶⁰⁷

Како Слободан Јовановић тумачи ову ствар, чак и да је Лешјанин имао право око погрешног тумачења закона, то никако није могао да буде деликт судија Великог суда. Њихов посао је да тумаче закон онако како они сматрају да треба и да нису у обавези да га тумаче онако како то одговара попечитељу правде. Још важније, није постојао никакав основ по којем се судије Великог суда због своје пресуде могу извести пред било какав суд.¹⁶⁰⁸

Лешјанин се позивао на Закон о чиновницима, који јесте предвиђао да судијама може бити суђено за криминалне активности почињене током суђења, али само пред редовним

¹⁶⁰² Јовановић, 1990, 432–442. стр.

¹⁶⁰³ Милићевић, 1964, 146. стр.

¹⁶⁰⁴ Јовановић, 1990, 432–442. стр.

¹⁶⁰⁵ Милићевић, 1964, 145. стр.

¹⁶⁰⁶ Грујићев колега секретар из Савета.

¹⁶⁰⁷ Јовановић, 1990, 436. стр.

¹⁶⁰⁸ Јовановић, 1990, 436–437. стр.

судовима и према закону који се има донети о томе. Таквог закона још увек није било. То значи да у правном систему Србије тог времена није било закона на основу којег би се судије Великог суда извеле пред суд. Власти су то решиле тако што су донеле својеврсни *lex specialis*¹⁶⁰⁹ о суђењу баш тим судијама у овом конкретном случају.¹⁶¹⁰

Издавајемо члан 8 овог кратког Закона, од укупно 10 чланова, који гласи: „Пресуда или решење суда овог одма је извршително, неподлеже никаквом даљем разматрању, као што ни судије не подлежу никаквој одговорности за своју пресуду или решење”¹⁶¹¹ [подвукао Д. Ј.].

Живановић овај суд назива преким судом. Он наводи занимљиву чињеницу да су хајдуци којима су судили преки судови претходне године имали бољи правни положај од судија Великог суда јер су њима судиле судије редовних суда.¹⁶¹²

Дакле, то је био Закон који је основао преки суд, који је судио у првом и последњем степену без права жалбе, обавезе саслушања и без обзира према другим постојећим законима. Тај закон је донесен 11. јуна 1864. године. Према њему формиран је ад хок суд за овај случај, који се састојао од четири члана Савета и три члана Великог суда. По том закону судије нису могле бити одговорне за своје суђење у овом предмету. Пресуда се изрицала на основу налаза истражне комисије, коју је састављао попечитељ правде. Ту комисију су чинили помоћник попечитеља правде, једна окружни начелник и један судија Београдског окружног суда. Суд је донео осуђујућу пресуду на основу оптужнице попечитеља правде и на основу једног истражног разговора комисије, без суђења.¹⁶¹³

Јеврем Грујић овај закон назива „вартоломејским законом” и сматра га ништавим јер није донесен по законској процедури по којој се доносе закони у Кнежевини Србији. Поред тога, Грујић наводи да је овај „нарочити суд” створен посебним Законом који има ретроактивно дејство, што у праву није дозвољено.¹⁶¹⁴

Поред тога, Грујић напомиње да је по овом посебном Закону том преком суду дато за право да не суди поново у новом судском поступку тражећи доказе, а чак ни по старим списима, већ да може донети пресуду на основу свог утиска и „памети”.¹⁶¹⁵

Иследна комисија је саслушала судије док се Јеврем Грујић бранио ћутањем јер није признавао легалност таквог поступка. Упркос томе, сваки суд је био дужан да спроведе судски поступак, али овај није.¹⁶¹⁶

Овај преки суд је осудио судије: „Јеврема Грујића, Јована Мићића, Јована Николића, Јована Филиповића, Маринка Радовановића, и секретара заступника судије Стојчета Ивановића”.¹⁶¹⁷ Судије су осуђене на три године затворе и губитак грађанске части, док је секретар осуђен на две године и губитак грађанске части. Занимљиво је да је један од судија овог преког суда био и Јевтимије Угричић, Грујићев саборац из 1858. године. Судија Романовић је издвојио своје мишљење од остатка судског већа и нагласио да осуђеницима није доказана

¹⁶⁰⁹ „Закон о давању судија под суд”, *Србске новине*, бр. 69, 13. јун 1864.

¹⁶¹⁰ Јовановић, 1990, 437–438. стр.

¹⁶¹¹ „Србске новине”, бр. 69, 13. јун 1864.

¹⁶¹² Живановић, 1923, 101. стр.

¹⁶¹³ Јовановић, 1990, 437–438. стр.

¹⁶¹⁴ Грујић, 1867, 4–6. стр.

¹⁶¹⁵ Грујић, 1867, 7. стр.

¹⁶¹⁶ Јовановић, 1990, 432–442. стр.

¹⁶¹⁷ Јовановић, 1990, 437. стр.

намера, већ да су преступ начинили из нехата и предлагао је казну лишавања функције, а за секретара новчану казну.¹⁶¹⁸

Осуђене судије су већ у јулу 1846. године спроведене у затвор у Карановац (сада Краљево) на издржавање казне.¹⁶¹⁹

Јеврем Грујић је у својој књизи „Пропаст Великог суда” записао да ни он, а нико ни од осталих судија, није могао ни да претпостави да им се може десити оваква ствар. Они су знали да могу изгубити службу, и то су очекивали. Али нису могли да очекују нити да замисле да могу бити стављени под ненадлежан суд на основу нелегално донетог Закона са ретроактивним важењем којим ће се преки суд руководити мимо свих осталих закона правног система, те у потпуности их лишити уставно-правне заштите не само као судије него и као обичне грађане. Нису могли да очекују ни да ће им и у тим очајним условима судити суд пред којим се неће износити докази, нити саслушавати оптужени, а да ће им бити пресуђено без њиховог знања и без увида у оптужницу или пресуду, те бити извршена казна у затвору посебне намене за њих.¹⁶²⁰

Грујић је себи дао обећање још 1859. године, после одступања од попечитељске позиције, да се својевољно неће одрицати дужности која му је поверена. Тако је и у овом случају поступио. Међутим, по сопственом признању, сасвим је сигурно да би оставку дао у намери да сачува своју слободу, која му је толико драга. Сигуран је да би и остале судије исто урадиле, поготово када су сазнали да ће остати без пензије коју су вишедеценијском службом држави зарадили.¹⁶²¹

Како је Слободан Јовановић добро закључио, ова афера, под називом „Пропаст Великог суда”, остаће позната по томе што су осумњичени завереници остали без пресуде, али су зато кажњене њихове судије.¹⁶²²

Грујић наглашава да је 1854. године на покушај попечитеља да судије највишег суда стави под надлежност посебног суда кроз једну одредбу Закона о чиновницима, Савет са љутњом то не само одбио него ставио место тога одредбу да судијама Великог суда могу да суде искључиво судије редовних судова.¹⁶²³ Само на овом примеру може да се види колико је у очима не само либерала него и народа, али и историје, Србија отишла у супротном смеру од прогреса модернизације Кнежевине, на који је била постављена Светоандрејском скупштином.

Имајући све ово у виду, испоставља се да су грађани и судије уживали већу правну заштиту током периода владавине кнеза Александра Карађорђевића него током периода владавине кнеза Михаила.

Ако изузмемо Великогоспојинску скупштину од августа 1864. године, на којој је пресуда преког суда подржана, пропаст Великог суда је изазвала огорчење у јавности у Србији, али и у иностранству. Грујић скреће пажњу да је Европи и европској науци непојмљиво да извршна власт донесе закон мимо постојеће законодавне процедуре, са ретроактивном применом на

¹⁶¹⁸ Јовановић, 1990, 438. стр.

¹⁶¹⁹ Јовановић, 1990, 438. стр.

¹⁶²⁰ Грујић, 1867, 16. стр.

¹⁶²¹ Грујић, 1867, 16. стр.

¹⁶²² Јовановић, 1990, 438. стр.

¹⁶²³ Грујић, 1867, 24. стр.

појединачан случај, а да потом Народна скупштина изгласа тај закон у августу. А то све пошто су оптужени без суђења послати у затвор на извршење казне.¹⁶²⁴

У свом говору на Великогоспојинској скупштини кнез Михаило је изјавио да му није лако пало да уради оно што је урадио судијама Великог суда, али да се нимало није устезао да поступа по својим „светим дужностима“ одржавања поретка у држави. Овакви изводи из његовог говора су били праћени овацијама посланика, а потом политички коришћени у даљим борбама против либерала.¹⁶²⁵

Да ствари буду још горе, затвореник Јеврем Грујић је текст своје оптужнице и пресуде у целости прочитао из новина када је већ увелико био затворен у затвору карановчке касарне.¹⁶²⁶

Ова афера означила је потпуно потчињавање судске гране власти под ауторитет кнеза и обележиће и потоње владавине, после кнеза Михаила. А што се тиче владавине кнеза Михаила која је у Србији и иностранству сматрана строгом али законитом, од тада је била огољена као деспотска и аутократска.¹⁶²⁷

Деспотовић је владину кнеза Михаила оценио као „просвећени бирократизам полицијске државе.“¹⁶²⁸

Сматрамо одличном оцену Слободана Јовановића да је једна, по својој природи нереспектабилна, Мајсторовићева завера постигла ефекат да у потпуности сроза углед Михаилове владавине.¹⁶²⁹

Пропаст Великог суда је означила личну и политичку пропаст Јеврема Грујића. Он је месецима био у тешким затворским условима и у својих 38 година је развио тешку срчану болест због тога. Тегобе те болести пратиће га наредних 30 година, све до смрти 1895. године. Док је био у затвору, и отац му је умро. Када је дошло до тога да Грујићев син, који је рођен са потпуним оштећењем слуха, мора да добије посебно лечење, Јеврем је писао писмену молбу кнезу Михаилу за помиловање. Пуштен је из затвора крајем 1865. године, али Михаило није хтео да му врати грађанска права. Биће му враћена неколико месеци касније.¹⁶³⁰

Грујић ће после овога бити присутан у политици и то на значајним функцијама, међутим не са моћима да управља догађајима који мењају државни смер. Он ће бити министар правде у Влади Стевче Михаиловића за време Берлинског конгреса.¹⁶³¹ Грујић има службену преписку са кнезом Миланом¹⁶³², а чак добија и писма од Јована Ристића из Берлина.¹⁶³³ Међутим, у периоду после затвора Грујић више неће бити у позицији да својим активностима утиче на кључне државне догађаје, па самим тим ни да даје пресудан допринос теорији и пракси либерализма у Србији (бар не у оној мери у којој је то радио на Светоандрејској скупштини). Јован Ристић је тај који на Берлинском конгресу достиже онај значај за Србију који је Јеврем Грујић досегао у време Светоандрејске скупштине.

¹⁶²⁴ Грујић, 1867, 30–33. стр.

¹⁶²⁵ Живановић, 1923, 107. стр.

¹⁶²⁶ „Србске новине”, бр. 91, 4. август 1864. (додаци 84, 85, 86 и 90).

¹⁶²⁷ Јовановић, 1990, 432–442. стр.

¹⁶²⁸ Деспотовић, 2008, 90. стр.

¹⁶²⁹ Јовановић, 1990, 442. стр.

¹⁶³⁰ Милићевић, 1964, 168 – 169. стр.

¹⁶³¹ Владе Србије 1805 – 2005, 2005, 141. стр.

¹⁶³² Србија 1878 – документи, 1978, 440 - 454. стр.

¹⁶³³ Србија 1878 – документи, 1978, 430. стр.

Јеврем Грујић ће бити посланик у Цариграду, а у периоду од 1887. до 1892. посланик у Лондону и Паризу.¹⁶³⁴

8. ЗАКЉУЧАК

У закључним разматрањима желимо да потврдимо постављене посебне хипотезе, па сходно томе, и општу хипотезу. Налазимо да смо кроз своје истраживање нашли довољно аргумената на основу којих можемо то да урадимо.

Када говоримо о првој посебној хипотези која гласи „Јеврем Грујић је борац за национални интерес“, аргументе за ову поставку налазимо кроз мисли и дела целокупног животног прегнућа Јеврема Грујића. Од оснивања завереничке, паравојне организације „Душанов полк“, која за циљ има ослобођење и уједињење српске нације, можемо да видимо да се Грујић придржава оних светоназора које је добио примарном социјализацијом у својој задрузи, а пре свега кроз епску поезију и надахнуће српске револуције, која се усмено преносила не само у његовој кући. На примеру „Дружине младежи српске“ можемо видети да Грујић није само склон културном освешћивању српског народа, као многи његови вршњаци, већ и политичкој еманципацији. У том смислу, као највећи исход његових активности као гимназисте и лицејца видимо у његовом тексту „Обзор државе“, у којем идеје слободе српског народа заговара и на унутрашњем и на спољашњем плану. Грујићево учешће у својству добровољца у борби за Српску Војводину, те ангажованост на Петровској скупштини исте године показују нам да он брине, али и практично ради на слободи грађанина исто колико и на слободи целе нације. За разлику од многих његових вршњака, њему није довољна добра чиновничка каријера. Јеврем Грујић показује сталну намеру да своје идеје спроведе и у пракси, често излажући себе ризицима које би иначе могао да избегне. То неретко ради на штету своје каријере. Ово није егзибиционизам или пука воља за моћ – напротив. Јеврем Грујић у сваком свом политичком акту показује да се бори за интерес заједнице, а томе највише сведочи његово прегнуће за време Светоандрејске скупштине. Нећемо претерати ако кажемо да је Грујићево храбро држање током заседања Светоандрејске скупштине било пре свега руковођено жељом за постизањем општег добра за српски народ. Он се залаже и за грађанска права и слободе како би појединца заштитио од тираније, али се залаже и за уједињење српског народа да би се тај народ лакше бранио и опстао у односу према суседним царствима. Јеврем Грујић је борац за национални интерес дефинисан кроз народно представништво. Ту чињеницу сматрамо кључном. Он није за то да један аутократски монарх, или одрођена олигархија, дефинише шта је интерес целине српског друштва. Напротив, Грујић кроз борбу за спровођење принципа суверености народа која се изражава кроз институцију Народне скупштине види формулацију онога што можемо назвати интерес целине једног друштва и његових чланова, а који се артикулише кроз политичку заједницу у којој постоје избори, скупштина са законодавним надлежностима и у којој постоји независно судство.

Друга посебна хипотеза гласи: „Јеврем Грујић је битно утицао на токове развоја државности Србије.“ Ову хипотезу сматрамо потврђеном, и то по два основа која смо показали у

¹⁶³⁴ Грујић, 2009, 1-2. стр.

овом раду. Прва је да је Грујић активан учесник политичких догађаја са низом различитих политичких моћника Србије тог времена. Јеврем Грујић је у борби са кнезом Александром; он је у сарадњи и борби са Илијом Гарашанином. Јеврем Грујић је један од најзаслужнијих политичких актера Светоандрејске скупштине за доношење Закона о Народној скупштини, превасходно кроз вођство своје либералне политичке групе, али и своју свакодневну активност током заседања Скупштине. Јеврем Грујић је у најближим односима сарадње, али и сукобљавањима са кнезом Милошем Обреновићем око кључних државничких питања. Он је министар и судија, као и главни политички дисидент владавине кнеза Михаила Обреновића. Он то показује и кроз активности у државном апарату; током једног значајног периода српске државности био је један од главних актера. На тренутке раме уз раме по значају са једним Илијом Гарашанином и Томом Вучићем Перишићем. Закључујемо да значај Јеврема Грујића није само од важности за историографију већ и за историју српске политичке мисли, као и за политичку историју Србије једног дела 19. века. Томе додајемо и не мали значај на пољу историје српске политичке мисли. Не треба заборавити да је широки опус Грујићеве мемоарске грађе драгоцен заоставштина не само за историчаре већ и за политикологе.

Трећа посебна хипотеза гласи: „Јеврем Грујић уноси своје особености у либералну идеологију”. Код ове хипотезе желимо да нагласимо да је Јеврем Грујић дао допринос особеностима либералне идеологије у Србији заједно са својим либералима, попут Светозара Милетића, свог побратима. Заједно са Милованом Јанковићем, Јованом Илићем, Ранком Алимпићем, Андријом Стаменковићем и са Стевчом Михаиловићем. Светоандрејски либерали су националисти, они су на ивици републиканизма, иако не антимонархисти. Они су оштро против аутократије, против олигархије и против кршења принципа владавине права. Они су за народно представништво које доноси законе, они су за слободне изборе. Поставља се питање: Шта остаје Грујићев лични допринос? Ми, пре свега, видимо љубав према сопственом народу. Грујић воли свој народ, он воли село и српског сељака. Воли га као своју породицу и задругу. Јеврем Грујић није демагог попут Вучића, он није сива еминенција чиновништва попут Гарашанина. Он не ниподаштава српског сељака односом који имају Милош, Михаило и уставобранитељи према народу као према пупили или према деци. Јеврем Грујић је демократа и српски народ не посматра само као културолошку целину – као *етнос*, он српски народ посматра и као *демос*. Највећи допринос Јеврема Грујића је ширење идеја политичке еманципације међу силним народним трибунима Светоандрејске скупштине. Он им не намеће идеје француске модерне, он им објашњава да су Срби већ саборни, да већ имају самоуправу и да зато јесу разборити да владају собом. Насупрот конзервативном ставу кнеза Михаила, који сматра да српски народ није дорастао демократији, стоји Јеврем Грујић одушевљен тим старинама које желе правну и политичку једнакост, које чувају своје право да носе оружје и да поседују приватну својину. Иако је под великим утицајем идеја Француске Републике, Грујић није за револуцију, није за братоубилачки рат. Грујић је против реваншизма; он ризикује свој положај и безбедност јер не жели ни на који начин да учествује у оном што кнез Милош ради свом старом непријатељу Томи Вучићу. Грујић је тај који од монарха тражи абдикацију писменим путем, уз подршку гласа народа и закона. Јеврем Грујић је авангарда српског политичког живота који зида модерност на премодерности српских старих институција и вредности. Он своје знање не користи да би манипулисао масама – напротив, он је припадник нове либералне елите која не крије своје одушевљење српским народом. Грујић тај народ не жели да мења већ да га унапреди и освети. Као вођа светоандрејских либерала, Грујић је извршио велики утицај на либералну мисао своје политичке фракције, али и међу народом. Доказ томе је приврженост народних посланика на Малогоспојинској скупштини 1859. Они Грујића желе за председника Скупштине, они му верују иако је њему забрањено да буде међу њима. Ако бисмо хтели да сажмемо Грујићев допринос у једну реченицу, онда бисмо рекли:

народни суверениста, легалиста, националиста, поборник унутрашње и спољашње слободе нације и грађанина.

Четврта посебна хипотеза гласи: „Либерализам у Србији 19. века је особен.” Либерализам у Србији тог доба је демократски. Та фузија либералне идеологије и демократије је позната теорији политике и није типично новитет Србије. Међутим, начин на који се гради то заједништво је посебно. То је карактеристика свих либерала у Србији – да спајају искуство предмодерних друштвених институција као основ за изградњу модерних институција. Либерали Србије су за грађанско друштво, за право гласа појединца; они су за грађански парламент и у том смислу нису реакционари који би да поврате колективистичка тела попут српске задруге; међутим, они у новим установама траже ново седиште старих српских навика. За њих су то, пре свега, Народна скупштина и политичка партија. То су алати политичке еманципације од народа ка политичкој нацији. Иако се не залажу за револуцију у оквиру своје државе, њихове идеје су револуционарне и спроводе их искључиво на темељу начела легитимитета, а не ауторитета. Јеврем Грујић је перјаница ове групе националних и либералних делатника и мислилаца.

Општа хипотеза гласи: „Јеврем Грујић је својим политичким деловањем пресудно утицао на формирање онога што знамо као либерализам у Србији 19. века.” Наше истраживање је ово недвосмислено потврдило. Цела структура овог рада је формирана на основу индикатора који би требало да воде ка прикупљању аргументације за општу хипотезу. Као што смо показали тачност посебних хипотеза, долазимо до оправданог закључка да је Јеврем Грујић кроз своје учешће на високим државним функцијама, кроз своје вођство светоандрејских либерала, а превасходно кроз своју делатност у бескрвној смени не само једног владара него и целе династије, оставио печат у историји српске политичке мисли као великан политичке историје у Србији 19. века. Његова улога је значајно већа до 1864. и његовог одласка у затвор, после којег није могао да поврати стари значај, али то ништа не умањује траг који је оставио током „три знаменита дана”.

ЛИТЕРАТУРА

Монографије

1. Алимпић Милева, „Живот и рад генерала Ранка Алимпића”, Државна српска краљевска штампарија, Београд, 1892.
2. Антић Чедомир, „Велика Британија, Србија и Кримски рат 1853–1856”, Завод за уџбенике, Београд, 2004.
3. Бабац Душан, „Срби и револуција 1848–1849”, Евробук, Београд, 2014.
4. Баранин Душан, „Тома Вучић Перишић”, Српска књижевна задруга, Београд, 1989.
5. Берић Душан, „Српско питање и политика Аустроугарске и Русије 1848–1878”, Гутенбергова галаксија, 2000.
6. Бешлин Бранко, „Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку”, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Вршац, 2005.
7. Берк Едмунд „Размишљања о Револуцији у Француској”, Филип Вишњић, Београд 2001.
8. Гершић Гига, „1848: о српском покрету године 1848”, Арт Прес, Београд, 2016.
9. Грујић Јеврем, „Животопис Јеврема Грујића”, Народни музеј, Аранђеловац, 2009.
10. Грујић Јеврем, „Записи – књига 1”, Српска краљевска академија, Београд, 1922.
11. Грујић Јеврем, „Записи – књига 2”, Српска краљевска академија, Београд, 1923.
12. Грујић Јеврем, „Записи – књига 3”, Српска краљевска академија, Београд, 1923.
13. Грујић Јеврем, „Обзор државе”, Невен слоге, Београд, 1849.
14. Грујић Јеврем, „Правни интерес пропасти Великог суда”, Нови Сад, 1867.
15. Група аутора, „Владе Србије 1805–2005”, Завод за уџбенике, Београд, 2005.
16. Група аутора, „Србија 1878 – документи”, Српска књижевна задруга, Београд, 1978.
17. Група аутора, „Европа и источно питање: политичке и цивилизацијске промене”, Историјски институт САНУ, Београд, 1988.
18. Дебидур Антонен, „Дипломатска историја Европе: од отварања Бечког конгреса до закључења Берлинског (1814–1878) II”, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1934.
19. Десанчић П. Михаило, „Источно питање и његово органско решење”, Матица српска, Нови Сад, 1986.
20. Десанчић П. Михаило, „Како је то било у нас Срба у буни године 1848”, Архив Војводине, Нови Сад, 1996.
21. Деспотовић Љубиша, „Српска политичка модерна”, Стилос, Нови Сад, 2008.
22. Драгутиновић Јован, „Дипломатска и политичка историја Јужних Словена од 1833. до 1920. године”, Привреда, Београд 1938.
23. Ђорђевић Мирослав, „Развитак политичких и државноправних установа Србије од краја XVIII до XX века”, Факултет политичких наука, Београд, 1970.
24. Ђорђевић Мирослав, „Српска нација у грађанском друштву од краја 18. до почетка 20. века”, Народна књига, Београд, 1979.
25. Ђукановић Н. Илија, „Убиство кнеза Михајла и догађаји о којима се није смело говорити II”, Београд, 1935.
26. Ђурић Живојин, „Народна сувереност и демократски преображај Србије у 19. веку”, Институт за политичке студије, Београд, 1999.
27. Екмечић Милорад, „Револуција 1848. и Балкан”, Матица српска, Нови Сад, 2000.
28. Жачек Вацлав, „Епистоларни дневник Франтишека Заха 1860–1878”, Матица српска, Нови Сад, 1987.
29. Жеравчић Момчило, „Илија Гарашанин, лични фонд: 1819–1874”, Архив Србије, Београд, 1977.

30. Живановић Живан, „Политичка историја Србије у другој половини 19. века”, књ. 1–4, Београд, 1920–1924.
31. Живановић Живан, уредник, „Мемоари Стефана Стевче Михајловића”, Београд, 1928.
32. Живуловић Жика, „Миша Анастасијевић (1803-1885)”, Неготин, 2003.
33. Илић Драгослав, „Тома Вучић Перишић”, Историјски институт Београд, Београд, 2003.
34. Илић Јован, Целокупна дела, Народна просвета Београд.
35. „Историја српског народа V-1”, Српска књижевна задруга, Београд, 1981
36. Јакшић Гргур, „Европа и васкрс Србије (1804–1830)”, Народна штампарија, Београд 1933.
37. Јакшић Гргур и Страњаковић Драгослав, „Србија 1813–1858”, Београд.
38. Јанковић Драгослав, „О политичким странкама у Србији 19. века”, Просвета, Београд 1951.
39. Јовановић Небојша, „Кнез Александар Карађорђевић (1806-1885)”, Албатрос, Београд, 2010.
40. Јовановић Слободан „Уставобранитељи и њихова влада / Друга влада Милоша и Михаила”, БИГЗ, Београд, 1990.
41. Јовановић Слободан „Политичке и правне расправе”, БИГЗ, Београд, 1990.
42. Јовановић Слободан, „Влада Милана Обреновића I”, БИГЗ, Београд, 1990.
43. Јовановић Слободан, „Влада Милана Обреновића II”, БИГЗ, Београд, 1990.
44. Јовановић Слободан, „Влада Александра Обреновића I”, БИГЗ, Београд, 1990.
45. Јовановић Слободан, „Влада Александра Обреновића II”, БИГЗ, Београд, 1990.
46. Казимировић Васа, „Никола Пашић и његово доба 1845–1926” I, Прометеј, Нови Сад, 2019.
47. Казимировић Васа, „Никола Пашић и његово доба 1845–1926” II, Прометеј, Нови Сад, 2019.
48. Ковачевић М. Душко, „Русија у међународним односима 1856–1894”, Службени гласник, Београд, 2012.
49. Ковачевић М. Душко, „Светозар Милетић – живот и политика”, Завод за уџбенике, Београд, 2009.
50. Ковић Милош, „Дизраели и источно питање”, Клио, Београд, 2018.
51. Крестић Василије и Љушић Радош, „Програми и статуту српских политичких странака од 1848. до уједињења 1918”, Књижевне новине, Београд, 1991.
52. Крестић Василије, „Грађа о Србима у Хрватској и Славонији (1848–1914)”, БИГЗ, Београд, 1995.
53. Леовац Данко, „Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)”, Службени гласник, Београд, 2015.
54. Лончарић Јован, „Државни савет по Уставу од 1838. Године (студија из историје српске уставности)”, Штампарија Доситеј Обрадовић, Београд, 1907.
55. Лок Џон „Две расправе о влади”, Утопија, Београд, 2002.
56. Љушић Радош, „Историја српске државности II – Србија и Црна Гора нововековне српске државе”, Беседа, Београд, 2001.
57. Љушић Радош, „Кнежевина Србија (1830–1839)”, Завод за уџбенике, Београд, 2004.
58. Марковић Жика, „Знамените жене Србије II”, Љубостиња, Трстеник, 1999.
59. Милићевић Јован, „Јеврем Грујић – историјат светоандрејског либерализма”, Нолит, Београд, 1964.

60. Милићевић Јован, „Петровска скупштина 1848. године”, Историјски гласник, 1–2, 1959.
61. Миличевић Ђ. М., „Поменик знаменитих људи у српског народа новијег доба”, Слово љубве, Београд, 1979.
62. Милосављевић Петар, „Миша Анастасијевић – дунавски капетан”, Историјски архив Крајине, Пореча и Кључа, Неготин, 1988.
63. Митровић Живан, „Српске политичке странке”, Политика, Београд, 1991.
64. Мркобрада Лука, „Уставобранитељска Србија кроз кретање цена и трговину”, Задужбина Андрејевић, Београд, 2018.
65. Матјез Албер, „Француска револуција”, Просвета, Београд 1948.
66. Микавица Дејан, „Светозар Милетић”, Прометеј, Радио-телевизија Војводине, Нови Сад, 2016.
67. Мил Џон Стјуарт, „О слободи”, Правни факултет, Београд, 1999.
68. Мил Џон Стјуарт, „Утилитаризам”, Дерета, Београд, 2003.
69. Павковић Никола, „Етнографски записи Јеврема Грујића”, САНУ, Београд, 1992.
70. Павловић Драгољуб, „Србија и српски покрет у јужној Угарској 1848. и 1849”, Српска књижевна задруга, 2009.
71. Паркс Хенри Бемфорд, „Историја САД”, Рад, Београд, 1985.
72. Перишић Мирослав, „Либерали и либерализам у Србији 19. века”, Центар за либерална истраживања, Београд, 2004.
73. Петровић Зорица, „Животопис Јеврема Грујића”, Народни музеј, Аранђеловац, 2007.
74. Попов Нил, „Србија од Кочине крајине до Светоандрејске скупштине”, Београд, 1869.
75. Попов Чедомир и Гавриловић Славко, „Европска револуција и српски покрет”, Савез историчара Југославије, Београд, 1997.
76. Поповић Васиљ, „Европа и српско питање у периоду ослобођења 1804–1918”, Издавачка књижевна Геце Кона, Београд, 1940.
77. Поповић Васиљ, „Источно питање”, Службени лист СРЈ / Балканолошки институт САНУ, Београд, 1966.
78. Поповић Ј. Радомир, „Тома Вучић Перишић”, Службени гласник, Београд, 2003.
79. Продановић Јаша, „Уставни развитак и уставне борбе у Србији”, Београд, 1939.
80. Раденић Андрија, „Светоандрејска скупштина”, САНУ, Београд, 1964.
81. Радовановић Бориша, „Парламентарна историја Србије у XIX веку / Скупштине у Крагујевцу 1813–1880”, Крагујевац, 2014.
82. Ранке Леополд, „Србија и Турска у деветнаестом веку”, Академска књига, Нови Сад, 2019.
83. Ранке Леополд, „Српска револуција“, Српска књижевна задруга, Београд, 1991.
84. Ристић Јован, „Пропаст олигархије”, Арт Прес, Београд, 2017.
85. Сењобос Шарл, „Историја савремене цивилизације”, БИГЗ, Београд, 2017.
86. Стаматовић Александар, „Од трешњевог топа до савремене артиљерије (1804–1878)”, Визартис, Београд, 2003.
87. Стевановић Миладин, „Кнез Александар Карађорђевић”, Службени гласник, Београд, 2008.
88. Страњаковић Драгослав, „Влада уставобранитеља 1842–1853”, Београд, 1933.
89. Страњаковић Драгослав, „Влада уставобранитеља 1842–1853: унутрашња и спољашња политика”, 1932.

90. Страњаковић Драгослав, „Светозар Милетић и Јеврем Грујић”, Зборник друштвене науке Матице српске, 13–14.
91. Страњаковић Драгослав, „Србија Пијемонт Јужних Словена 1842–1853”, Народна штампарија, Београд, 1932.
92. Симеуновић Драган, „Нововековне политичке идеје у Срба – књига 1”, Институт за политичке студије, Београд, 2000.
93. Симеуновић Драган „Српска државотворна мисао”, Удружење „Наука и друштво”, Београд, 2015.
94. Симеуновић Драган, „Историја српске политичке мисли”, Београд, 2019.
95. Симеуновић Драган, „Увод у политичку теорију”, Институт за политичке студије, Београд, 2009.
96. Симеуновић Драган, „Теорија политике”, Наука и друштво, Београд, 2002.
97. Скерлић Јован, „Омладина и њена књижевност”, Београд, 1925.
98. Смит Адам, „Истраживање природе и узрока богатства народа”, Global Book, Нови Сад, 1998.
99. Стевановић Миладин, „Други српски устанак”, Дечије новине, Горњи Милановац, 1990.
100. Стојанчевић Владимир, „Први српски устанак: огледи и студије”, Војна књига, Београд, 1994.
101. Томац, Петар „Француски револуционарни и Наполеонови ратови”, Војноиздавачки завод, Београд 1965.
102. Успенски Фјодор, „Источно питање”, Логос, 2013.
103. Хјум Дејвид, „Расправа о људској природи”, Веселин Маслеша, Сарајево, 1983.
104. Хјум Дејвид, „Политички есеји”, Службени гласник, Београд, 2008.
105. Христић Никола, „Мемоари 1840–1862”, Просвета, Београд, 2006.
106. Христић Филип, „Успомене”, Службени гласник, Београд, 2015.
107. Чубриловић Васа, „Историја политичке мисли у Србији XIX века”, Народна књига, Београд, 1982.
108. Badem Candan, “The Ottoman Crimean War (1853-1856)”, Brill, Boston, 1970.
109. Clark Jonathan C.D., “The Dynamics of Change, the Crisis of the 1750s and English Party Systems”, Cambridge University Press, 1982.
110. Conacher B. James, “Britain and the Crimea, 1855–56: Problems of War and Peace”, Palgrave Macmillan, New York, 1987.
111. Conway Stephen, “War, State, and Society in Mid-Eighteenth-Century Britain and Ireland”, Oxford University Press, New York, 2006.
112. Evans J. Eric, “Political Parties in Britain 1783-1867”, Methuen & Co, New York, 1985.
113. Guyver Christopher, “The Second French Republic 1848-1852: A Political Reinterpretation”, Palgrave Macmillan, 2016.
114. Hicks Geoffrey, “Peace, War and Party Politics: The Conservatives and Europe 1846-59”, Manchester University Press, 2007.
115. Hobsbawm Eric, “The Age of Revolution: 1789-1848”, Vintage Books, New York, 1996.
116. Körner Axel (editor), “1848 - A European Revolution? International Ideas and National Memories of 1848”, Macmillan Press Ltd, London, 2000.

117. May Thomas Erskine, "The Constitutional History of England since the Accession of George Third 1760 - 1860", W.J.Widdleton, New York, 1874.
118. Miller Stuart, "The Second French Empire 1852–70", Macmillan, 1988.
119. Moggach Douglas & Jones Gareth Stedman, "The 1848 Revolutions and European Political Thought", Cambridge University Press, 2018.
120. Price Roger, "The Revolutions 1848", Macmillan Educations, London, 1988.
121. Price Roger, "Documents on the Second French Empire, 1852-1870", Red Globe Press, 2015.
122. Price Roger, "The French Second Empire: An Anatomy of Political Power", Cambridge University Press, 2001.
123. Price Roger, "People and Politics in France, 1848-1870", Cambridge University Press, 2004.
124. Strauss-Schom Alan, "The Shadow Emperor: A Biography of Napoleon III", Macmillan, 2018.
125. Price Roger, "Napoleon III and the Second Empire", Routledge, London, 1997.
126. Quinti Barry, "The Campaign of Sedan. Helmuth Von Moltke and The Overthrow Of The Second Empire", Helion & Company, 2006.
127. Rapport Mike, "1848: Year of Revolution", Basic Books, 2008.
128. Rath C. Andrew, "The Crimean War in Imperial Context, 1854-1856", Palgrave Macmillan, New York, 2015.
129. Royle Trevor, "Crimea: the Great Crimean War, 1854–1856", St. Martin's Press, New York, 2000.
130. Small Hugh, "The Crimean War: Europe's Conflict with Russia", The History Press, Gloucestershire, 2018.
131. Stokes Gale, "Legitimacy through Liberalism, Vladimir Jovanović and the Transformation of Serbian Politics", Seatle, London, 1975.
132. Taylor A.J.P., "The Struggle for Mastery in Europe - Oxford History of Modern Europe", Clarendon Press, Oxford, 1954.
133. Wood Gordon S., "The American revolution: A History", The Modern Library, New York, 2002.
134. Young Gregory D. & Mateusz Leszczynski (eds.), "Revolution: Theorists, Theories & Practice", University of Colorado, Boulder Fall, 2020.

Научни чланци

1. Баста Данило, „Животни пут Божицара Грујовића”, Либерална мисао у Србији, Центар за унапређивање правних студија, Београд, 2001.
2. Батаковић Душан, „Јеврем Грујић: Обзори слободе”, Либерална мисао у Србији, Центар за унапређивање правних студија, Београд, 2001.
3. Ђорђевић Живота, „Случај енглеског конзула Фонбланка 1858. године”, Историјски гласник 1-2/1978, Историјско друштво Србије, Београд, 1978.
4. Жачек Вацлав, „Франтишек Зах о стању у Србији педесетих година XIX века”, Историјски гласник 1-2/1978, Историјско друштво Србије, Београд, 1978.

5. Јовановић Миодраг, „О либерализму Гиге Гершића”, Либерална мисао у Србији, Центар за унапређивање правних студија, Београд, 2001.
6. Кузмичова Људмила, „Настанак и развој либерализма у Србији у другој половини XIX века”, Зборник Матице српске за историју 43/1991, Нови Сад, 1991.
7. Матицки, Миодраг С. "Година 1847. као време узлета српског народа у огледалу књижевне периодике", у: Милановић, Александар и Рајна Драгићевић (ур.) Година 1847: преломна тачка савремене српске културе, (23-31), Савез славистичких друштава Србије, Београд, 2018.
8. Мијатовић Бошко, „Коста Цукић, Либерална мисао у Србији”, Центар за унапређивање правних студија, Београд, 2001.
9. Милићевић Јован, „Српско-аустроугарски односи и босанско питање за време намесништва Блазнавца и Ристића”, Историјски гласник 1-2/1978, Историјско друштво Србије, Београд, 1978.
10. Попов Чедомир, „Француски утицаји на српску друштвену мисао у XIX веку”, Зборник Матице српске за историју, 41/1990, Нови Сад, 1990.
11. Поповић Драгољуб, „Милован Миловановић - политичка слобода у балканској држави”, Либерална мисао у Србији, Центар за унапређивање правних студија, Београд, 2001.
12. Ранђеловић Небојша, „Петровска скупштина и слобода штампе”, Зборник радова Правног факултета у Нишу, 61/2012, Универзитет у Нишу, 2012.
13. Савић Милисав, „Мемоарска проза Јована Ристића”, Либерална мисао у Србији, Центар за унапређивање правних студија, Београд, 2001.
14. Тркуља Јовица, „Либерално-демократска начела и начелност Михаила Илића”, Либерална мисао у Србији, Центар за унапређивање правних студија, Београд, 2001.
15. Фајрић Жељко, „Пропаст великог суда”, Гласник адвокатске коморе Војводине 7-8/2004, Адвокатска комора Војводине, Нови Сад, 2004.
16. Џонић Урош, „Јован Илић као лицејац”, Прилози за књижевност, XVIII/1938, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд, 1938.
17. Џонић Урош, „Школовање Јована Илића у иностранству”, Прилози за књижевност, XIX/1940, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд, 1940.
18. Bataković Dušan, “French Influence in Serbia 1835–1914 Four Generations of Parisians”, *Balkanica* 41/2010, Institute for Balkan Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade, 2010.
19. Milosavljević Boris, “Liberal and Conservative Political Thought in Nineteenth-century Serbia - Vladimir Jovanović and Slobodan Jovanović”, *Balkanica* 41/2010, Institute for Balkan Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade, 2010.

20. Pantelić Ivana, “John Stuart Mill in Nineteenth-century Serbia: Influence on Political Thought and Gender Issues”, *Balkanica* 40/2009, Institute for Balkan Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade, 2009.

Архивска грађа

1. Музеј „Дом Јеврема Грујића”
2. Архив Народне банке Србије – „Српске новине” 1834–1919.
3. Универзитетска библиотека „Светозар Марковић” – претраживе дигитализоване историјске новине

Биографија кандидата

Дејан Јовановић рођен је 27. марта 1985. године у Београду. У Београду је похађао Основну школу „Филип Кљајић – Фића” на Бановом брду. Завршио је друштвено-језички смер гимназије „Свети Сава” у Београду. Дипломирао је под менторством проф. др Драгана Симеуновића на основним студијама Факултета политичких наука – Универзитет у Београду, на смеру за међународне студије. Мастер студије, смер Политикологија, модул Политичко насиље и држава, завршио је на Факултету политичких наука – Универзитет у Београду под менторством проф. др Драгана Симеуновића. Похађао је и положио успешно све испите на докторским академским студијама политикологије на Факултету политичких наука – Универзитет у Београду. На крају студија пријавио је и написао докторску тезу под менторством проф. др Драгана Симеуновића, под насловом „Допринос Јеврема Грујића теорији и пракси либерализма у Србији 19. века”.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Дејан Јовановић

Број индекса: 97/2012

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

ДОПРИНОС ЈЕВРЕМА ГРУЈИЋА ТЕОРИЈИ И ПРАКСИ ЛИБЕРАЛИЗМА У СРБИЈИ 19. ВЕКА

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду,

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Дејан Јовановић

Број индекса: 97/2012

Студијски програм: Докторске студије политикологије

Наслов рада: **Допринос Јеврема Грујића теорији и пракси либерализма у Србији 19. века**

Ментор: Проф. др Драган Симеуновић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктор наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду,

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић” да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

ДОПРИНОС ЈЕВРЕМА ГРУЈИЋА ТЕОРИЈИ И ПРАКСИ ЛИБЕРАЛИЗМА У СРБИЈИ 19. ВЕКА

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду,

1. **Ауторство.** Дозвољава те умножава ње, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољава те умножава ње, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољава те умножава ње, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољава те умножава ње, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољава те умножава ње, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољава те умножава ње, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.